گرینگترین ڕێگاکانی پەروەردە و فێرکردنی گۆرانی و موزیکی کوردی لە قوتابخانە سەرەتاییەکان

(تیۆری سوڵتان کۆدایی و شینیتشي سوزوکی)وەک نموونە

م. چیایی کەمال سەعدی chiey.saddi@su.edu.krd
بەشی مۆسیقا - کۆلێژی هونەرە جوانەکان-زانکۆی سەلاحەددین- هەولێر
پ. ی. د. دلاوەر موستەفا محەمەدdlawer.muhammad@su.edu.krd
بەشی مۆسیقا - کۆلێژی هونەرە جوانەکان- زانکۆی سەلاحەددین- هەولێر
پ. د. ناصر هاشم بدنnasserbadan60@gmail.com
بەشی مۆسیقا - کۆلێژی هونەرە جوانەکان -زانکۆی بەصرا- عیراق

• توێژینەوەیەکی وەرگیراوە (مستل) لە تێزی دکتۆرا بەناونیشانی (گۆرانی و موزیک و بەکارهێنانیان لە پرۆسەی پەروەردە و فێرکردن لە قوتابخانە سەرەتاییەکانی شاری هەولێر) لە زانکۆی سەلاحەددین، کۆلێژی هونەرە جوانەکان، بەشی موزیک. ٢٠٢١-٢٠٢٢

پوختە

لەم توێژینەوەدا جەخت لە دۆزینەوە و چارەسەرکردنی لەمپەرەکانی بەردەم گەشەسەندنی بواری گۆرانی و موزیکی کوردی کراوەتەوەلەنێو پرۆسەی پەروەردە و فێرکردن، بەمەبەستی سوود وەرگرتنی زیاتر لەم زانستە، ڕێگا و تیۆر و بیر و بۆچوونە فەلسەفییەکانی هەریەک لە قوتابخانەکانی سوڵتان کۆدای و شینیتشی سوزوکی خراونەتە بەرباس و لێکۆڵینەوەی ورد، چونکە هەروەک ڕوون و ئاشکرایە هونەر بەگشتی و گۆرانی و موزیک بەتایبەتتر زانستێکن کاریگەری ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆیان دەبێت لەسەر ناخ و دەروون و هەست و سۆز و هزری تاک بەگشتی و مناڵ بەتایبەتی.

هەروەها دەست خراوەتە سەر دیاریکردن و خستنە ڕووی باشترین ڕێگا پەروەردەییەکان لەکاتی ئەنجامدان و جێبەجێکردنی بابەتە موزیکیەکان لە پەروەردە و فێرکردن، دواتر چارەسەرکردنی کێشە و کەموکوڕیەکان لەڕێگەی خستنە ڕووی بیردۆز و بۆچوونەکانی سوڵتان کۆدای و سوزوکی کە خاوەنی قوتابخانەی نوێی بواری موزیکن، لەڕێگەی پێشکەشکردنی چەندین پێشنیاز و ڕاسپاردە بۆ سەرخستنی بوارەکە.

هەموو ئەمانەش لەڕێگەی چەند تەوەرێکی گرینگەوە خراونەتە ڕوو لە توێژینەوەکە بەمەبەستی گەشەسەندنی موزیکی کوردی و ناساندنی لەلایەن نەوەی نوێ لەڕێگای ئەم تەوەرانە: (گرینگترین وێستگەکانی ژیانی سوڵتان کۆدای و شینیتشی سوزوکی وەک سەرەتایەک بۆ ناساندنی خاوەن قوتابخانە نوێکانی بواری موزیکی، بۆچوونەکانی هەریەک لە کۆدای و سوزوکی لەبارەی هونەر و گۆرانی و موزیک،بۆ گرینگی موزیکی میللی و فۆلکلۆری و چۆنیەتی بەکارهێنانیان لە گشت پرۆسەکانی سیاسی و ئاینی و کۆمەڵایەتی و پەروەردەیی، باشترین ڕێگەی پەروەردە و فێرکردنی گۆرانی و موزیک لە قوتابخانەکانی کۆدای و سوزوکی لەبواری وانە گوتنەوەی گۆرانی و موزیک، گشتاندنیان لەسەر بەرهەمە کوردییە ڕەسەنەکان. فەلسەفەی کۆدای و سوزوکی بۆ پەروەردەی گۆرانی و موزیک، بەستنەوەی بەتێکست و بابەتە ئەدەبییەکانی نێو گۆرانی و موزیکی کوردی کە بەشێکی گرینگی جیانەکراوەی مێژوو و ژیانی نەتەوەی کوردە. دواتر خستنە ڕووی دەرەنجامەکان و پێشنیازی چەند ڕاسپاردە و پێشنیازێک بۆ زیاتر گرینگیدان بەبابەتی گۆرانی و موزیکی کوردی و هۆشیارکردنەوەی بەرپرسانی سیاسی و حکومی لەگرینگی بەکارهێنانی گۆرانی و موزیکی کوردی لەنێو پرۆسەی پەروەردە و فێرکردندا، دواتر ڕێکخستنی لیستی سەرچاوە بەکارهێندراوەکان.

وشە کلیلەکان:گۆرانی، موزیک، پەروەردە، فێرکردن، کورد، کۆدای، سوزوکی

١.پێشەکی

فێربوونی گۆرانی و موزیک لە هەرێمی کوردستان وەک عیراق و گشت ولاتانی دەوروبەر دەکەوێتە نێو پرۆسەی پەروەردە و فێرکردن لە قوتابخانە سەرەتاییەکانی سەربە وەزارەتی پەروەردە و فێرکردن، زانستەکە وەک هەر زانستێکی تری نێو پرۆسەی پەروەردە بەیاسا و ڕێسای تایبەت ڕێکخراوە و کاتی دیاریکراوی بۆ دانراوە کە لە هەفتەی یەک ڕۆژ بۆگشت قۆناغەکان دەبێ لە قۆناغی یەک تا قۆناغی شەشی سەرەتایی.

کێشەی سەرەکی توێژینەوەکە بابەتی پەروەردە و فێرکردنی گۆرانی و موزیک لەقوتابخانە سەرەتاییەکانی هەرێمی کوردستان، ئەمانیش بۆ کەمی ڕێژەی مامۆستایانی پسپۆڕی موزیک و نەبوونی میتۆدێکی ئامادەکراوی کوردیە لەلایەن وەزارەتی پەروەردە بۆ وتنەوەی وانەکە لەلایەن مامۆستایان لەلایەک، ناشارەزایی مامۆستایانی موزیکیش بە ڕێگا و ڕێکارە پەروەردەییەکان بۆ بابەتی گۆرانی و موزیک و نەبوونی پێداویستیەکانی وەک: شوێنی تایبەت بە جێبەجێکردنی وانەکە و پرۆڤەکردنی منالان بە گۆرانی و موزیک (تاقیگەی موزیکی)، دابین نەکردنی ئامێرە موزیکیەکان، نەبوونی کەرەستە دەنگیەکانی وەک تەسجیل و مایک و میکسەر و ساوند بوکس و مۆنتاربۆ... لەلایەکی تر، خراپی شوێنی وانەکە لە خشتەی وانەی هەفتانە و خستنە دواوەی بابەتەکە بۆ کۆتا وانە و نەخوێندنی لە زۆربەی زۆری قوتابخانەکان، یا پڕکردنەوەی وانەکە بە وانەیەکی تری زانستی، ئەمانە و چەندین هۆکاری تر بوونەتە لەمپەر لەبەردەم گەشەسەندنی بابەتەکە و سوود وەرنەگرتن لەم زانستە گرینگە کە بەیەکێک لە باشترین چارەسەرەکانی دەروونی و ڕێکخستنەوەی جەستەیی و ئارامکردنەوەی ناخ و هۆیەکانی پێشکەوتنی کۆمەڵگە و دروستکردنی کەسایەتی بەهێز لە منال دادەندرێن.

ڕێبازی بەکارهێنانی گۆرانی و موزیک لە پەروەردە و فێرکردن لەلایەن سولّتان کۆدای و شینتشی سوزوکی شێوازێکی نوێ و تازە و داهێنان نەبوو لە سەرەتادا لەبواری پەروەردە و فێرکردن، بەڵکو بەرلە هەزاران ساڵ پێشتر گۆرانی و موزیک بوونی لەناو پەروەردە و فێرکردندا هەبووە، موزیک بەشێک بووە لە بەشەکانی پەروەردە و فێرکردن و لە قوتابخانەکاندا شان بەشانی بابەتەکانی تر خوێندراوە و هەبووە، بەڵام بەشێواز و جۆر و ڕێگای جیاجیا، بەڵام سولّتان کۆدای و سوزوکی توانییان سوود وەربگرن لە ئەزموونی یۆنانییە کۆنەکان و گەلانی ئەوروپا، ڕێگا و جۆر و شێوازی پەروەردەکردنی تازە بۆ ڕێگاکانی فێرکردن و پەروەردەکردنی گۆرانی و موزیک لەناو پەروەردە و فێرکردن بدۆزنەوە بەمەبەستی بەهێزکردن و گەشەپێدانی توانا موزیکیە جۆراو جۆرەکانی تاک بەگشتی و منالّ بەتایبەتی لەڕێگای خوێندنگە سەرەتاییەکانەوە، بە بەشدارییپێکردنی کەرەستە و ئامرازی سەردەمیانەتر لەوەی پێشتر. بۆئەمەش هەریەک لەمان توانییان سوود لەتێکەڵکردن و وەرگرتنی گشت ئەم ڕێگاو ڕێبازە سەرکەوتووانەی پێش خۆیان وەربگرن و لەپاڵ ئەمانیش چەندین ڕێگای جۆراوجۆری تر دابهێنن و بەکاریان بهێنن. گرینگترینیشیان بەکارهێنانی تەکنەلۆجیا بوو لە بوارەکەدا.

گرینگی توێژینەوەکە لە خستنە ڕووی ڕێباز و تیۆری قوتابخانەکانی کۆدای و سوزوکی یە، چونکە لە میتۆدەکەیاندا جەختیانکردۆتەوە لە بەکارهێنانی گۆرانییە میللی و فۆلکلۆرییەکان، بەمەبەستی ئاسانکاری باش بۆ تێگەیشتن و پەروەردەکردنی منالّان بۆ تیۆری موزیکی، ژەنینی ئامێرە موزیکیەکان، گۆرانی وتن، چێژوەرگرتن، هەروەها پەروەردەکردنی هەستی بیستن، بەهێزکردنی گوێچکەکان، زیادکردنی توانای یاریکردن بەدەنگەکان و ئامێرەکانی موزیک، جووڵاندنەوەی جەستەی منالّ و بەهێزکردنی توانا فسیۆلۆجیەکان.

ئامانج لەم توێژینەوە دەرخستنی گرینگی گۆرانی و موزیک و ژەنینی ئامێری موزیکی لەوەرگرتنی زانیاریی تازە و بەرەوپێشبردنی مەعریفەی منالە، چونکە بەپێی بۆچوونی زانایانی موزیکی و پەروەردەیی، وە بۆچوونەکانی کۆدای و سوزوکیش، گۆرانی وتن بەبێ هاوکاری ئامێرە موزیکیەکان کاریگەری لەسەر دەنگی مرۆڤ دروست دەکات منالٚ فێری بیستن و دەربڕینی پیتەکان دەکات بەشێوەیەکی ڕاست و دروستتر، لەلایەکی تردا گەر دوو منالٚ گۆرانی بلێن ئەوا هەریەکەیان بەجۆرێک ئەدای گۆرانییەکە دەکەن و یەک لە یەک شتی زیاتر و ئاوازی جوانتر بەرجەستە دەکەن بەمەش موزیکی نوێ لەدایک دەبێت و کۆمەلٚگە بەرەو ئاستێکی تری پێشکەوتن و داهێنان هەنگاو دەنێت.

ئەم هەنگاوانەی کۆدایی و سوزوکیش دەتواندرێ وەک هەنگاوی سەرەتایی بۆ بەرەوپێشبردنی گۆرانی و موزیکی کوردی سوودی لێوەربگیرێت لە قوتابخانە سەرەتاییەکانی هەر ناوچەیەک لە ناوچەکانی هەرێمی کوردستان بەوەی لەم وانانەدا منالٚ لەڕێگای گۆرانی و موزیکی فۆلکلۆری و میللیی ناوچەکانی خۆیانەوە فێری زانیاریی نوێ بکرێن، کە ئەمە خێراترین ڕێگا دەبێت بۆ گەشەی مەعریفی تاک لە بواری پەروەردە و فێرکردندا بەکەمترین کات و تێچوو.

سنووری توێژینەوە هەروەک لە سەرەتا و لەناونیشانی توێژینەوەش ئاماژەمان بۆیان کردووە قوتابخانە سەرەتاییەکانی هەرێمی کوردستان بەگشتی و شاری هەولێر بەتایبەتی دەگرێتەوە.

میتۆدی توێژینەوەلە توێژینەوەکەدا میتۆدی شیکاری وەصفی لەڕوانگەی چەندیەتی و چۆنیەتی قەبارەی کێشەکان دەستنیشانکراوە بۆ گەیشتن بەدەرەنجامەکان و گشتاندنی ڕێگا چارەسەرەکان لەم بوارە بۆ پێشوەچوونی هونەر بەگشتی و گۆرانی و موزیک بەتایبەتتر.

٢. شیکردنەوەی چەمکەکان

٢-١-گۆرانی/بەپێی شیکردنەوەی (أحمد الهاشمي) گۆرانی واتای چرپنی هۆنراوە و دەقە ئەدەبییەکانە، وەدەڵێت گۆرانی بەشێکە لە پێکهاتەی بچووک بچووکی موزیک و گونجاوە لەگەڵ دەنگی مرۆڤ و زۆر جار یاوەری دەکرێت بە ئامێرە موزیکیەکانیش. هەروەها أحمد الهاشمي دەڵێت گۆرانی جۆر و شێوازی زۆری هەیە، لەوانە (گۆرانی میللی، گۆرانی فۆلکلۆری، گۆرانی دانراو... تا دوایی). لەکۆتاییدا پێی وایە کە گۆرانی بەهەموو ئەم دانراوە موزیکیانە دەگوترێ کە دەگونجێت لەگەڵ دەنگی مرۆڤ. (الهاشمی، ١٩٧٩، ٧).

هەروەها بەپێی گوتەی (دیمیتری کابالیفسکی) گۆرانی واتە ڕۆحی میللەت، هەروەها دەڵێت گۆرانی لایەنێکە لەم سێ لایەنەی کە موزیک لێیان ورد دەبێتەوە و کاریان لەسەر دەکات، وەهاوڕایە لەگەڵ بۆچوونەکانی احمد الهاشمی سەبارەت بە جۆرەکانی گۆرانی و لق و پۆپەکانی و ئەو وردتر باس لە جۆرەکانی گۆرانی دەکات و جیایان دەکاتەوە بۆ (گۆرانی لای لایەی منداڵ، بووک گواستنەوە، گۆرانی سۆزداری و بەسەر ئافرەت هەڵگوتن، گۆرانی و هەڵگوتن بەسەر ئازایەتی و پیاوچاکان و کەسایەتییەکان... تادوایی). (میخییفا، ٢٠١٤، ٢١).

٢-٢- موزیک/ڕوونکردنەوەی چەمکی موزیک گۆڕانکاری بەسەرداديت بەپێی بەکارهێنانی وەک:

أ- موزیک وەک زانست: زانستێکە لە زانستە سروشتییەکان و لەسەر بنەما و ڕێسا و یاسای ماتماتیکی ڕێکخراوە، دەنگەکانی گونجاندراون بەجۆر و شێوازێک کە بتواندرێت هەماهەنگی هەبێت لەگەڵ قابیلیەتی بیستن و دەربڕین و تواناکانی گوێچکە. (حداد، ٢٠١٦، ٦).

ب- موزیک وەک هونەر: دابەش دەبێت بەسەر دوو بەشی سەرەکی کە یەکەمیان لایەنی ژەنینی ئامێری (music instruments) دەگرێتەوە، هەروەها زانستی گۆرانی واتە دەربڕینی دەنگی مرۆیی بە گوێرەی تیمپۆی موزیکی ڕێکخراو. کە هەردووکیشیان بە دانراوەی موزیکی ناوزەد دەکرێن، دانراوە موزیکیەکانیش هەمیشە بۆ دوو بەشی سەرەکی دابەش دەبن:

١. دەنگی موزیکی (ئاواز): ئەم دەنگانەن کە لە ئەنجامی لەرینەوەی ژێی ئامێرەکانەوە دەردەچن، یا لە ئەنجامی لەرینەوەی ژێی قوڕگی مرۆڤەکانەوە لەڕێگەی دەمەوە دێنە دەرەوە. (هدیر، ٢٠١٩، ١٦).

٢. کات (ڕیتم): پێوەرێکە بۆ ڕێکخستنی بەردەوامی دەربڕین و بەردەوامبوونی دەنگ، هاوسەنگی دروست دەکات لەنێوان درێژی و کورتی دەربڕینەکان، ئاواز و ڕیتم دووانەیەکی لێک دانەبڕاون لە موزیکدا جووتەزاو جومکەزان و هیچ یەکێکیان بەبێ ئەوەی تر واتا نابەخشێ. .(ابراهیم، ٢٠١٤، ٦).

٢-٣- پەروەردە/شیکردنەوەی چەمکی پەروەردە گۆڕانکاری بەسەردادێ بەگوێرەی ئەم بۆچوونە فەلسەفییانەی کە مرۆڤ دەیانگرێتەبەر بۆ پەروەردەکردنی نەوەی داهاتوو، وە گرتنە بەری ئەم ڕێگاو شێواز و کەرەستانەی کە بەکاریان دەهێنێت بۆ گەیاندنی بەها کۆمەڵایەتیەکان و بیرو بۆچوونە زانستی و پەروەردەییەکان لە هەر بوارێک لە بوارەکاندا.(الزهوري، ٢٠٠٢، ١٦)، (عباس محجوب) دەڵێت: پەروەردە بەواتای تێرکردن و پڕکردن و بەهێزکرنی لەشی مرۆڤ دێ بەداتا و زانیاری و هەڵسوکەوتی تازە، گشت بوارەکانی خواردن و خواردنەوە و هەڵسان و دانیشتن و گفتوگۆ و لایەنە بەدەنی و هزری و ڕوحی و هەستی و وجدانی و سۆزیانە، تاڕادەی کاملبوونی تاک، بەمەبەستی بەرەنگاربوونەوەی داهاتوو و زاڵبوونی بەسەر هەموو ئەم

قورسایی و تەنگوچەڵەمانەی لە داهاتوودا ڕوو بەڕوویان دەبێتەوە.(محجوب، ١٩٧٨، ١٥)

٢-٤- فێرکردن/ فێرکردن کردارێکە ئامانج تیایدا بەهێزکردن و ئامادەکردنی تاکە بەشێوەیەکی ڕێکوپێک، مەبەستدار بەئامانجێکی دیاریکراو، بەمەبەستی ئەوەی کە لە داهاتوودا بتوانێ ئەم داتا و زانیاریانەی وەریگرتوون و فێری بووە، لەژیانی ڕۆژانەیدا سوودیان لێ ببینێ لە بەرەوپێشبردنی خۆی و زاڵبێت بەسەر ئاستەنگەکانی بەردەمی. (الهاشمي، ١٩٧٩، ٩١)

٢-٥- کورد/ کورد نەتەوەیەکە خاوەن زمان و کولتوور و داب ونەریت و شوناسی تایبەتی خۆیەتی و خاک و ئاڵای خۆی هەیە. (نیکتین، ٢٠٠٣، ١٦).

مێژووی گەلی کورد بۆ هەموو نەتەوەیەکی سەر گۆی زەوی ڕوون و ئاشکرایەو نامۆ نییە،گەلی کورد خاوەنی مێژوویەکی دەوڵەمەندە لە بواری فەرهەنگ و کولتوورو ئایینەوە کە پێشینەکەی دەگەڕێتەوە بۆ زیاتر لە ٤٠٠٠هەزار ساڵ لەمەو پێش. (قەرەداغی، ٢٠٠٧، ٩).

هەرێمی کوردستان، کە قەوارەیەکی دانپێنراوی یاساییە لەچوارچێوەی دەوڵەتی عێراقیدا، لەنێو دەستووری ئەو وڵاتەش سنوورەکەی دیاری کردووە، ئەمەش بەهۆی دیفاکتۆی پرۆسەیەکی سیاسی و جوگرافیبوون، کە بەهۆی دەرئەنجامی شەڕی کەنداوی دووهەم (١٩٩١) دروست بوو.(مەردۆخ، ٢٠١١، ١٤).

٢-٦- سوزوکی/ شینیتشی سوزوکی لە ٢٦ ی ئۆکتۆبەری ساڵی ١٨٩٨ لە شاری ماتسۆمۆتۆ لە یابان لەخێزانێکی گەورە لەدایک بووە، لە سەرەتای تەمەنی منالّی نەیتوانیوە بخوێنی و لەگەڵ باوکی لە کارگەی دروستکردنی ئامێری کەمان کاری کردووە و سندووقی دەنگی

ئامێرەکانی دروست کردووە، سوزوکی لەڕێگەی گوێبیست بوونی بە پارچە موزیکێکی (لافی مایا) ی (فرانز شوبرت) کە لەلایەن (میشا المان) بەئامێری کەمان ژەندرابوو ئارەزووی بۆ ئامێرەکە و فێربوونی دروست بوو، ڕاستەوخۆ ئامێرێکی کەمانی گرتۆتە دەست و کەوتۆتە دووبارەکردنەوەی پارچە موزیکەکە و ڕاهێنان لەسەری لە تەمەنی ١٧ ساڵیدا، بەڵام باوکی لە سەرەتادا ڕێگای پێنەداوە و ڕێگر بووە لەبەردەم فێربوونی بە ئامێرەکە، تا دواتر لێهاتوویی و زیرەکیی سوزوکی بۆ باوکی بەدیار دەکەوێت و باوکی ڕێگای پێدەدات بچێ بخوێنێ لەبواری موزیک و فێری ئامێری کەمان بێ و دەینێرێت بۆ خوێندنی کەمان لە (طوکیو). لە تەمەنی ٢٢ ساڵیدا سوزوکی سەفەری ئەڵمانیا دەکات و بەدوای مامۆستای ئامێری کەماندا دەگەڕێت و بەردەوام دەبێت لەگەڵ (کارڵ کلینجر)، بەڵام نەیتوانیوە هیچ بڕوانامەیەک بەدەست بهێنێت لەم بوارەدا، هەر لەوێ چاوی دەکەوێت بە (ئەلبەرت ئەنشتاین) و دەبن بەهاوڕێی زۆر نزیک، ئەنشتاین زۆر هانی ئەدات و ئاڕاستەی ئەکات بەوەی خۆی فێری موزیکی کلاسیکی بکات و لەم بوارەدا بەردەوام بێت، سوزوکی کەسایەتییەکی بەهێز و زیرەکییەکی بێ وێنەی دەبێت و بە فەیلەسووفی سەردەم و موزیکزان و کەسایەتی پەروەردەیی و ڕاهێنەر ناوبانگی دەرکردوو بەردەوام لە بەرەو پێشبردنی کارەکانی و ڕێگاکانی لە هەوڵ و ماندووبوونی بێ وەستان بووە.

٢-٧- کۆدای/ سوڵتان کۆدای لە ١٦/ ١٢/ ١٨٨٢ لە گوندی (Kecskemet) لەدایک بووە، باوکی بەرپرسی هێڵی ئاسنی بووە، هەربەم هۆیەشەوە ناوچەگۆڕکێی زۆریانکردووە، تا دواجار لە ناوچەی (Galanta) جالانتا جێگیر دەبن کە دانیشتوانەکەی لە هەنگاریا (مەجەر) و ئەڵمان و سلۆڤاکییەکان پێکهاتبوو، کۆدای بۆ تەواوکردنی خوێندنی زانکۆ لەساڵی ١٩٠٠ ڕووی لە شاری بودابست کرد و لە کۆلێژی

(Eotvos) کە تایبەت بوو بەڕاهێنەرانی پەروەردەیی وەرگیراو بەسەرکەوتوویی کۆلێژەکەی تەواوکرد و لەوێوە فێری زمانەکانی ئینگلیزی و فەڕەنسی و ئەڵمانی بوو، کۆدای توێژینەوەیەکی پێشکەشکرد بەناونیشانی (موزیک زمانە)، دواتر هەر لەسەر کاریگەری ئەم توێژینەوە بوو تێزی دکتۆراکەی لە بواری کۆکردنەوە و شیکردنەوەی گۆرانییە میللییە مەجەرییەکان ئەنجامدا.

٣. گرینگترین بۆچوونەکانی سوڵتان کۆدای و شینیتشی سوزوکی لە گەشەپێدانی پەروەردە و فێرکردنی منداڵ بە گۆرانی و موزیک

مرۆڤ هەر لەسەرەتای دەستپێکی ژیانی ئاشنایەتی بە گۆرانی و موزیک هەبووە و لەڕێگای ئەم هونەرە پەرەی بەتوانا بەدەنی و مەعریفەکانی داوە و گۆرانی وموزیکی بۆ دەربڕینی هەستەکانی لەکاتی خۆشی و ناخۆشی بەکارهێناوە، بەگوێرەی بۆچوونەکانی شینیتشی سوزوکیش گۆرانی و موزیک لە ناخی گشت تاکەکان بوونی هەیە، بەڵام بەڕێژەی جیا جیا بۆیە ئەم پێیوایە ئەنجامدانی چاوپێکەوتنی پێشوەختەی منداڵەکان بۆزانینی بەهرەی موزیکی هیچ بەهایەکی نییە، نەک هەرئەمەش بەڵکو ئەم مامۆستا و فێرکەرانەی چاوپێکەوتن و بەهرە سەرەتاییەکان دەکەنە پێوەر لە مناڵەکان بۆ فێربوونی گۆرانی و موزیک و ژەنینی ئامێرە موزیکییەکان هەڵە دەکەن و کارێکی باش ناکەن، ئەمان دەبنە هۆی تێکشکاندنی هەست و سۆز و حەزە هونەریەکانی ئەم منالانەی کە تازە دەیانەوێت پەرە بەلایەنی گۆرانی وموزیک بدەن و گشت خەونەکانیان ئەوەیە کە لە داهاتوودا ئامێرێکی موزیکی یا گۆرانییەکی میللی یا فۆلکلۆری ناوچەکەی خۆیان بلێنەوە لەسەر تەختی شانۆ. (د.محمد الملاح، ٢٠١٠، ١٦).

سوڵتان کۆدای هاوبۆچوون و هاوبیر بووە لەگەڵ سوزوکی، چونکە لە میتۆدەکانی زیاتر گرینگی داوە بە ڕاهێنان و بەکارهێنانی گۆرانی و موزیکی میللی و هەمیشە فێرخوازەکانی لەڕێگای ئەم گۆرانییانە ئاشناکردووە بەگۆرانی و موزیکی گشتگیر و سەردەمیانە، ئەم هەنگاوەشی لەپەروەردەی بابەتە زانستییەکانی تریشدا سوودی زۆری بۆ فێرخوازان هەبووە، بەتایبەتی لە قوتابخانە سەرەتاییەکان، کۆدای لە میتۆدەکەیدا جەخت لەگرینگیی تیۆرە سەرەتاکانی موزیکیش دەکاتەوە و پێیوایە گۆرانییە میللییەکان دەبنە ئاسانکاریی باش بۆ تێگەیشتن و پەروەردەکردنی فێرخواز بەتیۆری موزیکی و ژەنینی ئامێرە موزیکییەکان و گۆرانی وتن، چێژوەرگرتن و پەروەردەکردنی هەستی بیستن و گوێچکەکان و یاریکردن و جووڵاندنەوەی جەستە لەگەڵیان، چونکە منداڵەکان ئاشنایەتی پێشوەختەیان هەیە لەگەڵ گۆرانییە میللی و فۆلکلۆریەکان و چەندین جار گوێبیستیان بوونە. (ریم، ٢٠٢٠، ٤).

بەبۆچوون و فەلسەفەی بیرکردنەوەی سوزوکیش گۆرانی و موزیک بۆ هەموو تاکێکە و هەموو مرۆڤێک دەتوانێ فێری گۆرانی و موزیک ببێ، بەڵام بە گوێرەی کات و سات و زەمینەی لەبار، هەروەک چۆن منداڵ فێری زمانەکانی جیا لە زمانی دایک دەبێت لەکاتی پێویستیدا. سوزوکی لەڕێگاکانیدا کاری لەسەر پەروەردەی گوێچکەی منداڵەکان دەکرد لە تەمەنێکی زۆر سەرەتایی بە گۆرانی و موزیک لەڕێگەی سەماعی و گوێگرتنیان لە بەرهەمە موزیکییە ڕەسەنە میللییەکان، فۆلکلۆریەکان وەک دەستپێک، ئینجا سروودە نیشتیمانییەکان، ئاینییەکان، وەدواتر فێرکردن و ڕاهێنانیان لەسەر بابەتە دانراوەکان و دواجاریش پڕاکتیزەکردنیان لەڕێگەی ئامێرێکی موزیکی.(محمد، ٢٠١٨، ١٢).

بەپێچەوانەی سوزوکی، سوڵتان کۆدای لە میتۆدەکەیدا زیاتر جەختی لە ڕاهێنانی فێرخوازەکان کردۆتەوە بە ناسینەوەی میانە دەنگییەکان و دووری نێوان دەنگەکانی موزیک، لەڕێگای ئەم گۆرانییە میللی و فۆلکلۆریانەی کە میانەی دەنگەکانیان لە میانە سادەکانە و دووری نێوانیان کەمە وەک میانەی دووانی بچووک (descending minor third)، هەروەها جەختی لەڕۆڵی فێرکەر (مامۆستا) کردۆتەوە کە چەند گرینگە لەم بابەتە موزیکییانە بگەڕێت و پێشکەش بەفێرخوازانی بکات کە میانەکانیان میانەی موزیکی ڕێپێدراوبن، دەقەکان دەقی زانستی و سوودبەخش بن، ڕیتمەکان ڕیتمی سادە و ئاسان بن، ئاوازەکان ئاوازی کورت و بچکۆلانەبن، کە تیایاندا ڕەچاوی ئاستی توانای هزری و جەستەیی و عەقلی فێرخوا بکرێت بەپێی قوناغەکانی خوێندن. (نواب، ٢٠٢٠، ١٥).

ژەنین و پراکتیزەکردنی گۆرانی و موزیکە میللی و فۆلکلۆریەکان کۆتا ڕێگای کارکردن نییە لەسەر پەروەردەکردن و فێرکردنی منالان بەگۆرانیەکان، بەڵکو دەستپێکێکە بۆ تێگەیشتن و بەردەوامبوون و داهێنانی زیاتر لە بواری هونەری و پەروەردەیی، هەروەها پڕکردنەوەی ئەم کەموکوڕیانە دەبێ کە فێرخوازان هەیانە لەتەواوی ژیانی ڕۆژانەیان و دەربڕینە لە ناخ و هەست و سۆزی پەنگ خواردوویان، بۆیە سوزوکی گرینگی تەواوی داوە بەپەروەردەی منال لە تەمەنێکی زۆر زوودا و کۆدایش لە تەمەنی سەرەتایی. (الخولي، ١٩٧٨، ٤٢).

بەڵام سوزوکی زۆر زیاتریش لە بیرکردنەوەکانی کۆدای دەڵێت نەک تەنها منال بەڵکو گەورەکانیش پێویستە شان بەشانی منالەکانیان دەست بکەن بەفێربوونی گۆرانی و موزیک و گرینگی تەواو بەم لایەنە هونەریە بدەن، بۆئەوەی بتوانن لەئاکامی ئەم کارەیان تۆزێک لە غەم و خەفەت و نەهامەتیەکانیان کەم کەنەوە و دوورکەونەوە لەم جەنجاڵیەی ژیان ئەگەر تۆزێکیش بێ.(محمد، ٢٠١٨، ١٢).

ئەم بۆچوونانەی كۆدای و سوزوكیش دوای جەنگی جیهانی دووەم دێت، كاتێك بەتەواوەتی هەست بەتێكچوونی شێوازەی ژیانی ئاسایی تاك دەكرێت لەلایەنی، دەروونی، كۆمەڵایەتی، هزری، فسیۆلۆجی...تادوایی. سوزوكی بەگەورەترین نموونەی زەرەرمەندی جەنگی جیهانی دووەمدا هەژمار دەكرێت بەوەی كارگەی دروستكردنی كەمانی خانەوادەكەی تێكشكێندرا و بەهۆی پەشێویەكانی جەنگ و پێداویستی ئەوسای دەوڵەت بە كارگەكە، بوو بەكارگەی دروستكردنی فڕۆكە ئاوییەكان، هەر بەم هۆیەش بوو لە هێرشێكی ئەمریكیەكان بۆ سەر ناوچەكە كارگەكەیان بوو بەئامانج و تەقێندرایەوە و لەئەنجامدا یەكێ لەبراكانی گیانی سپارد، سوزوكیش بەمەبەستی پاراستنی ژیانی خۆی و خێزانەكەی ڕوو لە ناوچە شاخاویەكان دەكات و لەوێ بەردەوام دەبێت لەگەڕان لە دارە نایابەكانی دروستكردنی ئامێری كەمان. تا تەواوبوونی جەنگ و گەڕانەوەی بۆ ئەڵمانیا، وە دەستبەكاربوونەوەی ڕاستەوخۆی لە وانە وتنەوەی موزیكی نوێ لە ناوچەكەدا. هەروەها بوونی بە بەڕێوەبەری قوتابخانەكەی قبوڵكرد بەمەرجی ئەوەی كە ڕێگری لێنەكرێت لەچۆنیەتی فێركردنی منداڵان بەگۆرانی و موزیك و ژەنین، تا بتوانێ پەروەردەی موزیك بەرەوپێش ببات لە تەمەنی سەرەتای دەستپێكی ژیانی منداڵیی منداڵانی ناوچەكە و قەرەبووكردنەوەی ئەم ماوە دوور و درێژەی لە نەهامەتی جەنگ بەسەریان بردووە. (زیتون، ٢٠١٨، ١٩).

لە ئاكامی ئەم بۆچوونانەی كۆدای و سوزوكی دەتوانین بگەین بەچەند ئەنجامێكی سەرەكی كە گرینگترینیان ئەمانەن: یەكەم/ پەروەردەی موزیك دەبێ بەردەوامی هەبێت و بەفراوانی بڵاوەی پێبكرێت لەناو هەموو دامو دەزگا فێركاریە میری و نامیریەكان (كەرتی تایبەت). دووەم/ پەروەردەی موزیكی دەبێت لەتەمەنی سەرەتایی، لە سەرەتاكانی ژیانی تاك بخوێندرێت و كاری لەسەر بكرێت، وە دەوڵەت

بوار بڕەخسێنێت بۆهەموو ئەوانەی لەکات و ساتی دیاریکراو لێی بێبەش بوونە. سێیەم/ پەروەردەی موزیک دەبێ بەگۆرانی دەست پێبکرێت لە سەرەتادا، دواتر پەرەی پێبدرێت بۆ خوێندنەوەی نۆتەی موزیکی و نووسینەوەی وە پڕاکتیزەکردنی. چوارەم/ پەروەردەی موزیک دەبێ سەرەتا بەگۆرانییە میللییەکان و فۆلکلۆریەکانی ناوچەی ژیان بەسەربردنی تاک دەست پێبکات، کەبە زمانی دایک وتراون، بۆئەوەی تاکەکان لە داهاتوودا بتوانن کاری ڕەسەن لەکارە نارەسەنەکان جیابکەنەوە و هەست بەتام و چێژ و ڕەسەنایەتی موزیکە ڕەسەنەکان بکەن و بتوانن بیانپارێزن. (شیماء، ٢٠١٦، ٢٢).

ئەم بۆچوون و تیۆرانەی کۆدای و سوزوکی دەکرێت سوودیان لێوەربگیردرێت لەبوارەکانی پەروەردە و فێرکردن لەقوتابخانە سەرەتاییەکان، بۆ پەروەردە و فێرکردنی تاکی کورد بەگۆرانی و موزیکە ڕەسەنە فۆلکلۆریەکان و میللییەکانی کوردەواری لەنێو پرۆسەی پەروەردە و فێرکردن، بۆ دروستکردنی کەسایەتی بەهێز، ئنتیمای نیشتمانی، ئاینی، کۆمەڵایەتی، نەتەوەیی... وە پاراستنی کەلتوور و فۆلکلۆر و بابەتە میللییەکان و جیاکردنەوەی بەرهەمە ڕەسەنە کوردیەکان لە نارەسەنەکان. هەروەها فێرکردن و پەروەردەکردنی صۆڵفێج و دەنگ و ژەنینی گۆرانی و موزیکی کوردی لەناو پەروەردە و فێرکردن بەمەبەستی بەهێزکردن و گەشەپێدانی توانا موزیکییە جۆراو جۆرەکانی تاک بەگشتی و مناڵ بەتایبەتی لەڕێگای خوێندنگا سەرەتاییەکان بەشێوەی زانستی و بابەتیانەتر بەهۆی تێکەڵکردن و وەرگرتنی گشت ڕێگا سەرکەوتووەکانی پێشووتر وەک ڕێگاکانی کۆدای و سوزوکی، کە بەڕێگایەکی داهێنان و نوێکاری هەژمار دەکرێن لە بواری پەروەردە و فێرکردن.

٤. پەروەردە و فێرکردنی گۆرانی و موزیک لە ڕوانگەی فەلسەفەی سوڵتان کۆدای و شینیتشی سوزوکی

بەگوێرەی بۆچوون و تێڕوانینە فەلسەفییەکانی کۆدای، موزیک و گۆرانی و پەروەردەی موزیکی بۆگشت تاکێکی کۆمەڵگایە نەک تەنها دەنگ خۆش و موزیکزان و بەتواناکان لەم بوارە. بەواتای ئەوەی مرۆڤ هەر لەسەرەتای تەمەنیەوە بەهرەیەکی موزیکی کەم تازۆر لە ناخ و دەروونیدا بەدی دەکرێت و هەیە، بەڵام ئەم جۆرە بەهرە خۆڕسکانە پێویستییان بە پەروەردەکردن و فێرکردن هەیە تا بدرەوشێنەوە. (سلوم، ٢٠١٩، ٢٦).

لێرەدا سوزوکی هاوڕایە لەگەڵ کۆدایی و دەڵێت : (هەر لەسەرەتای دروستبوونی کۆرپەڵە مێشک و هزر و هۆش ئامادەیە بۆ وەرگرتنی هەرکارێک یا بابەتێکی نوێ، ئەم وەرگرتنەش لەڕێگەی پەروەردەکردن و فێرکردنەوە دەبێ لەئەنجامی دووبارەکردنەوە و گوێگرتنی بەردەوام، هەروەک چۆن منداڵ لە سەرەتای تەمەنیدا فێری زمانی دایک دەبێت، ئاواش دەتواندرێ بەهەمان ڕێگا و هەمان بیرۆکە، منداڵ فێری ئامێرە موزیکییەکان بکرێت. (جادالله، ٢٠١٢، ٢٩).

کۆدای جەخت لە پەروەردەی موزیک دەکاتەوە و دەڵێت: (پێویستە پەروەردەی موزیک لەسەرەتای تەمەنی دەستپێکی منداڵیەوە بەگۆرانی هەنگاو بنێت، هەنگاوەکانی پەروەردەکردنەکەش بەشێوەیەکی بەرفراوان بێت گشت دامودەزگا پەروەردەییەکان و خوێندنگەکانی پەروەردەی موزیک بگرێتەوە، بۆئەوەی بەلانی کەم منداڵان بتوانن بەرهەمە ڕەسەنەکان لە بەرهەمە ناڕەسەنەکان جیا بکەنەوە و ببن بە خاوەنی گوێچکەیەکی بەهێز بۆ وەرگرتنی چێژی موزیکی ڕاستەقینە). هەروەها پەروەردەی موزیکی لای منداڵ دەبێ سەرەتا بە گۆرانییە میللییەکان و فۆلکلۆرییەکانی ناوچەکەی خۆی بێت، بۆئەوەی لەم ڕێگەوە فێری

زمانی دایک و وشە و پیتەکان و عورف و عادات و تەقالید بن. (أمیمة، ٢٠٢٠، ٤).

سوزوکیش هاوڕایە لە گەڵ بۆچوونەکەی کۆدای لەگرینگیدان بە گۆرانییە میللی و فۆلکلۆرییەکان، بەڵام پێیوانییە کە منالاّن تەنها لەڕێگەی ئەم جۆرە گۆرانی و موزیکانەوە فێری پەروەردەی گۆرانی و موزیک بن، بۆیە سێ ڕێگەی خستۆتە بەردەست بۆ مامۆستایانی بواری پەروەردە و فێرکردن لەبواری گۆرانی و موزیک بۆ پەروەردەکردن و ڕاهێنانی منالّەکان بەبابەتە هونەریەکان وەک: أ-گوێگرتنی بەردەوام و چەند بارەکردنەوەی بابەتە دیاریکراوەکان. ب- دووبارەکردنەوەی هەمان ئەم بابەتانەی گوێ بیستیان بووە لە ڕابردوو بەدەنگ. ج- پراکتیزەکردن وجێبەجێکردنیان لەسەر ئامێرێکی دیاریکراوی موزیکی. (ابو بکر، ٢٠١٥، ١٧).

سوزوکی زۆر جەختی لەم هەنگاوانە دەکردەوە و توانی بنیاتی ڕێگاکانی پەروەردەی گۆرانی و موزیک و ژەنینیان لەسەر دروست بکات، وەهەمیشە پێی وابوو بەگوێرەی کات و ساتی گونجاو و ڕەخساندنی زەمینەیەکی لەبار هەموو تاکێک دەتوانی فێری گۆرانی و موزیک و ژەنینی ئامێرە موزیکییەکان بێ، هەروەک چۆن مرۆڤ لەگشت قۆناغەکانی ژیانی فێری زمانە جیاوازەکان دەبێ لەکات و ساتی دیاریکراو. (عواد، ٢٠١٨، ١٢).

بەگوێرەی فەلسەفەی سوڵتان کۆداش نەفامی و نەشارەزایی لە بواری گۆرانی و موزیک لەلایەن مرۆڤەکانەوە دەبن بەگەورەترین کێشە لەڕووی مەعریفی و دەروونی و هەستی و سۆزی، بۆیە پێشنیازی کردنەوەی پەروەردەی موزیکی دەکات لەڕێگای (محو الامیة) خانەی نەهێشتنی نەفامی موزیکی بۆ گشت ئەم تاکانەی ئاشنایەتییان نییە یا دەرفەتی ئاشنابوونیان نەبووە بەبواری گۆرانی و موزیک لەکات و ساتی دیاریکراو لێی بێبەش بوونە.

٥. تیۆری پەروەردەی گۆرانی و موزیک لە قوتابخانەی سوڵتان کۆدای

٥-١- کۆدای ڕێگایەکی نوێی داهێنا لە پەروەردەکردنی منداڵانی وڵاتەکەی کە بریتی بوو لە (پەروەردەکرنی مناڵان بە گۆرانی و موزیکی میللی و ڕاهێنانیان لەسەر خوێندنەوەی دوو دەنگی و ئەدا کردنی گۆرانییەکان بەشێوازی جۆراوجۆر و نوێ). واتە بەکارهێنانی فرەدەنگی (تعدد الاصوات) لە گۆرانی قوتابخانەکاندا، وەگونجاندنی لەگەڵ میلۆدیە میللییەکان. لەم شێوازەدا کۆدای هەڵسا بەڕاهێنان و پەروەردەکردنی هەست و سۆز و گوێچکەی مناڵەکان بەشێوەی دەنگدانەوە (صدا Echo Singing)، ئەم ڕێگایەش بریتی بوو لە دابەشکردنی پۆلەکە بۆ دوو گرووپ، گرووپێکیان گۆرانییە میللییەکانیان بە شێوەی فۆڕی (F) بەهێز دەچڕی و گرووپەکەی تر بەشێوەی پیانۆ (P) نەرم دەچڕی.

بەم هۆیەشەوە شێوازێکی دەنگدانەوە دروست دەبوو و مناڵەکان بۆئەوەی گۆرانییەکەیان لێ تێک نەچێت و هزریان نەپچڕێت ناچاربوون زیاتر هەست ڕاگرن و بەهەستیارتر گۆرانییەکان بڵێنەوە، بەمەش جۆرێکی نوێ لە پەروەردەکردنی گوێچکە و هەستی بیستن لای مناڵ دروست دەبوو و توانای جیاکردنەوەی دەنگە تێکەڵەکانی زیاتر دەبوو. (قندیل، ٢٠٢٠، ٤).

٥-٢- گرینگیدان و سەپاندنی شێوازی خوێندنەوەی صۆڵ فائی لە خوێندنگا سەرەتاییەکان وەک سەرەتا بەمەبەستی زیاتر بەهێزکردن و ڕاهێنانی فێرخوازەکان وەک سەرەتا دواتر دەربڕین بە نەغمە و ئاوازی دەنگەکان وەک خۆیان. واتە فەلسەفەی کۆدای لە بواری پەروەردەکردنی گۆرانی و موزیک گرینگیدانی زیاترە بەگۆرانی و توانای قورگی مناڵ، نەک ژەنینی ئامێری موزیکی، چونکە کۆدای پێی وابوو گۆرانی وتن بەهاوکاری ئامێرە موزیکییەکان کاریگەری لەسەر

دەنگی مرۆڤ دروست دەکات و دەنگەکە دەگۆڕێت بۆ دەنگێکی ناسروشتی و دەستکرد. لەلایەکی تریش گۆرانی وتنی بەتەنها و بەبێ ئامێری موزیک توانای داهێنان و ئەدای دەربڕین جوانتر دەکات. هەرئەمەش بوو وایکرد کۆدای لەڕێگا پەروەردەییەکانی گرینگیی زیاتر بە موزیکی مرۆیی و گۆرانی دوو دەنگی بدات بەشێوەی (پۆلیفۆنی). (توفیق، ٢٠١٨، ١١).

٥-٣- گۆرانی بێدەنگ (الغناء الصامت)، یەکێکی ترە لەڕێگاکانی پەروەردە و فێرکردنی گۆرانی و موزیک لەلایەن کۆدای. واتە منداڵەکانی لەسەر ئملای نۆتە نووسینەوەی گۆرانییە میللی و فۆلکلۆرییە هەنگارییە سادە و ساناکانە بەئەزبەرکردن و نووسینەوەیانە چەندین جار، بۆئەوەی دەستیان ڕابێت لەسەری و لەناخەوە هەست بە ئاوازەکان بکەن بەم کردارەشی دەوت موزیک یا گۆرانی بێ دەنگ (الغناء الصامت). (د. احمد رباع: ٢٠١٧، ٥٧).

٥-٤- چنین و شیکردنەوەی گۆرانییە میللی و فۆلکۆرییەکان، هەروەها وێناکردنیان لە چینە دەنگیەکانی تر، بەڕێگای دۆ (Do)ی جووڵاو . (Movable Do System of Relative Solmization)، واتە (Tonic or Home Tonie)، کە بریتییە لە گوتنی میلۆدییەک لەسەر دەنگێکی دیاریکراو وەدووبارەکردنەوەی هەمان میلۆدی بەهەمان شێواز لەسەر چینە دەنگێکی تردا، ئەم بیرۆکەیەش لەشێوازی گوتنی سکێڵی دۆ مێجەر وە گۆرینی بۆ سکێڵی لا ماینەر هاتووە کە هەمان دووری میانەکانی هەیە و هیچ گۆڕانکاریەک لە ئاوازەکە ڕوونادات تەنها خۆگونجاندنی فێرخوازە بە چینە دەنگێک کە بۆی گونجاوترە، کۆدای لەم ڕێگایەدا ئەوەمان پێدەڵێت کە دەکرێت گۆرانی و ئاواز و موزیک بەوشە و تێکست و گشت دەربڕینە دەنگییەکان بلکێندرێت جا ئەم دەربڕینانە هەرچییەک بن، گوتاری ئاینی، گوتاری سیاسی، گوتاری

پەروەردەیی، گوتاری زانستی... تادوایی.ئەم ڕێگایەش وەک شێوازێک لە شێوازەکانی (کۆنتراپۆنت) و (هارمۆنیا) ی سەرەتایی هەنگاوێکی تر بوون لە پەروەردە و فێرکردنی گۆرانی و موزیک لە قوتابخانەی سولتان کۆدای، بەمەبەستی ڕیفۆرمکردنی گۆرانییەکانی هەنگاری و داهێنان لەبواری نووسینەوە و دانانی گۆرانی بەشێوەیەکی سەردەمییانە. (TEMPO, 2021, 84)

٥–٥– نوسینەوەی نۆتەی موزیکی بەبێ هێڵەکانی موزیک (Stick Notation) کۆدای بۆ سەرەتای نووسینەوەی نۆتە لە پەروەردە و فێرکردن هەڵسا بە بەکارهێنانی ڕێگایەکی تازە کە بەکارهێنانی پیتەکانی ئەلف و بێی ئینگلیزی بوو لەبری ناوی دەنگەکانی موزیک و دانانی کاتی موزیکی لەگەڵیان بۆ ناساندن و دەستنیشانکردنی خایاندنی دەنگەکان بەمەبەستی زووتر فێرکردن و پەروەردەکردنی منالان بە نووسینەوە و خوێندنەوەی نۆتە موزیکییەکان لە تەمەنی سەرەتایی و دەستپێکی فێربوون، وەک: لەبری نووسینی دەنگی (Do) تەنها پیتی (d) بەکار هێناوە، وە دەنگی (Re) تەنها پیتی (r) بەم شێوە بۆ گشت دەنگەکان، وە خایاندنەکەش بەپێی درێژی یا کورتی خایاندنەکان تەنها کلکی هێماکانی کاتی موزیکی بەکار هێناوە. (International Suzuki, 2002, 24)

٥–٦– ڕێگای خوێندنەوەی ڕیتم بە دەربڕینی دەنگی(Syllables System) داهێنان و نوێکاریەکی تری لە شێواز و ڕێگاکانی قوتابخانەی کۆدای لە پەروەردە و فێرکردن، ئەم شێوازە لەسەرەتادا لە فەڕەنسا بۆ وانەکانی صۆلفیج بەکارهاتووە و ڕێگایەکی دیارە لەڕێگاکانی پەروەردەی دەنگ، بەلام کۆدای ئەم ڕێگایەی هێناوەتە ناو پەروەردە و توانیویەتی بیگونجێنێ لەگەڵ گشت وشە و تێکستێکی پەروەردەیی، واتە جۆر و شێوازی خوێندنەوەکە بەڕیتمێکی دیاریکراو دەبەستێتەوە و

خێرایی و خوێندنەوەکە سنووردار و ڕیتم ئامێز دەکات، ئەمەش هەنگاوێکی ترە کە فێرخواز ڕادەهێنێت لەسەر کاتە موزیکییەکان پێش زانینی ڕیتمی موزیکی و ژەنینی ئامێرەکانی ڕیتمی. کۆدای جگەلەمە بۆ ئاسانکاری زیاتر، هەڵسا بە دروستکردنی پەیوەندییەک لەنێوان شێوەی نۆتە موزیکییەکان و کاتەکانیان بەڕیتم و بۆ هەر شێوەیەکی نۆتەی موزیکی پارچەیەکی دەنگی دیاریکراوی دانا تافێرخواز بتوانێ لەڕێگای دەربڕینەکەدا کات و مەودای درێژی شێوە هێماکانی نووسینەوەی موزیک بزانێت. وەک لەبری هێمای ڕۆند وشەی (too) بەکارهێنا، هەروەها لەبری نوار وشەی (ta) و لەبری کرۆش (ti-ti)بەم شێوە بۆ هەر کاتێک وشەیەک. (فرید، ٢٠١٥، ٢٣).

٥-٧- ڕێگای ئاماژە بە بەکارهێنانی دەست (Hand Signs) واتە دەست وەک ئاماژەیەک بۆ تێگەیاندنی بەرامبەر بە خواست و ویستی تاک بەرامبەر بەتاکێکی تر ڕێگایەک هەر لەکۆنەوە لەلایەن عبرییە کۆنەکان و مصری کۆن بەکارهاتووە بۆ دەربڕین لە پیتەکانی ئەم سەردەمە، هەروەک ئەزانین ئەم شێوازی تێگەیاندنە تاوەکو ئەمڕۆش لەلایەن ئەم کەسانە بەکار دەهێندرێن کە هەستی بیستنیان نییە یا لەدەستداوە (کەڕن)، بۆیە دەبینین سوڵتان کۆدای توانیویەتی هەمان شێوازی جووڵەی دەستەکان بۆ وەرگێڕانی دەنگە موزیکییەکان بەکاربهێنێت بەجووڵە و هێمای جیاجیا لە پەروەردە و فێرکردن، بەجۆرێ کە بگونجێ لەگەڵ سروشتی بەرزی و نزمی دەنگەکانی موزیک، ئەمەش بۆ چەند مەبەستێکی سەرەکی: **یەکەم/** جووڵانەوەی دەست وەک یاری و بەکارهێنانی ئەندامێکی جەستە لەپرۆسەی پەروەردەکردنی وانەکان بەگشتی و موزیک بەتایبەتی. **دووەم/** ڕاکێشانی سەرنجی مناڵەکان و تێگەیاندنیان بەزیاتر لەڕێگایەکی وانەوتنەوەی گۆرانی و موزیک، هەروەها بەردەوامبوونی بەردەوام لە

وانەکان بێئەوەی بێزاری و مەلەل لە وانەکە دروست بێت. **سێیەم/** بەشداریکردنی منالە شەرمن و دەنگ نزم و دەنگ ناخۆشەکان لە وانەکە وەزانینی ئاستی تێگەیشتنیان و توانای هێزی وەرگرتنیان لە کارێکی بەکۆمەڵ.

بۆ ڕێگای خوێندنەوەی نۆتە بەئاماژەی جووڵەی دەست، کۆدای هەڵسا بە دەستنیشانکردنی حەوت ئاماژە بۆ حەوت دەنگەکەی موزیک بۆنموونە: بۆ دەنگی دۆی ئۆکتاف دەبێ ئاستی بەرزکردنەوەی دەست لە ئاست نێوچەوان بێ، هەروەها بۆ دەنگی سی خوارووی دۆی ئۆکتاف دەبێ ئاستی جوولەی دەست لە خوارووی نێوچەوان بێ واتە نزیک چاوەکان ئیتر بەم شێوە بەردەوام بوو لە دانانی هێما و ئاماژەکانی دەست بەپێی بەرزی و نزمی دەنگەکان و گەورەیی و بچووکی میانەکان.

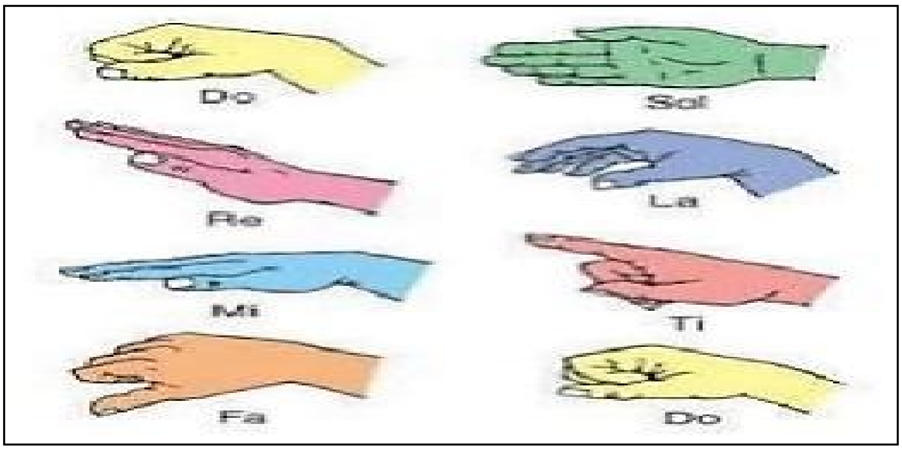

٦.تیۆری پەروەردەی گۆرانی و موزیک لە قوتابخانەی شینیتشی سوزوکی

لە بەرامبەر ڕێگە و شێواز و تیۆرە پەروەردەییەکانی گۆرانی و موزیک لە قوتابخانەی سوڵتان کۆدای، شینیتشی سوزوکیش لە

ناوەڕاستی سەدەی بیستەم لەساڵی ١٩٤٥ هەڵسا بەڕێکخستن و دانانی چەند ڕێگایەکی نوێو تازە لەبواری پەروەردە و فێرکردنی گۆرانی و موزیک بۆ منداڵانی تەمەن (٣-٥) ساڵی تا منالآنی تەمەن (٦-١٢) ساڵان، بەناوی ڕێگای دۆزینەوەی ئارەزووەکان (تربیة الموهبة)، ئەم داهێنانەی شینیتشی سوزوکی لەبواری پەروەردەی موزیک بەشێوازێکی فراوان بڵاوبوویەوە کە تیایدا منالآنی فێری ژەنین کرد لەسەر ئامێری کەمان، ئەم کارەی سوزوکی کاردانەوەی باشی لێکەوتەوە و دەنگدانەوەی زۆری هەبوو لە جیهان، چونکە ڕێگاکە ڕێگایەکی زۆر جیاواز بوو لەچاو ڕێگاکانی پێش خۆی بەگشتی و ڕێگاکەی سولّتان کۆدای بەتایبەت. جیاوازی ڕێگاکەش لەمەوە خۆی ئەنواند کە پەروەردەی موزیکی لەلایەن سوزوکی لە تەمەنێکی زۆر زوو دەستی پێدەکرد. (الشرقاوي، ٢٠١٢، ١٧).

لەم ڕێگا پەروەردەییە نوێیانەی فێرکردنی گۆرانی و موزیک لە قوتابخانەی سوزوکی هەندێک کێشەی فسیۆلۆجی لە جەستەی منالّەکان بەدی ئەکران لەکاتی ژەنینی ئامێرەکان بەگشتی ئامێری کەمان بەتایبەتتر، بۆ چارەسەری ئەمانەش سوزوکی هەڵسا بەگرتنەبەری چەند ڕێگایەک و نوێکاریەک لەجۆر و شێواز و قەبارەی ئامێرەکان و گونجاندنیان لەگەڵ تەمەنی فێرخوازەکان، وەک: **یەکەم/** بەکارهێنانی ئامێری قەبارە ٤/٢ و ٤/٣ لەبری ئامێری قەبارە ئاسایی ٤/٤. **دووەم/** شێوازی دانانی هەرسێ پەنجە لەسەر وەتەری یەکەمی ئامێرە ژێدارەکان، لەیەکەم جاردا بەمەبەستی کەوتنی پەنجەکان بۆسەر شوێتی دیاریکراو کە دەنگی (Do)یە، تابتوانن دەنگی ڕێ کە دوای ئەم دەنگە دێ بەئاسانی لەڕێگای دانانی پەنجەی چوارەم بەبێ کێشە بەئەنجام بگەیەندرێت، ئەمەش بەپێی بۆچوونەکانی زانایانیش هەنگاوێکی زانستی و گونجاوە بۆ جێگیرکردنی پەنجەکان و دەست لەسەر ملی ئامێری کەمان چونکە تەوازن و هاوسەنگی دەست لە

جێگیرکردن و جووڵانەوەی پەنجەی سێیەم ڕێکتر و ئاسانترە لە پەنجەکانی تر.

سێیەم/ سەبارەت بە جووڵەی کەوانی ئامێرە ژێدارەکان لەلایەن مناڵەکان، سوزوکی ڕێگای بەکارهێنانی نیوە کەوانەی دەستنیشان کردبوو لەکاتی پراکتیزەکردنی گۆرانی و موزیکەکان، هەروەها چەندین ڕاهێنانی تایبەت بە بەکارهێنانی نیوە کەوان و چۆنیەتی زاڵبوون و بەهێزکردنی کەوانیان ئامادەکردبوو، بەمەبەستی زاڵبوونی مناڵان و چارەسەرکردنی کێشەی ژەنینی ئامێرەکەیان. (العطار،٢٠١٧، ٢٨).

هەموو ئەم هەنگاوانەی سەرەوە بەهەنگاوی پێشوەختەی سوزوکی هەژمار دەکرێن بۆ ئامادەکاریی مناڵان لە جێبەجێکردنی گشت شێواز و ڕێگا نوێیەکانی قوتابخانەی سوزوکی لەبواری پەروەردە و فێرکردنی مناڵان بەگۆرانی و موزیک لە سەردەمی هاوچەرخ لەتەمەنی سەرەتای مناڵی، کە ئەمانە بوون:

٦-١- گوێگرتن/ سوزوکی پێیوابوو کە گوێگرتن بڕبڕەی سەرەکی کاملبوونی هەستی تاکە، وەهەستکردن بە وردەکاری کارە موزیکییەکان لەوێوە چەکەرە دەکەن و پەرە دەسەنن، لەمانە (هەستکردن بە مقام، ڕیتم، خێرایی). ئەمانەش مناڵ لەڕێگەی پەروەردەی موزیکی لە قوتابخانەکاندا و بەهاوکاری مامۆستا و ڕاهێنان لەسەر گۆرانی فێردەکرێن نەک بابەتی تری پەروەردەیی، کە ئەکرێ لەڕێگای زانستەکانی تر بەبەشێکی ئەم هەستە بگەیت بەڵام هەمووی نا. چونکە لەڕێگەی گوێگرتنی زۆرترین گۆرانی و موزیکی جۆراوجۆر، مناڵ دەتوانی پەیوەندی ببەستێ لەهەڵ هونەر و ئاشنایەتی بەدەنگ و ڕەنگ و ئاوازە موزیکییەکان پەیدا بکات، هەستی بیستن بەهێز بکات و گوێچکەکانی ڕابهێنێت و دەنگە موزیکییە گونجاوەکان لە نەگونجاوەکان جیابکاتەوە، دواتر گۆرانی و موزیکەکان ئەزبەر بکات و لەڕێگای ئامێرە

مۆزیکیەکەیەوە بەئاسانتر دووبارەیان بکاتەوە و بیانژەنێت. (Suzuki, 2005, 31).

٦-٢- دووبارەکردنەوە / دووبارەکردنەوەی بەردەوامی گۆرانی و مۆزیکە دیاریکراوەکان لەلایەن منداڵ دەبێتە هۆی داهێنان و نوێکاری لەگشت بوارەکان بەتایبەتی لەبواری گۆرانی و مۆزیک، چونکە هەرجارەی گۆرانییەکە یا مۆزیکەکە دووبارە دەکرێتەوە زیادکردنێک و زەغرەفەیەکی مۆزیکی یا دەنگی نوێ لە بەرهەمەکەدا زیاد دەبێت بەمەش منداڵەکان ئارەزوویان زیاتر دەبێت لە بەردەوامبوون و داهێنانی زیاتر. لەلایەکی تر دووبارەکردنەوەی بەردەوام و زۆر دەبێتە هۆی بەهێزکردنی یادەوەری و هزری منداڵ بەهێز دەکات و لەبیرچوونەوە کەم دەکات، ئەمەش نەک تەنها سوودی دەبێت بۆ بواری هونەری بەڵکو دەتوانێت لەڕێگەیەوە لەبابەتە زانستییەکانی تریش سوود لەم زاکیرە و هزرە بەهێزە وەربگرێت و تاکێکی بەهێز و داهێنەر بەرهەم دێت بۆ کۆمەڵگە. (حسن، ٢٠١٩، ٩).

٦-٣- کاری بەکۆمەڵ/ بەپێی بۆچوونەکانی سوزوکی منداڵ بەوەرگرتنی وانەی تایبەت لەبواری هونەر بەگشتی و گۆرانی و مۆزیک بەتایبەتتر، بەرەو ئاستێکی بەرز دەڕوات و تواناکانی زۆر زیاتر بەرەوپێش دەچن، بەڵام ڕێگا تایبەتیەکان نابێ بەردەوامییان هەبێ بۆ ماوەیەکی دوورو درێژ، چونکە منداڵان لەکاتی وانە تایبەتیەکان (منفرد) تووشی بێزاری و مەلەل دەبن و هەستی پێشبڕکێ و منافەسەی زانستی لەبەرەو پێشچوونیان وردە وردە بەرەودواوە دەڕوات و ئاستیان لاواز دەبێ، بەڵام کاتێک منداڵەکان لەگەڵ یەکتر کۆدەکرێنەوە و وانەکان بەکۆمەڵ ئەنجام دەدەن ئەوا هەرکەسە و لەلای خۆیەوە دەکەوێتە دەرخستنی توانا زانستییەکانی و هەمیشە لە هەوڵ و پێشڕەوی بەردەوام دەبێت، هەروەها لەئەنجامی گوێگرتنیان لەیەکتری

و بینینی ئاستی یەکتر فێری تەکنیک و شێوازی جیاجیا دەبن و حەزی گوێگرتن و بیستن و ژەنینیان زیاتر دەبێت، لەلایەکی تر هەست بە گرینگی ڕۆڵ و پێگەی یەکتر دەکەن و ڕۆحی هاوکاریکردن و هەرەوەزی لەنێوانیان زیاتر بەرەو پێش دەچێت و خۆشەویستی زیاتر لەنێوانیان دروست دەبێ، خاڵێکی تر لەگرینگی کاری بەکۆمەڵ بەهێزکردنی هەستی بیستنیان بەوەی دەبێ لەیەک کات گوێبیستی هەموو هاوڕێکانی بێت بۆ ئەوەی دوانەکەوێ و پێش نەکەوێ لە ژەنین و گوتنی گۆرانییەکان، ئەمەش وادەکات کە گوێچکەیان زیاتر هەستیار بێت و وردتر و زیرەکانەتر و بە هەستیاریی زیاتر کارەکانیان ئەنجام بدەن. (الخزرجي، ٢٠١٩، ٢٥). ئەم ڕێگایەی سوزوکی یەکێک بوو لەڕێگا داهێنەرەکان لەبواری پەروەردە و فێرکردن، چونکە بەکەمترین کات و ماوە و تێچوو زۆرترین زانیاری دەگات بەفێرخواز، کە ئەمەش داواکارییەکی بەردەوامی ڕاهێنەران و سەرپەرشتیارانی بوارەکەیە.

٦-٤- بەکارهێنانی تەکنەلۆجیا/ بەکارهێنانی تەکنەلۆجیا بەگشتی و بەتایبەتی ئامێرەکانی تەسجیل و ڕادیۆ و تی ڤییەکان بۆ نمایشی گۆرانی و موزیکە گرینگەکانی سەدەکانی پێشووتر و موزیکی موزیکزانانی وەک باخ، هایدن، موتسارت، بتهۆڤن....تا دوایی، کە منالانی سەردەمانی دوای ئەوان لێی بێبەش بوونە و ئاشنایەتییان لەگەڵ نین، زۆر گرینگە بۆ دروستکردنی هەستی موزیکی و تێگەیشتن لەڕێسا و بیرۆکەکانی موزیکمەندانی تۆپ، وە جیاکردنەوەی کارە پرۆفیشناڵەکان لەکارە لۆکاڵییەکان و کرچوکاڵەکان، هەروەها ناسینەوەی فۆرم و قاڵبەکانی گۆرانی و موزیکی ئەم سەردەمانە و ئاستی پێشکەوتنی موزیک لەهەر سەردەمێک.

٦-٥- بەشداریکردنی خێزان/ بەشداریکردنی ئەندامێک لە ئەندامەکانی خێزانی یا زۆربەی ئەندامەکانی خێزانی فێرخوازەکان

لەکاتی چالاکیەکان و پڕۆڤەکان و تەنانەت هەندێک جار لە وانە بەکۆمەڵەکانیش، هەنگاوێکی زۆر پێویستە لەهەنگاوەکانی پەروەردە و فێرکردن، هەستی فێرخواز ئاسوودە و بەهێز دەکات و گڕو تین و جۆش و خرۆشی زیاتر دەدات بەمناڵ کە بە ئازایانە و گشت تواناکانی کارە هونەریەکانی نمایش بکات و زیاتر هەوڵی بەرەوپێشچوون بدات لە بوارەکە، لەلایەکی تر ئەمە وادەکات هەستی موزیکی لەلایەن خێزانی مناڵەکان بەرەو ئاستێکی بەرزتر بچێت و خولیای هونەر و گۆرانی و موزیک لەمانیش پەرەبسەنێ و ئەمانیش لەگەڵ مناڵەکانیان بکەونە ڕاهێنان لەسەر ئامێرە موزیکییەکان و گۆرانی وتن، بەمەش ئامانجێکی پەروەردەیی تر دەپێکین کە قەرەبووکردنەوەی ئەم لایەنە لەدەست دەرچووەیە کە دایکان و باوکان و ئەندامانی تری مناڵەکە کاتی خۆی لێی بێبەش بوون و نەیانتوانیوە ئەم لایەنە گرینگەی ژیان پڕبکەنەوە، بەڵام لەڕێگەی مناڵەکانیان دەتوانن کەشێکی موزیکی ئارام لەخێزانەکە دروست بکرێت، بەئامانجی سوود وەرگرتنی کۆمەڵگەیەکی ئاسوودە و هێمن و لەسەرەخۆ و ڕۆشن فکر. (محجوب، ١٩٧٨، ١٣). ئەمەش یەکێکی ترە لەئامانجە سەرەکییەکانی ڕێگا و فەلسەفەی بیرکردنەوەی سوزوکی کە بریتییە لەدروستکردنی هاوڵاتییەکی چاک و بەخشێنەر و داهێنەر، وە چاکردنەوە و گۆڕینی سلووکی شەڕانگێزی بەسلووکی ئاشتیخوازانە و بیرکردنەوەی بونیاتنەرانە، بەتایبەتی لەدوای جەنگی جیهانی دووەم، کە هەست و سۆز و بیرکردنەوەی مرۆڤایەتی لەلای تاک بەرەو ڕەشبینییەکی زۆر چووبوون و بەرەو داڕمانی یەکجارەکی دەچوون.

٧. دەرەنجامەکانی تێڕوانین و فەلسەفەی قوتابخانەی شینیتشی سوزوکی

١. سوزوکی زۆربەی ژیانی لە یابان بەسەر بردووە و بەکەسایەتییەکی دیاری یابانی و جیهانی ناسراوە، داهێنەری ڕێگایەکی

نوێی پەروەردەیی بووە لە بواری گۆرانی و موزیک بەناوی ڕێگای دۆزینەوەی بەهرەکان (اكتشاف المواهب)، کە ناسراوە و بڵاو بووەتەوە لە گشت جیهان لە بواری پەروەردەی هونەری موزیک.

٢- تایبەتمەندی تیۆر و ڕێگاکانی پەروەردەکردنی سوزوکی لەبواری گۆرانی و موزیک بۆ پێداگری و جەختکردنەوەی بەردەوامی بوو، لە تەمەنێکی زۆر زووی مرۆڤ کە تەمەنی منداڵی بوو لە سێساڵی تا پێنج ساڵی.

٣- گرینگی پەروەردە و فێرکردنی گۆرانی و موزیک لە قوتابخانەی سوزوکی بۆ تەواوکردنی کەسایەتی و بەهێزکردنی کارامەیی و گۆڕانی هەڵسوکەوتی تاکە بەگشتی و منالە بەتایبەتی. (حداد، ٢٠١٦، ١٨).

٤- قوتابخانە یابانییەکان لەبواری پەروەردە و فێرکردنی گۆرانی و موزیک توانییان سەرکەوتن بەدەست بهێنن لەپەیڕەوکردنی ڕێگاکانی سوزوکی لەبواری ڕاهێنانی منالّ بە ژەنین لەسەر ئامێرە موزیکییەکان، بەشێوەیەک کە سوودی تەواوی هەبێت بۆ هەستەوەرەکان بەگشتی و لایەنەکانی فیسیۆلۆجی جەستەیی لە منالّدا بەتایبەتتر. (suzuki,1930, 2)

٥- بەپێی بیروبۆچوون و تێڕوانین و فەلسەفەی سوزوکی گۆرانی و موزیک لەناخی هەموو تاکێک بەڕێژەی جیاواز بوونی هەیە و لەڕێگەی پەروەردە و فێرکردنێکی گونجاو دەتواندرێ بەرەوپێش ببردرێت.

٦- دووبارە بەکارهێنانەوەی ڕێگا کۆنەکان و گەشەپێدانی هونەری لەپرۆسەی پەروەردە و فێرکردن و گونجانیان لەگەڵ بابەتە موزیکییەکان، بۆ زیرەکی و کارامەیی شینیتشی سوزوکی دەگەڕێتەوە لە بواری پەروەردە و فێرکردن.

٧- جۆراو جۆری و بەکارهێنانی زیاتر لەڕێگایەک بۆ پەروەردە و فێرکردنی منالان بەگۆرانی و موزیک خالێکی تری سەرکەوتنەکانی

سوزوكی بوون لەبوارەكەدا.

٨. سوزوكی لەكارە موزیكییە نوێكان، گرینگی بەكارە سەركەوتووەكانی ئەم دانەرانە دەدا كە لە توپەكانی موزیكدانان بوون و كەسایەتی دیاری ناوچەكە بوون.

٩. سوزوكی لەماوەی ٩٩ ساڵی تەمەنی زۆرترین خەڵات و ڕێزلێنان و بڕوانامەی ڕێزلێنانی پێبەخشرا لەمانە: دكتورا فخرية في الموسيقى، جامعة لويسفيل ١٩٦٧، دكتورا فخرية في الموسيقى، معهد نيو انجيلاند للموسيقى ١٩٦٦، وە دوا بڕوانامەی دكتورا فخرية في الموسيقى، معهد اوبرلين للموسيقى لە ساڵی ١٩٨٤.

٨- دەرەنجامەكانی تێڕوانین و فەلسەفەی قوتابخانەی سوڵتان كۆدای

١. كۆدای مامۆستای زمانەوانی و فەیلەسوف و توێژەرێكی بەناوبانگی موزیكی هەنگاری كۆنە، زۆرترین خزمەتی بە بواری پەروەردە و فێركردنی گۆرانی و موزیكی هەنگاری (مەجەر) گەیاندووە، بەتایبەتی لە تێزی دكتۆراكەی بەناونیشانی (كۆكردنەوەی گۆرانییە میللییە كۆنەكانی هەنگاری لە سەردەمانی زوو لە لادێكان)، وەك بناغەی كاركردن لەسەر موزیكی هاوچەرخی هەنگاری تا ئەمڕۆش كاری لەسەر دەكرێت.

٢. لەساڵی ١٩٤٩ وەك سەرۆكی فەخری ڕێكخراوی موزسیانانی مەجەری هەڵبژێردرا و ٨٥ هەشتا و پێنج ساڵ لەم ڕێكخراوە كاری بۆ بەرەوپێشبردنی گۆرانی و موزیكی هەنگاری كردووە.

٣. لەنامەیەكی كۆدای بۆ(بلا پاڕتوك) ئەنجامی گەشتە دوورو درێژەكەی ساڵی ١٩٠٠ دەركەوتووە، كۆدای بەمەبەستی گەڕان بەدوای ڕەسەنایەتی گۆرانی و موزیكی هەنگاری ئەم گەشتەی ئەنجام داوە، هەروەك لەنامەكەیدا ڕوونتر دەڵێ: (لەم گەڕانەم زۆر تێنووی

دۆزیتەوەی ڕۆحی گۆرانی و موزیکی هەنگاریم)، دواتر لەساڵی ١٩٠٧ لە پاریس لە موزیکەکانی (کلۆد دیبوسی) توانیویەتی بیاندۆزێتەوە.

٤.کۆدای لەساڵی ١٩٢٥ دەستی بەهەڵمەتێکی نەتەوەیی فراوانکرد لەدژی نەخوێندەواری و قەلاچۆکردنی نەفامی موزیکی لە هەنگاریا (مەجەر)، بۆئەم مەبەستەش فێرخوازەکانی هاوکاری و یارمەتیی باشیاندا لە بڵاوەپێکردنی فەلسەفە و بۆچوونەکانی.

٥.کۆدای هەڵسا بەگۆڕینی میتۆدی پەروەردەی سەرەتایی لەبواری گۆرانی و موزیک لە قوتابخانە سەرەتاییەکان، ئەم کارەشی بەگۆڕینی میلۆدییەکان بوو لە شێوازی (مونۆفۆنی) بۆ شێوازی میلۆدیی (پۆلی فۆنی)، هەربۆیەش لەکارە (کۆڕاڵ)یەکانی زیاتر کاری بۆ گۆرانی منالان کرد و لەکارەکانی گۆرانییە میللییەکانی مەجەری بەکار دەهێنان بۆ پەروەردەکردنی منالان.

٦. لەساڵی ١٩٢٩ توانی ١٣ کۆڕاڵی منالان بنووسێتەوە و لەدوو ئاهەنگی پەروەردەییدا بە هاوکاری (٧٠٠) فێرخواز پێشکەشی کردن، ئەم کارەش بەگەورەترین سەرکەوتنی ڕێگاکەی کۆدای هەژمارکرا لە قوتابخانەکەیدا، بەم جۆرەش تا ساڵی ١٩٣٤ توانی ١٥٠٠ منال ئامادەبکات بۆ ئاهەنگێکی موزیکی بەناونیشانی (شەوانێکی کۆڕاڵی منالانی کۆدای)، بۆگەورەترین میهرەجانی هەنگاریا، ئیتر ئەمە بووە هۆی دامەزراندنی جوولانەوەی گۆرانی و موزیکی گەنجان لە هەنگاریا (مەجەر).(Zoltan Kodaly, 1967, 34)

٧. فێربوونی صۆڵفێج و گۆرانی و موزیک لە تەمەنی سەرەتای دەستپێکی منال ڕێگایەکی سەرکەوتووی قوتابخانەی سوڵتان کۆدای بوو لەپرۆسەی پەروەردە و فێرکردندا.

٨. دەستنیشانکردنی جۆر و شێواز و بابەتە موزیکییەکان لە پەروەردە و فێرکردنی موزیک، لایەنێکی هەرە گرینگە لە لایەنەکانی مانەوەی ناوی کۆدای لەبواری پەروەردە و فێرکردن، چونکە کۆدای

هەمیشە لەدەستنیشانکردنی بابەتەکان جەختی لە بەکارهێنانی یارییە منالانەییە کۆنەکان دەکردەوە، لەپڕۆسەی پەروەردەدا.

٩. جەختکردنەوەی کۆدای بۆ گۆرانی و موزیکی فۆلکلۆری و میللییە کۆنەکان و دووبارەکردنەوەیان لەپڕۆسەی پەروەردەکردن و ئاشناکردنی منالان بەخوێندنەوەیان پاشخانێکی دەوڵەمەندی لە هزری منالەکان بونیات دەنا، بەمەش کاتێکی کەمتر و ماندووبوونێکی کەمتر پێویست دەبوو لەڕاهێنانی نەوە نوێکان بەگۆرانی و موزیکی ڕەسەنی ناوچەکانی خۆیان.

١٠. فەلسەفەی کۆدای لەپڕۆسەی پەروەردەدا دوو ئامانجی گەورەی پێکا، ئەوانیش یەکەم/ قەلاچۆکردنی نەفامی (جاهیلیەتی) موزیکی بوو لەڕووی نووسین و خوێندنەوە، دووەم/ پەروەردەکردن و توانای دەستنیشانکردنی موزیکی ڕەسەن و بەپێز و جیاکردنەوەیان بوو لەکاری موزیکی کرچوکاڵ و ناڕەسەن.

١١. کۆنفڕانسی نێودەوڵەتی ساڵی ١٩٦٤ی داڤۆس لە بواری پەروەردە و فێرکردن، گەورەترین ڕۆڵی گێڕا لە دەرکەوتنی ناوی کۆدای، فەلسەفەی، قوتابخانە و ڕێبازەکەی لەنێو تەواوی جیهاندا. لەڕوونکردنەوە و پێشکەشکردنی ڕێگای تازە لەبواری پەرەپێدانی پەروەردەی موزیکی لەناو پڕۆسەی پەروەردە و فێرکردن و گەشەی مرۆیی. ڕێگاکەی کۆدای بووە جێگای سەرنجی ئامادەبووان و تاوەکو ئەمڕۆش بەیەکێک لە ڕێگا سەرکەوتوو و زیندووەکان لە بواری پەروەردەی موزیکی کاری لەسەر دەکرێت. چونکە کۆدای لەم هەنگاوەیدا مەبەستی تەنها فێربوون و گەشەی گۆرانی و موزیک نەبوو لە پەروەردە و فێرکردندا بەڵکو لەم ڕێگایەدا گرینگی بەلایەنەکانی فەلسەفە، زانستی کۆمەلایەتی، سیاسەتی هونەری، ڕێگاکانی ژیانکردن دەدا.

٩- ئەنجام

١-گۆڕینی هەڵسوکەوت و ڕەفتاری ناپەروەردەیی بە ڕەفتاری پەروەردەیی گونجاو لەڕێگای پەروەردە و فێرکردنی گۆرانی و موزیک لە تەمەنی منالّیدا.

٢-هێورکردنەوە و ڕاهێنانی منالّ بەئارامی و لەسەرەخۆیی لەڕێگای پەروەردەکردن بەگۆرانی و موزیک، یەکێکە لە گرینگترین دەستکەوتە پەروەردەییەکان لە تەمەنی سەرەتایی.

٣-فراوانکردنی ئاستی زانیاری و هزری منالّ بەگۆرانی و موزیک، لەبری خوێندنەوە و نووسین لەسەرەتای دەستپێکی لە بوارەکانی پەروەردە و فێرکردن، لە قۆناغەکانی دایەنگەدا.

٤-بەهێزکردنی هەستی بیستن و گوێگرتن لەلایەن منالّ لەڕێگەی ژەنینی موزیک و دەربڕینی گۆرانی.

٥-ئاشناکردنی منالّ بەگرینگی کاری بەکۆمەڵ و هاوکاریکردنی یەکتر، لەڕێگای گوتن و ئەنجامدانی گۆرانی و موزیک لە بۆنەکاندا.

٦-بەرەوپێشبردنی هەستەکانی بینین، بیستن، گوتن، جوولّە، لەیەککاتدا، لەئەنجامی جێبەجێکردن و پڕاکتیزەکردنی کاری هونەری گۆرانی و موزیک.

٧-ئاشناکردنی منالّ بە زمانێکی جیهانیی یەکگرتوو، کە زمانی موزیکە.

٨-بەهێزکردنی ئنتیمای نیشتمانی لەڕێگەی سروودە نیشتیمانییەکان.

٩-بەهێزکردنی کەسایەتی منالّ، دروستکردنی متمانە و باوەڕ بەخۆبوون، لە ئەنجامی دەربڕینی گۆرانی بەشێوەی تاک لایەنە (صولو).

١٠- ڕاهێنانی منالّ بە ئەزبەرکردنی زۆرترین تێکست و زانیاری، لە کەمترین کات، بەهۆی پەروەردەی گۆرانی و موزیک.

١٠- ڕاسپاردەکان

١. گرینگیدان بە گۆرانی و موزیکی نەتەوەیی، فۆلکلۆری، میللی، وەبەکارهێنانیان لە پڕۆسەی پەروەردە و فێرکردن لە قوتابخانە سەرەتاییەکان.

٢. ڕاهێنانی منداڵان و پەروەردەکردنیان بەگۆرانی و موزیک لە قۆناغەکانی داینگە و باخچەی ساوایان.

٣. تەرخانکردنی هۆڵی تاقیگەی موزیکی لە نێوەندەکانی پەروەردە و فێرکردن.

٤. گرینگیدانی زیاتر بەبابەتە هونەرییەکان بەگشتی و گۆرانی و موزیک بەتایبەتی لە خوێندنگاکان.

٥. دابینکردنی مامۆستا و پسپۆڕی تایبەت بەبابەتە هونەرییەکان.

٦. ئامادەکردنی میتۆد بۆ وانە هونەرییەکان و گۆرانی و موزیک بەگوێرەی تەمەن، قۆناغ، توانا جەستەیی و هزرییەکانی فێرخواز .

٧. زیادکردنی بەشە وانەی هونەری و ڕێکخستنەوەی خشتەی کاتەکانی بابەتە هونەرییەکان و ئەنجامدانیان لە کات و ساتی دیاریکراو، نەک پشتگوێخستنیان و بەکارهێنانیان لەخزمەت بابەتەکانی تری زانستی.

٨. دەبێت لایەنە پەیوەندیدارەکان زۆر بەوردتر و بە بەرپرسیاریانەترەوە مامەڵە لەگەڵ بابەتە هونەرییەکان بەگشتی و موزیک بەتایبەتی بکەن. چونکە موزیک ناسنامەی میللەتەکانە.

٩. کۆکردنەوەی گۆرانی و موزیکە ڕەسەنەکان، نوێکردنەوەیان و کارکردن لەسەریان و بەقالب کردنیان وەک موزیکێکی جیهانی لەلایەن دەزگای پەیوەندیدار بەگۆرانی و موزیک.

١٠. بە نۆتەکردن و شیکردنەوەی گۆرانی و موزیکی فۆلکلۆری و میللییە کوردییەکان لەلایەن پسپۆڕانی بوارەکە و بەکارهێنانیان لەمیتۆدی خوێندن لەپەروەردە و فێرکردن بەپاڵپشتی سەرپەرشتیاران و بەرپرسانی وەزارەتی پەروەردە.

۱۱. پێشنیاز

١- گرینگیدانی زیاتر بە بواری گۆرانی و موزیكە ڕەسەنە كوردییەكان.

٢- كردنەوەی پەیمانگای هونەرە جوانەكان و كۆلێژی هونەر لەگشت شار و شارۆچكەكانی هەرێمی كوردستان.

٣- كردنەوەی دەزگای هونەری تایبەت بە گۆرانی و موزیكە میللی و فۆلكلۆرییە ڕەسەنەكان.

١٢- سەرچاوەكان

١٢ -١- سەرچاوە كوردییەكان/ پەرتووک

١- نیكتین، باسل: (٢٠٠٣)، الكرد دراسة سوسولوجیة وتاریخیة، دار ئاراس للطباعة والنشر، هولیر.

٢- قرداغي، محمد على: (٢٠٠٧)، ورود الكرد في حدیقة الورود، دار ئاراس للطباعة والنشر، هولیر.

٣-مردۆخ، شیخ محمد مردۆخی كوردستاني: (٢٠١١)، مێژووی كورد و كوردستان، چاپی یەكەم، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر.

١٢-٢- سەرچاوە عەرەبییەكان/ پەرتووک

١. الخولى، د. سمحة: صدرتالسلسلةفیبنایر ١٩٧٨ بإشرافأحمدمشاریالعدوانی ١٩٢٣ ـ ١٩٩٠، القومیة فیموسیقى القرن العشرین"، المجلس الوطنى للثقافة والفنون والأدب، قاهرة.

٢. جادالله، أ. خلیفة محمد: (٢٠١٢)، الموسیقا ودورها الریادى فى تطور نمو الطفل وتنشئته تربویا، قسم العلوم الموسیقیة، كلیة الفنون الجمیلة، جامعة النجاح الوطنیة، فلسطین.

٣. الهاشمي، أحمد (١٩٧٩)، میزان الذهب في صناعة شعر العرب، مكتبة المتنبي، بغداد.

٤. ل. میخیفا (٢٠١٤)، القاموس الموسیقي في حكایات، الطبعة الاولى، دار علاء الدین للنشر والتوزیع والترجمة، سوریا دمشق.

٥. ابراهیم، مهدى (٢٠١٤)، مبادئ العلوم الموسیقیة، الطبعة الاولى، دار علاءالدین للنشر والتوزیع والترجمة، سوریا دمشق.

٦. الزهوري، بهاء الدين (٢٠٠٢)، المنهج التربوي الإسلامي للطفل، مطبعة اليمامة، حمص.
٧. محجوب، عباس (١٩٧٨)، أصول الفكر التربوي في الإسلام، دار ابن كثير، دمشق.
٨. الملاح، د. محمد (٢٠١٠)، مبادئ علم الكونترابنط " The Fundamentals Of Counterpoint Sciencr، اربد جامعة اليرموك، كلية الفنون الجميلة، قسم الموسيقى، مكتبة الظلال للطباعة والنشر، يرموك.
٩. رباع، د. احمد (٢٠١٧)، تاريخ علوم الموسيقى عند العرب وعند العجم، معهد الموسيقى في الدار البيضاء.

١٢-٣- گۆڤارە زانستییەکان

١- ابراهيم، أ.د.أميمة عبد الحميد : محمد، م.د.أحمد طارق : قنديل، ريم محمد أسعد: (٢٠٢٠)، المصادر الأساسية التي أسهمت في تكوين مفهوم زولتان كوداي في تدريس الموسيقى، مجلة علوم وفنون الموسيقى ، كلية التربية الموسييقية، مجلد٤٢.
٢- عواد، م.د.أحمد محمد أحمد (٢٠١٨)، تنمية التذوق الموسيقي والقدرة العزفية لدي الطفل من خلال مدرسة سوزوكي لتعليم آلة الكمان، مجلة علوم وفنون الموسيقى، مجلد ٣٨.
٣- مصطفى، أ.د.عبد العظيم السعيد : خليل، أ.د.امال حسين : زيد، د.سلوى حسن : خليل، شيماء عبد العزيز جاد (٢٠١٦)، تطوير منهج النشاط الموسيقي للمرحلة الابتدائية، مجلة بحوث التربية النوعية في ضوء معايير الجودة والاعتماد، عدد٤٢.
٤- ساده، ايف : حداد، رامى (٢٠١٦)، بيئة التعليم الموسيقى المدرسي في الاردن" الواقع والتحديات"، دراسات العلوم الانسانية والاجتماعية، المجلد٤٣، العدد٣.
٥- النجار، أ.م.د.هيام على سليمان : معروف، د.أحمد عبدالله : عبدالودود، أ.هدير نبيل (٢٠١٩)، الاستفادة من العمل الغنائي" اشهد "لياسمين الخيام في تنمية الاداء الغنائي للمقامات العربية، مجلة كلية التربية النوعية للدراسات التربوية والنوعية، العدد٩.
٦- زيتون، منى مصطفى (٢٠١٨)، فاعلية برنامج قائم على التخيل الموجه في تنمية بعض مهارات التربية الموسيقية لدى طالبات المرحلة الثانوية، مجلة علوم والفنون الموسيقي، كلية التربية الموسيقية، المجلد ٣٩.

٧- توفيق، مرام جلال (٢٠١٨)، دور الاغنية الفرنسية للاطفال في تعليم النطق السليم لبعض مفردات اللغة الفرنسية، مجلة علوم والفنون، كلية التربية الموسيقية، المجلد ٣٩.
٨- الشرقاوي، صبحى : حداد، رامى نجيب : الماضي، عزيز (٢٠١٢)، دراسة تطبيقية لاستخدام الاغنية في اكتساب طفل الروضة مفاهيم جديدة، دراسات، العلوم الانسانية والاجتماعية، المجلد٣٩، العدد٣.
٩- حداد، رامى نجيب (٢٠١٦)، اثر تعليم الموسيقى في المدرسة على الصحة النفسية للطلبة وتحفيزهم على التعليم، دراسات نفسية وتربوية، مختبر تطوير الممارسات النفسية والتربوية، عدد١٧.
١٠- هاشم، حسنين نواب (٢٠٢٠)، دور الموسيقى في تنمية الجانب النفسي عند الطفل العراقي، مجلة الفنون والادب وعلوم الانسانيات والاجتماع، العدد٦٠.
١١- ابوبكر، طارق الشيخ (٢٠١٥)، الموسيقى ذات المستوى الثقافي حتمية لعب الدور التربوية وحمل الصفة الامتاعية، مجلة العلوم التربوية، العدد٢.
١٢- الخزرجي، أ.د. ماجدة عبد الاله (٢٠١٩)، المدارس الصديقة للطفل ودرجة توظيفها لمهارات التعليم الفعال، الطفولة والتنمية، مجلة متخصصة، علمية، محكمة، العدد٣٤.
١٣- سلوم، أ. سلوم درغام (٢٠١٩)، البعد التربوي والسلوكي والمعرفي للاناشيد في تنمية ثقافة الطفل، الطفولة والتنمية، مجلة متخصصة، علمية، محكمة، العدد٣٤.
١٤- كمال، أ.م.د. نسرين مبارک : حسن، أ.م.د. بدريه حسن على (٢٠١٩)، برنامج مقترح قائم على القصة الرقمية فى تنمية بعض مهارات الغناء والقيم لدى طفل الروضة، مجلة علوم والفنون الموسيقى، كلية التربية الموسيقية، المجلد ٤١.
١٥- العطار، أ.م.د. نيللى محمد سعد (٢٠١٧)، فاعلية برنامج انشطة موسيقية في تدريب اطفال الروضة على سلوكيات الاعتذار الفعال لقبول طلب التسامح، مجلة الطفولة، العدد ٢٧.
١٦- فريد، أ.م.د.طارق حسون (٢٠١٥)، مصادر تدريس نظريات الموسيقى في التعليم العراقي المعاصر، مجلة الاكاديمي، العدد ٤٦.

١٢-٤- سەرچاوە بیانیەکان

1. Suzuki, Shinichi (2008), Talent Education Association of Australia (Vic) Inc, (Copyright 2005). History of the Suzuki Method. Retrieved

November 29.
2. Suzuki, Shinichi (2007), International suzuki, regional, associationsKelly, Birte (2002). International Suzuki Association: Regional Suzuki Associations. Retrieved February Retrieved November 28 .
3. Suzuki, Shinichi (2000), European suzuki, about, us membership, International Suzuki Association, Retrieved November 14.
4. Suzuki, Shinichi (2002), Suzukiassociation, news first piano practice challenge Suzuki piano Suzuki Association of the Americas, Retrieved November 21.
5. Suzuki, Shinichi (2008), Heidmusic, music education resource center The American Suzuki Institute at the University of Wisconsin Stevens Point: The Suzuki Method in Action: An online collection documenting Suzuki and his teaching methodology. Retrieved November 29.
6. Suzuki, Shinichi (2003), Digital brochures, EuropeanSuzuki TTraining2021 Italian Suzuki Association, Retrieved November 20.
7. Suzuki, Shinichi (1978), Sole publisher for the world except Japan, all rights reserved printed in U.S.A: ISBN 0-87487-158-1.
8. Suzuki, Shinichi (2009), Violin School violin part volume 6 contents. Retrieved November 12.
9. Suzuki, Shinichi (2007), Method international violin School 2, Retrieved November 10.
10. Zoltan, Kodaly (2019), A Guide to research micheal houlahan Philip tacka, Michael houlahan routledge, Retrieved November 43.
11. Zoltan, Kodaly 1882-1967: Honirary Presiden to Isme 1964-1967. Retrieved November 40.
12. Zoltan, Kodaly (2021), TEMPO: Aqar terly review of music. Vol 75 No.298.
13. Zoltan, Kodaly (2016), The society for Ethno musicology carrent volume ti6, issued three times por yare, Winter spring summer and fall issn: 0014-1836.
14. Zoltan, Kodaly (2020), Studia Musicologica, An international Journal of musicology of the Hungarian academy of sciences, Retrieved November

الملخص

أهم الطرق لتعليم الاغاني والموسيقى الكوردية في المدارس الابتدائية (نظرية سلطان كوداي و شينيتيشى سوزوكي) نموذجا

في هذه الدراسة بحثنا على حلول لاعاقة التقديم وتطوير فن الموسيقى والاغاني الكوردية ضمن اختصاص التربية والتعليم، كما اشر الباحث على الطرق واساليب النظريات والفلسفة لكلا المدرستين سلطان كوداى وشينيتشي سوزوكى بشكل مفصل ودقيق.. لانه وكما معروف ان فني الموسيقى والغناء هما الوحيدان اللذان يتاثران بشكل مباشر وغير مباشر عن المشاعر والاحاسيس والحالة النفسية والعاطفية والذهنية للفرد بشكل عام وخاصة الاطفال.

وقد اكد الباحث في هذه الدراسة عن افضل واهم الطرق التربوية لتطبيق مادة الاغاني والموسيقى وكيفية عرضهما للطلبة ، كي تتمكن من خلالها حل المشاكل والثغرات التي تظهر بمادة الموسيقى والغناء في مجال التربية والتعليم، وهذه كلها عن عرض فلسفة المدرستين كوداى والسوزوكى واللتان تعتبران من المؤسسين لمدارس الموسيقا الحديثة.

من خلال هذا البحث ذكر الباحث بعض المواضيع المهمة لغرض التقدم والتوسع في مجال الموسيقى الشعبية والفولكلورية الكوردية بشكل علمي ودقيق بغية توصيل هذا العلم من خلال الاطفال الى المجتمع باكمله وتكون المواضيع كالاتي: اولا/ وجهة نظر سلطان كوداى وشينيتشي سوزوكى عن فن الغناء والموسيقى، هو تركيزهم للموسيقى والاغاني الشعبيه والفولكلورية وكيفية استخدامهما في مجال التعليم والتربية والمجالات الاخرى السياسية والاجتماعية والدينية، كما قدم الباحث اسهل الطرق التدريسية الفعالة في مجال الاغاني والموسيقى المدرسية في مدرستي كوداى والسوزوكى، وتم تعميمهما على تعليم

الاغاني الكوردية والموسيقى الاصيلة التي تطرب المجتمع الكوردي في المدارس والمناهج التعليمية الاساسية بشكل مقصود. ثانيا/ تعتبر فلسفة كوداي وسوزوكى في مجال التربية والتعليم للاغاني والموسيقى الكوردية هي ربط وتوضيح بين النصوص والمواضيع المهمة داخل الاغاني والموسيقى الكوردية حيث لايمكننا ان نتخلى عنها ببساطة...

وفي نهاية الدراسة عرضنا التوصيات للباحثين وذوي الاختصاص والمقترحات المهمة الى المسؤلين ذوي العلاقه والاختصاص بهذا المجال وتشجيعه وذلك لضرورة الموسيقى والغناء بغية اعتبارها ضمن المناهج الدراسية للتربية والتعليم والتي من خلال هذا المجال يرتفع الانتماء للوطن والحب له والدفاع عنه.. واخيرا انهى الباحث الدراسة بترتيب قائمة المصادر والمراجع المستخدمة.

الكلمات الدالة: الاغاني، الموسيقى، التربية، التعليم، الاكراد، كوداى، سوزوكى

Abstract

Best Methods of Teaching Kurdish Songs and Music in Primary Schools (Sultan Koday theory and Shinichi Suzuki) as a model

In this study, we searched for solutions to problems impeding the presentation and development of the art of Kurdish music and songs within the field of education. Such solution is directed towards the feelings, and psychological, emotional and mental states of the individual in general, especially children.

Here, we have emphasized the best and most important educational methods applicable to the subject of songs and music and how they are presented to students, so that they can solve the problems and gaps that appear in the subject of music and singing in the field of education and methods.

Through our research, we mentioned some important topics for the purpose of progress and expansion in the field of Kurdish folk and folk music in a scientific and accurate manner in order to communicate this science through children to the entire community and the topics are as follows: First / the viewpoint of Sultan Kodaly and Shinichi Suzuki on the art of singing and music, is their focus on music and songs Folk and folklore and how to use them in the field of education, education and other political, social and religious fields. We also presented the easiest and most effective teaching methods in the field of school songs and music in the Kodaly and Suzuki schools, and they were deliberately circulated to the teaching of Kurdish songs and authentic music that enrich the Kurdish community in schools and the basic educational curricula.

Second/ The philosophy of Kodaly and Suzuki in the field of education for Kurdish songs and music is a link and clarification

between texts and important topics within Kurdish songs and music, as we simply cannot abandon them...

At the end of the study, we presented recommendations to researchers and specialists, and important proposals to officials with a relationship and competence in this field and encourage it, due to the necessity of music and singing in order to consider them within the educational curricula, which through this field raises belonging to the homeland and love for it and defending it, Finally, we finished the study by arranging a list of sources and references used.

Keywords: Songs, Music, Education, teaching, Kurds, Kodayi, Suzuki

DEIXIS IN ENGLISH AND KURDISHLANGUAGES

Prof. Dr.Wirya Omar Amin
Kurdish Academy
Baghdad University
Cihan Universitywariaamin@gmail.com

ABSTRACT

deixis is the use of general words and phrases to refer to a specific time, place, or person, e.g. the words (yesterday, there, and he) are deictic, as their denoted meaning varies and depends on time , place and person specified in the context. Deixis is a Universal feature of all languages.

This study deals with the deixis in English and Kurdish languages, in order to show the similarities and differences between them from the grammatical and semantic aspects of points.

The study is based on two hypotheses; the first is that the deixis as a Universal aspect, are similar in the two languages in terms of their types and the elements used to express them. The second hypothesis is that the two languages have similar and different grammatical and semantic aspects in terms of the type of personal pronouns, number, gender and case.

The research ends in some conclusions and the list of references.

Key Words: Diexis , Pragmatics, Semantics, Comparative

Deixis

Deixis is a linguistic term which is used to perform the task of pointing out to something. The expressions used to indicate something are called Indexical.

Deictic words belong to a closed set, that is, there is a limited number of these words in any language.

Deictic expressions require an addressee to be able to pick out a person, place or time relevant in understanding how the words refer. This is called Deictic Reference. The point of positioning of a speaker is called Deictic Centre or Deictic Point.

Deixis are those features of language which refer directly to the personal, locational, and temporal characteristics of the situation within which an utterance takes place and whose meaning is relative to that situation, e.g., I/you,here/there, this/that, now/then are deictics. (Crystal, 2003, 127).

Deixis is the study of how to analyze a word or a phrase which directly relates an utterance to a person, time, place, social and discourse. It concerned with the encoding of many different aspects of the circumstances surrounding the utterance and the relationship between the structure of language and context in which they are being used, hence it is the study about how to encode or grammaticalize features of the context of the utterance or speech event, and also about the way into which the interpretation of utterances depends on analysis of the context utterance (Levinson, 1983, 54).

Universally all natural languages have deictic expressions and the task of linguistic analysis is to model these directly in order to capture the ways in which these are used in different languages.

Types of Deictic Expressions

Deictic expressions can be one of several types, referring to who, where, and when.

1 - Pronouns make up a system of personal deixis..

2 - Words like this and that and here and there belong to a system of spatial deixis. The here/ there distinction is also found in pairs of verbs such as *come/go* and *bring/take*.

3 - There *is* temporal deixis found in words like *now, then,* yesterday, and tomorrow, and in phrases such as *last month* and *next year*."

4 - Deixises realized by definite article, some adverbs of place and time, and tenses of the verb.

This aspect of language is manifested and realized in different languages among which are Englishand Kurdish as seen in the following examples: The analysis are illustrated, explained and compared by tables.

(Fillmore, 1997, 49)

Deixis in English and Kurdish

The Speaker, Addressee absentee Pronouns

Speech roles in English are realized by first person pronouns (singular and plural) and second person pronouns, as subject and other cases: I, me, mine, my, we, us, our, ours, you, your, yours.
Examples:

I am John. من جۆنم

The man saw me. پیاوەکە منی بینی

My book is useful. کتێبەکەم بە کەڵکە

Be mine.ببە بە هی من

We are reading now. ئێمە ئیستا دەخوێنینەوە

They helped us.ئەوان یارمەتیی ئێمەیان دا

This is our school. ئەمە قوتابخانەی ئێمەیە

It is ours. هی ئێمەیە

You come here. تۆ وەرە ئێرە

It is your turn now. ئیستا نۆرەی تۆیە

It is yours. هی تۆیە

He is a student. ئەو قوتابییە

They drink coffee. قاوە دەخۆنەوە

The 1st and 2nd person pronouns are always deictic because their reference is entirely dependent on context since they refer to outsiders

and indicates distance. While 3rd person differs from 1st and 2nd pronouns (I – من / you – تۆ) are direct participants in a basic interaction.

(Amin, 1979, 78)

Gendered pronouns

Gender is defined as the socially constructed roles and behaviors that a society typically associates with males and females. Grammatically it is defined as a classification of a noun or pronoun as feminine, masculine or neuter.

In many languages with gendered pronouns, the third-person masculine pronoun has been used but the gender of its antecedent is unknown or inapplicable.

An example of gender is the pronoun "he

In contrast, English used the neuter gender for gender ambiguous cases in the singular (with the use of the plural starting in around the fourteenth century), but many grammarians drew on Latin, to come to a preference for "he" in ambiguous cases in the singular. However it remains common to use the third-person plural even when the antecedent is singular:

(Asi 2005, 103)

no.	English	Kurdish	
		Free	Bound
Sg.	him (masc.) her (fem.) it (neuter)	ئەو	X -ی – ێت
Pl.	Them (masc./fem./ neuter)	ئەو	- یان—ن

The Speaker, Addressee absentee Pronouns

Speech roles in Kurdish are realized by first person pronouns (singular and plural) and second person pronouns, as subject and all other cases: من ، تۆ ، ئەو ، ئێمە ، ئێوە ، ئەوان

All speech roles in English and Kurdish are explained in the following table:

	Speech Roles		Other Roles	
			Specific	
	Speaker	Addressee	Human	Nonhuman
Sg.	I me mine my	you you your yours	he him his his she her hers her	it it its its
Pl.	we us ours our		they them theirs their	

Nominative Absentee Pronouns in Englishand Kurdish:

no.	English	Kurdish	
		Free	Bound
Sg.	he (masc.) she (fem.) it (neuter)	ئەو	ـيت – ی
Pl.	They	ئە وان	ن – یان–

Personal suffixes Deixis in Kurdish

In Kurdish language the verb agrees with the subject NP in numbe (Sg.and Pl and person (1st , 2nd , and 3rd).

In Kurdish a formal distinction between transitive and intransitive verbs is made in the past tense. Each group requires a different set of personal suffixes to express the agreement of the verbs in number and person with the subject noun phrase of the sentence. The set of personal pronouns and personal suffixes is illustrated in the following diagram:

Personal Pronouns			Personal Suffixes	
			A	B
No	Person		Past transitive	Past intransitive Present Transitive and Intransitive
Sg.	1	Minمن	م m	م m
	2	toتۆ	ت t	یت i:t
	3	Awئەو	:i	ێت/ات et / a:t
Sg.	1	emaئێمە	ma:n	ین i: n
	2	Ewaئێوە	ta:n	ن n
	3	Awanئەوان	ya:n	ن n

Nominative Speaker Pronouns in Englishand Kurdish:

No.	English	Kurdish	
Sg.	I	Free	bound
		من	م
Pl.	we	ئێمە	مانـ ـ ین

Person deixis in Kurdish is realized by personal pronouns:

Personal Pronouns				Personal Suffixes	
				A	B
No	Person	E	K	Past tv.	Past iv, Pres tv & iv
Sg.	1	I	min	M	M
	2	You	To	T	It
	3	She/he	Aw	:i	et – a:t
Pl.	1	We	ema	ma:n	i:n
	2	You	ewa	ta:n	n
	3	They	awan	ya:n	n

(Amin. 2004,P 149)
Accusative and Genitive Speaker Pronouns in English and Kurdish

		English			Kurdish		
		Nom.	Acc.	Gen.	Nom. Acc.	Gen. with deictic Article	
Sg.	1	I	me	Mine	من	من	هی
	2	you	you	Uours	تۆ	تۆ	
	3	he/she	Him/ her	His/he rs	ئەو	ئەو	
Pl.	1	we	us	Our	ئێمە	ئێمە	
	2	you	you	your	ئێوە	ئێوە	

Accusative and Genitive Addressee Pronounsin English, and Kurdish (Amin, 1979, 93)

no.	English	Kurdish	
		Free	Bound
Sg.	me	من	– م
Pl.	us	ئێمه	– مان – ین

no.	English	Kurdish	
		Free	Bound
Sg.	you	تو	یت – ی
Pl.	you	ئێوه	–ن– تان

Nominative Absentee Pronouns in Englishand Kurdish :

no.	English	Kurdish	
		Free	Bound
Sg.	he (masc.) she (fem.) it (neuter)	ئەو	–یت – ی
Pl.	They	ئەوان	–ن – یان

Accusative and Genitive Absentee Pronounsin English and Kurdish

		English				Kurdish	
		Nom.	Acc.	Gen.	Nom. Acc.	Gen. with deictic Article	
Sg.	1	I	Me	Mine	من	من	
	2	you	You	Uours	تۆ	تۆ	
	3	he/she	Him/ her	His/he rs	ئەو	ئەو	هی
Pl.	1	we	Us	Our	ئێمە	ئێمە	
	2	you	You	Your	ئێوە	ئێوە	
	3	they	Them	Their	ئەوان	ئەوان	

Forms of Demonstratives in English and Kurdish:

Distant Forms of Demonstratives in English and Kurdish:

no.	English	Kurdish
Sg.	This	ئەمە
Pl.	These	ئەمانە

Proximate Forms of Demonstratives in English and Kurdish

no.	English	Kurdish
Sg.	That	ئەوە
Pl.	Those	ئەوانە

Adverbs for Proximity and Distance in English and Kurdish

Proximate	Here	ئێرە
Distant	There	ئەوێ

Place Deixis for Front, Back and Sides:

English	Kurdish
this side	ئەم لایە
Behind	لەدوای
in front of	لە پێش
On	لەسەر

Some Motion Verbs in Englishand Kurdish:

	English	Kurdish
proximate	Come	وەرە
Distant	Go	برۆ

Some Time Deictic Expressions in Englishand Kurdish

	English	Kurdish
Present	Now	ئیستا
past and future	Then	جاران دوایێ

The Definite Article in Englishand Kurdish

English	Kurdish
The	ـەکە

Some Kinds of Comparatives in English and Kurdish

English	Kurdish
Same Similar Different	هەمان وەک جیاواز

Conclusions

The analysis has proved the validity of the two hypotheses set for the present study. The first hypothesis is that, deictic expressions are similar in their types in the both compared languages and are realized by the same grammatical elements. The second hypothesis which is that, there are some points of similarity and difference between the elements used as deictic expressions in the languages under comparison regarding person, number, gender and case distinctions.

1 - Both languages have three persons, first, second and third person pronouns.

2 - In English there is only free form pronouns , whereas in Kurdish there are free and bound pronouns.

3 - Kurdish has no gender distinction pronoun, while English distinguishes gender only in 3rd Sg.

4 English language demonstrates different forms for accusative and Genitive cases, while all grammatical cases in Kurdish have the same form.

5 - place deixis in the both languages is realized by some adverbs of place which indicate nearness or remoteness from thespeaker. (era – here / awe – there).

6 – Demonstratives in both languages have two numbers (Sg. and Pl.) without gender and case distinctions.

(ama – this / ewa:na – those)

7 - In English demonstrative adverbs are used for present time or the moment of utterance, and other used for past or future time.

(now – i:sta / then – ewsa).

8 - The definite article in the both languages is deictic expression which refers to objects already known by the speaker and the addressee. In English the definite article appears at the beginning of the noun phrase as a free form (**the** beautiful tree), while in Kurdish it comes at the end of the noun phrase as a suffix (draxta jwa:n**aka**).

References

Amin, W .O. (1979), Aspects of the verbal construction in Kurdish.University of London. Published by Kurdish Academy. Series No. 114 Hawler (2011).

------------- (2004), Asoyaky Try Zimanawany (A New Horison in Linguistics). Aras. Hawler.

------------ (2018), Universalism and Levels of Analysis. International Conference in Cihan University. Scientific Cihan U. NP NO:1 2018.

Asi, R. N., (2005), Diexis in English, Arabic and Kurdish. M.A thesis. College of Arts. University of Baghdad.

Crystal, D., (2003), Dictionary of Linguistics and Phonetics. Oxford Blackwell Publishers Ltd press.

Ehlich, k., (1982), Anaphora and Deixis: Same, Similar, or Different. New York.

Fillmore, C.J., (1997), Lectures on Deixis. Stratford: CSLI Publications.

Levinson, S., (1983), Pragmatics. Cambridge University Press.

Muhammad, B., (2016), Social Deixis in English and Kurdish.M.A. dissertation submitted to Salahadin University- Erbil.

پوختە

ئاماژە لە زمانی ئینگلیزی و کوردیدا

ئاماژە Deixis لقێکی بواری (پڕاگماتیک) ـە ، لەو وشەو دەربڕینە زمانییانە دەکۆڵێتەوە کە ئاماژە بە کات و شوێن و کەسی دەرەوەی دەق و قسەکردنەکە دەکەن ، وەک لە ڕستەی (دوێنێ من لەوێ ئەوم دیت). (دوێنێ) کاتی قسەکردنەکە نییە ، (ئەو) کەسێکە لە کاتی قسەکردنەکەدا ئامادە نییە و (ئەوێ) شوێنی قسەکردنەکە نییە. ئەم ڕستەیە لێڵە ، تەنها قسەکەر و قسەبۆکراو دەزانن (دوێنێ) چ ڕۆژێک و (ئەوێ) چ شوێنێک و و (ئەو) کێ بوو.

(ئاماژە) بوارێکی فرەوان و ئاڵۆز و فرەڕووە ، کەرەسەکانی گشتین Universal لە هەموو زمانێکدا هەن و بە هەمان شێوە ئەرکەکانیان ئەنجام دەدەن. واتا لە بنجدا یەکن و لە سیمادا جیاوازن.

ئەم باسە لێکۆڵینەوەیێکی بەراوردییە. هەندێ لایەنی ئاماژە لە زمانی کوردی و ئینگلیزیدا دەخاتە ڕوو و بەراوردیان دەکات بە هۆی خشتەکانەوە. باسەکە بە ئەنجام و لیستی سەرچاوەکان کۆتایی دێ.

وشە سەرەکییەکان: ئاماژە - زەمینە - واتاسازی - بەراوردی

الملخص

التعيين في اللغتين الكوردية و الانكليزية

التعيين deixis مصطلح تستخدم في التحليل اللغوي ، يعني (الاشارة الى) ، يأتي من اليونانية القديمة بمعنى (التاشير او العرض) ، تشير الى الشخص او الزمن أو المكان أو الموقف الذي يتحدث عنه المتحدث. يتم التعبير عنه عن طريق الضمائر الشخصية ، وظروف الزمان و المكان والاشارات و التوضيحات وغيرها من العبارات. التعيين سمة شمولية Universal لجميع اللغات الانسانية ، تتطابق في الجوهر وتختلف في المظهر.هذا البحث يتناول ظاهرة التعيين في اللغتين الكوردية و الانكليزية. لتبيان اوجه التشابه والاختلاف بينهما في هذا المجال بجداول توضيحية.يتوصل الباحث الى جملة من الاستنتاجات مع عرض للمصادر المعتمدة.

الكلمات الدالة : التعيين - التداولية - الدلالة - المقارن

بەبەرهەمی ئەندامانی جەستەی مرۆڤ لەپرۆسەی بەرهەمهێنانی ئیدیۆم لە زمانی کوردیدا

م. ی. سیروان عەبدوڵڵا ئەحمەد
بەشی کوردی _ فاکەڵتیی پەروەردە _زانکۆی سۆران
Sirwan.ahmed@soran.edu.iq

پوختە

ئەم توێژینەوە تیشک دەخاتە سەر دەرخستنی ڕێژەی بەرهەمداری ئەندامانی جەستەی مرۆڤ لە پرۆسەی بەرهەمهێنانی ئیدیۆم لە زمانی کوردیدا، ئامانجی توێژینەوەکە ئەوەیە بەرهەمداری ئەم پرۆسە زمانییە بسەلمێنێت، لە لایەک ئەو ئەندامانە دەستنیشان دەکات، کە بەشدارن لەم پرۆسەیەدا، لە لایەکی ترەوە ڕێژەی بەشداری هەر یەک لە ئەندامەکان دەستنیشان دەکات لە پرۆسەی بەرهەمهێنانی ئیدیۆمدا.

توێژینەوەکە لە ژێر ڕۆشنایی ڕێبازی وەسفی ئاماری ئەنجامدراوە، جگە لە پێشەکی و ئەنجامەکان لە دوو بەش پێکهاتووە، لە بەشی یەکەمدا باس لە دیاردەی بەبەرهەمی و ئیدیۆم کراوە، لە بەشی دووەمدا باس لەو ئەندامانەی جەستەی مرۆڤ کراوە کە بەشدارن لە پرۆسەی بەرهەمهێنانی ئیدیۆمدا، ڕێژەی بەبەرهەمی هەر یەکێکیان دەستنیشان کراوە.

لە ئەنجامی ئەو توێژینەوەیەدا بەو ئەنجامە گەیشتین، کە (٢٣) ئەندامی جەستەی مرۆڤ بەشداری دەکەن لە بەرهەمهێنانی (٣١٩) ئیدیۆم لە زمانی کوردیدا، چالاکترین ئەندام بریتییە لە (دەست)کەبەڕێژەی (١٩.٤٤٪) بەشدارە لە پێکهێنانی ئیدیۆمەکاندا، (قورگ) سستترین ئەندامی جەستەی مرۆڤە، تەنهابەڕێژەی (٠.٦٣٪) بەشدارەلەبەرهەمهێنانی ئیدیۆم لە زمانی کوردیدا.

وشە سەرەکییەکان: بەبەرهەمی، ئیدیۆم، پڕ بەرهەم، نیمچە بەرهەم، بێبەرهەم.

پێشەکی

ئەم توێژینەوەیە تیشک دەخاتە سەر ناساندنی دیاردەی بەبەرهەمی ئەندامانی جەستەی مرۆڤ و ڕۆڵیان لە بەرهەمهێنانی ئیدیۆم لە زمانی کوردیدا، هەوڵێکە بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم دیاردە زمانییە و دەرخستنی ڕێژە و ئاستی بەشداری ئەندامە جیاوازەکانی جەستەمان لەم بوارەدا.

گرنگیی توێژینەوەکە

بەبەرهەمی دیاردەیەکی بەرچاوی هەموو زمانێکە، ئەم دیاردەیە لە زمانی کوردیشدا دەبیندرێت، گرنگیی توێژینەوەکە لەوەدا بەرچاو دەکەوێت، کە لایەنێکی گرنگی ئەم دیاردە زمانییە شیدەکاتەوە، داتا و ئاماری ورد دەخاتە ڕوو سەبارەت بەم دیاردەیە لە زمانی کوردیدا.

ئامانجی توێژینەوەکە

توێژینەوەکە ئامانجی ئەوەیە لە لایەکەوە دەستنیشانی ئەم ئەندامانەی جەستەی مرۆڤ بکات، کە بەشداری دەکەن لە بەرهەمهێنانی ئیدیۆم لە زمانی کوردیدا، لە لایەکی ترەوە ئامانجمانە ڕێژەی بەشداری و ئاستی بەرهەمداری ئەندامەکان دەستنیشان بکەین لەم بوارەدا.

کەرستەی توێژینەوەکە

کەرستەی توێژینەوەکەمان بریتییە لە زاری کوردی ناوەڕاست، واتە ئیدیۆمەکانی ئەم زارە دەستنیشان کراون، بە مەبەستی خستنەڕووی ئاستی بەبەرهەمی ئەندامەکانی جەستەی مرۆڤ لە پرۆسەی بەرهەمهێنانی ئیدیۆمدا، پشت بەستراوە بە (فەرهەنگی ئیدیۆم لە زمانی کودیدا) لە نووسینی (عەبدولوەهاب کانەبی شەریف) ئەم فەرهەنگە وەک نموونەی لێکۆڵینەوەکەمان دەستنیشان کراوە ڕێژە و ئاستی دووبارەبوونەوەی ئیدیۆمەکان لەم فەرهەنگە وەرگیراوە.

ڕێبازی توێژینەوەکە

لەم توێژینەوەیەدا پەیڕەوی ڕێبازی وەسفی ئاماری کراوە.

پرسیارەکانی توێژینەوەکە:

توێژینەوەکە دەیەوێت وەڵامی ئەم پرسیارانەی خوارەوە بداتەوە:

_ کام لە ئەندامانی جەستەی مرۆڤ بەشدارن لە بەرهەمهێنانی ئیدیۆم لە زمانی کوردیدا؟

_ ڕێژەی بەشداری ئەندامانی جەستەی مرۆڤ لەم بوارەدا لە چ ئاستێکدایە، چالاکترین و سستترین ئەندامی جەستەمان کامەیە لەم پرۆسەیەدا؟

ناوەڕۆکی توێژینەوەکە:

توێژینەوەکەمان لە پێشەکی و دوو بەش پێکهاتووە، لە بەشی یەکەمدا باسی دیاردەی بەبەرهەمی و ئیدیۆم کراوە، لە بەشی دووەمدا تیشک خراوەتە سەر دەستنیشانکردنی ئەو ئەندامانەی جەستەی مرۆڤ، کە بەشدارن لە بەرهەمهێنانی ئیدیۆمدا، هەروەها ڕێژەی بەشداری هەر یەکەیان لەم بوارەدا خراوەتەڕوو. دواتر ئەنجامەکانی توێژینەوەکە خراونەتەڕوو، ئینجا ئەو سەرچاوانەی، کە سوودیان لێ وەرگیراوە ڕیزکراون. لە کۆتاییدا پوختەی توێژینەوەکە بە زمانی عەرەبی و ئینگلیزی خراوەتەڕوو.

١) بەبەرهەمی لە ئیدیۆمدا

لە بەشی یەکەمدا تیشک خراوەتە سەر ناساندنی زاراوەکانی بەبەرهەمی و ئیدیۆم، کە خۆی لە دوو تەوەرەدا دەبینێتەوە، لە تەوەرەی یەکەمدا بەبەرهەمی بەگشتی و بەبەرهەمی زمانی باسی لێوەکراوە، لە تەوەرەی دووەمدا ئیدیۆم و واتای ئیدیۆمی خراوەتە ڕوو.

١_١) چەمک و ناساندنی بەبەرهەمی لە زماندا

لەم تەوەرەدا باس لە چەمک و ناساندنی بەبەرهەمی کراوە، دواتر دیاردەی بەبەرهەمی مۆرفۆلۆژی و پلەکانی بەبەرهەمی خراونەتەڕوو.

١_١_١) چەمکی بەبەرهەمی

بەبەرهەمی لە گشت بوارەکانی ژیاندا ڕەنگدەداتەوە، واتە (بەبەرهەمی لە سەرجەم بوار و زانستە جیاجیاکاندا، واتایەکی گشتی دەبەخشێت، واتە سنوور و چوارچێوەیەکی فراوانی هەیە و تەنیا بە زانستێکی تایبەتەوە نەبەستراوەتەوە) (سعید،٢٠١٣،٨). بۆ نموونە لە بواری کشتوکاڵدا کاتێک جوتیارێک، توێشووی ساڵەکە کۆدەکاتەوە سوودێکی زۆر باشی دەستخستووە لە ئەنجامی ئەو هەوڵ و ماندووبوونەی کە کێشاویەتی، کەواتە هەوڵ و ماندووبوونەکەی بەرهەمدار بووە. هاوشێوەی بوارەکانی تر ئەم دیاردەیە لە زمانیشدا بەدیدەکرێت، سەرەڕای ئەوەی دەمێکە زمانەوانان ئەوەیان سەلماندووە، کە هیچ زمانێک لە زمانێکی تر پێشکەوتووتر نییە، بەڵکو هەموو زمانەکانی جیهان لە بنەڕەتدا یەکسانن، ئەویش بەوەی، کە هەر زمانێک لە کۆمەڵێک دەنگ پێکدێت و لەئەنجامی لێکدانی ئەم دەنگانەش بڕگە و لهئەنجامی لێکدانی بڕگەکانیش مۆرفیم و وشەکانی زمان بەرهەمدەهێنن، دواتر لە ڕێگەی خستنە تەکیەکی وشەکانی زمان ڕستە دێتە بوون، لەڕێگەی دەربڕینی چەند ڕستەیەکیش ئاخێوەر ئەو پەیامەی، کە هەیەتی لە چوارچێوەی دەقێکدا دەیخاتەڕوو، ئەم دیاردەیەش لە هەموو زمانەکانی جیهاندا هاوشێوەیە، واتە لەڕووی پێکهاتنەوە زمانەکانی جیهان یەکسانن، بەڵام ئەوەی وای کردووە زمانێک شکۆدارتر بێت لە زمانێکی تر ئەو بارودۆخە جیاوازەیە، کە بۆ هەر یەکێک لە زمانەکان ڕەخساوە.

یەکێک لەو دیاردانەی، کە لە زماندا بەدیدەکرێت بریتییە لە بەبەرهەمی، واتە لە زمانێکدا دەکرێت، لە ئاستێک یان لە لایەنێکی دیاریکراوی زمانەکەدا ئەم دیاردەیە بەدیبکرێت، بۆ نموونە لە ئاستی وشەسازیدا، زمانی کوردی زمانێکی بەبەرهەمە، بۆ نموونە ئەگەر سەیری پێشگری وشەداڕێژی /بێ/ بکەین کاتێک، کە دەچێتە سەر مۆرفیمێک زۆربەی کات سیمایەکی نەرێنی بە وشەکە دەبەخشێت، بۆنموونە: (بێڕێز، بێهێز،بێهەست، بێهۆش، بێغەم، بێتاوان ...)، بەڵام لە زمانی کوردیدا لەبەرانبەر ئەم مۆرفیمە بەندەدا چەند مۆرفیمێکی جیاواز بوونیان هەیە، کە لەبەرانبەر مۆرفیمەکە دەوەستن و دەبن بە دژواتا بۆی، واتا سیمایەکی ئەرێنی بە وشەکە دەبەخشن، بۆ نموونە /بە/ لە وشەکانی (بەڕێز، بەهێز...)، /یار/ لە وشەکانی (هەستیار، هۆشیار...)، /بار/ لە وشەکانی (غەمبار، تاوانبار...) لەمەوە بۆمان دەردەکەوێت کە مۆرفیمی وشەداڕێژی /بێ/ بە بەراورد بە مۆرفیمە دژواتاکانی بەرهەمدارترە چونکە بەکارهێنانی زۆر لەوان زیاترە لە زمانی کوردیدا.

١_١_٢) ناساندنی بەبەرهەمی لە بواری زماندا

زاراوەی بەبەرهەمی (productivity) بۆ یەکەم جار لەساڵی ١٨٣٨ لەلایەن (dietz)ەوە بەکارهاتووە، دواتر چەندان زمانەوانی تری وەکو: یەسپرسن، گریم، کایجۆفسکی، نایرۆپ، زاراوەکەیان بەکارهێناوە (کانەبی، قادر،٢٠١٨،٥٨). سەبارەت بە ناساندنی بەبەرهەمی لە لایەن زمانەوان و توێژەرانەوە، پێناسەی جۆراوجۆر بۆ ئەم دیاردەیە خراوەتەڕوو، ئەم جۆراوجۆرییەش بۆ سروشتی دیاردەکە دەگەڕێتەوە، چونکە دیاردەیەکی پەیوەندیدارە بە بوارە جۆراوجۆرەکانی ژیان بەگشتی و ئاستە جیاوازەکانی زمان بەتایبەتی. لێرەدا چەند پێناسەیەکیان دەخەینەڕوو:

دیڤید کریستاڵ دەڵێت: بەبەرهەمی بریتییە لە (چالاکی بەکارهێنانی زمان لە قسەکردن و نووسین و بەکارهێنانی هێماکاندا) (Cristal,1992,314).

کەتامبا پێی وایە: بەبەرهەمی زمانی دیاردەیەکی گرێدراوە بەکاتەوە، دەکرێ دیاردەیەکی زمانی بەرهەمداربێت لە قۆناغێکی دیاریکراودا، بەڵام بە تێپەڕبوونی مێژوو ئەم توانایەی لە دەست بدات و ببێت بە دیاردەیەکی بێبەرهەم، بە پێچەوانەوە (Katanba,1993,67).

بە بڕوای چۆمسکی بەبەرهەمی بریتییە لە: (بەرهەمهێنانی ڕستە و دەربڕاوی نوێی زمانی لەسەر بنەمای چەند یاسا و ڕێسایەکی سنووردار و دیاریکراو، کە ئەمەش تایبەتمەندییەکی گرنگی زمانی مرۆڤە و لەم بوارەدا مرۆڤ داهێنەرە). (مستەفا،٢١،٢٠١٩).

دلێر صادق و سامی حوسێن، لە توێژینەوەکەیاندا بە ناونیشانی (بەبەرهەمی پرۆسەی لێکدان لە زمانی کوردیدا) پێیان وایە: (بەبەرهەمی تایبەتمەندییەکی زمانی مرۆڤە و لە زمانی گیانەوەرانی دیکەدا نییە، بە جۆرێک مرۆڤ بەهۆی ئەو توانا و سیستەمە زمانییەی لە مێشکیدا هەیە، دەتوانێت کۆمەڵێک کردەی لێکدانی دانەکانی زمان لە ئاستە جیاوازەکاندا ئەنجامبدات و بەڕێژەی جیاواز فۆڕمی نوێ بە واتای نوێوە بەرهەم بهێنێت) (کانەبی، قادر،٥٩،٢٠١٨).

دانا تەحسین و ژینۆ بەختیار لە توێژینەوەکەیاندا بە ناونیشانی (بەبەرهەمیی گیرەکە وشەداڕێژەکانی چاوگ لە شێوەزاری هەورامیدا) دەڵێن: بەبەرهەمی ڕێژەی توانای کەرستە زمانییەکان لە بەرهەمهێنانی کەرستەی نوێ بەپێی ڕێسا و یاساکانی زمانەکە دەگەیەنێت (محمد، هاشم،٧٣،٢٠٢٠).

بەوردبوونەوە لەم پێناسانەی سەرەوە، دەتوانین بڵێین: بەبەرهەمی زمانی بریتییە لە چالاکی یەکە زمانییەکان لە بەکارهێنانندا.

١_١_٢_١) بەبەرهەمی مۆرفۆلۆژی

کاتێک سەیری ئاستی مۆرفۆلۆژی دەکەین دەبینین یەکێکە لەو ئاستانەی زمان، کە زۆر بەڕوونی دیاردەی بەبەرهەمی تیایدا بەرچاو دەکەوێت، هەر لە ڕێژەی بەکارهێنانی وشە و مۆرفیمەکانییەوە بگرە تاکو دەگاتە ڕێژەی بەکارهێنانی ڕێگاکانی دروستکردنی وشە لە زماندا. بۆ نموونە ئەگەر سەیری بەکارهێنانی وشە و مۆرفیمەکانی زمان بکەین لە بوارە جۆراوجۆرەکان و لای چینە جیاوازەکانی کۆمەڵگا بۆمان دەردەکەوێت، کە هەندێک وشە و مۆرفیمی زمان بەکارهێنانێکی چالاک و فراوانتریان هەیە بە بەراورد بە بەشێکی تریان، بۆ نموونە ئەگەر سەیری وشەکانی (ئاو، نان، منداڵ، باوک...) بکەین، دەبینین ڕێژەی بەکارهێنانیان زۆر فراوانە و لەلایەن هەموو چین و توێژە جیاوازەکانەوە بەکاردەهێندرێن بەهۆی پەیوەستبوونی ڕاستەوخۆی ئەو وشانەوە بە ژیانی هەموو چین و توێژەکانی کۆمەڵگا، بەڵام لە بەرانبەردا وشەکانی وەکو: (مۆرفیم، فۆنیم، مایکرۆ بایۆلۆژی، قەوزە...) ڕێژەی بەکارهێنانیان لە کۆمەڵە وشەی پێشوو کەمترە بەهۆی ئەوەی ئەم وشە و زاراوانە پەیوەستن بە بوارێکی دیاریکراو و لەلایەن هەموو چین و توێژەکانی کۆمەڵگادا بەکار ناهێندرێن. ئەمەش بۆمان ڕووندەکاتەوە، کە ڕێژەی چالاکی بەکارهێنانی وشە و مۆرفیمەکانی زمان لەگەڵ یەکتری جیاواز دەبێت لە چوارچێوەی کۆمەڵگادا. لە لایەکی ترەوە کاتێک سەیری پرۆسە مۆرفۆلۆژییەکان دەکەین زۆر بەڕوونی دیاردەی بەبەرهەمی مۆرفۆلۆژی بەرچاو دەکەوێت هەندێک پرۆسەی مۆرفۆلۆژی زۆر چالاک و بەرهەمدارن بەڵام بەشێکیان ناچالاک و کەم بەرهەمن، بۆ نموونە لە زمانی کوردیدا (یاسای ""ناو + پاشگر"" یاسایەکی مۆرفۆلۆژی بەبەرهەمە و دەتوانێت لەگەڵ زۆربەی دانەکانی زماندا وشەی نوێ دابڕێژێت، بۆیە یاسایەکی بەبەرهەمە، بەڵام یاسای ""پێشگر + ناو"" بۆ دارشتنی وشەی نوێ، هێندەی ئەو یاسایەی

سەرەوە بەبەرهەم نییە) (سعید،٢٠١٣،١٥). بەڵام دەکرێت لە ئەنجامی گۆڕانی قۆناغەکانی گەشەسەندنی زمان ئەم دیاردەیەش گۆڕانی بەسەردا بێت.

بە شێوەیەکی گشتی لە زۆربەی لێکۆڵینەوەکاندا بەبەرهەمی وەکو دیاردەیەکی مۆرفۆلۆژی سەیریکراوە. (ئەحمەد،١٠،٢٠١٠). واتە لە ئاستی مۆرفۆلۆژیدا دەکرێت دانەیەکی مۆرفۆلۆژی زۆر بەرهەمدارتر بێت لە دانەیەکی تر، شیانی ئەوەی هەیە بەڕێژەیەکی بەرز بەکار بهێندرێت لە زماندا بە بەراورد لەگەڵ دانەیەکی تری مۆرفۆلۆژی (Aronoff, Fudeman,2011,228).

١_١_٢_٢) پلەکانی بەبەرهەمی

یەکە زمانییەکان بە ڕێژەی جیاواز بەشدارن لە پرۆسە جیاوازەکانی زماندا (بەبەرهەمی لە زمانی مرۆڤدا، ئاماژە بە توانای سروشتی مرۆڤ دەکات لە کردەی لێکدان و خستنەپاڵی کەرستە و دانەی ئاستە جیاوازەکاندا، بەپێی چەند یاسایێکی تایبەت و دیاریکراو، کە لە مێشکدا هەڵگیراون، ئەم یاسایانەش هەندێکیان ژمارەیەکی زۆر یەکەی نوێ بەرهەمدێنن هەندێکیشیان بە پێچەوانەوە، بوونی ئەم جیاوازییەش بەشێوەیەکی گشتی بەبەرهەمی و بێبەرهەمی یاساکانی زمانە) (سعید،١٠،٢٠١٣). واتە پرۆسەیەکی مۆرفۆلۆژی دەکرێت پڕبەرهەم یان بێبەرهەم بێت، ئەمەش ڕووندەبێتەوە لە ڕادەی بەکارهێنانیان لە دروستکردنی وشەی نوێدا (Bauer,1983,100).

بەبەرهەمی مۆرفیمێکی زمان پەیوەستە بە ڕێژەی چالاکی و ئاستی بەشداریکردنی مۆرفیمەکە لەگەڵ زۆرترین بناغەدا و ڕادەی چەند بارەبوونەوەی لەگەڵ زۆرترین بناغەدا (مستەفا،٤١،٢٠١٩). کاتێک سەیری گیرەکی ڕێزمانی کۆکردنەوە /ان/ دەکەین بە بەراورد بە ئەلۆمۆرفەکانی کە بریتین لە /هات، جات، وات/. دەبینین /ان/

بەکارهێنانێکی زۆر فراوانی هەیە و مۆرفیمێکی پڕ بەرهەمە بەڵام ئەلۆمۆرفەکانی تری زۆر بێبەرهەمن و بەکارهێنانێکی زۆر کەمیان هەیە.

سەبارەت بە پلەکانی بەبەرهەمی (Bauer) سێ پلە دەستنیشان دەکات کە بریتین لە (پڕبەرهەم، نیمچە بەرهەم، بێبەرهەم). (Bauer,2001,16).

١_١_٢_٢_١) پڕ بەرهەم

دانەیەکی زمان پڕ بەرهەم دەبێت ئەگەر هاتو لە چوارچێوەی زمانەکەدا بەکارهێنانێکی فراوانی هەبێت، توانای دووبارەبوونەوەی هەبێت لەگەڵ زۆرترین بناغەدا، واتە چالاکی و ڕادەی بەکارهێنانی ئەم دانە زمانییە وادەکات، کە وەک دانەیەکی زمانی پڕ بەرهەم دابندرێت لە زماندا. بۆ نموونە ئەگەر سەیری پرۆسەی پۆلگۆڕینی ناو بکەین بۆ ئاوەڵناو، دەبینین گیرەکی /بێ/ ڕۆڵێکی چالاک دەگێڕێت لەم پرۆسەیەدا توانای دووبارەبوونەوەی هەیە لەگەڵ زۆرترین بناغەدا وەک: (بێهۆش، بێهێز، بێخەم، بێسۆز، بێسود، بێتام...) بەڵام لە هەمان پرۆسەدا گیرەکی /ین/ بەکارهێنانێکی ناچالاکی هەیە، تەنیا لەگەڵ چەند بناغەیەکی وەک: (ڕەنگین، شەرمین) دووبارە دەبێتەوە. ئەمەش بۆمان دەسەلمێنێت، لە پرۆسەی پۆلگۆڕینی ناو بۆ ئاوەڵناو گیرەکی /بێ/ گیرەکێکی پڕ بەرهەمە بەڵام گیرەکی /ین/ لەم پرۆسەیەدا گیرەکێکی کەم بەرهەمە.

١_١_٢_٢_٢) نیمچە بەرهەم

بەشێک لە دانە زمانییەکان ئاستێکی ناوەندییان هەیە لە پرۆسە زمانییە جیاوازەکاندا، ئەم جۆرە دانە زمانییانە بە نیمچە بەرهەم هەژمار دەکرێن لە زماندا. بۆ نموونە کاتێک سەیری ئەو گیرەکانە دەکەین، کە بەشدارن لە بەرهەمهێنانی ناوی پیشە لە زمانی کوردیدا بەشێکیان

ئاستێکی مامناوەندییان هەیە لەم پڕۆسەیەدا بۆیە بە نیمچە بەرهەم دادەندرێن، لەم بوارەدا کاتێک سەیری گیرەکی /وان/ و گیرەکی /کار/دەکەین، گیرەکی /وان/ لەگەڵ زۆرترین بناغەدا دووبارە دەبێتەوە وەک: (مەلەوان، باخەوان، فڕۆکەوان، پاسەوان، زمانەوان، کارەوان، گاوان، کەشتیوان...)، بەڵام گیرەکی /کار/ لە پڕۆسەی دروستکردنی ناوی پیشە لە زمانی کوردیدا بەکارهێنانێکی مامناوەندی هەیە لەگەڵ چەند بناغەیەکی وەک: (خوێندکار، ساختەکار، شانۆکار، کرێکار، نمایشکار، پێشکەشکار...) دووبارە دەبێتەوە. واتە کاتێک ئەم دوو گیرەکە لەگەڵ یەکتر بەراورد دەکەین بۆمان دەردەکەوێت، کە گیرەکی /وان/ گیرەکێکی پڕ بەرهەمە، بەڵام گیرەکی /کار/ گیرەکێکی نیمچە بەرهەمە.

١_١_٢_٢_٣) بێبەرهەم

ئەم دانە زمانییانە لەخۆ دەگرێت، کە ڕادەی بەکارهێنانیان زۆر بەکەمی بەرچاو دەکەوێت، ناتوانن بەرێژەیەکی بەرز و لە دەوروبەری جیاوازدا دووبارە ببنەوە، ئەمەش وادەکات، بە دانەی بێبەرهەم هەژمار بکرێن لە زماندا. کاتێک سەیری ئەم گیرەکانە دەکەین/هات، وات، جات/، کە بۆ کۆکردنەوە بەکاردێن لە زاری کوردی ناوەڕاستدا، دەبینین بەکارهێنانێکی زۆر کەمیان هەیە تەنیا لەگەڵ چەند وشەیەکی وەک: (میوەجات، دێهات، سەوزەوات، شووشەوات) بەکار دەهێندرێن بۆیە بە بێبەرهەم دادەندرێن لە زمانی کوردیدا.

١_٢) ئیدیۆم و واتاکەی لە زماندا

ئیدیۆم لە گشت زمانەکانی جیهاندا بەرچاودەکەوێت و بەکارهێنانێکی بەرچاوی هەیە لە چوارچێوەی زماندا، لەم تەوەرەدا تیشک دەخەینە سەر چەمک و ناساندنی ئیدیۆم و واتای ئیدیۆم لە زماندا.

١_٢_١) ناساندنی ئیدیۆم

ئیدیۆم دانەیەکی زمانیی لێڵە و پێناسە و تێروانینی جیاواز لەخۆ دەگرێت، لێرەدا چەند پێناسەیەکی ئیدیۆم دەخەینەڕوو:

تراسک دەڵێت: ((ئیدیۆم دەربڕینێکە لە دوو وشە، یان زیاتر پێکدێت، واتاکەی لە کەرتە پێکهێنەرەکانییەوە دەست ناکەوێت) (Trask,1993,132).

کریستاڵ لە بارەی ئیدیۆمەوە دەڵێت: ئیدیۆم چەمکێکە واتایەکی تایبەتی هەیە، لە بواری ڕێزمان و لێکسیکۆلۆژیدا بەکاردێت، واتاکەی لە ڕووی سینتاکس و واتاسازییەوە سنووردار دەکرێت، وەک یەکەیەکی یەکگرتوو ئەرک دەبینن (Cristal,2008,236).

محەمەد مەعرووف فەتاح پێی وایە: ((بریتییە لەو تێکەڵی و تێکچڕژانەی، کە ئاسایی دوو وشە یان زیاتر پێکی دێنن. ئەو واتایەی کە دێتە کایەوە لە ئەنجامی ئەو تێکەڵییەوە لە واتای کەرتەکانەوە یان پەیوەندیی ڕێزمانی ئەم کەرتانە پێشبینی ناکرێت)) (فەتاح،١٦٧،٢٠١٠).

فەتاح مەمە دەڵێت: ((ئەو دەربڕینانەن کە لە ڕواڵەتدا دانەی ڕێزمانین، بەڵام لە ژێرەوە زڕدانەی واتاسازین، لە سەری ڕێکەوتوون و خۆیان لە زماندا چەسپاندووە)) (عەلی،٣٨،١٩٩٨).

بەسوود وەرگرتن لەم پێناسانەی سەرەوە دەتوانین بڵێین ئیدیۆم دانەیەکی زمانییە، واتایەکی تایبەتی هەیە، واتاکەی لە کۆی گشتی واتای دانە پێکهێنەرەکانییەوە بەدەست ناهێندرێت، بەڵکو واتای دیاریکراو و تایبەت بەخۆی هەیە.

١_٢_٢) واتای ئیدیۆمی

واتای ئیدیۆم وەک واتای وشە ئاساییەکانی تری زمان بە ئاسانی خۆی بەدەستەوە نادات و پێشبینی ناکرێت. واتە (چەمکی ئیدیۆم و واتا و ڕەهەندەکانی بە ئاسانی خۆی بەدەستەوە نادات) (کەریم،

عەزیز،٩،٢٠٢٠). ئەوەش ئەوە دەگەیەنێت، تێگەیشتن لە واتای ئیدیۆم دەگەڕێتەوە بۆ ئاستی ڕۆشنبیری و شارەزایی گوێگر لەبەرئەوەی، یەکێک لە تایبەتمەندییەکانی ئیدیۆم ئەوەیە، کە پێویستە لە یادگەدا هەڵبگیرێت (حسەین،٢١٨،٢٠١١). واتە واتای ئیدیۆم، تاڕادەیەکی زۆر، سنووردار و جێگیر و دیاریکراوە و ناتوانرێ وەکو (میتافۆر)، بەپێی دەوروبەر و بابەت، لێکدانەوەی جیاوازی بۆ بکرێت)) (شەمس،٩،٢٠١٧).

واتای ئیدیۆم بە زانینی واتای کەرتە پێکهێنەرەکانییەوە بەرجەستە نابێت، چونکە ئیدیۆمەکان لە چوارچێوەی زماندا واتای جێگیر و تایبەت بەخۆیان هەیە. واتای ئیدیۆم لە فەرهەنگ و دانە زمانییە پێکهێنەرەکانییەوە بەرجەستە ناکرێت، بەڵکو واتاکەی لە کلتوور و دەوروبەری نافەرهەنگییەوە ڕووندەبێتەوە. (کەریم، عەزیز،١٠،٢٠٢٠؛ حسەین،٤٩،٢٠٠٩؛ حسەین،٢١٩،٢٠١١). بۆ نموونە کاتێک سەیری ئیدیۆمی (زمان درێژ) دەکەین لە ڕێگەی واتای فەرهەنگی وشە پێکهێنەرەکانییەوە نەگەین بە واتای ئیدیۆمەکە، بەڵکو ئیدیۆمەکە واتایێکی تایبەتی هەیە جیاوازە لە واتای فەرهەنگی وشەکانەوە، کە بەکەسێک دەوترێت، کە چەنەباز و زۆربڵێ بێت و زیاتر لە ئەندازەی خۆی لەسەر بابەتە جۆراوجۆرەکانەوە قسە بکات. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت، کە لەڕێگەی واتای فەرهەنگی وشەکانەوە ناگەین بە واتای ئیدیۆمەکانی زمان بەڵکو بەمەبەستی تێگەیشتن لە واتای ئیدیۆمی پێویستە پشت بە پاشخانی ڕۆشنبیریی خۆمان و فەرهەنگی تایبەتی ئیدیۆم ببەستین، چونکە واتای ئیدیۆم لە واتای کەرتە پێکهێنەرەکانی گەورەترە، واتای وشەکان بەرەو واتای ئیدیۆمەکە نامانبات، زۆجار ڕێگەشمان لێ هەڵە دەکات (فەتاح،١٧٥،٢٠١٠).

٢) ئاستی بەشداری ئەندامانی جەستەی مرۆڤ لە پڕۆسەی بەرهەمهێنانی ئیدیۆمدا

لەم بەشەدا تیشک دەخرێتە سەر دەستنیشانکردنی ڕێژەی بەشداری ئەندامانی جەستەی مرۆڤ لە پڕۆسەی بەرهەمهێنانی ئیدیۆم لە چوارچێوەی زمانی کوردیدا، کاتێک سەیری ئیدیۆمەکانی زمانەکەمان دەکەین بۆمان دەردەکەوێت، ئەندامە پێکهێنەرەکانی جەستەی مرۆڤ ڕۆڵێکی کارایان هەیە لەم ڕوانگەیەوە. دەبینین چەندین ئەندامی جەستەمان ڕۆڵیان هەیە لە دروستکردنی ئیدیۆم لە زمانی کوردیدا. دەبینین: (زمان ، دەست...) بەشدارن لە بنیادنانی چەندین ئیدیۆم لە زمانەکەماندا بۆ نموونە ئیدیۆمەکانی (زمان پیس، زمان درێژ، زمان شیرین، زمان شڕ، زمان دڕاو، دەست لێ شوشتن، دەست و پێ سپی، دەستپاک، دەست کورت، دەست پیس، دەست بەستراو، دەست بەتاڵ...). ئەمانە و چەندین ئیدیۆمی تر بە بەشداری ئەندامانی جەستەی مرۆڤ بەرهەم هاتوون لە زمانەکەماندا. ئەمەش بۆمان ڕووندەکاتەوە، پڕۆسەی بەشداری ئەندامانی جەستەی مرۆڤ لە دروستکردنی ئیدیۆمدا، پڕۆسەیەکی بەبەرهەمە. لەم ڕوانگەیەوە توێژینەوەکەمان تەرخانکردووە بۆ دەستنیشانکردنی ئاستی بەرهەمداری ئەندامانی جەستەمان لە دروستکردنی ئیدیۆمدا. بەمەبەستی دەرکەوتنی ڕێژەی بەشداری ئەندامە جیاوازەکانی جەستەی مرۆڤ لەم پڕۆسەیەدا. فەرهەنگی (فەرهەنگی ئیدیۆم لە زمانی کودیدا) لە نووسینی (عەبدولوەهاب کانەبی شەریف) وەک نموونەی لێکۆڵینەوەکەمان دەستنیشانکراوە و ئیدیۆمەکان و ڕێژەی دووبارەبوونەوەیان لەم فەرهەنگە وەرگیراوە. واتە ئەو ئەندامانەی جەستەی مرۆڤ، کە بەشداری دەکەن لە پڕۆسەی بەرهەمهێنانی ئیدیۆم لە زمانی کوردیدا دەستنیشان کراون، بۆ ئەم مەبەستە هەر ئەندامێک، کە ئەم ڕۆڵەی بینیبێت وەرگیراوە و چەند نموونەیەکی بۆ خراوەتەڕوو. بەمەش

ژمارەی ئەم ئەندامانەمان بۆ ئاشکرا دەبێت، کە بەشدارن لە بەرهەمهێنانی ئیدیۆم لە زمانی کوردیدا. لەلایەکیترەوە ڕێژەی دووبارەبوونەوەی هەر ئەندامێک لەبەرهەمهێنانی ئیدیۆمدا دەستنیشانکراوە. بۆ ئەم مەبەستە ڕێژەکە لەو فەرهەنگە وەرگیراون، کە کراوە بە نموونەی لێکۆڵینەوەکەمان، ڕێژەی بەکارهێنانی ئەندامە جیاوازەکان بەپشتبەستن بە فەرهەنگەکە خراوەتەڕوو.

٢_١) سەر

یەکێکە لە ئەندامەکانی جەستەی مرۆڤ، کە بەشداری لە بەرهەمهێنانی چەند ئیدیۆمێکدا دەکات لە زمانی کوردیدا. وەک: (سەر بڵند، سەر شۆڕ، سەر بەهەش، سەر سووک، سەر هەڵگرتن...). بە گشتی ئەم ئەندامە بەشداری لە بەرهەمهێنانی (٢٩) ئیدیۆمدا کردووە، کە ڕێژەی (٩.٠٩٪)ی کۆی گشتی ئیدیۆمەکان پێکدەهێنێت.

٢_٢) لووت

ئەندامێکە لە ئەندامەکانی جەستەی مرۆڤ، بەشداری لە بنیادنانی چەند ئیدیۆمێکدا دەکات لە زمانی کوردیدا. وەک: (لووت بەرز، لووت بڕاو...). ئەم ئەندامە بەشداری لە بەرهەمهێنانی (٧) ئیدیۆمدا کردووە، کە ڕێژەی (٢.١٩٪)ی کۆی گشتی ئیدیۆمەکان پێکدەهێنێت.

٢_٣) جەرگ

یەکێکی تر لە ئەندامەکانی جەستەی مرۆڤ، کە بەشدارە لە بەرهەمهێنانی ئیدیۆم لە زمانی کوردیدا بریتییە لە جەرگ، بەشدار دەبێت لە بەرهەمهێنانی چەند ئیدیۆمێکدا. لەوانە: (جەرگ بڕ، جەرگ سووتان، بەجەرگ، بێجەرگ...). ئەندامەکە بەشداری لە بەرهەمهێنانی (٧) ئیدیۆمدا کردووە، کە ڕێژەی (٢.١٩٪)ی کۆی گشتی ئیدیۆمەکان پێکدەهێنێت.

٢_٤) چاو

چاو ڕۆڵێکی گرنگ دەبینێت لە بەرهەمهێنانی ئیدیۆم لە زمانەکەماندا، کە بەشدار دەبێت لە بەرهەمهێنانی چەندین ئیدیۆمی جیاوازدا. بۆ نموونە: (چاوبرسی، چاو قایم، چاوشۆڕ، چاوکراوە، بەچاو، چاوپیس...). ئەندامەکە بەشداری لە بەرهەمهێنانی (٢٧) ئیدیۆمدا کردووە، کە ڕێژەی (٨.٤٦٪)ی کۆی گشتی ئیدیۆمەکان پێکدەهێنێت.

٢_٥) قۆڵ

ئەمەش یەکێکی ترە لەو ئەندامانەی، کە بەشداری لە بەرهەمهێنانی ئیدیۆم دەکات لە زمانەکەماندا، وەک: (قۆڵبڕ، قۆڵ شکاندن...). ئەم ئەندامە بەشداری لە بەرهەمهێنانی (٧) ئیدیۆمدا کردووە، کە ڕێژەی (٢.١٩٪)ی کۆی گشتی ئیدیۆمەکان پێکدەهێنێت.

٢_٦) دەم

ئەندامێکی جەستەی مرۆڤە ڕۆڵێکی چالاک لە پرۆسەی بەرهەمهێنانی ئیدیۆمدا دەگێڕێت لە زمانی کوردیدا. بۆ نموونە: (دەم درێژ، دەم بەردان، دەم پیس، دەم ڕاست، دەم ڕووت، دەم گەرم...). ئەم ئەندامە بەشداری لە بەرهەمهێنانی (٢٣) ئیدیۆمدا کردووە، کە ڕێژەی (٧.٢١٪)ی کۆی گشتی ئیدیۆمەکان پێکدەهێنێت.

٢_٧) دەست

یەکێک لە ئەندامە چالاکەکانی جەستەی مرۆڤ دەستە، کە توانستێکی بەرزی لە بەرهەمهێنانی ئیدیۆمدا هەیە لە زمانەکەماندا. وەک: (دەست و پێ سپی، دەستپاک، دەست کورت، دەست پیس، دەست بەستراو، دەست بەتاڵ، دەستێکی لە پشتە، دەست ڕەش، دەست کراوە، دەستە ڕاست، دەستە چەپ، دەستە وەستان، دەستبڕ، دەست بڵاو...). ئەندامەکە بەشداری لە بەرهەمهێنانی (٦٢) ئیدیۆمدا کردووە، کە ڕێژەی (١٩.٤٤٪)ی کۆی گشتی ئیدیۆمەکان پێکدەهێنێت.

٢_٨) زگ

ئەندامێکە لە ئەندامەکانی جەستەی مرۆڤ، بەشدارە لە بەرهەمهێنانی چەند ئیدیۆمێکدا. بۆ نموونە: (زگ سووتاو، زگ تێر، زگ دڕاو...). ئەم ئەندامە بەشداری لە بەرهەمهێنانی (١٣) ئیدیۆمدا کردووە، کە ڕێژەی (٤.٠٨٪)ی کۆی گشتی ئیدیۆمەکان پێکدەهێنێت.

٢_٩) زمان

ئەندامێکی چالاکە لە ژیانی مرۆڤدا، ڕۆڵێکی گرنگی لە پرۆسەی بەرهەمهێنانی ئیدیۆمدا هەیە لە زمانی کوردیدا. لەوانە: (زمان پاک، زمان پیس، زمان درێژ، زمان شیرین، زمان شڕ، زمان دڕاو، زمان لووس...). ئەندامەکە بەشداری لە بەرهەمهێنانی (٢٤) ئیدیۆمدا کردووە، کە ڕێژەی (٧.٥٢٪)ی کۆی گشتی ئیدیۆمەکان پێکدەهێنێت.

٢_١٠) دڵ

یەکێکە لە ئەندامەکانی جەستەی مرۆڤ، بەشدارە لە بەرهەمهێنانی چەندین ئیدیۆم لە زمانەکەماندا. وەک: (دڵساف، بەدڵ، دڵپاک، دڵڕەق، دڵ سووتاو، دڵ داکەتن، دڵ پێ سووتان، دڵ پیس، دڵتەنگ، دڵڕفێن، دڵ شکاو...). ئەندامەکە بەشداری لە بەرهەمهێنانی (٢٩) ئیدیۆمدا کردووە، کە ڕێژەی (٩.٠٩٪)ی کۆی گشتی ئیدیۆمەکان پێکدەهێنێت.

٢_١١) پێ

پێ یەکێکە لە ئەندامەکانی تری جەستەمان، کە بەشداری لە پرۆسەی بەرهەمهێنانی ئیدیۆمدا دەکات لە زمانی کوردیدا. وەک: (پێ داگرتن، پێ گران، پێ ڕەش، ژێر پێ کەوتن...). ئەم ئەندامە بەشداری لە بەرهەمهێنانی (٧) ئیدیۆمدا کردووە، کە ڕێژەی (٢.١٩٪)ی کۆی گشتی ئیدیۆمەکان پێکدەهێنێت.

٢_١٢) ئەژنۆ

یەکێکی تر لە ئەندامەکانی جەستەی مرۆڤ، کە ڕۆڵی بەرهەمهێنانی ئیدیۆم دەگێڕێت لە زمانی کوردیدا ئەژنۆیە، بەشدارە لە بەرهەمهێنانی چەند ئیدیۆمێکدا. بۆ نموونە: (ئەژنۆ شکاو، ئەژنۆ دەلەرزین...). ئەم ئەندامە بەشداری لە بەرهەمهێنانی (٤) ئیدیۆمدا کردووە، کە ڕێژەی (١.٢٥٪)ی کۆی گشتی ئیدیۆمەکان پێکدەهێنێت.

٢_١٣) ئێسک

ئەندامێکی جەستەی مرۆڤە، ڕۆڵی بەرهەمهێنانی چەند ئیدیۆمێک دەبینێت لە زمانی کوردیدا. بۆ نموونە : (ئێسک سووک، ئێسک گران، ئێسک شکێن). ئەندامەکە بەشداری لە بەرهەمهێنانی (٦) ئیدیۆمدا کردووە، کە ڕێژەی (١.٨٨٪)ی کۆی گشتی ئیدیۆمەکان پێکدەهێنێت.

٢_١٤) دەمار

ئەندامێکە لە ئەندامەکانی جەستەی مرۆڤ، بەشداری لە پرۆسەی بەرهەمهێنانی ئیدیۆمدا دەکات لە زمانەکەماندا. وەک: (بەدەمار، بێدەمار...). ئەندامەکە بەشداری لە بەرهەمهێنانی (٣) ئیدیۆمدا کردووە، کە ڕێژەی (٠.٩٤٪)ی کۆی گشتی ئیدیۆمەکان پێکدەهێنێت.

٢_١٥) پشت

ئەندامێکی جەستەی مرۆڤە بەشدارە لە بەرهەمهێنانی چەند ئیدیۆمێک لە زمانی کوردیدا. وەک: (پشت ئەستوور، پشت تێکردن، پشت پێبەستن...). ئەندامەکە بەشداری لە بەرهەمهێنانی (١٤) ئیدیۆمدا کردووە، کە ڕێژەی (٤.٣٩٪)ی کۆی گشتی ئیدیۆمەکان پێکدەهێنێت.

٢_١٦) ڕوو:

پێکهێنەرێکی تری جەستەی مرۆڤ ڕوو/ڕوخسارە، بەشدارە لە بەرهەمهێنانی چەند ئیدیۆمێکی زمانەکەمان. وەک: (ڕوو زەرد، ڕوو سپی، ڕوو ڕەش، ڕوو سارد، ڕوو سوور، ڕوو شکێن، ڕوو قایم...).

ئەندامەکە بەشداری لە بەرهەمهێنانی (١٣) ئیدیۆمدا کردووە، کە ڕێژەی (٤.٠٨٪)ی کۆی گشتی ئیدیۆمەکان پێکدەهێنێت.

٢_١٧) سمێڵ

یەکێک لە پێکهێنەرەکانی جەستەی مرۆڤ سمێڵە، ڕۆڵ دەگێڕێت لە بەرهەمهێنانی چەند ئیدیۆمێکی زمانی کوردی. وەک: (سمێڵ قیت، سمێڵ چەورکردن...). ئەندامەکە بەشداری لە بەرهەمهێنانی (٤) ئیدیۆمداکردووە،کەڕێژەی (١.٢٥٪)ی کۆی گشتی ئیدیۆمەکان پێکدەهێنێت.

٢_١٨) شان

یەکێکی تر لە ئەندامەکانی جەستەمان، کە بەشدارە لە پڕۆسەی بەرهەمهێنانی ئیدیۆم لە زمانی کوردیدا. وەک: (شان بە قوڕ، شان دانەبەر، شان داخستن...). ئەم ئەندامە بەشداری لە بەرهەمهێنانی (٧) ئیدیۆمدا کردووە، کە ڕێژەی (٢.١٩٪)ی کۆی گشتی ئیدیۆمەکان پێکدەهێنێت.

٢_١٩) قوڕگ

یەکێکە لە ئەندامەکانی جەستەی مرۆڤ ڕۆڵ دەگێڕێت لە بەرهەمهێنانی چەند ئیدیۆمێک لە زمانی کوردیدا. وەک: (قوڕگ دڕاو، قوڕگ گرتن...). ئەم ئەندامە بەشداری لە بەرهەمهێنانی (٢) ئیدیۆمدا کردووە، کە ڕێژەی (٠.٦٣٪)ی کۆی گشتی ئیدیۆمەکان پێکدەهێنێت.

٢_٢٠) مل

یەکێکە لە ئەندامە پێکهێنەرەکانی جەستەی مرۆڤ، کە بەشداری دەکات لە بەرهەمهێنانی ئیدیۆم لە زمانەکەماندا. وەک: (مل پان، مل شکان، مل شۆڕ، مل کەچ، مل نەدان...). ئەم ئەندامە بەشداری لە بەرهەمهێنانی (١٤) ئیدیۆمدا کردووە، کە ڕێژەی (٤.٣٩٪)ی کۆی گشتی ئیدیۆمەکان پێکدەهێنێت.

٢_٢١) گوێ

ئەندامێکە لە ئەندامەکانی جەستەی مرۆڤ، بەشداری لە بەرهەمهێنانی ئیدیۆم لە زمانی کوردیدا دەکات. وەک: (گوێ لە مست، گوێ بە گوێ، گوێ لێبوون، گوێ بەل، گوێ لەق...). ئەمئەندامەبەشداریلەبەرهەمهێنانی (٩) ئیدیۆمدا کردووە، کە ڕێژەی (٢.٨٢٪)ی کۆی گشتی ئیدیۆمەکان پێکدەهێنێت.

٢_٢٢) لاق

ئەندامێکی جەستەی مرۆڤە ڕۆڵ دەبینێت لە بەرهەمهێنانی چەند ئیدیۆمێک لە زمانی کوردیدا. بۆ نموونە : (لاق شکاندن، لاق بەتەڵەوەبوون، لاق چەقاندن، لاق درێژ...). ئەندامەکە بەشداری لە بەرهەمهێنانی (٤) ئیدیۆمدا دەکات، کەڕێژەی (١.٢٥٪)ی کۆی گشتی ئیدیۆمەکان پێکدەهێنێت.

٢_٢٣) ناوک

ئەندامێکە لە ئەندامەکانی جەستەمان، لە بەرهەمهێنانی چەند ئیدیۆمێکی زمانی کوردیدا بەشداری دەکات. وەک: (ناوکم کەوت، ناوک هێنانەوە، ناوک گرتنەوە...). ئەندامەکە بەشداری لە بەرهەمهێنانی (٤) ئیدیۆمدا دەکات، کەڕێژەی (١.٢٥٪)ی کۆی گشتی ئیدیۆمەکان پێکدەهێنێت.

لە کۆتاییدا گەیشتین بەو ئەنجامەی، کە بە گشتی (٢٣) ئەندامی جەستەی مرۆڤ بەشداری لە بەرهەمهێنانی ئیدیۆمدا دەکەن لە زمانی کوردیدا. لەم خشتەیەی خوارەوەدا دووبارەبوونەوە و ڕێژەی سەدی هەر یەکێک لە ئەندامەکان خراوەتەڕوو:

خشتەی ژمارە (١) ناو، دووبارەبوونەوە، ڕێژەی بەبەرهەمی ئەندامانی جەستەی مرۆڤ لە پڕۆسەی بەرهەمهێنانی ئیدیۆمدا

	ناوی ئەندامەکان	ژمارەی دووبارەبوونەوە	ڕێژەی بەبەرهەمی
١	پشت	١٤	%4.39
٢	پێ	٧	%2.19
٣	جەرگ	٧	%2.19
٤	چاو	٢٧	%8.46
٥	دڵ	٢٩	%9.09
٦	دەست	٦٢	%19.44
٧	دەم	٢٣	%7.21
٨	دەمار	٣	%0.94
٩	روو	١٣	%4.08
١٠	زگ	١٣	%4.08
١١	زمان	٢٤	%7.52
١٢	سمێڵ	٤	%1.25
١٣	سەر	٢٩	%9.09
١٤	شان	٧	%2.19
١٥	قورگ	٢	%0.63
١٦	قۆڵ	٧	%2.19
١٧	لووت	٧	%2.19
١٨	مل	١٤	%4.39
١٩	ئێسک	٦	%1.88
٢٠	ئەژنۆ	٤	%1.25
٢١	گوێ	٩	%2.82
٢٢	لاق	٤	%1.25
٢٣	ناوک	٤	%1.25
کۆی گشتی		٣١٩	100.00

داتا و ئامارەکانی ئەم خشتەیە نیشانمان دەدات، کە پرۆسەی بەشداری ئەندامانی جەستەی مرۆڤ لە بەرهەمهێنانی ئیدیۆمدا پرۆسەیەکی بەبەرهەمە، کە (٢٣) ئەندامی جەستە بەشدارن لە بەرهەمهێنانی (٣١٩) ئیدیۆم لە زمانی کوردیدا. دەست چالاکترین ئەندامە، کە بە ڕێژەی (١٩.٤٤٪) بەشدارە لە پێکهێنانی ئیدیۆمەکاندا، قوڕگ سستترین ئەندامە تەنها بە ڕێژەی (٠.٦٣٪) بەشدارە لە پێکهێنانی ئیدیۆمەکاندا. لەم هێڵکارییەی خوارەوەدا بەوێنە ڕێژەی بەشداری گشت ئەندامەکان خراوەتەڕوو:

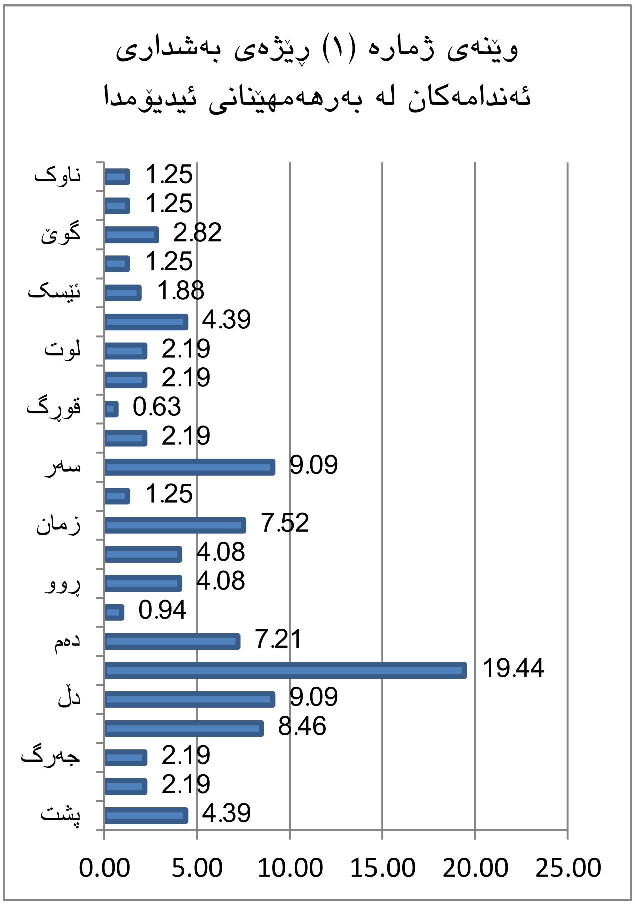

ئەنجامەکان

١. ئەو داتایەی کە بەدەستهاتووە بۆمان ڕووندەکاتەوە، کە پڕۆسەی بەشداری ئەندامانی جەستەی مرۆڤ لە بەرهەمهێنانی ئیدیۆمدا پڕۆسەیەکی بەبەرهەمە، چونکە بە گشتی (٢٣) ئەندام ئەم ڕۆڵە دەبینن و بەشداری لە بەرهەمهێنانی (٣١٩) ئیدیۆمدا دەکەن لە زمانی کوردیدا.

٢. دەست چالاکترین ئەندامی جەستەی مرۆڤە لە پڕۆسەی بەرهەمهێنانی ئیدیۆم لە زمانی کوردیدا، کە بە ڕێژەی (١٩.٤٤٪) بەشداری لە پێکهێنانی ئیدیۆمەکاندا دەکات.

٣. قوڕگ سستترین ئەندامی جەستەی مرۆڤە لە پڕۆسەی بەرهەمهێنانی ئیدیۆم لە زمانی کوردیدا، تەنها بە ڕێژەی (٠.٦٣٪) بەشداری لە پێکهێنانی ئیدیۆمەکاندا دەکات.

٤. بەپێی ڕێژەی بەشدارییان لە پڕۆسەکەدا ئەندامەکانی (دەست، دڵ، سەر، چاو، زمان، دەم، پشت، مل، ڕوو، زگ) بە پڕ بەرهەم هەژمار دەکرێن لەبەرئەوەی بەڕێژەیەکی بەرز بەشدارن لە پڕۆسەکەدا، ئەندامەکانی (گوێ، پێ، جەرگ، شان، قۆڵ، لووت، ئێسک) بە نیمچە بەرهەم دادەندرێن، چونکە بە ڕێژەیەکی مامناوەند بەشدارن لەم پڕۆسەیەدا، بەڵام ئەندامەکانی (سمێڵ، ئەژنۆ، لاق، ناوک، دەمار، قوڕگ) بە بێبەرهەم دادەندرێن، بەهۆی کەمی ڕێژەی بەشدارییان لە پڕۆسەکەدا.

سەرچاوەکان

بە زمانی کوردی

- ئەحمەد، نەرمین عومەر (٢٠١٠)، بەبەرهەمی لە مۆرفۆلۆژیی کوردیدا، نامەی ماستەر، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی.
- حسەین، شیلان عومەر (٢٠٠٩)، ئیدیۆم چەشن و پێکهاتنی لە زمانی کوردیدا، چاپخانەی ڕەنج، سلێمانی.
- حسەین، شیلان عومەر (٢٠١١)، پەیوەندی سینتاکس و سیمانتیک لە ڕێزمانی کوردیدا، نامەی دکتۆرا، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی.
- سەعید، سازان زاهیر (٢٠١٣). پێزی مۆرفیمە داڕێژەکانی بچووککردنەوە و ناسکی لە سازکردنی وشەی نوێدا، چاپی یەکەم، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر.
- شەمس، هێمن عبدالحمید (٢٠١٧)، پۆلێنکردنی ئیدیۆم بەپێی تیۆری سیماکان و جۆرەکانی کەسێتی، (گۆڤاری زانکۆی کۆیە)، ژمارە (٤٣)، زانکۆی کۆیە.
- عەلی، فەتاح مامە (١٩٩٨). ئیدیەم لە زمانی کوردیدا، نامەی دکتۆرا، کۆلێژی ئاداب، زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر.
- فەتاح، محەمەد مەعروف (٢٠١٠) لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکان، کۆکردنەوە وئامادەکردنی: شێروان حسێن خۆشناو، شێروان میرزا قادر، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر.
- کانەبی، دلێر صادق، قادر، سامی حوسێن (٢٠١٨)، بەبەرهەمی پرۆسەی لێکدان لە زمانی کوردیدا، (گۆڤاری توێژەر) بەرگی یەکەم، ژمارە (٢)، زانکۆی سۆران.
- کەریم، ڕزگار ئیسماعیل، عەزیز، تەلعەت محەمەد (٢٠٢٠)، پراگماتیکی ئیدیەم لە زاری کوردی ناوەڕاستدا، (گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی)، ژمارە(٤٦)، هەولێر.
- محمد، دانا تحسین، هاشم، ژینۆ بەختیار (٢٠٢٠)، بەبەرهەمیی گیرەکە وشە داڕێژەکانی چاوگ لە شێوەزاری هەورامیدا، (گۆڤاری توێژەر)، بەرگی (٣)، ژمارە (١)، زانکۆی سۆران.
- مستەفا، مستەفا ڕەزا (٢٠١٩)، پۆلێنکردنی مۆرفیمە بەندەکان لەسەر بنەمای چالاکی و سستیی ئەمڕۆیان لە زمانی کوردیدا، نامەی دکتۆرا، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی.

بە زمانی ئینگلیزی

- Crystal, D. (2008), A Dictionary of Linguistics and Phonetics, 6th ed, Blackwell publishing.
- Crystal, D. (1992), An Encyclopedic Dictionary of Language and Languages, First published, U.S.A .
- R. L. Trask (1993), A dictionary of Grammatical Terms in Linguistics, London and New York, Rutledge.
- Aronoff, M. and Fudeman, K. (2011), What is morphology? (Vol. 8). John Wiley & Sons.
- F. Katamba, (1993), Morphology, first Edition, New York.
- Bauer, Laurie. (1983), English Word Formation. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bauer, Laurie. (2001), Morphological productivity, Cambridge university press.

الملخص

أجزاء جسم الإنسان
في عملية إنتاج الإيديوم في اللغة الكوردية

يلقي هذا البحث الضوء على نسبة مشاركة أجزاء جسم الإنسان في عملية إنتاج الإيديوم في اللغة الكوردية. هدف البحث بيان إنتاج الإيديوم، مع التركيز على مشاركة أعضاء الجسم من ناحية، ومن ناحية أخرى نسبة مشاركة كل عضو في عملية إنتاج الإيديوم.

أجري البحث في ضوء المنهج الوصفي الإحصائي. بالإضافة إلى المقدمة والنتائج يضم البحث مبحثين: في المبحث الأول تم الحديث عن إنتاج الإيديوم، والمبحث الثاني تناول تلك الأعضاء من جسم الإنسان التي تشارک في عملية إنتاج الإيديوم مع بيان نسبة مشاركة كل عضو منها.

في نهاية البحث وصلنا إلى نتيجة مفادها أن (٢٣) عضوا من أعضاء جسم الإنسان تشارک في إنتاج (٣١٩) إيديوما في اللغة الكوردية. اليد هو العضو الأكثر نشاطا حيث يشارک في إنتاج الإيديومات بنسبة (٪١٩.٤٤)، والحلق هو العضو الأضعف حيث يشارک بنسبة (٪٠.٦٣) فقط في إنتاج الإيديومات في اللغة الكوردية.

الكلمات الدالة: انتاجية، الإيديوم، كامل منتج، شبه منتج، غير منتج،

Abstract

Productivity of human organs in the process of producing idiom in Kurdish language

This study describes on represent the rate of the productivity of human organs in the process of producing idiom in Kurdish language. The aim of the research is to prove the productivity of this linguistic process; it determines the organs that participate in this process on the one hand, and the rate of participating each organ in the process of producing idiom on the other hand.

The study relied on descriptive statistics methodology. It consists of two chapters in addition to an introduction and results. The first chapter explains the phenomenon of productivity and idiom and the second chapter clarifies the organs of human participating in the process of producing idiom, the rate of each organ in the production is determined.

Consequently, the research revealed that 23 human organs contribute to producing 319 idioms in Kurdish language. The most active organ is hand which contributes to producing idioms by 19.44 percent. In contrast, throat is the least active human organ which only takes part in producing human organs by 0.63 percent in Kurdish language.

Keywords: Productivity, idiom, fully productive, semi-productive, unproductive

Sexual Violence and Psychotrauma in Roxane Gay's *An Untamed State* and Nabard Fouad's *Parrot*: A Psychoanalytic Study

Asst. Prof. Dr. Bakhtiar S. Hama
University of Sulaimani
bakhtiar.hama@univsul.edu.iq

Abstract

The History of humanity has widely witnessed violation of human rights during the wars and in the political, ethnic and religious disputes. Heartbreakingly, most of the victims are women and children. Females in general and underage girls are vulnerable to rape and sexual violence either to satisfy the lustful captors or to be used as ransom. Most awfully, in many cases, the fighting groups, terrorists and thugs target females as effective weapons against each other since in several societies women are regarded as the honor of the families, such as what happened to the Yazidi Kurds in Shangal, North of Iraq when ISIS terrorists attacked their city. The detainers think only of achieving their aims and never care about what will happen to the prey. This paper shows how the male captors rape and sexually abuse the female captives during their confinement, and more significantly to unveil how the trauma affects the victims after they get their freedom. What happens to a woman when she is taken by a group of ruthless lustful men is expectable, but how she continues is incomprehensible. The study selects two novels *An Untamed State* by Roxane Gay (2014) and *Parrot* (*Tutti*) by Nabard Fouad (2015) which narrate the story of women abducted and raped by their abductors. The psychological battle the women suffer from does not end in the prison

rooms, but it will continue and actually it will never end since the victims develop post-traumatic stress disorder (PTSD) and can never live a normal life thereafter. The sufferers are not criminals; they are mere victims of political and religious rage.

Keywords: political rage, sexual abuse, ISIS, Yazidi,PTSD

1. Introduction

Numerous texts are written on the miseries of women resulted from violence, abuse and rape; some survived, endured the pain and even grew stronger, while others could not tolerate the atrocities, they either died or committed suicide. This shows the brutality of the opponents and the huge impacts of the affliction, not the weakness of the casualty. Sexual violence during times of conflict and war is an inevitable crime. The calamities faced by the females during the ISIS (Islamic State in Iraq and Syria) terrorist attacks on the Iraqi cities and villages especially the city of Shangal inhabited by the Yazidi Kurds, and the armed conflicts in Congo, Rwanda, Bosnia and Chile prove the fact that men are killed, but women are raped, abused, tortured and then killed. This presents that human nature is the same in many areas and regions.

This paper focuses on the story and the lives of some women protagonists in two postmodern novels, *An Untamed State* (2014) by Roxane Gay and *Parrot* (2015) by Nabard Fouad. Gay is a female American author and Fouad is a male Kurdish journalist and writer. Both novels can be read as trauma narratives since the authors talk about the suffering of the women who are casualties of political and religious rage. The sexual violence they receive kills their souls and they become the living dead after the rape since the psychic scars cannot be healed easily. Many authors highlight the tough moments that women spend during their captivity and the story will end when

they escape, freed or die in any way, but in these two novels, the real story starts when the heroines are freed and get rid of the cages as they suffer from the traumatic events for a long time, if not the rest of their lives.

Mireille in Gay's fiction is the daughter of a businessman who is abductedandraped for thirteen days by a group of Haitian men who apparently ask for ransom, but in fact there is deep class hatred behind their actions. This is how Mireille talks about that moment when she was kidnapped, “He started to pull me out of the car roughly”, “After he slapped my face, he ordered me to unlock my seat belt”, “The man sneered at me, called me *diaspora* with the resentment….” (Gay 10). The italicized word ‘dyaspora’ indicates the wrath and abhorrence these men have for this well off Haitian family who left Haiti and resettled in America, and now back for making business. The women in Fouad's are Yazidis (Non-Muslim Kurds) who were captured and raped by ISIS leaders (Amirs) for differences in religion, ethnicity, and nationality.

After her family pays the ransom, Mireille is freed. This happens at the end of Chapter twenty-three while the whole fiction is forty-three chapters, which means the last twenty chapters present the terrible psychological condition that she passes through. For her family, Mireille's freedom is everything but for herself it makes no sense because she is living in trauma and the terrible experience ruined her soul. When the Commander receives the ransom, he tells her she will be free soon but before that she should sleep with him for the last time. She is not in a position to reject this and after he finishes, she says, "You should have killed me" (Gay 165). The utterance clarifies that death is a gift for her after what they have done to her because her future life will not be easy at all and she views the coming days to be terrible as she utters, "Once upon a time, my life was a fairy

tale and then I was stolen from everything I've ever loved. There was no happily ever after. After days of dying, I was dead" (Gay 166). These heartily uttered words go precisely with Berman's (2016) statement as he says, "Traumatic events … can disrupt … [our] plans and alter our lives in unpredictable and sometimes permanent ways".

The situation in Fouad's *Parrot* is worse. *Parrot* (or Tutti in the Kurdish language) is the nickname of the thirteen-year-old girl who is raped by Abu Ibrahim, an Amir (ISIS leader), and died only after a few hours due to pain and internal bleeding. This story, along with, several other cases of rape and sexual abuses are told by Parcham, a Yazidi woman who escapes from one of the houses in Mousl with another woman, called Shamam. The house was owned by an ISIS leader, known as Abu Abdullah, who is from Tunis, North Africa. These two women, Parcham and Shamam, were given to him as gifts or concubines. Tutti dies in Chapter Three and Parcham escapes shortly after that, but the novel consists of eight chapters and a great bit of it is devoted to the life of the Yazidi ladies after they escaped ISIS slavery in Iraq and Syria. The stories in these two narratives draw the readers' attention to the inferno where the victims of rape and sexual violence live after they return to their families. A nightmare ends, but a worse one will follow.

2. Political and Religious Rage

Political and religious reasons are behind the internal and external conflicts. The recent conflicts in India, China, Myanmar, Sierra Leone, Iraq and Syria have both political and religious backgrounds. Consequently, rape, sexual slavery and forced marriages have become common phenomena in the aforementioned areas.

Gill Hague (2016) writes:

> Rape and sexual violence during conflict are tactics that are often employed and are used to demonstrate victory, terrorise the population, break up families, and, in some instances, change the ethnic make-up of the next generation. Yet, it is a topic that is much understudied and often outrightly ignored (1).

Hague's above statement is rather concise; the combatants, or terrorists, feel triumphant when they capture women to rape them, just like a hunter when he hunts a wild animal. When it comes to lust and pleasure, the men make no difference between a female human being and a critter "the third man made me get on my knees on that filthy floor like an animal" (Gay 66). In doing so, the rapists have certain aims, to spread fear, split the families as some families reject their raped wives and daughters and so on. The ISIS terrorists abducted Arab and Kurdish women and girls and used them as sex slaves. They even sold them as commodities "the price of a woman aged between 30-40 is 75000 IQD; a woman between 20-30 is worth 100000 IQD, and a virgin aged between 10-20 values 150 000 ID….) (Fouad 107). Of course, in most of the rape cases, the females got pregnant and gave birth to children. The biological father is not known since the lady was raped by several men. Which identity the child holds is a big problem nowadays for Kurdistan Regional Government and the Iraqi Government, even for the mothers because the society will not accept the children descended from the terrorists.

Revenge is another reason which leads to sexual violence. Kivivuori et al (2016) state that "Revenge is a well-recognised motive for crime and violence. In sociological research, this topic has been pursued primarily in ethnographic studies of street offenders or gang conflicts" (59). In both novels, revenge plays a great role in inflicting

pain on the victims. In *An Untamed State*, the Commander, the leader of the gang, tells Mireille about the bad life the Haitian children live and she responds “I did not create the problems in this country nor did my family”, but the Commander states “People like you always choose to absolve yourselves. You are complicit even if you do not actively contribute to the problem because you do nothing to solve it” (Gay 110). The argument manifests the truth that Mireille was abducted for money but raped and tortured for revenge since she is from a well-to-do family.

Maily in *Parrot* went through a similar experience. She was a Yazidi girl abducted by ISIS terrorists, then given to Yassir as a gift because he killed several Peshmargas. Yassir was a young Palestinian boy who treated Maily rather badly. He constantly told her to convert to Islam. Whenever she refused to sleep with him, he violently punched her. One night he stroke her head with his pistol grip shouting “Son of a bitch, only father Saddam knew you…..” (Fouad 154). Mentioning Saddam Hussein’s name is obviously related to cultural racism. Maily was a Kurd, but Yassir and Saddam were Arabs and thus he revenges upon her because the Kurds were not in good terms with Saddam. Ulusoy states:

There is pleasure in destructiveness. Violence may be tension relieving or sadistic in nature. Social psychological viewpoints portrayed violence as an expression of institutional rather than biological in nature. This view portrays human violence as being rooted in the tendency to dehumanize and adhere unthinkingly to ideology and in "humankind's aspiration for power, dominance and exploitation of others." (26)

The females in both *An Untamed State* and *Parrot*are mere victims. Being from a rich family or being a Yazidi Kurd is not a free choice; they were born like this. The captors know this very well, but

the animal desires and the ideologies which govern these brutes do not understand this or refuse to acknowledge this. When the ladies cry, the men will laugh, when they try to defend themselves, they forcefully rape them to destroy them both physically and spiritually. When they speak or express their emotions to show they are also human beings, they dehumanize them in every possible way. No matter what the ladies feel, power and dominance are the objectives that the men seek. When the ISIS men took the Yazidi grown up girls from the camp, Abu Ibrahim, an ISIS Amir, rapes the 13-year old girl, Tutti, to show he has still power and can do what he wants, and when Mireille's father delays the ransom seven men rape his daughter to tell him that they have power and are decision makers.

3. Rape and Sexual Abuse during Captivity

When a young woman or a girl is abducted by a group of men, it is easy to expect what may happen to her. When the gunmen kidnap Mireille, she is still in the car when one of the men sexually harasses her "A hand grabbed at my breast, slowly swelling with milk, and I sat straight up, my spine locked. I whispered, "Do not touch me." There was a laugh. A voice said, "Not yet," but the hand squeezed harder" (Gay 14). The man's indecent behaviour and his inimical words "not yet" show the ill intention of the men and the arduous times that awaits her. This lady goes out with her husband and child, but the gang only abducts her because she is the daughter of a rich man and the father will pay a ransom to rescue her, but it seems that the gang has another intention; to revenge upon the family and stain their honour through raping this innocent lady.

Mireille is the victim of her sex, class and economic system in Haiti. She is kidnapped because she is a woman from a rich family and the gang asks for ransom as people in Haiti suffer from poverty. It

is true that the men want one million US dollars to set the girl free, but it does not mean if the father pays the sum, they will not rape his daughter since, in several places, she describes how they look at her lustfully and how they desire her body. These lines depict the ill intention of the captors; “The manwatching over me stared, the left side of his lip rising unattractively. I bit my lip harder, tasted blood, and tried to cover myself with my arms as I hovered over the toilet seat. ……I tried to let go but I couldn't. All I could feel was that man's eyes on my body, seeing parts of me I only showed my husband…… When he grabbed my hair and pulled my head back, my body understood what would happen next” (Gay 34-35). The situation gets serious and she falls in the gravest peril when her father tries to negotiate the sum or obtain some time to find his daughter as the commander tells her “I want your father to hear what is happening to you while he wastes time negotiating or not negotiating, as the case may be. I am the one who does not negotiate, not him” (55).

The bad days for Mireille start after she stubbornly disobeys the commander and, on the phone, tells her father that she is good and she is ready to come home. Of course the commander gets upset saying “You will not enjoy the consequences of your petty defiance” (57). The commander is serious about his threat and the nightmare haunts her only a few hours after the phone call to her father. She was beaten, tortured and raped by seven wild men for hours.

The next two men threw me back on the bed, spread my legs wide, laughed at what little fight I had left, my pathetic efforts to protect myself. I tried to count how long each man took so I would be better prepared the next time they came. I needed to know. It was hard to hold on to so many numbers—thirty-four, nineteen, fifty-seven, seventy-nine, sixty-three. I could no longer scream. My voice was already hoarse so the sound I made caused me to cringe. It was

the sound of something lost. This went on for hours and hours (Gay 67).

The physical and psychological pain thatMireille goes through is indescribable. She is strong; she tries to be strong; she refuses to cry not to show her weakness, but she is ruined from the inside. The effects of these thirteen days of captivity are rather great on her and inerasable in her memories; the traumatic experiences have chronic medical and psychological conditions.

In Fouad's *Tutti*, the situation of the females is worse for many reasons. At least, Mireille knows or believes that she will be free after her family pays the ransom, but in *Tutti*, the girls are tortured, raped and then they die in pain or are sold to people from other countries as concubines, sex slaves or for prostitution. The women should gain their freedom only through escaping which is not easy at all since they have to kill the captor and make their ways to the areas controlled by the Kurdish forces, particularly Peshmargas.

The story of the ladies in this fiction is rather heartbreaking. After he was arrested, Hadi Khalaf Abud Zbala, one of the ISIS leaders, speaks about what he did to a Yazidi girl, Tutti, who was only thirteen. One day, he hears that some beautiful young Yazidi girls are kept in a house in Tal-Afar, and he hurriedly goes to the house to take the girls. He arrives late at night and he realizes that Abu Falah, a Tunisian-German boy and an Amir of the ISIS, already obtained them. Thus he loses his temper and orders his guards to bring any girl left in the house. The 13-year- old Tutti is the girl they find; they awaken her and take her to him. Without any hesitation, he stripped her naked and raped her. Hadi states, "When they fetched her, she was shaking as a baby. [….] I climbed on top of her hearing her ribs broken under my heavy body. She shouted and said uncle; the pain is rather severe, I am about to die, have mercy for God's sake" (Fouad 21). The poor girl

could not endure the pain and died after a few hours because of bleeding.

The ISIS terrorists always target women: practicing sex with their victims is their priority. According to the theory of desire, sexuality is an appetite and not a necessity. The main difference is that a necessity requires a foreign object for its satisfaction, whereas desire cannot be satisfied, because desire is its own object (Kappler 28). This view exposes the true nature of the ISIS thugs. Their sexual desires cannot be satisfied, and Parcham's narratives prove this. After she escapes from Daesh/ISIS captivity, Parcham narrates her story saying, "The day our period ended, they directly came and took us. Sometimes, they brought back the girl after half an hour or fifteen minutes, but sometimes it took three days. They looked at us as whores. [.....] they had sex with the dead. [.....] why do those who fight for the sake of religion are enslaved by sex?!" (Fouad 40-41).

The ISIS ruffians kidnapped thousands of Yazidis from Shangal; they killed the men, freed the oldies, but kept the young women and girls. They believed that they were in war and they had the right to take the non-Muslim women and girls as captives (Al-Sabaya in Arabic). The female prisoners will become their properties; they can keep them as concubines or sex slaves, or sell them after a while. Nigar is one of the victims from Shangal who was sold after she was caught. She says, "I had heard that human beings were sold in the past, but suddenly I found myself sold!" (Fouad 149). The women, especially non-Muslims, had a rough time under the reign of ISIS; they were compelled to convert to Islam and killed upon refusal. They were raped and treated as sex toys and sold after new women and girls were obtained.

4- PTSD after Captivity

Cathy Caruth describes trauma as “an overwhelming experience of sudden or catastrophic events in which the response to the event occurs in the often delayed, uncontrolled repetitive appearance of hallucinations and other intrusive phenomena” (Caruth 11). Caruth’s definition of trauma builds a link between what happens now and its future consequences. The victim faces a disaster but it does not end right away. On the contrary, it leaves bruises on the human body and psyche. It also negatively affects the personality, and it may change the identity of the victim because most of them are unable to resile or to return to their former life. Resilience, or to be themselves again after the nightmare, is hard for the victims.

Mireille comes back home, yet she never feels comfortable as her memories always haunt her. Consequently, she runs away. She feels that she does not fit the family or the society anymore. The same happens to the girls in Fouad’s novel. The women hide from everyone and live alone with their sorrows. They cannot find anyone to share their emotions with. When Dr. Darcy Evelyn checks Mireille, she tells her “You are exhibiting all the signs of post-traumatic stress disorder” (Gay 252). Based on their behaviours, the female sufferers are diagnosed with PTSD since they cry most of the time, stay away from people, lack of trust, and have nightmares.

The women characters in the novels studied here go through a terrible condition both during and after the captivity. The sexual violence completely changes the identity of the female victims. When she was still in the dark rooms, Mireille in *An Untamed State* wished death “I thought my heart might stop. I hoped for such mercy” (Gay 140), and she forgets who she is “I had to stop thinking about my old life. I was no one. I had no career. I had nothing. I was nothing. I said these things to myself over and over and over” (147). Her condition

was worse than one can imagine both physically and mentally. She was once a woman, wife, mother and daughter, but now ‘she is no one,’ ‘she is nothing’, as she uttered.

The women who suffer sexual violence will experience trauma in several ways as explained by Kappler:

In the short term, sexual violence may generate serious distortions of psychic balance such as fears, anxieties, self-doubts and feelings of guilt. In the long term, these feelings may develop into mistrust, fear of leaving one’s home, sexual problems, fears concerning society, depression, exhaustion, anxiety in the street, reduced social activity, disturbances of sleep, poor perception of one’s health and health problems, somatizations, negative sensations regarding men and masculinity, nightmares, self-harming and suicide attempts (72).

Mireille, Parcham, Niga and Maily go through all these medical, social and psychological conditions after they return home. Though they are safe now, they still face the pain of death whenever they remember the moments in which their soul and body were crashed into pieces. The sexual violence tears their lives and turns their paradice into inferno as Mireille describes, “Once upon a time, my life was a fairy tale and then I was stolen from everything I’ve ever loved. There was no happily ever after. After days of dying, I was dead” (Gay 165).

The term ‘living dead’ can be easily used to describe the female characters in these two novels since they are deprived of all the joys of life spending their times crying alone or hiding from the eyes of their close relatives as they have lost self-confidence and lack of trust in others. The moment, Michael, Mireille’s husband, found her in the chapel, he tried to embrace her but she resisted. She described the situation in this way “Michael tried to pull me in his arms but I backed

away. I wanted to run again. I was terrified. I could not trust these men" (Gay 171). The three men she met in the church after she was freed are her husband, her father and the negotiator, but she called them "men" as if she did not know them. All her next of kin became strangers to her. She even asked about her son's name.

The Yazidi girls and women of Shangal want their heart-breaking stories to be heard all over the world, but the woe is so great and effective that they cannot talk about it publicly or even to the journalists who visit them after their freedom. Sama is the lady who accompanies the journalist in *Tutti* to record the stories of the victims since the journalist is a boy and they feel shy to narrate what happened to them in front of a male foreigner. When Parcham tells her story to Sama in a private room, she suddenly burst into tears and cried so loudly that her voice was heard outside the room. Her father was much confused and shouted "I told you to let her not talk about the tragedy; her condition will worsen" (Fouad 122). The father's touching statement proves that whenever Parcham talks about the sexual violence she cannot bear the memory and she loses her mind.

Conclusions

During the social, political, and religious disputes, women are among the most vulnerable members of the society. They are exposed to be attacked and harmed both physically and emotionally. Many studies have been conducted on the violence against women, but very few explore the life of the victims after the assault. There are stories about how a woman is raped, beaten, or abused, but not on how they continue to live after that. The authors of these two novels, Roxan Gay and Nabard Fouad, understand the psychological disturbances of the ladies who undergo sexual violence. Thus, they foreground the life of the female characters after they return home. They shed lights on the

terrible moments the female characters spent while they were in the grips of the kidnappers and the rapists. The significance of these novels lie in investigating the sufferings of the casualties after the nightmare.

In *An Untamed State* and *Parrot*, Mireille, Parcham, Niga and Maily are four women who are abducted and raped. They are brutally tortured and abused. They are physically imprisoned and spiritually broken. Although, now and then, they realise that they are not responsible for what happened to them, they cannot easily cope with the pain. While they were in the cages, they tried to resist even though it was useless to do so. They believed that even if their body was taken forcibly, their souls could not be tamed. After their freedom, they found that resilience was really hard. The ladies in these two novels represent those who suffered from sexual violence. They send a strong message to the rapists; how do they feel when they know the feelings of their preys? On what bases can they count themselves as human beings?

Works Cited

Caruth, Cathy. *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1996. Print.

Fouad, Nabard. *Parrot.* Sanandaj, Kurdistan of Iran: Panjere Pub, 2015. Print

Gay, Roxane. *An Untamed State.*New York: Black Cat, 2014. Print

Hague, Gill. “Violence against Women in War and Conflict”.*MERI* 3, 1 (2016): 1-3. Web. 20 September, 2021.<http://www.meri-k.org/publication>

Kappler, Karolin Eva. *Living with Paradoxes: Victims of Sexual Violence and Their Conduct of Everyday Life*. Germany: VS Verlag für Sozialwissenschaften | Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH, 2012. Print

Kivivuori, Janne, Savolainen, Jukka, & Aaltonen, Mikko. “The revenge motive in delinquency: Prevalence and predictors”. *Acta Sociologica*59. 1 (2016): 69-84. Web. 10 October, 2021. <https://journals.sagepub.com>

OWEN, Fidan Korkut. “Political Violence, Psychology and Youth”. *Political Violence, Organized Crimes, Terrorism and Youth*. Ed. Ulusoy, M. Demet. Ankara, Turkey: IOS Press, 2008. 22-40. Print

پوختە

توندوتیژی سێکسی و دەروونبریندارى لە رۆمانی (وڵاتی یاخی)ی رۆکسان گەی و (تووتی)ی نەبەرد فوئاد: لێکۆڵینەوەیەکی دەروونشیکارییە

مێژووی مرۆڤایەتی پڕیەتی لە پێشێلکاری دژی مافەکانی مرۆڤ کە لەکاتی جەنگ و لە ململانێ سیاسی و رەگەزی (ئیتنیکی)و ئاینییەکاندا روویانداوە، بەداخەوە کە زۆربەی قوربانییەکان ژن و منداڵ بوون. مێینە بە گشتی و کچانی هەرزەکار و مێرمنداڵ هەمیشە لەبەردەم هەڕەشەی دەستدرێژی و توندوتیژیی سێکسیدا بوون، جا بۆ تێرکردنی ئارەزووەکانی بکەر بوو بێت یان بۆ مەبەستی تۆڵەکردنەوە یاخود بۆ بەدەستهێنانی بڕێک پارە. نیگەرانیی گەورە لە زۆربەی بارودۆخەکاندا، ئەوەیە کە لایەنە شەڕکەرەکان، تیرۆریستەکان و چەتەکان ژنان و کچان دەکەنە ئامانجی خۆیان وەک چەکێکی کاریگەر دژی یەکتر ئەمەش لەبەر ئەوەیە کە لە ژمارەیەکی زۆر لە کۆمەڵگاکاندا ژن وەک رەمزی شەرەفی خانەوادەکان سەیردەکرێت، وەک ئەوەی بەسەر کوردە یەزیدییەکانی شەنگالدا هات لە کوردستانی ئێراق، کاتێک چەکدارەکانی دەوڵەتی ئیسلامی لە ئێراق و شام (داعش) هێرشی کردە سەر ئەو شارۆچکەیە. ئەنجامدەرانی ئەو کارانە تەنها بیر لەگەیشتن بە ئامانجەکانی خۆیان دەکەنەوە و هەرگیز گوێ بەوە نادەن کە نێچیرەکانیان چییان بەسەردێت و تووشی چی دەبن. ئەم توێژینەوەیە ئەوە دەردەخات کە چۆن بەندکەرە پیاوەکان دەستدرێژی سێکسی دەکەنە سەر بەندکراوە ژنەکان و گێچەڵی سێکسییان پێدەکەن لە کاتی دەستبەسەرکردنیان و لەوەش گرنگتر توێژینەوەکە گرنگی دەدات بەو زەبرە دەروونییەی بەر قوربانییەکان دەکەوێت و چۆن دوای ئازادبوونیان بەدەست ئەو ئازارەوە دەناڵێنن. ئەوە ئاشکرایە کە چی

بەسەر ژنێک یاخود کچێکدا دێت کاتێک دەکەوێتە دەست تاقمێکی بێ بەزەیی شەهوەتبازدا، بەڵام وێناکردن و تێگەیشتن لەو بارودۆخەی ئەو ژنە دواتر پێیدا تێدەپەڕێت ئەستەمە. لەم توێژینەوەیەدا کار لەسەر هەردوو رۆمانی (وڵاتی یاخی) کە ساڵی (٢٠١٤) و (تووتی) کە ساڵی (٢٠١٥) نووسراون کراوە کە باس لە چیرۆکی ئەو ژنانە دەکات کە چۆن لەلایەن بگرەکانەوە دەستدرێژی سێکسی دەکرێتە سەریان. ئەو تەنگژە دەروونییەی ژنەکان تێیدا دەژین لە کونجی ژوورە تاریکەکاندا کۆتایی نایەت، بەڵکو بەردەوام دەبێت و راستتر وایە بڵێین کە هەرگیز کۆتایی نایەت چونکە ئەو قوربانییانە دووچاری تەنگژەی دەروونی دوای ئەو زەبرە دەبنەوە (Post-traumatic Stress Disorder) و دوای ئەو کارەساتە هەرگیز ناتوانن ژیانێکی ئاسایی بژین. ئەم دەردەدارانە تاوانبار نین بەڵکو تەنها قوربانیی توندوتیژیی سیاسی و ئاینین.

وشە کلیلییەکان: توورەیی سیاسی، دەستدرێژی سێکسی، داعش، یەزیدییەکان، تێکچوونی باری دەروونی پاش کارەسات

الملخص

العنف الجنسي والصدمات النفسية في روايتي دولة جامحة لروكسان جاي وببغاء لنبرد فؤاد: دراسة نفسية

لقد شهد تاريخ البشرية على نطاق واسع انتهاكا لحقوق الإنسان خلال الحروب وفي النزاعات السياسية والعرقية والدينية، ومن المفجع أن معظم الضحايا هم من النساء والأطفال. الإناث بشكل عام وكذلك الفتيات القاصرات عرضة للاغتصاب والعنف الجنسي إما لإرضاء الآسر الشهواني أو للانتقام أو لاستخدامه كفدية. والأكثر فظاعة، في كثير من الحالات، أن الجماعات المقاتلة والإرهابيون والبلطجية تستهدف الإناث كأسلحة فعالة ضد بعضها البعض لأنه في العديد من المجتمعات تعتبر المرأة شرفا للعائلات، مثل ما حدث للأكراد الإيزيديين في شنكال في كوردستان العراق، عندما هاجم تنظيم الدولة الإسلامية (داعش) مدينتهم. لا يفكر المحتجزون إلا في تحقيق أهدافهم ولا يهتمون أبدا بما سيحدث للفريسة. توضح هذه الدراسة كيف يقوم الخاطفون باغتصاب الأسيرات والاعتداء عليهن جنسيا أثناء احتجازهن، والأهم من ذلك هو الكشف عن تأثيرالصدمة على الضحايا بعد حصولهن على حريتهن. ما يحدث للمرأة عندما يأخذها مجموعة من الرجال الشهوانيين الذين لا يرحمون أمر متوقع، لكن كيفية استمرارها أمر غير مفهوم.

اختارت الدراسة روايتين "دولة جامحة" لروكسان جاي (2014) وببغاء (توتي) لنبرد فؤاد (2015) ترويان قصة هؤلاء النساء اللائي تعرضن للاختطاف والاغتصاب من قبل الخاطفين. الحالة النفسية التي تعاني منها النساء لا تبقى وراء القضبان، لكنها تطاردهن حتى بعد إطلاق سراحهن، وفي الواقع لن تنتهي أبدا لأن الضحايا يصابون باضطراب ما بعد الصدمة (PTSD) ولا يمكنهم أبدا أن يعيشوا حياة طبيعية بعد ذلك. المصابون ليسوا مجرمين. إنهم مجرد ضحايا للغضب السياسي والديني.

الكلمات الدالة: غضب، سياسي، اعتداء جنسي، داعش، يزيدي، اضطراب مابعد الصدمة.

ئارکیۆلۆژیا و رۆمان

رۆمانی (نەوەکانی مادایی) بەیان _ سەلمان بە نموونە

د. کەیفی محەمەد عەزیز
بەشی کوردی / فاکەڵتی ئاداب/
زانکۆی سۆران

پ. ی. د. کارزان محسن قادر
بەشی کوردی / کۆلیژی پەروەردەی
بنەڕەت /زانکۆی سەلاحەددین

پوختە

ئەم توێژینەوەیە لە ژێر ناونیشانی (ئارکیۆلۆژیا و رۆمان)ە، رۆمانی نەوەکانی مادایی بەیان سەلمان بە نموونەی توێژینەوەکە وەرگیراوە. مرۆڤ بە سروشتی خۆی هەمیشە بەشێکی ژیانی بە ڕابردووەوە پەیوەستە. لێرەوە ئارکیۆلۆژیا و رۆمان هەمان ئەو رابردووە، لە ڕێگەی ئامراز و کەرەستەکانی خۆیانەوە، ئەو وێنەیە دەسازێنن. زۆرێک لە ڕۆماننووسان، ئاواتەخوازن لە ئارکیۆلۆژیاوە، چیرۆکێک بەرهەم بهێنن، کەوا گوزارشتکەری رابردوو بێت، تیایدا بە شێوەیەکی کردارەکی گوزارشت لە یادەوەرییەکانی سەردەمێکی مێژوویی بکەن، ئەمەش یەکێکە لە هونەرسازی، کەوا لەنێوان رابردوو و ئێستادا پەیوەندییەک دەسازێنێ، لەم نێوەندەدا پاشماوەکانی ئارکیۆلۆژیا وەک کەتوارێک خۆ دەنوێنن.

وشە سەرەکییەکان: ئارکیۆلۆژیا، وێنەخواستن، وێناکردنەوەی شوێن، سروشتی ژیان و ژینگەی بیرکردنەوە.

پێشەکی

ئارکیۆلۆژیا دونیای مەعریفە و نیشاندانەوەی وێنەی شوێنکاتێکە، سروشتی ژیان و ژینگەی بیرکردنەوەی کۆمەڵگە و نەتەوەیەکی لێوە دەخوێندرێتەوە. ئارکیۆلۆژیا ئەگەرچی مێژوویێک سازاندوویێتی، هەر خۆشی مێژوویێک دەسازێنێت، ڕۆڵی لە نەخشاندن و وێناکردنی رابردوو و ئێستا و تەنانەت لە داهاتووش هەیە، لەبەرئەوەی ئامراز و هزر و دەستڕەنگینی مرۆڤی پێشین لە پشتییەوە حیکایەت و گێڕانەوەی تایبەت بەخۆی هەیە. بە هەمان شێوەش ڕۆمان هەمان ئەو ئەرکە لە ئەستۆ دەگرێت، کەوا لە ڕێگەی گێڕانەوەکانییەوە بۆ شوێنکاتێک دەمانباتەوە، تیایدا ئاوەز و دونیای مرۆڤی پێشینمان بۆ دەردەخات.

هۆی هەڵبژاردنی بابەت: بۆ گرنگیی ڕۆمان دەگەڕێتەوە، بەشێوەیەک توانیویەتی زانستە جیاوازەکان لەخۆبگرێت، هەر بۆ نموونە ئارکیۆلۆژیا یەکێکە لەو بابەتانەی ڕۆمان لەخۆیدا تەوزیفی کردووە، ئەم جۆرە تەوزیفکردنەش بۆتە کەرەستە و کالایەک بۆ توێژەران.

سنووری لێکۆڵینەوەکە: ئەم توێژینەوەیە لە چوارچێوەی ڕۆمانی کوردیدا دەخولێتەوە، ڕۆمانی نەوەکانی مادایی (بەیان سەلمان)ی، بە نموونەی پراکتیزەکراوی توێژینەوەکە هەڵبژاردووە.

ئامانجی لێکۆڵینەوەکە: لەم توێژینەوەیەدا، ئامانجمان خستنەڕووی ئاستی داهێنانی ڕۆماننووسانی کوردە، بە تایبەتیش ئەو ڕۆمانەی بۆ توێژینەوەکە وەرگیراوە، کەوا بەشێوەیەکی هونەرییانە لە دووتوێی ڕۆمانەکەیدا، ئارکیۆلۆژیای لەخۆدا جێکردۆتەوە. ئەوەی تاوەکو ئێستا ئێمە زانیبێتمان لێکۆڵینەوەیەکی وا لە بواری ئەدەبدا لەسەر ئەم بابەتە ئەنجام نەدراوە.

گیروگرفتی لێکۆڵینەوە: ئەوەی لەم لێکۆڵینەوەیە بووە گرفت، ئەوەبوو کەوا کۆمەڵێک چەمک و زاراوەی نێو زانستی ئارکۆلۆژیا بوو، کەوا لە زمانی کوردیدا زۆر بە زەحمەت دەتوانرا بە کوردی بکرێت.

میتۆدی لێکۆڵینەوە:ئەمتویێژینەوەیەلەژێررۆشناییبەرنامەرێژیوتێروانینەکانی (میشێلشانکیس)دایە،هەربۆئەممەبەستەشخوێندنەوەولێکدانەوەوشیکارییە کانیئێمەش هەرلەم چوارچێوەیە سەرچاوەی گرتووە.

ناوەڕۆکی لێکۆڵینەوەکە: ئەم توێژینەوە لە دوو بەش پێکهاتووە، تیایدا لە بەشی یەکەم بەشێوەیەکی تیۆری پێناسەی ئارکیۆلۆژیا وەک زانستێکی سەربەخۆ کراوە و لە چییەتی و ماهییەتیشی کۆڵدراوەتەوە، پاشان پەیوەندیی نێوان ئارکیۆلۆژیا و رۆمان نیشاندراوەتەوە، دواتر ئەو پەیوەندییانەش دەستنیشان کراون، کەوا ئارکیۆلۆژیا و رۆمان بەیەکەوە دەبەستنەوە. لە بەشی دووەم رۆمانی (نەوەکانی مادایی)، لە چوارچێوەی تێگەیشتنی بەشی یەکەم بە مەبەستی پراکتیزەکردنی وەرگیراوە. لە کۆتاییدا ئەنجام و لیستی سەرچاوەکان بەپێی ریزبەندی پیتەکان، ریزکراون. لێرەشەوە دەکرێ ئاماژە بەوە بدەین، کەوا بۆ دەستکەوتنی زۆربەی سەرچاوەکان سوود لە ئەنتەرنێت وەرگیراوە.

بەشی یەکەم
چەمک و زاراوەی ئارکیۆلۆژیا

بۆئەوەی لە چەمک و زاراوەی ئارکیۆلۆژیا بکۆڵینەوە، ئەوا سەرەتا بە پێویستی دەزانین ئەوە روونبکەینەوە، کەوا زاراوەی ئارکیۆلۆژیا، زاراوەیەکی بەگرێ و گۆڵە. دەشێ بە زیادکردنی هەر پێشگرێگ یاخود پاشگرێکەوە بۆ چەند لقێکی دیکەی زانست بمانباتەوە، ئەمەش ئاماژەیەکە بۆ فراوانی چەمکی ئارکیۆلۆژیا. بۆ نموونە (فۆکۆ) لە کتێبەکەیدا بە ناوی (ئارکیۆلۆژیای زانین)، گەڕانێکی قووڵی فەلسەفی بە دوای چەمکی زانیندا کردووە. پێیوایە ئەم چەمکە(ئارکیۆلۆژیا) وەک هەر چەمکێکی دیکە لە ڕوخساردا، ئاسایی خۆی دەنوێنێ، بەڵام لە ناوەڕۆکدا هەڵگری کۆمەڵێک دەلالەتی قووڵە(Smith, 2002, 151). پاشان لە ئارکیۆلۆژیادا، چەندان ئایکۆنی شێوە کارکردن هەیە، دواجار دەتوانرێ ئەم شێوە کارکردنانە بۆ پسپۆری کارکردنی ئارکیۆلۆژست بەکاربێت. لە ئەنجامی بەدواداگەڕاندا لە نێو فەرهەنگەکانی زمانی کوردی و پاشان زمانی ئینگلیزیدا، چەمکی شوێنەوار (شوێنەوارناسی) لە زمانی کوردی هاوواتا دەبێتەوە بە چەمکی ئارکیۆلۆژیا لە زمانی ئینگلیزیدا، وە بە پێچەوانەکەشی راستە. بەڵام کێشەیەک هەیە لە زمانی ئینگلیزیدا چەندان چەمک هەن سەر بە دونیای بیرکردنەوە و تێڕامانی جیاوازن، کەچی لە زمانی کوردیدا بۆ هەمووان چەمکی شوێنەوار بەکاردێت، بۆ نموونە چەمکی (Ancient Monument)، (Relic)، (Ruins)، (Heritage) (Remints)، (old). لە هەموو ئەوانەش گرنگتر ئەوەی وایکرد سەرنجمان بۆ چەمکی ئارکیۆلۆژیا ببات ئەوەبوو کەوا لە زمانی ئینگلیزیدا چەمکی(Fossils)ە، کە بە واتای شوێنەواری (بە بەردبوو)دێت، ئەمەش بۆ شوێنەواری ئەو گیاندارە بە بەردبووانە دێت، کەوا زەمەنێک ژیاون و پاشان لەناوچوون. بۆیە ئێمەش بۆ ئەوەی ئەو چەمکە تێکەڵ بە چەمکی شوێنەوار نەکەین، بە باشمانزانی هەمان ئەو چەمکەی نێو

زمانی ئینگلیزی(Archaeology)، بەکاربهێنین، کەوا پتر لە چەمکەکانی دیکە رەهەندی مەعریفی و ماددیی پاشماوەی مرۆڤی کۆنی هەیە. سەرباری گەڕانێکی ورد لەبارەی بەکارهێنانی ئەم چەمکانەی سەرەوە، دەتوانین بڵێین، بەکارهێنانی هەریەکێکیان دەوەستێتە سەر چۆنیەتی بیرکردنەوەی توێژەر لەمەڕ پێشکەشکردنی ئەو باس و بابەتانەی مەبەستیەتی لە دووتوێی توێژینەوەکەیدا باسی بکات، بۆیە ئێمەش وامان بە باشزانی چەمکی ئارکیۆلۆژیا کەوا رەهەندێکی گشتگیرتر و جیهانی هەیە، لە بری چەمکی شوێنەوار بەکاربهێنین.

واژەی ئارکیۆلۆژیا، لە وشەی یۆنانی(ئارکیۆ archaeo)، کەوا بە مانای کۆن(لۆژی logos)، بە واتای زانین یاخود زانست دێت، بۆیە ئارکیۆلۆژیا ئەو زانستەیە لە رێگەی کەرەستە جێماوەکانەوە، لەو رابردووە دەکۆڵێتەوە، کەوا سەردەمانێک مرۆڤی تێدا ژیاوە (Renfrew, Bahn: 2005,p3)، هەروەها لە فەرهەنگی لۆنگمان (LongMan)دا، سەبارەت بە مێژووی ئەم چەمکە(Archaeology) و هاتنەناوەوەی بۆ زمانی ئینگلیزی، بۆ ماوەی سەدەکانی پازدە و شازدەی گێڕاوەتەوە(https://www.ldoceonline.com/dictionary/archeology). بە هەمان شێوەلە زمانی کوردیدا زاراوەی ئارکیۆلۆژیا بە هەمان ئاماژەی سەرەوە گوزارشتە لە کەلوپەلە جێماوەکانی سەردەمانی پێشوو، لەگەڵ ئەوەشدا لەخۆگری دیوی زانین و مەعریفەی سەردەمەکانە، بەو مانایەی ئەوەندەی باس لە شتە ماددییەکانی سەردەمەکان دەکات ئەوەندەش زیاتر لەخۆگری دیوە مەعنەوی و مەعریفییەکانە. مەسعوود محەمەد ئارکیۆلۆژیای بەرامبەر شوێنەوار بەکارهێناوە، پێیوایە پێکهاتەی چەمکی شوێنەوار لە زمانی کوردیدا بەم شێوەیە کەوا شوێن، وشەیەکی فرە واتایە، یەکەم/ نیشانەیەکی بەجێماو لە کەس یان کەسانی ڕۆیشتوو، یان نەماو لە شوێنێک دەگەیەنێت. دووەم/ بە واتای

کاریگەریش دێت وەک شوێندانان لەسەر شتێک. سێیەم/شوێن: جێگە و مەکان. چوارەم/شوێنپێ دەگرێتەوە(محەمەد،٢٠١١، ٣٣٣).

چییەتی ئارکیۆلۆژیا

بۆئەوەی وێنەیەکی هاوکۆیی ئەدگاری مرۆڤ و ئاکاری مەعریفی لە مێژووی رابردوویدا بە دەست بهێنرێت، ئەوە ئارکیۆلۆژیایە ڕۆڵی لە پێکەوە کۆکردنەوەی وێنەکاندا هەیە، ئەمەش لە ڕێگەی پێکەوە گرێدانی ئەو زانست و زانینە باوانەی، کەوا لە سەردەمەکەدا باوی بووە، ئەو تێدا خوێندنەوە هاوکۆییە دەستەبەر دەکەن، ئەمەش پتر لە ڕێگەی هەڵکۆڵین و گەڕانی بەردەوامی ئارکیۆلۆژست و شوێنەوارناسانە، کەوا پشت بە بەڵگەنامە ماددییەکانەوە دەبەستێ. (د. عومەر جەسام ئەلعەزاوی) لە کتێبی (کورتەیەک لەبارەی شوێنەوارناسی)، کەوا(عەبدوڵلا خورشید) وەریگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی ، بەمجۆرە چییەتی ئارکیۆلۆژیای روونکردۆتەوە و دەڵێت: (زانستی تۆمارە بێدەنگەکانە، لێکۆڵینەوە لە ژیانی مرۆڤی کۆن دەکات لە چوارچێوەی هەموو ئەو شتانەی کە مرۆڤ لە دوای خۆی جێهێشتووە لە شوێنەوار و بەڵگەنامەکان، کە سروشت و کارلێکی ئەو مرۆڤە روون دەکاتەوە) (ئەلعەزاوی، ٢٠٢٠، ٣٤). پاشان فیلیپ تونەر(Philip Tonner) لە کتێبی (هەڵکۆڵینی هایدیگەرانە، ئارکیۆلۆژیا و مردن)، سەبارەت بە چییەتی ئارکیۆلۆژیادا وای بۆ چووە، (توێژینەوەیە لە کەرەستە جێماوەکانی ژیانی مرۆڤ و چالاکییەکانی، جادەشێ کەلوپەل و ئامرازەکان دروستکراوی دەستی مرۆڤ یاخود بەردە نووسراوەکانیان بن، کەوا مرۆڤی سەردەمانی پێشین بۆ کار و ژیانیان بە کاریان هێناوە)(Tonner,2018, 23). لێرەوە لەوە تێدەگەین کار و بەرهەم و چالاکییەکانی مرۆڤ لە ڕێگەی بەرهەمە ماددییەکانەوە دەناسرێتەوە و دەشێ وەک بەڵگەیەک ئاماژەی پێبکرێت. کەرەستە جێماوەکان و

چالاکی مرۆڤ لە ڕۆژگاری خۆیدا، چیرۆکێک لە پشتیەوەیەتی، دووبارە زیندووکردنەوە و بەرچاوخستنەوەی گێڕانەوەی چیرۆکەکان، یەکێکە لە بەهادارترین ئەو لێکدانەوانەی بۆ کەرەستە و ئامرازەکانی سەردەمێک دەکرێت.

لە هەمان کاتدا، چییەتی ئارکیۆلۆژیا ئەوەش لەخۆ دەگرێت، کەوا دەشێ لە ڕێگەی شتە داهێنراوەکانەوە، لە بارەی سیستەمی مەعریفی سەردەمێک لە سەردەمەکانی ژیانی کۆمەڵێک خەڵک، زانیاری و ئاشنایەتی پەیدا دەکەین. بۆ ئەو مەبەستە پرۆفیسۆر (P. Bhaskar Reddy)، بەم شێوەیە ئارکیۆلۆژیای ناساندووە و پێیوایە: (جەخت لەسەر توێژینەوەی مرۆڤەکانی ڕابردوو دەکات، لەڕێگەی خووڕەوشت و ژیانی پێکەوەییان و دۆخی کەلتووری و ژیانی کۆمەڵایەتییانەوە، هەوڵدەدات چۆنیەتی گوزەران و ژیانیانمان بۆ دەربخات) (Reddy, 2017,p2). واتە لێرەدا لە ڕێگەی پرۆسێسی مادییانەوە، ئارکیۆلۆژیا گوزارشت لە ئاوەزی مرۆڤ دەکات، بۆیە مرۆڤ لە ڕێگەی داهێنراوەکانییەوە، ئامرازی ڕامکردنی واقیعی ژیانی خۆی فەراهەمکردووە. چۆنیەتی ژیان و گوزەرانی مرۆڤی سەردەمانی پێشین لە ڕێگەی کۆکردنەوەی پارچەی شوێنەواری و پاشان ڕاڤەکردن و لێکدانەوەیان، شوێن و تێدا مانەوەی ژیانی کەسەکانمان بۆ ڕوون دەبێتەوە. هەر سەبارەت بە چییەتی ئارکیۆلۆژیا، بریان ئێم فەگان(Brian M.Fagan) و نادیە دورانی (Nadia Durrani)، لە کتێبی کورتەیەک لەبارەی ئارکیۆلۆژیا، دەڵێن: ((ئارکیۆلۆژیا گەشتێکمان پێدەکات، تیایدا باسوخواسی تاک و گرووپی خەڵکیان تێدا دەگێڕدرێتەوە، لەوەش زیاتر هەوڵی ڕوونکردنەوەی گۆڕانکاری گەورەی کۆمەڵایەتی و فەرهەنگی لە ڕابردوویەکی دوور دەدات)) (Fagan and Duurani,2016, 3). ئەوی لێرەدا گرنگە ئەوەیە ئارکیۆلۆژیا وەک تۆمارێک سەبارەت بە گۆڕانکاری کۆمەڵایەتی هەموو کردەوەکانی

تاک و گرووپەکان لەبەر چاو دەگرێت، بەبێ ڕەچاوکردنی ڕەگەزی مرۆڤ، واتە نێر یاخود مێیە، بەمەش تەکنیکێک بۆ تێگەیشتن لە ڕابردوو دروست دەکات، بۆ ئەوەیە بچینەوە نێو ژیانێک، کە ئەو مرۆڤە کۆنانە تێیدا ژیاون.

ئارکیۆلۆژیا و ڕۆمان:

ئارکیۆلۆژیا لەڕێگەی پرۆسێسەکانی خۆیەوە بە دوو ئاستی تەواوکەری یەکتر کۆمەکمان دەکات، ئەوەش بۆ ئەوەیە کۆی وێنەی ژیان و مەعریفەی سەردەمێک لە سەردەمەکانی ڕابردوو ببینین، لەم بارەیەوە پرۆفیسۆر پی. باهسکار ردی (P. Bhaskar Reddy)، ئەم دوو ئاستەیەمان بەم شێوەیە بۆ دیار دەکات:

یەکەم/ ئارکیۆلۆژیا لەڕێگەی ئامراز و کەرەستە جێماوەکانەوە خوێندنەوە بۆ پەیوەندییە ناوکۆییە ناوخۆییەکان دەکات (Reddy,2017, 2) دەشێ لە سەرنجدان و تێڕامانی دونیای ماددی و ئامرازە بەکارهاتووەکانیانەوە، هارمۆنییەتی ژیان و ژینگەی مرۆڤی پێشین نیشان بدرێتەوە وەک دەلاقەیەک لێیەوە بچیتە نێو دونیای تێدا ژیاوی ئەو نەتەوە یاخود مرۆڤانەوە، ڕەنگیشە هاتنەدەرەوەت ببێت بە مەحاڵ و ناچار بیت وەک موسافیرێکی خەیاڵاوی ڕێگە ناکۆتاکان بۆ هەمیشە بچیتە نێو دونیای ئەوان و لە سەفەری بیرکردنەوەیاندا بیت. بەسەر واقیعی سەیر و سەمەرەو سەودا سەربوونی عاشقان و مەرگ و فەنابوونیان بکەوینەوە. هەروەک کلیف گامبڵ(Clive Gamble) لە کتێبی بنەماکانی ئارکیۆلۆژی وای بۆ چووە، کەوا تۆپۆگرافیای شوێن، مێژوو، دابونەریت و باوەڕی ئایینی دەشێ بۆ سەر چەندین حیکایەت ببردرێتەوە(Gamble, 2001, 1).

دووەم/ لە ڕێگەی ئایدیای سەردەمەکەوە وەک میتۆدێک ڕۆڵی هەیە لە خوێندنەوەی داهێنراو و بەرهەمەکانی سەردەمەکە، ئەمەش

مەبەست لێی ڕوونکردنەوەی ڕاستییەکان یاخود ڕووداوەکانە (Reddy, 2017, 2). ئەوەی لێرەدا گرنگە ئەوەیە، ئارکیۆلۆژیا وەک زانستێکی سەربەخۆ گەشەی کردووە و بووەتە ئەلتەرناتیفێکی دیکەی نووسینەوەی مێژووی ئایدیا، جا چ لە ڕێگەی گێڕانەوەی یادەوەرییەکانی میللەت و نەتەوە جیاوازەکان بێت یاخود لە ڕێگەی چیرۆکی ئایدیای پاڵەوانی سەردەمەکان بووبێت، بەمەش پاڵەوانی سەردەمە جیاوازەکانی ڕابردوویان نیشان داوەتەوە، بۆیە ((نوێترین ئاراستە لە لێکۆڵینەوەی ئارکیۆلۆژیدا، دروستکردنی گێڕانەوەیەکە، مەبەست لێی پەرەپێدانی زانیارییە لە بارەی ڕابردوو)) (Darvill, 2003,p573). ئێمە هەموومان ڕاهاتووین چۆن دۆخێکی گێڕانەوەیی بۆ دیمەنەکان دروست بکەین، یاخود وێنە و ئارگیومێنتێک بۆ وێرانبوونی ناوچە و سەرزەمینەکان بسازێنین، بۆیە لەم دیدەوە میشێل شانکس هەمان شت دووپات دەکاتەوە و پێیوایە، ((ئارکیۆلۆژیا شێوازێکە بۆ بیرکردنەوە لە رابردوو)) (Shanks،2012, 22). دەبێت هەمیشە ئەوە بزانین، مرۆڤ لەگەڵ بەردەوامبوونی ژیانی لەسەر گۆی زەوی و هەروەها سەرەڕای پێشکەوتنی هۆکارەکانی بەرهەمهێنان و پێشکەوتنی دونیای زانیاری و ئامێرەکانی تەکنەلۆژی، هەمیشە پێویستی بەوە هەیە رابردووی خۆی بخوێنێتەوە و سەرنجی لێ بدات. پەرەدان بە هونەری گێڕانەوەی ئارکیۆلۆژیانە، خۆی لەخۆیدا پرۆسەیەکی داهێنەرانەیە و پتریش لەوە مەعریفییە، شتێکی سەیر نییە گێڕانەوە بەشێوەیەکی دیار، مانا و گرنگیی بۆ نەتەوە و کەلەپووری رابردوو لە ڕێگەی بینینی دونیای ئەو سەردەم و تێگەیشتن لێی، پەیدا دەکات.

لەم پێودانگەوە ڕۆمان وەک ژانرێکی سەربەخۆ هەمان ڕۆڵی ئارکیۆلۆژیا وازی دەکات بووەتە ئامرازی بەردیدە خستنەوەی ئەو رابردووە، جولیان ثۆماس(Julian Thomas) ڕای وایە ڕەنگ پێدانەوەی ئارکیۆلۆژیا لەنێو ڕۆماندا، بەوە خرۆشاوە کەوا هۆشیارییەکی

زانینخوازییە لە بارەی مرۆڤی سەردەمانی پێشوو(Thomas, 1996, 126). ڕۆمان دەتوانێت هەموو شتێک بگێڕێتەوە، لەم بارەوە حەمە سەعید حەسەن پێیوایە، ((ڕۆمان دوو گیانە بە کەلتوور و هەڵگری ئەو گەنجینە فیکرییانەشە، مرۆڤ بەرهەمی هێناون)) (حەسەن، ٢٠١٨، ٩)، کەواتە ڕۆمان بە فۆڕمێکی تر وێنە و دەنگ دەبەخشێتە شتە شاراوە و پەنهانەکان، ئەمەش ڕامکردنی ئەو زەمەنە ونبووانەیە لە دیدی ڕۆمانەوە وێنەی پتر دەبەخشن بە ژیان. لێرەوە دەگەینە ئەوەی بڵێین ئەو جۆرە مامەڵەکردنەی ڕۆمان و ئارکیۆلۆژیا لەگەڵ یەکتر، ڕێگەمان پێدەدات بڕۆین بۆ ئەو شوێنەی کەوا ناتوانین بە جەستە سەفەری بۆ بکەین و، هەروەها بۆ ڕابردووی یاخود بۆ کات و ئامانجەکانی ئەو سەردەم و ئەزموونی ڕۆژانەیان بگەڕێینەوە. لەم ئاستەی نیشاندانەوەی ئارکیۆلۆژیا لەنێو ڕۆماندا تاک توانای بنیاتنانی دووبارەی شێوە ژیانی مرۆڤی پێشین و دونیای تێدا ژیاوی هەیە، ئەمەش لەوکاتەوە دەست پێدەکات، کەوا شوێنپێی کەس و شتەکان مەزەندەی ژیانی لەو شوێنەدا دەکرێت. (هاشم ئەحمەدزادە) لە کتێبی جیهانی ڕۆمان بۆ ڕای (کۆلبوژیۆسکا) گەڕاوەتەوە و هاتۆتە سەر ئەو باوەڕەی، کە هەموو پێکهاتە و ناوئاخنەکانی جیهانی دەرەوە، پاڵنەر و یارمەتیدەری هاتنەکایەی جیهانی ئاراستەکراوی ناو دەقن. ئەم پێکهاتانە بریتین لەو واقیعەی لە دەقدا ڕەنگ دەداتەوە(ئەحمەدزادە، ٢٠١٥، ٩). لە دەرەوەی بابەتە دووبارە هەڵبژێردراوەکان، بنەما و ڕەگەزەکان، ڕووداوەکان، دۆخەکان و کارەکتەرەکان لەگەڵ گونجان و پەیوەندییان بە کات، شوێن، ژینگە، گرێچن، ئایدیای چیرۆک و ئەو ڕێگە تایبەتییەی کەوا جەختی لەسەر کراوەتەوە بۆ باسکردنی شتەکان پاشان گونجان و پەیوەستبوونی کارەکتەرە، ڕووداوەکان، وێنە کێشانی تێکستەکە و چۆنیەتی خستنەڕووی، هەمووی لە ئەستۆی تەکنیکی نیشاندانەوەی زەمەن و زەمینێکی واقیعییە، کەوا ڕۆمان ڕۆڵی کارای لەم بابەتەدا

هەیە. پاشان هەر خودی ڕۆمان هۆکارێکە بۆ پەیوەندییەک کەوا بەرجەستەی دەکاتەوە لە ئەنجامی ئەو بەیەکەوە گونجاندنەی لە سەرەوە باسمانکردووە، شێوە تێگەیشتنێکمان بۆ دروست دەکات، کەوا ئارکیۆلۆژیا لەنێویدا باس و تەوەری سەرەکییە. بەو مانایەی هەر بابەتێک بگێڕدرێتەوە، جا زانستی بێت یاخود مێژوویی، ئەوا ئارکیۆلۆژیا خودی باسەکەی بەردیدە خستووە و لە دونیای تێڕامانی ئەوەوە سەرچاوەی گرتووە.

لێرەوە پەیوەندیی نێوان ڕۆمان و ئارکیۆلۆژیا لە ڕێگەی کۆمەڵێک ڕەگەز و بنەمایانەوە دەچنەوە سەر یەکتر، هەربۆیەش پەیوەندیی نێوان ئارکیۆلۆژیا و ڕۆمان، لەو کلاوڕۆژنانەوە سەرچاوە دەگرێت، کەوا بەردەوام ڕووداوەکانیان لە ڕابردوودایە، بەمەش لەو ڕێگەیەوە سیستەمێکی ئاڵۆزی گێڕانەوە بەرجەستە دەبێت و لەمەش زیاتر پەیامێکیش لەخۆیاندا هەڵدەگرن، بەوەی گەرچی ڕووداوەکان لە ڕابردوو ڕوویانداوە و بووەتە بەشێک لە یادەوەری، لە هەمانکاتدا بۆ ئێستا و ئایندەشە. جا دەشێ جۆرێک لەو دیرۆک و بەسەرهاتانەی ڕۆمان دەیگێڕێتەوە لە هەموو سات و کاتێکی دیارینەکراو ڕووبدەن، لەهەر جوگرافیایەکی ئەم سەر زەمینە بێت. ئەم شێوە نووسینە لەو بەرهەم و کارە ئەدەبییانەیە کە بەردەوام زیندوون و لەناو فەزای گێڕانەوەدا ژیانی دەق بە سیحرێکی تر وێنا دەکەن. ئێمە ئارکیۆلۆژیا بەکاردێنین وەک خاڵێکی پەیوەست بۆ دەرخستنی تایبەتمەندی ئەو شێوە نووسینەی ڕۆمان، بەڵام ئەوەی لێرەدا گرنگە ئەوەیە کەوا لە کۆتاییدا خاڵێک هەیە کۆی ڕۆمانەکە لە چواردەوریدا کۆ دەبێتەوە و بەیەکەوە گونجاندنی بۆ شتەکان دروست دەکات، ئەمەش لە ژێر ڕۆشنایی لۆژیکییانەی گێڕانەوەی شتە باسکراوەکانی پێشوو دەبێت. بەو مانایەی لۆژیکێک هەیە شتەکان بەیەکەوە کۆ دەکاتەوە، دۆخێکی قایلکەرانە بۆ بارودۆخ و شتەباسکراوەکان دروست دەکات.

بۆ ئەوەی ئارکیۆلۆژیا و ڕۆمان لە چەند پاژێک بەیەکەوە ببەستینەوە، ڕای میشێل شانکس وەک ئارکیۆلۆژست و نووسەر لەم بوارە بە هەند وەردەگرین، هەربۆیە میشێل شانکس(Michael Shanks)، سەبارەت بە ئارکیۆلۆژیا و ڕۆمان، پێیوایە لەم خاڵانەی خوارەوە تێکەڵکێشی یەکتر دەبنەوە:

یەکەم/ وێنە خواستن(خوازە)

لە ئارکیۆلۆژیادا، وێنە خواستن وەک پرۆسەیەکی گرنگی ئەم زانستە سەیر دەکرێت، لە کەرەستە و پاشماوە جێماوەکانەوە، وێنەیەک بەرهەم دەهێنرێت لەسەر بنەمای تۆپۆگرافیی شوێنەکە مەزەندەی بوونی ئەو شێوە وێنەخواستنە دەکرێت، ئەمەش کۆمەڵێک دەلالەت و ئاماژەی قووڵی هەیە، کەوا لە سیحری ناشوێنێک دەوەستێ و لە دونیای دەرەوەی نیشتەجێبوونی خۆت دەڕوانێ، کە بۆنی جوانی شتەکان و دونیای ژیان و دەیان شتی تری لێوە دێت، هەروەک میشێل شانکس وای بۆ چووە، وێنەخواستن لەنێو دونیای ڕۆماندا، دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کەوا ئارکیۆلۆژیا لەنێوان وێنە خواستن و پاشماوەکانی ڕابردوو، پەیوەندییەک دەسازێنێ، کەوا کاریگەری لەسەر شێوەی دانەوەی زانیارییەکان هەیە، ئەمەش کاتێک نووسەر باس لە ڕووکاری شتە ماددییەکانی وەک قوللە، قەڵا، دەرگا و باڵەخانەکان....هتد، دەکات (Shanks،2012 , 145). لە کاتێکدا لە دونیا و سەردەمی ژیانی خۆیاندا، هەر شتێک وەک خۆی تایبەتمەندی خۆی هەیە، چونکە لە دونیای بیرکردنەوەدا، هیچ شتێک بە قەد وێناکردنی ئارکیۆلۆژیانە خودان پانتاییەکی جوگرافی و کەلتوور، مەزهەب و ئایین نییە. هەروەکو (جۆیس گێڵ) و هاوڕێکانی لە کتێبی ئەدەب و ئارکیۆلۆژیا، دەڵێت: ((ئەمە میتۆدێکە کە بە جۆرێک لە ئەدەبی ئارکیۆلۆژیدا وەسفی دەکات، کە تیایدا لەسەر بنەمای هەندێک زانیاری و کەمێک لە پێشبینیکردن،

گەشتت بۆ شوێنێک پێدەکەن بۆ ئەوەی لە پاشماوە جێماوەکانەوە دووبارە بنیادنانەوەی جیهانەکەی ببینی)) (Gill, Mckenzie and Lightfoot, 2018, 2)، هەر بۆیەشە وێنەخواستن لە شێوە ئارکیۆلۆژییەکەیدا بە شێوەیەک جەنجاڵە تێکەڵبوون و تێکچڕژانی شتەکان دەئاڵۆزکێن، زۆرجار دەگاتە سنوورەکانی مەحاڵ چونکە تا بەیەقینی شتێک دەگەیت، شتێکی دیکەت لێوە دەردەکەوێت. ئەمەش بەهۆی ئەوەوەیە دەست گەیشتنە بە رابردوو، هەروەها دۆزینەوەی ئامرازێکە بۆ گێڕانەوەی چیرۆکی رەسەنیەتی و پەیوەستبوونە بە شێوەی ژیان.

سەرباری گشت هەوڵە ماندووکەرەکانی وێنە خواستن، رۆمان بە هەمان شێوەی ئارکیۆلۆژیا دیمەنێکی کاریگەر دروست دەکات، پتر شتومەک و دیمەنە لەبیرکراوەکانمان لە بیرەوەریدا دەهێڵێتەوە، لێوانلێوە لە شتومەکی بە وردی و بە هەستیاری چنراو، لەم نێوەندەدا هاوکێشەیەک دێتە کایەوە کەوا وێنە خواستن و وەرگێڕانی بۆ وشە ڕۆڵی سەرەکییان هەیە و دوو جەمسەری هاوکێشەیەک پێکدێنن، بە هاوسەنگکردنی ئەم دوو جەمسەرەش گوزارشت لە خودی وێنە خوازراوەکان دەکرێت، ((ئەم شێوە وێنە خواستنە، پێویستی بە بەهرەیەکی تایبەت و چاوێکی زۆر وردی گەرەکە بۆ وێناکردنەوەی شوێنە ئارکیۆلۆژییەکان)) (Gamble,2001, 81). وێنەخواستنی ئارکیۆلۆژییانەی نێو رۆمان، سەرباری وەسفکردنی دونیای تێدا ژیاوی مرۆڤی پێشین، ئەوا بۆن، دەنگ، تام و دەرەنجامی هەستەکانی دەست لێدانیش بە دەوڵەمەندییەک وەسف و وێنا دەکات، کەوا لە توانای هیچ ژانرێکی تری ئەدەبیدا نییە ئەم ئەرکە جێبەجێ بکات. لەم نێوەندەدا میشێل شانکس وای بۆ چووە کەوا، ئەم شێوازی وێنەخواستنەی نێو دونیای رۆمان لەنێوان نەریت و داهێنانەکانی مرۆڤی پێشین، بیرۆکەیەک بۆ شێوە ژیانی مرۆڤی سەردەمی ئێستا دروست دەکات، هەر بۆیەشە (جولیان تۆماس) بۆ ڕای (هیگڵ) گەڕاوەتەوە و خواستن و

وێناکردنی دونیای تێدا ژیاوی تاک بە ((پرۆسەیەکی گرنگ و ڕۆحی زانیوە، پێشکەوتنی هەر کۆمەڵگەیەک پەیوەستە بەو هارمۆنیەتە گونجاوەی کایەکانی ژیان، چونکە لە کۆتاییدا هەموو لایەنەکانی دونیای تاک، لە هارمۆنیەتەوە، یەک پۆشییەک دروست دەکەن))(Thomas, 1996, 37). ڕۆمان لە ڕێگەی ئەم وێنە خواستنەوە، دەبێتە هۆی بینینی دیمەنێکی گشتی زەمەن و زەمینێک، بە وشە وێناکراوە، بەشێکی زۆری ئەو زانیارییانە لە ڕێگەی وێناکارییەوەیە و زۆر شتی تێدایە تەنها لە ڕێگەی وشەوە چێژیان لێوەردەگرین، بەمەش دەتگەیەنێتە قووڵاییەکی تێڕامانی سەرسوڕهێنەر. لە کاتی خوێندنەوەی ئەم شێوە ڕۆمانەدا، چەندین دیمەن بە بەرچاومان تێدەپەڕن، وێنە بە شێوەیەکی زۆر تایبەت بەکاردێت، بۆ ئاماژەدان بە وەسفێکی دیاریکراوی بینراوی ئامانجێک یان هەستێک، بە تایبەت ئەگەر وەسفەکە ڕوون و تایبەت بێت،زیاتر بە وشە، دیالۆگی نێوان کەسەکان، گەمەکانی وشە، ناکۆکی، دژبەری یان بەو بیرۆکانەوە سەرقاڵ دەبین، کە لە چوارچێوەی ئایدیای ڕۆمانەکە شوێنی بۆ کراوەتەوە. لەم بارەیەوە (ئۆرهان پامۆک) سەبارەت بەم شێوە کارکردنەی بونیادی ڕۆمان دەڵێت: ((نووسینەوەی ڕۆمان، بریتییە لە دروستکردنی نیگار بە وشە و خوێندنەوەی ڕۆمانیش ئەوەیە بە وشەی کەسانی تر، لە هزری خۆماندا نیگار بەرجەستە دەکەین(شوانی،٢٠١٦، ١٠٧). کەواتە لێرەوە تێدەگەین ڕۆماننووسان، بە بەرجەستەکردنی وێنە، دیمەن و شتومەک، لە زەینماندا کاری خۆیان دەکەن. لەبری بەسەرهات یەک لە دوای یەک وێنەی لەبیرنەکراو بۆ خوێنەران دەکێشن و لەوێدا ڕۆماننووسێکی وێنە خوازە. هەست دەکەین هەندێکجار بە وشە و هەندێک جاری تریش بە وێنە بیر دەکەینەوە، زۆربەی جاریش لەمیانەوە باز بۆ ئەوی تریان دەدەین. ئەوەی لێرەدا مەبەستە ئەوەیە، کەوا ئەو وێناکردنانەی نێو ڕۆمانەکان لەبەرئەنجامی تێڕامان و سەرنجدانی ئەو جێماوانەیە وەک بەرهەمی

تێفکرین و دەستکردییانەی لە رابردوو ماونەتەوە. لەبەر ئەوەی وێنەخواستن و پاشان جێکەوتەبوونی لەنێو رۆماندا بە پشتبەستن بە ئەزموونە سادەکانی ژیان و بەو ئەزموونە بیستراوانەی کە تەنانەت هەندێکجار لە کاتی روودانیاندا هەستیان پێناکەین، بەرەو پێشەوە هەنگاو دەنێت. ئەم شێوە مامەڵەکردنە بە پێداچوونەوە و زیندووکردنەوەی رابردوو بە مەبەستی ناساندنەوەی خەون و خولیای پێشین ناوزەد دەکرێت.

دووەم/ وێناکردنەوەی شوێن

بەو مانایەی ئامادەیی و بوونی کۆمەڵێک خەڵک(نەتەوە)، لەسەر زەمینێک لە رێگەی ئارکیۆلۆژیاوە نیشان دەدەین. ئەوەی لێرەدا باسی دەکەین رەهەندی ناسیۆنالیزم و نەتەوەییانەی ئارکیۆلۆژیا نییە، بە قەد ئەوەی رەسەنیەتی و خودانماڵی نەتەوەیەک لە زەمەن و سەرزەمینێک نیشان دەدات. نیشاندانەوەی شوێن لە تێگەیشتنی ئارکیۆلۆژیاوە، نیشاندانەوەی جوگرافیایەکە، کە تیایدا دونیای مرۆڤی لێوە دەرخراوە، ئەمەش بۆخۆی فرە جەمسەرە، لە سەرێکەوە ئەم شوێن و جوگرافیایە لە بەرەنجامی هەوڵ و کۆششی تاک لەلایەک و ئامرازە داهێنراوەکانی، بەپێی تێپەڕبوونی کات پەرەیسەندووە، چونکە ئەمە هەروا سادە نییە، کاتێک زەوییەکی بەتاڵ لە رێگەی چالاکییەکانی مرۆڤەوە دەشێ بگۆڕدرێ بۆ شوێن، چونکە ئەم زەوییە بەتاڵە لە سەرەتادا هیچ پلانێکی ئاوەدانکاری رەنگینەداوەتەوە، کاتێک شوێنێک وەکو شوێنی ئارکیۆلۆژی نیشان دەدرێتەوە، پەیوەندی بە ئاستی فرەیی بیرکردنەوەی مرۆڤ هەیە لەم شوێنە. بۆیە دەشێ ئارگیۆمێنتێک بسازێنین و بڵێین بۆئەوەی لە ڕابردوو تێبگەیت دەبێت لە شوێنەکان تێبگەیت.

لەوەتەی مرۆڤ هەیە بە گرنگییەوە لە شوێنی ڕوانیوە، ئەمەش بۆ ئەو کارلێکە بەردەوامەی دەگەڕێتەوە، کەوا بۆ گشت کایەکانی ژیانی لە هەوڵی سەوداسەریدا بووە. پتر لەمەش شوێن بایەخ و گرنگییەکی تایبەتی هەیە، وەکو چەقێک وایە گشت ڕووداوەکانی لە دەور دەخولێتەوە. لێرەدا ئەوەی گرنگە ئەوەیە، کەوا شوێن وەک تۆپۆلۆژییەک لەخۆگری ئەو ڕووداوانە بێت وەک واقیع لەو شوێنە ڕوویداوە، لەبەر ئەوەی ناکرێت ڕووداوێک یاخود چەند ڕووداوێک باسبکرێت و پەیوەندی بەو زەمەن و شوێنەوە نەبێت. لە دیدی میشێل شانکس(Michael Shanks)، لە وێناکردنەوەی شوێنی ئارکیۆلۆژیدا، پێویستە گونجاندنێکی تەواوەتی لە نێوان شوێن و ڕووداودا هەبێت، هەروەها سۆزێکی سەرنجڕاکێشیش دروست بکات، کەوا هەست بکرێت ئەم ڕووداوە لەم شوێنە ڕوویداوە(Shanks،2012, 146). لێرەدا، مانای ئەوە نییە شوێنێکی لەهیچەوە دروست کردبێت، بەڵکو هەر زانیارییەک دەیبەخشێ، لەچوارچێوەی واقیعی ماددییانەی زەمەن و سەردەمێک بەدەر نییە. لە وێناکردنەوەی شوێنی ئارکیۆلۆژی، لە شێوە گشتییەکەیدا تابلۆیەک دەنەخشێندرێت، تیایدا ژیانی کۆمەڵگەیەک، نەتەوە و ئایینێک خوڵقاندوویەتی. بۆیە بەر هارمۆنییەتێک دەکەوین، هیچ شتێک لەنێو ئەو هارمۆنییەتەدا ناشیرین نییە، هەموو هاوئاهەنگی و هاوکێشی و چوونەوە ناویەکی ئێستاتیکییانەی تێدایە. چونکە هەر سەردەمێک گوزارشت لەو ئەقڵیەتە دەکات کەوا کاریگەری بەسەر نەخشاندن و وێناکردنی ئامراز و کەلوپەلەکانەوە هەیە، لەمەش زیاتر دەتوانرێت سەردەمەکان لە ڕێگەی نیشاندانەوەی شوێنە شوێنەوارییەکان بناسرێنەوە. لەم بارەیەوە میشێل شانکس دەڵێت:((شوێنە ئارکیۆلۆژییەکان تەنیا پێکهاتەیەکی بونیادی چیرۆکی خەیاڵی یان ئەفسانەیی نین، بەڵکو زۆر گرنگن بۆ نیشاندانەوەی مێژووی ڕووداوەکان))(Shanks، 2012, 131). وێناکردنی شوێنی ئارکیۆلۆژی

مەبەست لێی، ئەتمۆسفێر و فەزایەکی سیحراویمان لەبەرچاو بەرجەستە ناکات، بەڵکو پەیوەستن بە زەمەن و زەمینێک، پاشان قووڵبوونەوە لە شتەکاندا دەبێتە مایەی خوڵقاندن و داهێنانێک، کە لە ئەنجامی کەشفکردندا جیهانبینییەکی نوێ دادەمەزرێنێ. لەم بارەیەوە کیفن گرین و تۆم مۆور(Kevin Green and Tom Moore)، پێیانوایە ((نیشاندانەوەی دیمەنی شوێنەواری، ڕێگەیەکە بۆ نیشاندانەوەی شوێن و تایبەتمەندی شێوە ژیانی فیزیکییانەی خەڵک و ئەو چالاکییانەی لە ژیانی ڕۆژانەیاندا ئەنجامیانداوە))(Green and Moore,1995, 51). لێرەوە ئەوەمان بۆ بەدەردەکەوێت، نیشاندانەوەو وێناکردنەوەی شوێن لە دیدی ئارکیۆلۆژیا جگەلە نیشاندانی ئەزموونەکانی واقیعییەتی ژیان، هەوڵدەدات ئەندێشە و بیروبۆچوون و جەوهەری ناخی شتەکان دەستنیشان بکات. مرۆڤ دەباتەوە نێو داهێنانەکانی سەردەمەکەی و پەیوەستی دەکات بە مێژووی ژیانیانەوە، ئەم بەرجەستەکردنەش جۆرێکە لە هونەر، لەمیانی وێناکردن و نووسینەوەی رابردووی بەرجەستە دەبێتەوە، ئەمەش مانای وایە جیاوازیی نێوان سەردەمە جیاوازەکانی ژیانی مرۆڤ نیشان دەداتەوە.

بەهەمان شێوە ئەم گرنگیی پێدانەی شوێن بۆ ڕۆمانیش دروستە، لەنێو ڕۆمانیشدا شوێن چەقی قورسایی بابەتەکانە و گشت ڕووداوەکان بە شوێنەوە ڕەنگڕێژکراوە، بە جۆرێک تەواوی گێڕانەوەی چیرۆکەکانی لەسەر هەڵێنجراوە. لە وێناکردنی شوێنی ئارکیۆلۆژییانەدا، پێوەندییەکی ئۆرگانیکی لە ڕێگەی تێڕامان و تێدامانییەوە لەنێوان بەرهەستی و مەنتیق، نابەرجەستە و بەرجەستە، تاک و کۆمەڵگەی تێدا ژیاوی وێنا دەکات. ئەم شێوە لە وێنا پێدان و بیچم گرتنە، داهێنانێکی هونەرییانەی ئەوتۆیە پشت بە مەعریفەی ڕۆماننووس لەمەڕ سەرنجدان و تێڕامانی ئارکیۆلۆژیا و ژیانی دێرینانەی مرۆڤ دەبەستێ. لەم بارەیەوە (گاستۆن باشلار) لە کتێبی شیعرییەتی شوێن(the poetics of

space)، دەڵێت: ((ئێمە بە زیندووکردنەوەی یادەوەرییەکان ئاسوودە دەبین، تاکە شتێکیش ئەو ئاسوودەییە فەراهەم دەکات، وێناکردنەوەیە، ئەمەش بەهایەکی رەسەنی خۆی هەیە)) (Bachelor,1994, p6). هەروەها گاستۆن باشلار، لەمەڕ رەنگدانەوەی ئارکیۆلۆژیا لەنێو تێکستی ئەدەبییەوە، وای بۆ چووە، ((وێناکردنەوەی ئارکیۆلۆژیا بنەمایەکی واقیعی هەیە و گوزارشتە لە سەردەمێک، وەک واقیع بوونی هەبووە، نووسەریش بەشێوەیەکی واقیعییانە وێناکردنەکە دەمەزرێنێ))
(Bachelor,1994, 36). لە ژێر رۆشنایی ئەم تێڕوانینەی گاستۆن باشلارەوە دەتوانین بڵێین وێناکردنی شوێنی ئارکیۆلۆژییانە لەنێو تێکستی ئەدەبیدا، خوێندنەوەیەکی زیندووە بۆ زەمەن و زەمینێکی لەنێوچوو، بەبێ ئەوەی دەسەڵاتی زیندوێتی ژیان و بینینی دونیای شتەکانی ئەو سەردەمەمان بەشێوەی واقیعییانەی خۆی هەبووبێت. بۆیە ئەم شێوە وێناکردنە بەرەو ئەو شوێنەمان دەبات، کە وەک بۆشاییەک ماوەتەوە و بۆتە پەراوێز، بێ ئەوەی ئێمەمانان لەو سەردەمەی ژیانی خۆماندا ئاگەداری ئەو پەڕاوێزخستنە بووبین. دونیای دروستکراوی نێو تێکستەکان شوێنە ئارکیۆلۆژییەکانیان بە جوانترین شێوە تێدا وێناکراوە، هەمیشە قابیلی قسە لەسەرکردن و راڤەکردن نەبوونە، ئەمەش ئەو راستییانە ناشارێتەوە، کەوا لەم تەرزە وێناکردنانەدا تێکست نابێتە سێبەری نووسەرەکەی، چونکە چۆنیەتی خستنەڕووی ئارکیۆلۆژییانەی نێو تێکستەکان، هیچ کاریگەرییەکی میتۆدی، هزری، تێڕوانین و بۆچوونەکانی بەسەر ئەو شێوە وێناکردنانەوە نییە. هەر بۆیەشە ئەم تەرزە نووسینە بە دەرە لەهەر دۆگمایەک و بۆچوونێکی پێشوەختە. (یاسین نەسیر) لە کتێبی (الرواية والمكان)، پێیوایە ((پێویستە لەنێوان شوێن وەک بوویەک و شوێن لە کاری هونەریدا هاوچەشنییەک هەبێت)) (نەسیر،١٩٨٠، ١٧). لە وێناکردنەوەی شوێنی ئارکیۆلۆژییانەدا بەر وێناکردنێک دەکەوین، کەوا

سیستەمێکی بەرفراوانی فیکری و ڕۆشنبیری و ئەدەبی لە پشتەوە بەدی دەکرێت، وەک زانیاری زۆر شتیان خستۆتە ڕوو، ئەمەش جۆرێکە لە هونەر، کەرەستەی تایبەتی خۆی هەیە، کە ئەویش پێوەندییەکی هونەرییانەی نێوان واقیعی ژیان، کەلتوور و داب و نەریت.....هتد، مرۆڤە، بەمەش ئەرکی سەرشانی ئەم جۆرە وێناکردنەوەیە ئەوەیە دونیای تێدا وەسفکراوە بەشێوەیەکی هونەرییانە وێنە بکێشێ. جا هەر لەبەر ئەوەشە شوێن وەک بابەتێکی ئارکیۆلۆژی، کەوا مرۆڤ لە سەردەمێکدا بەرهەمی هێناوە، دەبنە کەرەستەی جوانکاریی هونەر.

سێیەم/ شێوەی ژیان و ژینگەی بیرکردنەوەیان:

ئەگەرچی بابەتی شێوەی ژیان و ژینگەی بیرکردنەوەی تێدا ژیاوی مرۆڤی پێشین، جۆرە ئاوەزمەندییەکی گەرەکە، پەیوەست بە دونیایەکی ئاڵۆز دەکرێت، لە پشت شتە دیار و نادیارەکانەوە وەستاوە، لە دەرەنجامی کۆی پەیوەندییە ئۆرگانییەکانی واقیع و بیرکردنەوەی ئەو سەردەم خۆی بەرجەستە دەکات. لە پەیوەندیدایە بە کۆمەڵێک ئاست، جا ئەو ئاستانەش دەشێ دۆخی ڕۆشنبیری، بیروباوەڕ، چۆنیەتی ژیان، دونیای بیرکردنەوەیان و هەڵسوکەوتی ڕۆژانەی ژیانیان بگرێتەوە، ئەمەش بۆخۆی جارێکی دیکە بەهۆی ئارکیۆلۆژیاوە دەبردرێتەوە نێو پەیوەندییەکی ڕێکخراو، کەوا هەموویان بەیەکەوە بەشێوەیەکی سیستەماتیزەکراو خۆی دەنوێنێ. چونکە ناشێ تەنها لە ڕێگەی ماک و پنتێکی بچووکی نێو دونیای ئارکیۆلۆژیانەی سەردەمێکەوە، بە شێوەیەکی دیاریکراو شێوەی ژیان و ژینگەی بیرکردنەوە دەستنیشان بکرێت، یاخود تخووبەکانی دیاری بکرێت.

سروشتی ژیان و ژینگەی بیرکردنەوەی مرۆڤی پێشین پەیوەستن بە دونیای ئارکیۆلۆژیا، ئەمەش بۆخۆی بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ پشت

بە بیرکردنەوە و داهێنراوەکان دەبەستێت. بۆ ئەو مەبەستەش مرۆڤەکان لە قۆناغ و سەردەمی ژیانیاندا هەڵسوکەوتی تایبەت بەخۆیان نواندووە، ئەم هەڵسوکەوتانەش، لە نێوان پەیوەندیی کۆمەڵایەتی و سروشتی جەستەی مرۆڤەکان هارمۆنییەتێکی دروستکردووە، بەو مانایەی کۆمەڵگە و ژینگەیان پێک گونجاندووە. هەر لەم ڕوانگەیەوە میشێل شانکس وای بۆ چووە، (ئەبێت پەیوەندییەک لەنێوان شێوەی ژیان و ژینگەکەیدا هەبێت، ئەمەش بە دیوێکیدا دەرخەری بوون، بیر و زەینی تاکەکانە)(Shanks,2012, 146). لەم ڕوانگەیەوە قسەکردن لەسەر شێوەی ژیان و ژینگەی تێدا ژیاویان، هەر تەنیا قسەکردن نییە لەسەر کنە و پشکنین و دۆزراوەکان، بەڵکو قسەکردنە لە وزە متبووەکان و دونیای بیرکردنەوەیان، بەمەش ئەو پەیوەندییەی نێوان بوون و ئارکیۆلۆژیا ناکەوێتە نادیارییەوە، لە پرۆسەی قووڵبوونەوە و تێدا خوێندنەوەی داهێنراو و ئامرازەکانی تری ژیانیانەوە، ئامادەیی بوونی خۆیان بەرجەستە دەکەن. تیشک خستنە سەر ژیان و بیرکردنەوەی مرۆڤ، ئەگەر لە سەرێکەوە مەبەست لێی ئامانجی پرۆسەی شوێنەوارناسی بێت، ئەوا لە سەرێکی دیکەوە مەبەست لێی بەدەستهێنانی زانیارییە لە ڕێگەی ئامراز و داهێنراوەکان کەوا وەک پاشماوە جێماون، ئەمەش هۆیەکە بۆ ناسینی کۆمەڵگە و ژینگەی بیرکردنەوە، جا دەشێ ژیانی سەردەمی ئێستامان و دروستکردنی مۆدیلەکانی ژیانی مرۆڤی ئەو سەردەم بەراوردکردنێک بسازێنێ. بۆ ئەم مەبەستەش میشێل شانکس ئەم ڕایەی سەرەوەی دووپاتکرۆتەوە و پێیوایە گێڕانەوەی چۆنیەتی ژیانیان و چۆنیەتی ئەو گۆڕانکارییانەی بەسەر مێژووی مرۆڤایەتیدا هاتووە. یاخود پێکهاتەی شارستانییەت، ئیمپراتۆرییەت و چۆنیەتی پەرەسەندن و گۆڕانکارییە مرۆییەکان، پاشان خەملاندنی ئەو هێزە مێژووییەی، کەوا بۆتە بونیادی ژیانمان و چۆنیەتی لەناوچوونی ئەو شارستانیەت و شێوە ژیانە.(Shanks, 2012,

22). واتە گێڕانەوەی مێژووی بیرە لە سەردەمی نوێدا، یاخود میتۆدی دەستڕاگەیشتنە بە رابردووی خەڵکە بۆ تێگەیشتن لە کوێوە هاتوون، ئەمەش دیمەنێکی زۆر سەرنجڕاکێشە. لە دیدی میشێل شانکس، هەمیشە ئەو گێڕانەوە ئارکیۆلۆژییانە، لە زەینی خوێنەردا پرسیاری ئەوە دروست دەکەن، کەوا نەریت و پاشماوەکانی پێشوو، ڕەگ و ڕەچەڵەک بەرباس دەخرێت، ئەمەش زۆربەی جار لەنێوان یادەوەری و لەناوچووندا خۆی دەبینێتەوە، ئەمەش لەنێوان لەدەستدان و یاخود بە ناتەواوی گێڕانەوەدا خۆی دەبینێتەوە. بێگومان گواستنەوەی ئەم بابەتانە لە پەیوەندیکردن بە ڕابردوو فەراهەم دەبێت.

بەشێوەیەکی سەرەکی مرۆڤ لە بەرهەمهێنانەوەی دابونەریتە کەلتوورییەکان وەک بەشێک لە شێوەی ژیان و ژینگەی بیرکردنەوە بەرپرسە، ئەم شێوەیە لە بەرهەمهێنانەوەی ئامرازێکە بۆ ئەوەی هەلی مانەوەی لە ژینگەکەیدا فەراهەم بکات. یەکێک لە زاڵترین بنەماکانی ئارکیۆلۆژیا، جەختکردنە لەسەر کەلتوور. بێگومان کەلتووری ماددی وەک بەڵگە بۆ بوونی تاکەکەس، یاخود گرووپە ئیتنی و رەگەزییەکان بەکارهاتووە، لەوەش زیاتر کەلتووری ماددی وەک دۆکیۆمێنتێک لە پرۆسەی گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتی و کەلتوورییەکانی سەردەمێک لە سەردەمەکان بەکارهاتووە. ئەم چەمکە پێویستە، هەر چەندە زۆربەی جار وەک پردی تێگەیشتن لە ڕابردوو، زانیاریمان پێدەدات، ئەمەش لە ئەنجامی لێکدانەوەی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان و گۆڕان لە دابونەریتی کۆمەڵایەتییانە و گۆڕانکارییە ژینگەییەکان. لە ڕوانگەی (جولیان تۆماس)ەوە، رەگەزە سەرەکییەکانی ئارکیۆلۆژیا (ئاوەز، جەستە، کەلتوور و ژینگەکەی)، نەخشە و پۆلینکارییەکمان بۆ دەکێشێت، کەوا پەیوەندییەکی ڕێژەییمان دەداتێ سەبارەت بە پێشکەوتنی هەر یەکێک لەم ڕەگەزانە. هەموو ئەمانەش بەشێوەیەکی دیار بەجۆری دابونەریت و خوویان پەیوەست دەکرێت(Thomas, 1996, 11). لێرەدا

ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت هەموو کۆمەڵگەکانی مرۆڤایەتی حەز دەکەن ڕابردووی خۆیان سەبارەت بە شێوەی ژیان و ژینگەی پێشوویان بزانن، بۆ ئەوەی لە ئێستای خۆیان بگەن و پلانێکیش بۆ هەنگاوهەڵێنانی پێشکەوتنیان بۆ داهاتوو دابنێن. هەموو تاکێکیش لە کۆمەڵگەدا خۆی بەخاوەنی ئەو ڕابردووە دەزانی، ئەوە ئارکیۆلۆژیا نییە وەک بەخشش ئەو ڕابردووە بەتاک ببەخشێت، بەڵکوئارکیۆلۆژیا خاوەن بەهایەکی ئەخلاقی لە ئەستۆدایە، ئەویش بە نیشاندانەوە و وێناکردنی ئەو بەها کەلتوورییانەی، کەوا لە ڕابردوو هەبوونە، ڕۆڵیشی هەیە لە بەیەکەوە گونجان و بەیەکەوە ژیانی گرووپ و ئیتنییە ڕەگەزییەکانیتر.

ڕۆمان بە هەمان شێوەی ئارکیۆلۆژیا، هەموو خەسڵەتەکانی شێوەی ژیان و ژینگەی بیرکردنەوەی لەخۆیدا شوێنی بۆ کردۆتەوە، لەم شێوە ڕۆمانەدا (ئەو ڕۆمانانەی لە گێڕانەوە و وێناکردندا باس لە دونیایەک دەکەن تێیدا ئارکیۆلۆژیا بە زەقی ڕەنگیداوەتەوە) وا هەست دەکرێت تۆمارێکی مێژوویییە و ئەزموونی بیرکردنەوە و ژیانی سەردەمێکی تۆمارکردووە، لەبەر ئەوەی کۆمەڵە خەڵکێک یاخود نەتەوەیەک بەیەکەوە بەشدارن لە نیشاندانەوەی شێوەی ژیان و بیرکردنەوە. لەم بارەیەوە (عەلی عوسمان یاقووب)، لە کتێبی (ڕۆمان ژانری تەکنیکە جوانەکان)، بەم شێوەیە نیشانی داوەتەوە و دەڵێت: ((هەوڵ دەدات زەمەن و شوێنێک، لە مێژوویەکی دیاریکراوی ورد پشتبەستوو بە لێکۆڵینەوەیەکی هۆشیارانە دەربارەی ڕووداو و کارەکتەرە ڕاستەقینەکان و دابونەریت و ئاخاوتن و جلوبەرگە کولتوورییەکان وەربگرێت، لەگەڵ چنینی بەهێزی چیرۆکەکەی و سایکۆلۆژیای دروست و بەجێی مرۆڤ تێکهەڵکێشیان بکات))(یاقووب، ٢٠٢١، ١٦١). لەم شێوە مامەڵەکردنەدا، ڕۆمان لەبەرگرتنەوەی خودی ژیان و بیرکردنەوەی ڕاستەقینەی تاک و گرووپی کەسەکانە، کەوا بە وەسف و وێناکردنەوەیەکی ورد، بوون بە بەشێک لە بەسەرهاتی

ڕۆمانەکە. بەو مانایەی ئەم شێوە مامەڵەکردنەی ڕۆمان و نیشاندانەوەی ژینگەی بیرکردنەوە، سەر بە هۆشیاری سەدە و سەردەمێکی ترە، تیایدا بە لێهاتوویی و کارامەییەوە دونیای تێدا ژیاوی بەرجەستە کردۆتەوە. ئەمەش لەو ڕێگەیەوە کەوا کەلوپەل و ئامرازە داهێنراوەکان بەگۆ دەهێنرێت و لەو چوارچێوەیەدا چەندین پەیام بۆ سەردەمی ئێستای تێدا ژیانی مرۆڤی سەردەم پەخش دەکات و ئەو پەیامانەش ئاڕاستەی شێوە ژیان و ژینگەی بیرکردنەوەی ئێمەمانان دەکرێت.

سیما و خەسڵەتێکی تری نیشاندانەوەی شوێن و ژینگەی بیرکردنەوە لە نێو ڕۆماندا، کەوا ئارکیۆلۆژیا بنەمای بیرکردنەوەیەتی ئەوەیە نەریتی بیرکردنەوە پەرەپێدەدات و هەستی هەڵگرتن و پاراستنی ئەزموونی ژیان دێنێتە کایەوە، هەربۆیەش هەوڵدەدات هەموو شتێک ببینێ و لە هەموو کەسێک تێبگات، (هاشم ئەحمەدزادە) لە کتێبی گێڕانەوەناسیدا، دەڵێت: ((ئەدەبی گێڕانەوەیی بە مۆرکی ڕیئالیستییەوە هەموو دەمێ سووژەیەک بووە بۆ تاوتوێی ئاست و چەندایەتی تۆمارکردنی وەفادارانەی شێوازی واقیعیی ژیان. ئەگەر ئاستی ڕاست نوێنی بەرهەمێک ئاوێنەی تەواونوێنی واقیع بێت ئەوە دەق نوێنەرایەتی ڕاستەوخۆی دیاردەیەک، زەمانێک و شوێنێک بە تەواوی دەکات))(ئەحمەدزادە، ٢٠١٨، ٥٤_٥٥). ئەم شێوە مامەڵەکردنەی ڕۆمان و ئارکیۆلۆژیا، بەشێکی زۆری لە پاژی شێوەی ژیان و ژینگەی بیرکردنەوە خۆی دەبینێتەوە، چونکە تەنها ژینگەی بیرکردنەوەیە دەتوانرێت وەک ئەو واقیعەی سەردەمی تێدا ژیاوی مرۆڤی پێشین وەکو خۆی و بەبێ دەستکاری و تێکەڵهەکێش کردنی بە ئایدیای دیکە بنەخشێنرێت. بۆیەش لەنێو ئەم شێوەیەی ڕۆماندا هەستی چێژ وەرگرتن لە ڕەهەندە مرۆڤایەتییەکەی پەرەپێدەدات.

بەشی دووەم

ئەم ڕۆمانە هاوشێوەی تێگەیشتنی ئارکیۆلۆژیا، سەردەم و زەمینێکمان لە ڕێگەی گێڕانەوەوە لەسەر بنەمای تێدا ژیانی مرۆڤی ئەو سەردەم بۆ دەخاتە بەر دیدە. بابەتی ئەم تێکستەی کەوا وەک پراکتیک وەرگیراوە، لە ڕێگەی بە ریوایەتکردن و گێڕانەوەکانیدا، لە چوارچێوەی پرەنسیپ و بنەما ئەدەبییەکانی نووسینی ڕۆماندا، توانیویەتی بابەتییانە بۆ سەر زەمین و زەمەنی مرۆڤی سەردەمانی پێشوو بمانباتەوە، ئەمەش لە ڕێگەی ئەو گوزارشت و دەربڕینانەی لەنێو خودی دەقەکەدا شوێنی بۆ کراوەتەوە. ئەوەی مایەی سەرنج و تێڕامانە وننەبوونی نیشاندراوەکانی زەمەنی تێدا ژیاوی مرۆڤی پێشینە، ئەگەرچی شێوازێکی تایبەت بەنیشاندانەوە و وێناکردنی ئارکیۆلۆژییانەی سەردەمەکە دراوە، دەلالەتی پێکەوە گرێدان و پێکەوە گونجانی نێوان دوو زانست و دوو کایەی جیاوازە، ئەمەش لەخۆیدا ماهییەت و گرنگیی ڕۆمان نیشاندەدات، کەوا دەتوانێت زانستەکانی تریش لەخۆیدا جێ بکاتەوە. ڕۆمانی نەوەکانی مادایی، یەکێکە لەو تێکستانەی هەڵگری پرەنسیپ و بنەماکانی ئارکیۆلۆژیایە، ئەمەش لە ناونیشانەکەیدا دیارە، کەوا یارمەتیدەرە بۆ لەخۆگرتنی هزری ئارکیۆلۆژییانە. گێڕانەوەی حیکایەتەکان، جەوهەر و سیمای تێکستەکە دیاری دەکەن، چونکە حیکایەتەکان لەسەر بنەمای ئەزموونی شێوە ژیانی مرۆڤانێک گێڕدراونەتەوە، سروشتی ژیان و ژینگەی بیرکردنەوە بەرهەمی هێناون، پشت بە ئەفسانە و دونیای فانتازیا نەبەستراوە. ئەم ڕۆمانە مەبەستی گێڕانەوەی ئەفسانە نییە، بەقەد ئەوەی هزر و ژیانی سەردەمێک لە مرۆڤی پێشین پێکهێنەری بیری داهێنەرانەی تێکستەکەیە. دونیای بەردیدەخراوی نێو ڕۆمانەکە، لە ڕێگەی خەسڵەتە جیاوازەکانیەوە، بەشێکە لە پێکهاتەی ئاوەزی مرۆڤی دونیای پێشین.

ئەوەی لێرەدا مەبەستمانە، لەنێو ئەو ڕۆمانەدا کەوا وەک ئەڵقەی پەیوەندیی نێوان ڕۆمان و ئارکیۆلۆژیا جەختی لەسەر کراوەتەوە، رابردوویەکە وەک شانازییەک بە گەنجینەیەکی گرانبەهای میللەت و شارستانیەتەکان و کۆمەڵی مرۆڤایەتی لە قەڵەم دەدرێت، لەم سۆنگەیەوە دەستگیرۆیی و پاراستنی ئەو رابردووە چەند چالاکی و پرۆژەیەکی پێویستە وەک بەکارهێنانەوەیان، خوێندنەوە، وردبوونەوە، لێکۆڵینەوە، ساغکردنەوەیان، پۆلینکردن و پیشاندان و ناسینەوەیان هێندەی تر گرنگ و پێویستترە. ڕۆماننووس "بەیان سەلمان" ئەمجۆرە وێنەخواستن و نیشاندانەوەیە بە شێوەیەکی گشتی لە چوارچێوەی شارستانیەتی (ماد)ەکان، تایبەت دەکات و بە گەواهیدانێکی حاشا هەڵنەگر دەناسێنێت. پتر لەمەش دەرکەوتن و بوونی گیانێکی ڕامیاری بەهێزی سەربەخۆ لەنێو ڕۆمانەکەدا ئاماژەی بۆ کراوە، هەروەها چۆنیەتی بەدەستهێنانی سەرمایە و قازانج و ڕاگیربوونی دۆخی ئابووری و بازرگانییان هەروەها وەدەستهێنانی زانیاری و جیۆگرافی لەڕێگای دۆزینەوەکانیەوە، کە هەموو ئەمانە بەسەریەکەوە بەڕوونی ڕووی شارستانیەتی (ماد)ـەکان پیشاندەدەن، لە هەمانکاتدا تاکەکانیان ڕۆڵیان هەبووە لە بڵاوبوونەوەی شارستانەتیەکەیان.

یەکەم/ وێنە خواستن

لە ڕۆمانی نەوەکانی مادایی، بەیانسەلمان وەک ڕۆماننووسێک هەوڵیداوە ئارکیۆلۆژیستانە مامەڵە لەگەڵ کەرەستە جێماوەکانی سەردەمانی پێشین بکات، لە ڕێگەی وێنەخواستنێکی ئارکیۆلۆژیانە توانیویەتی بۆ سەردەمانی تێدا ژیاوی نەتەوە وکۆمەڵگەیەک بمانباتەوە، هەربۆیە ڕۆڵی لە پێدانەوەی زانیارییەکاندا هەیە. لە بەشێکی ڕۆمانەکە، وێنای ئارکیۆلۆژیانەی بیناسازی مەملەکەتی(ماد)، وەک وێنەیەک نیشاندراوە لەسەردەمی مادەکانەوە خواستراوە، ئەمەش نیشانەیەکی

ڕوونە بۆ ئاوەدانی شار و شارستانیەتیبوون، هەر لە سەرەتای نیشتەجێبوونیانەوە، وەک مرۆڤ هەوڵیانداوە هارمۆنییەتێک لەگەڵ سروشتی تێدا ژیاویان دروست بکەن، بەمەش ئاوەزمەندییەکی ئەوتۆیان بەکارهێناوە، کەوا سەلیقە و چێژوەرگرتن لە وێنە دروستکردنیدا شوێنی خۆی پێوە دیارە. هاوشانی ئەمەش نەوەکانی مادایی لەگەڵ فراوانبوونی ئەرک و چالاکییەکانیان، پێویستییان بە پانتاییەکی بەرفراوانتر هەبووە، بۆ لەخۆگرتنی ئیش و کارەکانیان، هەربۆیەش دەستیان داوەتە دروستکردنی باڵەخانە و خانوو، ئەگەرچی لە ئامراز و کەرەستە سادەکانی ئەو سەردەم سوود وەرگیراوە، بەڵام ئەوەش لە یادنەکراوە، کەوا وێنەیەک نیشان بدرێتەوە گوزارشت لە شێوەی بیرکردنەوەیان بکات.

یەکێک لەو دیمەنە کاریگەرانەی نێو ڕۆمانەکە، ئەو وێنە خواستنە ئارکیۆلۆژییەیە، کەوا پیاوەکانی نەوەکانی مادایی وەک پۆشاک بەکاریانهێناوە، ئەمەش پتر وەک وێنەیەکی نەخشێنراوی تابلۆیەک وایە تاوەکو لە بیرەوەری نەوەی ئێستادا بە نەمری بمێنێتەوە، بۆیە ڕۆماننووس بە وشە ئەم وێنە خواستنەی، نیگارکێشاوە تاوەکو مەعریفەی ئەو هاوکێشەیە تەواو بکات، کەوا وێنەخواستن و وەرگێڕانی بۆ وشە ڕۆڵی سەرەکییان لە پێکهاتەیدا هەیە، بۆ ئەو مەبەستەش ئەوەندە بە لێهاتوویی وێنەکەی خواستووە، هەر حەز دەکەیت بە دیاریەوە سەرنجی بدەیت، لەم بارەیەوە دەڵێت: ((هەر کەسەیان لەسەر ئەسپێکە، بەرگی گونجاویان لەبەرە، بە نیوچە جەنگاوەرێک دەچوون، کراسەکەی سەرەوەیان هەتا سەر ئەژنۆ دەهات و لە خوارەوە لە نێوان رانیان توند کرابوو، پشتوێنێکی چەرمیان لە پشت بەستبوو، بەلایەکیدا چەقۆی پێدا شۆڕ بووبووەوە و بەلایەکەی تریدا یەکەم داهێنانەکانیان لە خەنجەر هەڵگرتبوو، مەچەکیان بۆ قۆڵیان بە چەرم پۆشیبوو)) (سەلمان، ٢٠١٢، ١١٠). لێرەوە ئەوەمان بۆ روون دەبێتەوە، ئەم شێوە

وێنە خواستنە ئەوە دەسەلمێنێ، کەوا لەنێوان نەریت و داهێنانەکانی مرۆڤی پێشین، شێوە بیرکردنەوەیەک بۆ مرۆڤی سەردەمی ئێستا دەسازێنێ، هەر ئەمەش وایکردووە ئەم ڕۆمانە پتر لەسەر ئەو وێنە خواستنانە بوەستێ، کەوا ڕەهەندی ئارکیۆلۆژیای لێوە دەخوێندرێتەوە.

بەیان سەلمان لەدوا لاپەڕەکانی ڕۆمانی نەوەکانی مادایی، ئاژاوەگێڕی، شەڕ، کوشتار، داگیرکردن و رووخان، کە رووبەڕووی شارستانیەتی مەملەکەتی (ماد)ەکان بوونەتەوە وێنەخواستنێکی لێوە سازاندووە. ئەندێشە و وێنای ئارکیۆلۆژیانەی ڕۆماننووس لەبارەی شارستانیەتی(ماد)ەکان، یان تۆمارکردنی سەرکەوتنەکان بەوە دەبێت کە شەڕ روونەدات و سەرکەوتنەکان بەبێ شەڕ و کوشتار بێنە ئاراوە، ئەگەرچی بەپێچەوانەوە ململانێ و ناکۆکی و شەڕوشۆڕ و ئاشووب و وێران و داگیرکاری، سەرکەوتنی(ماد)ەکان، لەپەلوپۆ دەخات و دەیانوەستێنێت، زۆربەی ئەم دۆخە نەخوازراوەی دووچاری شارستانیەتەکە بۆتەوە لە دەوروبەرە شەڕانگێزییەکەیەوە ئاراستە دەکرێن، نەوەک لە ناوەوە و لە نزیکەوە. ڕۆماننووس پێیوایە (ماد)ەکان داکۆکیکردن و پاراستنی شارستانەتیەکەیان بە مافی لە پێشینەی خۆیان دەزانن، کەچی هێزە داگیرکاریەکە تێکشکاندنی یاسا و دەستوور و سنوور و شارستانیەتەکە بە ئەرکی خۆیان دەزانن لە هەمان کاتدا ڕۆماننووس پێیوایە ئەم پڕۆسەی داگیرکارییە دژ بە (ماد)ەکان بە قەد و قەبارەی شارستانیەتەکە بەرفراوان و هەمەگیربووە، بۆیەرێسای باڵا لەم پرۆسەی داگیرکاریەی تەنگ بە (ماد)ەکان هەڵدەچنێت بریتییە لە بەگەڕخستنی تواناکانی کوشتن و بڕین و تاڵانکردنی سامانی ماددی و مەعنەوی و سووتان و کاولکردن، ((دیمەنی مەملەکەتی مادایی گۆڕا بۆ مەیدانێکی دەستدرێژیکردن و مۆرکێکی وێرانە و شوێنەواری لە خۆ گرت... نەوەکانی مادایی کوژران... وێنە و نووسینەکانی سەر ئەم دیواری هۆڵە هێندە بۆیان سەیر و پڕ نهێنی بوو هیچی

لێتێنەدەگەیشتن... دەستەیەک پێکهێنرا بۆ سڕینەوە و گۆڕانکاری لە هەموو نەخش و نیگار و نووسینی سەر دیوارەکانی نێوەوە و دەرەوە) (سەلمان، ٢٠١٢، ٢١٩). کەواتە ڕۆماننووس بە ئەندێشە و وێنای ئارکیۆلۆژیانەی خۆی ئەو راستییە ڕوون دەکاتەوە، ئەوەی وایکردووە چارەنووسی (ماد)ەکان، بەم شێوەیە بێت بریتی بووە لە جیاوازییەکان، جیاوازبوونی (ماد)ەکان لە بوونی زمان و کلتوور و سەرخان و ژێرخان و شارستانیەتیبوونیان، لە بەرامبەردا ئەوانیتر، بەدەست نەبوونی ئەمانەوە گیریان خواردووە، بۆیە هەر زوو هێزی شەڕوشۆڕ و داگیرکاری، پەلاماری یەکەبەیەکەی پایەکانی شارستانیەتی(ماد)ەکان دەدەن. هەروەها ڕۆماننووس لەم ڕۆمانەیدا پێیوایە (ماد)ەکان لەپێناو مانەوەی شارستانەتیەکەیان جەختیان لەوە کردۆتەوە کە تەنانەت لەگەڵ پرۆسەی شەڕ و داگیرکاری ئاشتی و ئاشتیخوازی بێت پێویستە، ئەم جۆرە لە بیرکردنەوەیەش لەلای (ماد)ەکان وەک کلتوورێکی کۆمەڵایەتی ڕەگی داکوتاوە، بەڵام لە دواجاردا هێزی شەڕوشۆڕ و کاولکاری و لۆژیکی هێز، شارستانیەتی (ماد)ەکان خامۆش دەکات.

لەچوارچێوەی دروستکردنی تەلارسازی، کۆمەڵێک بابەت بۆ ئێمە ڕووندەبێتەوە وەک بوونی ئارەزوو، هونەر، جوانی، توانا، توانستی ماددی و مەعنەوی، وردبوونەوە و تێڕامان....هتد، بۆیە ڕۆماننووس بەم شێوەیە لە وێنەخواستنێکیدا لەنێو ڕۆمانەکەی وێنەی خانووەکانی خواستووە و دەڵێت: ((لە مێژووی مادییدا ئەمە یەکە جارە داوایەکی وەها لە بیناسازێکی مەملەکەت بکرێ....... لە پێشاندا ئەو کەسانەیان هەڵبژارد لەوانی دی بەهێزترن تا بەردی زل بشکێنن، کەسانی شارەزا بۆ قوڕ سوورکردنەوە و خشت دروستکردن و پێوانەی ئەستووری و درێژی شێلمان و کۆڵەکەکانیان دەستنیشان کرد. وێنەی دەرگایەکی گەورەیان بۆ ڕواڵەتی کۆشک لەپێش چاو گرت و دارتاشەکان لەو ساتەوە دەستیاندایە داربڕین و تەختە دروستکردن..... لەلایەکی دیشەوە

سەقالەی بەرزتریان دروستکرد تا بەپێی نەخشەکەی ئیکباتان بگەنە ئاستی بەرزیی کۆڵەکەکان و دیوارەکانی کۆشک)) (سەلمان ،٢٠١٢، ٨٧). لێرەوە ئەم وێنە خواستنە ئەگەرچی دەرخەری سەربوردەی ژیان و چیرۆکی نەتەوەیەکە، کەچی لەوەش گرنگتر دەرخەری مێژووییەکە، رەسەنییەتی نیشانداوەتەوە. کەواتە لەم مەملەکەتەدا بەتەواوەتی هونەری خانوو و بیناسازی وەک خەون و خولیا بەرجەستە دەبێت، تایبەت بووە بە خۆیانەوە و شارەزایی و دەست ڕەنگینیان نیشاندەدات، بۆیە لەنێو رۆمانەکەشدا بەم شێوەیە گوزارشتی لێوە کراوە و دەڵێت: ((هیچ شتێک نەبوو لەوێ پەیامێکی جوانی لەدوا نەبێ و وزەی ئەو جوانیەی نەپاراستبێ، هەموو وەها بیری لێکرابووەوە کە ژیانیان بەخۆشی و ناسکی و پاکی رابگرێ، بیریان لە ژیان دەکردەوە)) (سەلمان، ٢٠١٢، ١٠٧). لێرەوە تێدەگەین ئەم هونەری خانوو و بیناسازییەی مەملەکەتی (ماد)، کە هەر تەنیا پەیوەست نەبووە بە لایەنی ڕووپۆشی، بەڵکو بەنێو پۆشەکەشی ڕەنگیداوەتەوە، سەرەڕای بوونی وێنە و تابلۆ و ڕەنگ و نەخشەسازییەکەی. بێگومان لایەنی ئارکیۆلۆژی ئەم خانوو و بیناسازییە بەشێکن لە پێناسەی مەملەکەت، ئەگەر بپارێزرێن بۆ قۆناغ و سەردەمێکی دوور و درێژ بە نەمری دەمێننەوە، سەرەڕای سەنگینی نرخی وێنە خواستنەکە، کە ڕاستەوخۆ بەشدار دەبێت لە گێڕانەوەی مێژووی ئەو شارستانیەتە.

دووەم/ وێناکردنەوەی شوێن

ئەوەی لەم رۆمانەدا وەک تۆپۆگرافیایەکی ئارکیۆلۆژی نیشاندراوەتەوە، وێناکردنەوەی شوێنە، تیایدا سەرزەمینێک نیشاندراوەتەوە، وەک نەخشەیەک وایە، دەتوانرێ بە ئاسانی لێیەوە مەعریفەیەک لە هەمبەر مامەڵەکردن و چۆنیەتی بیرکردنەوەیان لەگەڵ شتەکانی دەوروبەریان ببینی، هەربۆیە رۆماننووس دەڵێت: ((شوێن بە

دەرکەوتنی خەڵکەکەی لەسەر ئەو خاکە وێنەیەکی سادەی وەرگرتبوو، کەچی لەو ساتە هەستیارانەدا گرنگی و ئاڵۆزیی ئەوەیان بۆ دەرکەوت، چ مەملەکەتێکی ئارام بوو، کەسەکانی لە دەرەوەی ئەویش بوونیان هەر نەبوو، ئەوان بە مەملەکەتی مادابیەوە بەسترابوون)) (سەلمان، ٢٠١٢، ٥١). ئەوەی لێرەدا نیشاندراوەتەوە، ئەوەیە رەسەنییەتی و خودانماڵی نەتەوەیەکە وەک پانتاییەکی جوگرافی نەوەک تێکەڵ بە هیچ ئایدۆلۆژییەکی سیاسی یاخود ئایینی کرابێت، ئەمەش هۆکارێکە بۆ شێوەی نیشاندانی ئارکیۆلۆژییانەی شوێن. ئەمەش بۆخۆی نیشاندانی ئەو بیرکردنەوەیەیە، کەوا رۆڵەکانی نەوەی مادایی هەوڵیانداوە پانتاییەکی زەوی بەتاڵ بۆ شارستانییەت و ئاوەدانکارییەکی ئەوتۆ بگۆڕن، ناسنامە و بوونی خۆیانی لێوە نیشان بدەن. بۆ ئەو مەبەستە چەندان هەوڵ و جووڵەی تایبەتییان لەمەڕ ئاوەدانکاریی شوێنەکەیان هەڵناوە، بۆئەوەی هارمۆنییەتێک لەگەڵ شوێنی نیشتەجێبوونەکەیان بسازێنن.

لە دووتوێی رۆمانی (نەوەکانی مادایی)دا، باس و خواسی ڕووداوی دروستکردنی بەلەم بەشێکی رۆمانەکە دەتەنێتەوە، ئاشکرایە (بەلەم=گەمی) ئامرازێکە بۆ ئەوەی مرۆڤ بتوانێت رێگاکانی ئاوی و تەنانەت سامانەکانی ئاوی بخاتە ژێر رکێفی خۆی، بێگومان گەر ئەو بەلەمە سادە و ساکارانە نەبوونایە کە لە رۆژگاری زوودا بە دار دروست دەکران، ئەوا لە رۆژگاری ئەمڕۆماندا بەلەمی چارۆکەدار و ئەو بەلەمانەش بوونیان نەدەبوو کە بە بزوێنەر و خێراییەکی زۆر کاردەکەن، تەنانەت بوونی ئەو هەموو کەشتیگەلە پێشکەوتووە بە بیرۆکەی بوونی بەلەمی سادە و ساکار و لە دار دروستکراو هاتوونەتە ئاراوە، بە چەشنێک لە دنیای پێشکەوتووی ئەمڕۆماندای بەلەم و کەشتیگەلەکان هەر لەسەر ئاو نامێننەوە، بەڵکو لەڕێی ژێر دەریاییەکانەوە نهێنیی قووڵاییەکانی دەریاش دەدۆزنەوە. رۆماننووس

پێیوایە(ماد)ـەکان لەڕێی بەکارهێنانی ڕێگاکانی ئاوی و دروستکردنی بەلەمەوە تۆمارێکیتری ئارکیۆلۆژییانە زیاد بکەن، گرینگی و بایەخی شارستانیەتەکەیان هێندەیتر دەسەلمێنن، ((تووشاک کەوتە لێکدانەوە و کاری ئەندازیاری، بیرۆکەی چۆنیەتی دروستکردنی یەکەم بەلەمی لا لەدایکبوو...هەر بەلەمێک دەبوو چەند مەترێک درێژبن، چوار تا شەش کەس جێیان تێدا ببێتەوە)) (سەلمان، ٢٠١٢، ٧٩). گومانی تێدا نییە ڕۆمان و ئارکیۆلۆژیا لە چەندین ڕووەوە دەچنەوە سەر یەکتر، بۆ نموونە ڕووداوی دروستکردنی بەلەم، بەو وردەکارییەی لەنێو ڕۆمانەکە باسکراوە، جگەلە نیشاندانەوە و وێناکردنەوەی شوێن، هارمۆنییەتی ئاوەز و سروشتی تاکی ئەو سەردەم دەردەخات، هەربۆیە ئەگەر ئارکیۆلۆژیا لەنێو سیستەم و مەعریفەی خۆیدا، لەچوارچێوەی پانتاییەکی دیاریکراو، ڕووداوێک بگێڕێتەوە، ئەوا بەهەمان شێوە ئەم ڕۆمانەش لە دووتوێی مەعریفەی نێویدا ئەم ڕووداوەی تۆمارکردووە، کەوا ڕابردوو، ئێستا و ئایندەی لێوە دەخوێندرێتەوە، لێرەوەیە ئارکیۆلۆژیا و ڕۆمان لەمەڕ وێناکردنەوەی شوێن، پەیوەندییەکانیان دەسازێنن. لەوەش زیاتر، ئەم ڕۆمانە هاوشێوەی لێ خوێندنەوەی ئارکیۆلۆژییانە ئەوەندە بە قووڵی ڕۆچۆتە نێو نیشاندانەوەی شوێن و ڕووداوەکانی پەیوەست بە شوێنی وێناکراوی نێو ڕۆمانەکە، هارمۆنییەتی شوێن و شێوەی بیرکردنەوەیان بۆ دروستکردنی بەلەم تۆمارکردووە، لەم بارەیەوە ڕۆمانەکە وای وێناکردووە، ((هاوکارەکانی داری تریان دەنووساند بۆئەوەی بە چاکی وەک کەوانەیەکی گەورە بچەمێنەوە و قۆقزی و تیژیی بەشی دەرەوەی بەلەمەکە و دەرپەڕینی پارسەنگی لەسەر ئاوڕاگرێ. سەوڵەکانی بە هاوکاری هێزی پاڵنان دەجووڵێ. تووشاک هەر خۆی شلەمەنییە خەست و تاڵەی لە ڕەحمی دارەکانەوە دەردەچێت هەر ئەو کەتیرانەیە کە بۆ چەندین شت و لەوەوپێش بەکاریان هێناوە بۆ ئەمەش بە کەڵک دێت... بەو شێوەیە

یەکەم بەڵەم دروستکرا) (سەلمان،٢٠١٢، ٧٩).لەمەوە بۆمان دەردەکەوێت (ماد)ـەکان توانیویانە بە هۆشیاریەکی وردەوە مامەڵە لەگەڵ سروشتدا بکەن و لە پێناوی بەرهەمهێنان و داهێنانی چەندین کەرەستە و ئامێر و هۆکار، رامیان بکەن، بێگومان کەلک وەرگرتن لە سروشت بەم شێوەیە و بەکارهێنان و بەرهەمهێنانەوەی بەڵگەیەکی ڕوونە لەسەر ژیار و ژیریی ئاوەزمەندانەی (ماد)ـەکان.

ئەم رۆمانە لەنێو سەرجەم حیکایەتە گێڕدراوەکانیدا پاژێکی تێدایە وەک لوغزێک بۆ نیشاندانەوە و وێناکردنەوەی ئارکیۆلۆژییانەی شوێن، بەمەش وەک باکگراوندێکی دونیای پشتەوەی حیکایەتەکان، پەیوەندییەک دەردەخات، ئەویش پەیوەندیی نێوان ئارکیۆلۆژیا و رۆمانە، هەربۆیە ئەم رۆمانە رێبەرێکی گوزارشتکەرە، گوزارشت لە وێناکردنەوەی شوێن و ئەو هزرەی لە پشت دروستکردنی ئامراز و داهێنراوەکانیەتی. لە رۆمانی (نەوەکانی مادایی)، مەبەستیەتی ئەوەمان بۆ ئاشکرا بکات کە سوود وەرگرتنی مرۆڤ بە میوزیک وئاوازە جۆربەجۆرەکان لە سروشتی مرۆڤەکاندا بە پیتی شوێنکاتی جیاواز بوونی هەبووە. بێگومان بەر لەشارستانەتیەکان میوزیک وئاواز بوونیان هەبووە، بەڵام لە چوارچێوەی شارستانەتیەکان بە شێوازی رێکخراو و پێشکەوتوو کاریگەرتر میوزیک و دانانی ئاوازەکەن دەشێت تاکەکانی ئایین و ئایینزایەک، تاکەکانی کۆمەڵگا و نەتەوە و شارستانیەتێک لە یەکترەوە نزیک بکاتەوە و بەیەکیانەوە گرێبدات، میوزیک و ئاواز بە دەنگ گوزارشت لەزمانی حەز و خولیا و ئەندێشە و هەست و نەستە مرۆییەکان دەکات ، ئەمە جیا لەوەی میوزیک و ئاوازەکان وەک کلتوور و کەلەپوور و کایەی هزری رۆشنبیری لە دواجاردا دەبێتە بەشێک لە پێناسە و شوناسی کۆمەڵگا و نەتەوە و شارستانیەتێک .

لەم سۆنگەیەوە (بەیان سەلمان) وەک رۆماننووسێک پێیوایە میوزیک و ئاواز لە شارستانییەتی (ماد)ـەکاندا گرنگیی خۆی هەبووە وەک پێویستییەک، هەست و نەستەکان، لایەنی کلتووری، دەروونی و کۆمەڵایەتی لەو شارستانیەتەدا بەرجەستە بووە و هەمووشیان گرێداوەتەوە بە شوێن. بێگومان خودی ڕۆماننووسیش ئەمەی بەهۆی ئەندێشە و وێنای ئارکیۆلۆژییانە بەرجەستە کردووە و لە چەندین شوێنی جیاوازی رۆمانەکەدا ئەمەی ئاشکرا کردووە. لە کاتێکدا هەموو تاکەکانی نەوەکانی مادایی بونیادێکی سروشتی بەیەکەوە دەیانبەستێتەوە، هەموو خۆیان بە لە دایکبووی یەک دایک و ئامێزی یەک باوک دەبینی، ئەوەش خاکی مادایی بوو (ڕووبارەکانی ئەو مەملەکەتە، بە تایبەتی رووبارە گەورەکەی سەرچاوەی ژیان و هەڵگری مێژووی شادیان بوو. ئاو هێندە بۆیان گرنگ بوو.... میوزیکیان لێ دادەهێنا. ئاو ومیوزیک لەلای ئەوان یەکبوو. ئەو ئاژەڵانەی دەخواردران نواتر و دەف و دەهۆڵیان لە پێستەکەیان دروستدەکرد، پاش مردنی کیسەڵ لە قەڵغانەکەی شمشاڵیان دادەهێنا. میوزیکلە نەوەوە بۆ نەوە هەروەک زمانەکەیان دەگوازرایەوە و پەیڕەوی یاساکانی دەکرا. زەرنەقووتەکانی هەستیان لەگەڵ ئاوازی رووبارەکان رابهێنن، بە نموونەی میوزیک و هۆزان سەما و هەڵپەڕکێ مەشقیان بە خەیاڵیان دەکرد) (سەلمان،٢٠١٢، ٢٠٩). کەواتە ئەندێشە و وێنای ئارکیۆلۆژیانەی ڕۆماننوس پێمان دەڵێت: لە چوارچێوەی وێناکردنەوەی شوێن و شارستانیەتی (ماد)ـەکاندا میوزیک و ئاواز تەنانەت دروستکردنی ئامێری ژەنین راستەوخۆ پەیوەستن بە سروشتەوە و لەوەوە سەرچاوەیان گرتووە، لەلایەکی ترەوە (نەوەکانی مادایی) هەروەک رۆماننووس نیۆیان دێنێت، میوزیک و ئاواز و ئامێرەکانی ژەنینیان بە مەبەستی خاوکردنەوە و ئارامکرنەوە و هەوادانی دەروونیان بەکارهێناوە و بوونەتە مایەی مەشقی شادی و بەختەوەریکردن و

فەرامۆشی توند و تووڕەییان. لەهەمانکاتدا لە شارستانیەتی (ماد)ـەکاندا مەسەلەی میوزیک و ئاواز بۆتە بەشێک لە کلتوور و شارستانیەتییان، بەو پێیەی کە میوزیک و ئاوازە هەمەچەشنەکان گیان و پێکهێنەری چێژ، خۆشی، ئەندێشە و لایەنی سۆزدارییین. سەرەڕای ئەمانە بەیان سەلمان، مەسەلەی میوزیک و ئاوازی پەیوەستکردووە بە وێناکردنەوەی شوێنەوە جا چ نووسین، یان ئاخاوتن بێت، میوزیک و ئاواز، هونەرێکە لەگەڵ شوێن یەکانگیرن و کاریگەرییان بەسەرلایەنی رۆحیی مرۆڤەکان و تەنانەت لایەنی هزرییان لە تێگەیشتن، یادەوەری و داهێناندا هەیە.

سێیەم/ شێوەی ژیان و ژینگەی بیرکردنەوە

شێوەی ژیان و ژینگەی بیرکردنەوەی تێدا ژیاوی مرۆڤی پێشین، دەکەوێتە نێوان پەیوەندییە دیار و نادیارەکان، بەبێ ئەوەی ئارکیۆلۆژیا کورتی بێنێ. ئەگەرچی پەیوەندیی نێوان ئارکیۆلۆژیا و شێوەی ژیان و بیرکردنەوە، پەیوەندییەکی تیکچڕژاو و ئاڵۆزە، چونکە خودی ئارکیۆلۆژیا ئەوەندە فرە رەهەندە، لەسەرت پێویستە رەهەندە جیاوازەکان کۆ بکەیتەوە و پاشان بە مەسەلەی ژینگەی بیرکردنەوە و ژیان پەیوەست بکرێت. ڕۆماننووس لەڕێی دەقەکەیەوە، کەوا وەک تۆمارێکی ئارکیۆلۆژی وایە، هەوڵیداوە لە ڕێگەی رەهەندە جیاوازەکانی سەردەمێکەوە، ژینگە و شێوە ژیانی کۆمەڵگەیەک یاخود نەتەوەیەک بەیەکەوە پەیوەست بکات. ئەم پەیوەستکردنەش وەستاوەتە سەر دۆخی رۆشنبیری، بیروباوەڕ، دابونەریت و داهێنراوەکان...هتد. بۆ ئەم مەبەستە لەنێو رۆمانەکە لەمەڕ دۆخی داهێنراوەکان و پەیوەست بە ژینگە و ژیانیان، باس لە وردەکاری دۆخی پیشەسازی کراوە، تیایدا ئایدیا و شێوەی بیرکردنەوەیانی سەبارەت بە پیشەسازی خستۆتە ڕوو. لەڕووی پیشەسازی و بە دیاریکراوی پیشەسازی سەرەتاییەوە

دەشێت پیشەسازییە سەرەتاییەکانی ئەمڕۆمان لەچوارچێوەی ئەم شارستانیەتە پێشکەوتووەی دوێنێ بن، لەکاتێکدا ئەوە بۆ هەمووان ڕوونە، کە باس لە پیشەسازی دەکرێت جا لەهەر کونج و گۆشەیەک بێت بێگومان پێویستی بە چەند بنەما و بناغەی سروشتی و مرۆیی هەیە تاوەکو بخەملێت، بۆیە هەر ئەو بنەما و بناغە سروشتی و مرۆییانەش هۆکاری ڕاستەوخۆ و سەرەکیین. لە دووتوێی ڕۆمانی (نەوەکانی مادیی)یدا ئەم ئامێر و کەرستە و پیشەسازییە سادانە چەندینجار وێنە کراوەو بەرجەستە کراوە، ((زێڕینگرەکان لەسەر خواستی کچ و ژنەکان شێوەی قاڵبی گەڵا و گوڵ، باڵندە و گیانەوەری بچووک لە چەشنی پەپوولە، کوللە، هەنگ، خاڵخاڵۆکە، تەنانەت پیتەکانی مادایی و نووسینیشیان بۆیان دروست دەکرد ... دەیانزانی قۆپچە چییە و سەدان دانەیان لە شاخی کەڵەکێوی مامز دروست دەکرد و کونیان دەکرد)) (سەلمان، ٢٠١٢، ٣٥_٣٦). ئاشکرایە ئەم کەرستە و پیشەسازییە سەرەتاییانە لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر و لە سەردەمێکەوە بۆ سەردەمێکی تر دەگۆڕێن، بەڵام لەگەڵ ئەمانەشدا گەر لەم کەلوپەلانە وردبینەوە دەبینین لەچوارچێوەی شارستانیەتی مەملەکەتی(ماد)دا، کەرستەی خاو بەردەست بووە، سەرچاوەکانی ژینگە و ژیان، گەر سەرەتاییش بووبێت بەکارهێنراون، لەگەڵ ئەوەشدا جموجۆڵ و چالاکی بازرگانی لە ئارادا بووە، سەرمایەگوزاری کەم تا زۆر بەهەر چەشنێک بێت دەستاو دەستی کردووە، هاتوچۆ و هۆکاری گواستنەوە، گەر سادەش بێت بوونیان هەبووە، هەروەها بوونی پانتایی گونجاو و شوێنی جوگرافی و ستراتیژی و ئاو و هەوای لەبار، لەپاڵ هەموو ئەمانەشدا بە ئاشکرا هەست بە بەرنامەڕێژی دەوڵەت دەکەین، کە ڕۆڵی بێ وێنەی هەبووە لە چەکەرەکردنی و بەرەو پێشبردن، کە مەبەستی لێی مەملەکەتی(ماد)بووە.

ڕۆماننووس بەهۆی ئەندێشەی ئارکیۆلۆژیانەی خودییەوە دەمانگەیەنێتەوە بۆ قۆناغی مێژووی کۆنی مرۆڤایەتی، بەڵام پەیوەست بە شارستانیەتی (ماد)ـەکانەوە بەتایبەت لەم خاڵەیدا کە (بەیان سەلمان) تیشک دەخاتە سەر پیشەسازی خۆراکیان، پێیوایە (ماد)ـەکان بە لێهاتوویی خۆیان وەرچەرخان لە مەسەلە و پرس و پێداویستی خواردەمەنی و خۆراکیدا یەکن، بە چەشنێک وەرچەرخانەکە خۆی لەوەدا دەبینێتەوە، کە (ماد)ــەکان قۆناغی کۆکردنەوەی خۆراکیان گۆڕییەوە و پەرەیانپێداوە بۆ قۆناغی بەرهەمهێنان و پیشەسازی خۆراک، (دەیان جۆر گوڵ و ڕووەکیان بۆ چا دروستکردن وشک دەکردەوە ... عەمبارەکان و گۆزەی قاورمەکان و هەموو جۆرە گۆزەی دۆشاو و ڕوبە و ڕۆن و مەشکەی پەنیری پێستە و گۆزەی هەنگوینەکانیان تاقیدەکردەوە و ئامادەیان دەکرد . بەردەوامیش تۆو داریان دەچاندەوە و ئاژەڵ و پەلەوەرەکان و گەنم و جۆ و دانەوێڵە بەرهەمی باشیان هەبوو، گەنم و جۆ پاککرابوونەوە، کولێنرابوون و هاڕدرابوون و ساوەر و بروێش و ئاردیان لێ دروست کردبوو)(سەلمان، ٢٠١٢، ٩٤). لە سۆنگەی ئەوەوە (ماد)ـەکان توانیویانە قۆناغی دروستکراو و بەرهەمهێنان و پیشەسازی خواردەمەنی و خۆراک گەر بە سادەییش بێت تاقیبکەنەوە و بیچەسپێنن، لەهەمان کاتدا توانیویانە ڕاستەوانە لەگەڵ گۆڕانکاری لە پێداویستییەکانی مرۆڤ ڕێبکەن. کەواتە بابەت و مەسەلەی ئاسایشی خۆراک هەر لەم سەردەمە هاوچەرخەی خۆماندا گرینگی و بابەتی نەبووە، بەڵکو (ماد)ـەکان لە زووەوە تەواو درکیان بەم بابەتە و مەسەلە هەستیارە کردووە، کاتێک لە دووتوێی رۆمانی (نەوەکانی مادیی)ـیدا باس لە ئاسایشی خۆراک دەکرێت، ئاسایشی خۆراک لەسەر کۆڵەگەی سیاسەتی کشتوکاڵ و هاندانی بەرهەمهێنانی ستراتیژی و چۆنیەتی عەمبارکردنیان لەلایەن (ماد)ـەکانەوە بونیادنراوە، ئەم سیستەمی ئاسایشی خۆراکی

(ماد)ـەکانیش پەیوەستە بە چەندێتی و چۆنیەتی بیرۆکە و بیرکردنەوەی ئەوان لەسەردەمێکی زوودا، بێگومان باشترین ڕێگا بۆئەوەی مرۆڤ جووڵە بکات، یاخود بەرپەرچبداتەوە، پێویستە بیربکاتەوە.

لە پاژێکی دیکەی رۆمانەکەوە، ڕۆماننووس لە کلاورۆژنەی داب و نەریتی (ماد)ـەکان، لە شێوەی ژیانیانی ڕوانیوە. وای بۆ چووە ئەم شارستانیەتە بەهۆی داب و نەریتەوە خودان ئاوەزێکی تەندروست و هێز و بازوون، هەل و دەرفەتێکی لەبار بۆ تاکەکان دەڕەخسێنێت بۆئەوەی لە ململانێکان ڕۆڵی ئەرێنیی خۆیان ببینن. بۆ ئەم مەبەستە ڕۆماننووس ڕوویەکی ئارکیۆلۆژیانەی ئەم شارستانیەتە لەوەدا دەبینێتەوە، داب و نەریت وەک هۆشیاری جەستەیی و چالاکیەکانی وەرزش بوونیان هەبووە، ((زۆرانبازییان وەک یارییەکی پەسندکراو لە ئاهەنگ و بۆنەکانیاندا کردووە، لە دۆڵەکان پێشبڕکێیان بە ئەسپ و عارەبانە ئەنجام داوە، ڕێکەوتووە گوێز بگرنە یەک، مشتە گەنم بە سەروچاوی یەکدا بپرژێنن، لە ئاشدا دەموچاوی کەسێکیان بە ئارد بسوون، پەڕی باڵندە و پەلەوەرەکان ڕەنگ بکەن و پەڕبارانی یەکی پێبکەن)) (سەلمان، ٢٠١٢، ٦٣). لەم پەڕەگرافەی ڕۆمانی(نەوەکانی مادایی)ـیدا هەست بە ململانێی نێوان بەشێک لە چین و توێژەکانی شارستانیەتی ماد دەکەین، بەڵام ململانێیەک بارگاوییە بە هۆشیاری و زانین، ئەمەش شوناسی پێشکەوتنی شارستانیەتێک نیشاندەدات. سەرەڕای ئەمانە گەر وردتر لە وێنە و دیمەنەکان بڕوانین، زێتر ئەوەمان بۆ ڕوون دەبێتەوە، کە ئەمجۆرە بۆنە، نمایش، ئاهەنگ، کەرنەڤاڵ، ڤیستیڤاڵانەی هاوچەرخ و شارستانیەتە جیاجیاکان، ئاشکرا لە شارستانیەتی کۆن و بە دیاریکراوی لە شارستانیەتی (ماد)ـدا هەبوونە، ئەمەش بەڵگەیەکی ئارکیۆلۆژیانەی ڕوونە لەبارەی (ماد)ـەکانەوە، لە گەلێک بوار چاوکراوە و شارەزا و هۆشیار بوونە، هەر لێرەدا

ئاراستەی تاکەکان وەدیار دەکەون کە ئایە بەرەو پێشکەوتن یان بەپێچەوانەوە بەرەو داکشان و هەڵدێری سەختن. بێگومان لە دووتوێی ئەم ڕۆمانەدا ئاراستەی یەکەم بەرجەستەیە ئەمەش بە پشتبەستن بەوەی مەملەکەت و شارستانیەتی (ماد)ـەکان لەڕووی سەرچاوەکانی سروشت و تەنانەت سەرچاوەکانی مرۆییش خواپێداو بوون، هۆشیاری توانستی سەرچاوەی مرۆیی (ماد)ەکان وایکردووە دەست و پەنجەکانیان لەگەڵ سەرچاوەی سروشتی نەرم بکەن و بیکەنە هۆکاری بونیادنان و پێکەوەنان و پێشکەوتنی شارستانیەتەکەیان.

لە ڕۆمانی (نەوەکانی مادایی)ـیدا، دۆخی رۆشنبیری وەرگێڕدراوە بۆ مەسەلەی مەشق و ڕاهێنانی سەربازی و جبەخانە و ئامرازەکانی جەنگ و چاکسازی هاتۆتە ئاراوە لە چوارچێوەی شارستانیەتی (ماد)ـەکاندا، لەوانەیە ئەم مەسەلەیە تا ڕادەیەک نامۆ بێت بە کردەی نووسین و شارستانیەتیبوون و ئارکیۆلۆژیاوە، بەڵام ئەدەب و دەقەکانی ئەدەب ئەو بابەت و پرس و مەسەلانەی لووتیان تێدەژەنێت بێشومار و بێسنوورن. لە دیالۆگی نێوان ئەم دوو کارەکتەرەی ڕۆمانی(نەوەکانی ماد)ـیدا و ئەندێشەی ئارکیۆلۆژیانەی ڕۆماننووس دەسترەنگینی (ماد)ـەکانمان، لە هونەری جەنگ و چاکسازی و سەربازی و چۆنیەتی ئاڕاستەکردنی سوپایەکی ڕێکخراو بۆ ڕوون دەبێتەوە، لێرە مادایی ڕوویکردە"دایووکۆ" و گوتی: ئەگەر وایە"دایووکۆ" دەستبەکاربەو ئەوجا ئاگاداریان بکەوە. با مەشقکردنیش هەر بەردەوام بێت، دروستکردنی شیر، پاچ، چەکوش، چەقۆ، تیروکەوان، نەوەستی، ئەسپو هێستر بە چاکی ناڵ بکرێن و زین بکرێن، ژمارەیەک کەرەبانیەی پەتەویدیکە دروست بکرێن، مەشق بە ژمارەیەک ئەسپ بکەن) (سەلمان، ٢٠١٢، ١٠٢). بێگومان پەنابردنی (ماد)ەکان بۆ مەشق و راهێنان و ئامرازەکانی جەنگ و چەکسازی و لەوەوە سەرچاوە گرتووە و پێیانوابووە بونیاد و بناغەی هەموو دەستپێکردن و سەرهەڵدانێک لە

ئاوڕدانەوەیەکی سەرکەوتوو دەبێت، بێگومان(ماد)ەکانیش بە ئاوڕدانەوەیان لە شارستانیەتەکەی خۆیان بڕوایان بە توانای خۆیان و متمانەیان بە بڕیاردانەکانی خۆیان هەبووە، پێیانوابوو مەشق و سوپایەکی بەهێز داکۆکیکردنە لە بوونیان وەک شارستانیەتێک. بێگومان شارستانیەتی زیندوو زێتر بە بەرهەمەکانی هزری دەناسرێنەوە کە هەر ئەم بەرهەمانە ڕۆڵی بێوێنەیان دەبێت بەیەکەوەنان و سازاندنی ئەو بەرهەمانە بەرجەستەن، تەنانەت خەڵکی ئاسایی و ڕەشۆکەش هەست بە بوونیان دەکەن.

لە ڕۆمانی (نەوەکانی مادایی)ـیدا، بەیان سەلمان بە ئاشکرا جەخت لە بیروباوەڕەکەیان دەکاتەوە، بۆنموونە کە باس لە مەسەلە و پرسی هەڵبژاردن و دیموکراسی دەکرێت ڕاستەوخۆ دەیبەستینەوە بە شارستانیەت. بەیان سەلمان وەک ڕۆماننووسێک ئەمە ناڵێت و پشتڕاستی ناکاتەوە ، چونکە پێیوایە هەڵبژاردن و دیموکراسییەت لە چوارچێوەی شارستانەتی (ماد)ـەکاندا بۆتە بەشێک لە کلتووری سیاسی و حوکومڕانییان. لە لایەکی ترەوە ڕۆماننووس پێمان دەڵێت: کە ئەو مەسەلە و پرس و بابەتانەی کە پەیوەستن بە ئەندێشە و ئارکیۆلۆژیانەوە مەرج نییە خەسڵەت و تایبەتمەندیەتی و سیمای ماددیبوون و بەرجەستەبوونیان سەد لە سەد تێدا ڕەنگ بداتەوە، بەڵکو لە ڕۆمانی (نەوەکانی مادایی)ـیدا ئارکیۆلۆژیای ڕامیاری شارستانیەتی(ماد)ـەکان بەزەقی ڕەنگیداوەتەوە، بۆ ئەم مەبەستە ڕۆماننووس لەڕێی ئەندێشە و وێنای ئارکیۆلۆژیانەوە لەسەر چەندان زاراوە و چەمک و مەبەستی ڕامیاری هەڵوەستە دەکات و ڕوونیان دەکاتەوە کە هەمووشیان پەیوەستن بە شارستانیەتی (ماد)ـەکانەوە، کە خۆیان لەمانە دەبیننەوە: بەڵگە، پلاندانان، توانا، متمانە، دەسەڵات، پێشنیاز، بڵاوکرنەوە، داهێنانی سیاسی، بازنە ڕێککەوتن، هەڵبژاردن، پرۆسەی جەنگدان، ڕاوێژکاری، خڕبوونەوەی خەڵک، جاڕی بانگەواز،

خزمەتگوزاری و لێکدانەوەی سیاسیی قووڵ بۆ ڕووداوەکان، مەرج، یەکسانی، چارەسەری لۆژیکی، قۆناغەکانی دەنگدان، هەڕەمەکی، نوێنەر، مەیدان، کێبڕکێ، پاڵێوران، هانی دەنگدەران، گرتنە دەسەڵات، ئەرکی قورس، باری فەرمی، قۆناغی پاش هەڵبژاردن، لێکۆڵینەوە، چاودێر.... هتد. ئەم زاراوە و چەمک و مەبەستە سیاسییانە و چەندانیتر لە رۆمانی (نەوەکانی مادایی)یدا رەنگیداوەتەوە، "بەیان سەلمان" پانتایی ئارکیۆلۆژیای سیاسی (ماد)ـەکان ئاشکرا دەکات، ((دەبێ لەم دوورۆژەدا چەند کەسێک لە نەوەی پێنجەم خۆیان بۆ ئەم مەسەلەیە تەرخان بکەن و بەهەموو مەملەکەت رابگەیەنن تابۆ بازنەکە بێنەوە و دەنگ بۆ کەسێک لە نەوەی حەوتەم بدەین... دەسەڵاتی مەملەکەت بگرێتە دەست و کار و گوزەران بەڕێوەبەرێ... ئێمە پێویستمان بە کەسێکی سەرکردە هەیە و بڕیاری لەسەر بدەین... لە ماوەی دوورۆژدا هاتوچۆ هەڵسەنگاندن پەرەکانی تاوتوێکراون... پاش جاڕی بانگەواز لەبازنەی خڕبوونەوەی خەڵکەکە لە سێیەم رۆژدا هەموو خۆیان بۆ پرۆسەی دەنگدان جێهێشت... لە هەمووشی گرنگتر دەبوو کەسەکە پێشتر کارێکی خزمەتگوزاری کردبێت و لێکدانەوەی سیاسیی قووڵی بۆ ڕووداوەکان هەبێ و کەسەکە بە توانا بێت، بزانێ یەکسانی و رەوا چییە...وای لێکردن بە یەکەم کەس مەملەکەتی مادایی بۆ گرتنی دەسەڵات دەستنیشان بکرێت)) (سەلمان، ٢٠١٢، ٧٥). کەواتە بەهۆی ئەندێشە و وێنای ئارکیۆلۆژیانەی رۆماننووس ئەمەمان بۆ تەواو روون دەبێتەوە شارستانیەتی(ماد)ەکان ویستوویانە و مەبەستیان بووە (گەل، لەڕێی هەڵبژاردنی نوێنەرێکەوە، یان سەرکردەیەکەوە حوکمی خۆی بکات) کە بێگومان ئەمەش پانتایی دیموکراسی دەگرێتەوە. لەهەمان کاتدا رۆماننووس دەیەوێت ئەوەمان پێبڵێت: ئەو ئاشتییە کۆمەڵایەتییەی کە لە شارستانیەتی(ماد) بەرقەراربووە و رێچکەی وەرگرتووە بەهۆی کلتوور و سیستەمێکە سیاسی کە بەخواستی زۆرینە بێت زێتر

دەخەملێت سەرەڕای ئەمانەش ڕۆماننووس بەهۆی بەرجەستەکردنی ئەندێشە و وێنای ئارکیۆلۆژیانەوە، پێمان دەڵێت:کەلە شارستانیەتی(ماد)ەکان، تاکەکان ئازادییەکی کەسێتییان هەبووە، تاکەکە توانیویەتی کاروباری خودییانەی خۆی ڕاییبکات بەبێ ئەوەی زیانی بۆ ئەوانیتر هەبێت.

ئەنجام

• لە ڕووی وێنەخواستنی ئارکیۆلۆژییەوە، زنجیرەیەکی بە دوای یەکدا نەهاتووە، بەو مانایەی وێنەخواستن لەم جۆرە ڕۆمانەدا چوونەوەناویەکی سەیر دروست دەکات، ئەمەش زۆربەیجار فلاشباک یاخود یادەوەری، یاخود هێنانەناوەوەی کارەکتەری نوێ بۆ نێو بابەتەکە و تێکەڵکردنیان بە ڕەوتی گێڕانەوەی ڕۆمانەکە، وا دەکات وێنەخواستن خۆی دەربخات.

• لە وێناکردنەوەی سروشت، زۆربەیجار تێکستەکان ئەوەندەی وەسف لەخۆدا هەڵدەگرن و ڕوونکردنەوەی تێدایە و گێڕانەوەکان بەرەو پەراوێزی شتەکان دەبەن. بۆیەشە کرۆنۆلۆژی شتەکان زۆر پێویست نییە، بەمەش مەرج نییە بە ریزێکی زنجیرەیی ریزکراو پێشکەش بکرێت.

• لەم شێوازەی ڕۆماندا، ئارکیۆلۆژیا ناوێک بۆ ئیستەتیکی ڕۆمانەکە دیار دەکات، بەو مانایەی گێڕانەوەی ئارکیۆلۆژییانە ناسنامە بۆ تێکستی ڕۆمانەکە دەستەبەر دەکات.

• ئەم شێوازی کارکردنەی ڕۆمان، شێوەی ژیان و ژینگەی بیرکردنەوە کەوا لە بونیادی کارەکانیاندا شێوە گێڕانەوەیەکی ئارکیۆلۆژییانە لە وێناکردنەوەی فەراهەم کراوە، شێوازی گێڕانەوە هەمیشە بەشێوەیەکی زنجیرەیی یەک بە دوای یەک دونیای تێدا بینراوی نێو ڕۆمانەکە ناگێڕدرێتەوە.

• لەم رۆمانەدا نیشاندانەوەی وێنەخواستن، وێناکردنەوەی سروشت، شێوەی ژیان و ژینگەی بیرکردنەوە شێوەیەکی کرۆنۆلۆژی نییە، کەوا لەسەر هێڵێکی روون گێڕانەوەکان بە دوای یەکدا هاتبن، ئەمەش بۆ ئەو مەبەستەیە کەوا کاریگەری زیاتر دروست بکات، کەوا دەکات کۆی وێنەی سەردەمی گێڕانەوەکە نیشان بدات، یاخود کاریگەری دروستکردن لەسەر پوختەی گرێچن پاشان زیاتر جەختکردنە لەسەر ئەو هۆ و هۆکارانەی وایانکردووە، رووداوە گەورەکانی ئەو زەمەن و زەمینەی تێدا دروست بێت.

سەرچاوە/ کتێبە کوردییەکان

ئەحمەدزادە، هاشم (٢٠١٥)، جیهانی ڕۆمان، چاپی یەکەم، ناوەندی ئەندێشە، سلێمانی.

ئەحمەدزادە، هاشم (٢٠١٨)، گێڕانەوەناسی، چاپی یەکەم، چاپخانەی مانگ، سنە.

پامۆک، ئۆرهان (٢٠١٦)، ڕۆماننووسی سادە و ڕۆماننووسی بیرکەرەوە، وەرگێڕانی: بەکر شوانی، چاپی یەکەم، چاپخانەی ئەندێشە، سلێمانی.

حەسەن، حەمەسەعید (٢٠١٨)، ڕۆمان و ژیاننامە، چاپی یەکەم، ناوەندی ئاوێر، هەولێر.

سەلمان، بەیان (٢٠١٢)، نەوەکانی مادایی، چاپی یەکەم، چاپخانەی سۆز، سلێمانی.

ئەلعەزاوی، د.عومەر جەسام (٢٠٢٠)، کورتەیەک لەبارەی شوێنەوارناسی: وەرگێڕانی عەبدوڵلا خورشید قادر، چاپی یەکەم، تاران.

محەمەد، مەسعوود (٢٠١١)، هەندێ بابەتی زمان و ڕێنووسی کوردی، چاپی یەکەم، دەزگای ئاراس، هەولێر.

یاقووب، عەلی عوسمان (٢٠٢١)، ڕۆمان ژانری تەکنیکە جوانەکان و ڕەگەزە فرەڕەهەندەکان، بەرگی دووەم، چاپی یەکەم، چاپخانەی سەردەم، سلێمانی.

سەرچاوەی عەرەبی:

نصير، ياسين (١٩٨٠)، الرواية والمكان، ط١، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد، العراق.

سەرچاوەی ئینگلیزی

-Bachelard, Gaston (1994), The poetics of space Translated from the French by: Maria Jolas With a new Foreword by John R. Stilgoe Beacon Press , New York.

-Darvill, timothy (2003), the concise oxford dictionary of archaeology, Rutledge, London and New York.

-Foucault, Michel (2002), Archaeology of knowledge, translate by: A. M. Sheridan Smith, London and New York,.

- Fagan ,Brian M. and Durrani ,Nadia (2016), Archaeology A Brief Introduction(TWELFTH EDITION), Rutledge, New York.

- Gamble, Clive (2001), Archaeology: The Basics, Rutledge, London.

-Greene, Kevin (1995), ARCHAEOLOGY An Introduction(Third Edition Fully Revised) , Rutledge, London.

-Josie Gill, Catriona McKenzie & Emma Lightfoot,2018, ‘Handle with care’: literature, archaeology, slavery, Rutledge, London.

-Renfrew, Colin: Bahn ,Paul (2005), Archaeology: The Key Concepts, Rutledge, New York.

-Tonner, Philip. (2018), Dwelling Heidegger, Archaeology, Mortality, Rutledge, London and New York.

-Thomas, Julian (1996), TIME, CULTURE AND IDENTITY An interpretive archaeology, Rutledge, London.

سایتی ئەلیکترۆنی:

https://www.ldoceonline.com/dictionary/archeology

الملخص

آركيولوجيا والرواية: رواية بيان سلمان (أحفاد مادای) كمثال

هذا البحث الموسوم ب (آركيولوجياوالرواية) ، إذ أخذت الدراسة رواية (أحفاد مادايي - بيان سلمان) عينة للدراسة، حيث أن الإنسان بطبيعته التكوينية والفكرية ينشغل بماضيه ويتعلق به، لذلك فإن آركيولوجيا و الرواية تصوران ذلك الماضي بأدواتهما وأسسهما المعينة، فكثير من الروائيين يسعون إلى أخذ نماذجهم القصصية والروائية من علم الآثار، يصفون بها تلك الأحداث التأريخية التي تكون ركنا مهما في السرد الروائي، وهذا ما يسمى بالفن الذي يقتبس من الماضي علاقات وطيدة بالحاضر، أي البحث في العلاقات الموجودة بين الماضي والحاضر لسرد الأحداث التأريخية ووصفها، وبهذا تكون المقومات الآثارية أدوات ومخلفات فنية للعمل الروائي.

الكلمات الدالة/ آركيولوجيا، استعارة التصوير، تصوير الأماكن، طبيعة الحياة والبيئة الفكرية.

Abstract

Archaeology and Novel:
Bayan Salman's novel *Madai Descendants* as an example

This research is entitled ‘Archaeology and Novel’ and Bayan Salman's novel (Madai descendants) is taken as an example. Part of human beings’ lives, by their nature, is always viewed as something related to the past. From here, archaeology and novels are the same as in the past through their tools. Many novelists, hoping from archaeology, produce a story that tells the past, in which it acts as an expression of memories. To make a historical era, this is one of artmaking, which makes a connection between the past and the present, in which the remains of archaeology show themselves as a reaper.

Key words: archaeology, photography, location imagining, the nature of life and the environment of thinking..

الاتساق التبعي للخطاب القرآني في السور القصار

أ. م. د. رمضان صالح رحمن
قسم الدراسات الإسلامية
كلية العلوم الإسلامية جامعة صلاح الدين – اربيل
ramadan.rahman@us.edu.krd

أ. م. د. محمد صابر مصطفى
قسم مقارنة الأديان
كلية القلعة الجامعة
Hamawandy955@yahoo.com

توطئة:

الاتساق في اللغة: ذكر ابن فارس (ت ٣٩٥هـ): الواو والسين والقاف: كلمة تدل على حمل الشيء، وَوَسَقَتِ العَيْنُ المَاءَ: حَمَلَتْهُ، قال الله عز وجل: [وَاللَّيْلِ وَمَا وَسَقَ] سورة الانشقاق ٨٤ / ١٧ أي: جمع وحمل، قال الراغب الأصفهاني (ت٥٠٢ هـ) الاتساق: الاجتماع والاطراد معجم مقاييس اللغة ١٠٩/٦، وقال الزمخشري: هو الانضمام، فكل ما انضم، فقد اتسق، واتساق القمر هو استواؤه، قال الله تعالى: [وَالْقَمَرِ إِذَا اتَّسَقَ]، وقال ابن منظور (ت ٧١١هـ) الاتساق هو: الانتظام، وقيل: اتسق الشيء، اذا اجتمع وانضم وانتظم لسان العرب ٣٠٠/١٥. مادة (و س ق).

فالاتساق مفهوم دلالي يحيل الى العلاقات المعنوية القائمة داخل النص ويتمثل في ذلك التماسك الشديد بين العناصر اللغوية المكون للحدث الكلامي... ولا يتم الاتساق في المستوى الدلالي فحسب؛ وانما يحصل ايضا في المستويات اللغوية الاخرى، كالنحو والمعجم... وهذا مرتبط بتصور الباحثين للغة كنظام ذي ثلاثة أبعاد: ١- مستويات الدلالة (المعاني) ٢- مستويات النحو والمعجم (الاشكال) ٣- مستويات الصوت والكتابة (التعبير)، والمقصود بهذا التصور ان المعاني تتحقق كأشكال، والأشكال كتعابير، أي تنقل

المعاني الى كلمات، والكلمات الى أصوات او كتابة، فهذه الترسيمة توضح هذا الأمر الإعجاز البياني للقرآن/ مسائل ابن الازرق ٣٠٩:

المعاني ← الكلمات ← الاصوات ← الكتابة

↓ النظام الدلالي

↓ النظام النحوي والمعجمي (النحو + المفردات)

↓ (النظام الصوتي والكتابة)

وعليه فالاتساق هو ذلك التماسك القوي بين الأجزاء المشكلة لنصٍ او خطاب ما، ويعنى بالوسائل اللغوية (الشكلية) التي تصل بين العناصر المكونة لجزءٍ من خطابٍ او خطابٍ برمته، ومن أجل وصف الاتساق يسلك المحلل طريقة خطية متدرجا من بدء الخطاب حتى نهايته؛ راصدا الضمائر والإشارات المحلية إحالة قبلية أو بعدية معتمدا على الوسائل الربطية المتنوعة، كالعطف والاستبدال والحذف والمقارنة والاستدراك لسانيات النص ٥ – ١٥، والهدف الكامن لمصطلح الاتساق هو: ان لا تؤدي النظرية اللغوية عند استعمالها في وصف الظاهرة اللغوية الى تناقضٍ في النتائج، على أنَ هناك توافقاً وانسجاماً واتساقاً ما بين الحقائق المختلفة وما بين جزئيات الظاهرة المدروسة علم اللغة المعاصر مقدمات وتطبيقات ١٣ و بوساطة الاتساق نفرق بين النص واللانص، كما هو مبين في هذا المخطط تنظر: لسانيات النص ١٠:

خصائص مميزة

المرسل ← ١- مقطع لغوي ← كل موحد ← (نص)

وجود وسائل الاتساق

↙ ٢- مقطع لغوي ← جمل متفرقه ← (لانص)

مفاتيح المغاليق: الاتساق التبعي، الخطاب، التوكيد،العطف،البدل،الملحق التبعي

غياب وسائل الاتساق

وقد تناول علماء اللغة الاوائل مفهوم الاتساق في أثناء تأليفاتهم اللغوية، فذكر الخليل بن احمد الفراهيدى (ت ١٧٥ هـ) موضوعي (الإدغام والإبدال) وخصص سيبويه (ت ١٨٠هـ) بابا مستقلا في كتابه بعنوان (هذا باب الاستقامة من الكلام والاحالة) فمنه مستقيم حسن...كقولك: (أتيتك امسٍ وسآتيك غداً) الكتاب ١ /٢٥، ووضح سليمان الصيمري (ت ٢٥٠هـ) الصلة بين الدال والمدلول، والاتساق عند الرماني (ت ٣٨٤هـ): ((نظرة موسيقية تعتمد على الاتساق اللفظي المفردي الى حسن الكلام في السمع وسهولته في اللفظ، وتقبل المعنى له في النفس، لما يرد عليها من حسن الصورة وطريقة الدلالة، فالانسجام النغمي والاتساق الموسيقي يقتضي ظاهرة التلاؤم والتناسق، تناسق النظم، تناسب الفقرات وحسن الايقاع)) النكت في إعجاز القرآن، و تنظر: لسانيات النص ١٠، اما عند الخطابي (ت ٣٨٨هـ) فهو: ((لفظ حاصل ومعنى به قائم ورباط لهما ناظم))، وتناول عبدالقاهر الجرجاني (٤٧١هـ) مفهوم الاتساق في نظرية النظم التي عرفها بقوله: ((واعلم ان ليس النظم الا ان تضع كلامك الوضع الذي يقتضيه علم النحو)) دلائل الإعجاز ٥٠ - ٥١، نزل القرآن الكريم بلسان عربي مبين، معجزا في جوانبه كلها، ومنها إعجازه اللغوي، ولهذا حار العرب في امره، اذ لا يرون في آدابهم له نظيرا، ولا يرون انفسهم قادرين على تقليده؛ وذلك لسمو أسلوبه وجمال نسجه، وقد لاحظ اللغويون القدامى هذا الوجه الإعجازي، وحاولوا دراسته، والقرآن الكريم لشدة تماسكه عد كالكلمة الواحدة، على الرغم من ان كل سورة من سورهِ، شخصية متفردة وملامح متميزة ومنهج خاص واسلوب معين ومجال متخصص، فالسور المكية ومنها القصار تجتمع على الموضوع والغاية، ثم تأخذ بعد ذلك سماتها المستقلة وطرائقها المتميزة، لتحقيق اغراضها ينظر: علم اللغة النصي بين النظرية والتطبيق ١/ ١-٢، فوحدة الموضوع من مظاهر التماسك النصي في السور المكية، وأغلبها من

قصار السور القرآنية، وقد كان عبد القاهر الجرجاني سباقا الى إدراك خصوصية التماسك النصي، حيث شبه الكلام بمن يأخذ قطعا من الذهب او الفضة، فيذيب بعضها في بعض حتى تصير قطعة واحدة، وتترابط أجزاء الخطاب بعضها ببعضٍ ترابطا تعليقيا، حيث يأخذ الكلام بعضه بعجز بعضٍ ويصبح مجموع الكلام كلاما واحدا، وهناك نوع آخر من الترابط العضوي بين الوحدات اللغوية داخل الخطاب، بحيث اذا حدث تغيير في بعض هذه الوحدات سرى هذا التغيير الى سائر الوحدات الاخرى، وعلى المستوى الوظيفي، فان التغيير الصوتي تترتب عليه تغييرات في المستوى الوظيفي، كما في جعل كسرة الجيم في (جلسة) فتحة، وهو مثال للتغيير الصوتي التصريفي، وقد تكون الصيتة، قرينة نحوية، بحيث اذا استبدلنا صيتة اخرى بتلك الصيتة تغير المعنى النحوي ايضا، مثل (المُسِيءُ إليَّ أخي) و(أَسِيءُ إلى أخي) وهذا المثال للتغير الصيتي النحوي، اما التغيير التصريفي النحوي، فمثاله: (جئتك طمَعًا) و (جئتك طامِعًا)، حيث غير المصرف الصيغي من صيغة (المصدر) الى صيغة (اسم الفاعل)؛ فتغير المعنى النحوي نتيجةً لذلك، أما على المستوى المعجمي: فان كلمة (عين) عندما تستخدم مع كلمة (ماء) فان معناها يختلف عما اذا استخدمت مع كلمة (أبرة)، وقد عبر العلماء القدامى عن هذا الترابط العضوي بين الوحدات داخل الخطاب اللغوي بمقولتهم المشهورة :(لكل كلمة مع صاحبتها مقام) تنظر: دلائل الإعجاز ٥٠ – ٥١، ووصف اللغة العربية دلاليا ١٣٥، وأشار الجرجاني (ت ٤٧١ هـ) الى الفرق بين نظم الحروف في الكلمة ونظم الكلمات في النص، فهنا يقتضي فيه آثار المعاني، وترتبها على حسب ترتب المعاني في النفس، فهو اذن نظم يعد فيه حال المنظوم بعضه مع بعضٍ، وليس هو النظم الذي معناه ضم الشيء كيف جاء واتفق، وكذلك كان عندهم نظيرا للنسج والتأليف والصياغة والبناء والوشي والتحبير، وما اشبه ذلك مما يوجب اعتبار الأجزاء بعضها مع بعضٍ، والفائدة في معرفة هذا الفرق: انك اذا عرفته، عرفت ان ليس الغرض بنظم

الكلم أن توالت ألفاظها في النطق؛ بل ان تناسقت دلالاتها حتى يعلق بعضها ببعضٍ، ويبنى بعضها على بعضٍ، وتجعل هذه بسبب من تلك، فجدير بنا أن ننظر الى التعليق فيها والبناء وجعل الواحدة منها بسبب من صاحبتها ما معناه وما محصوله تنظر: دلائل الإعجاز ٥٣، فهو يؤكد على أهمية التماسك الدلالي، والتماسك بين أجزاء النص، والتعاليق النصي، والى العلاقة السببية، وهي من علاقات التماسك النصي، فاللفظ تَبِع للمعنى في النظم، وأنّ الكلم تترتب في النطق بسبب ترتب معانيها في نفس المصدر نفسه ٥٥.

والمعيار الذي اعتمدته في تحديد ماهية هذه السور هو: ما ذهب اليه كل من الزركشي (ت ٧٩٤هـ) في البرهان و السيوطي (ت ٩١١هـ) في الإتقان الذي يشمل القسم المفصل من القرآن الكريم، من سورة (ق) الى سورة (الناس)، والمفصل نوع من البيان، سمي بذلك؛ لأنه فصل فيه المنظوم بالمنثور وينقسم على ثلاثة أقسام هي: الطوال، و الأوساط، و القصار، فطواله من سورة (ق) الى سورة (البروج) و أوساطه من سورة (الطارق) الى سورة (البينة)، وقصاره من سورة (الزلزلة) الى آخر سورة (الناس)، و تتصف هذه السور بنظام يكاد يكون على نسق واحد مؤتلف النغم متآخي الألفاظ متلائم في النظم. فالنغم متحد والفواصل متحددة والتلاؤم بين الفاظها وتعبيراتها متسقة، وكأنها لقصرها لا تتغير فيها الأنغام ومقاطع الكلام، إذ تتصف بإيجاز القصر بما يتلاءم مع مقتضى الحال والمقام. فكلها معجز ببيانها وبلاغتها كما في قوله تعالى: [وَالْفَجْرِ (١) وَلَيَالٍ عَشْرٍ (٢)] (الفجر ٨٩ / ١ – ٣)، و قوله تعالى: [أَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِأَصْحَابِ الْفِيلِ (١)] (الفيل١٠٥ / ١)، فكانت السورة القصيرة تكاد تكون كلها في موضوع واحد.

الاتساق بالتبعية:

تعد التبعية من القرائن المعنوية الهامة التي تسهم في عملية الاتساق المعنوي والدلالي في العملية التخاطبية تنظر: اللغة العربية معناها ومبناها ٢٠٤، وفيها يتم تعيين علاقة التابع بالمتبوع ينظر: نظام الجملة العربية ١٣٩، وشرط التابع أن يكون حكمه الإعرابي موافقا لحكم المتبوع ينظر: شرح المقدمة المحسبة ٤٠٧/٢ والتبعية قائمة على الوجه الآتي: التوكيد، العطف، النعت، البدل ينظر: اللمع في العربية ١٦٥/١-١٧٣.

١- التوكيد

أسلوب من أساليب الخطاب التي عرض لها كل من النحاة والبلاغيين، عُني النحاة به بوصفه جنسا نحويا، له خواصه التركيبية والإعرابية، فتحدثوا عن أدواته ومواقعها في الكلام. ولا نعني بالتوكيد هنا مجرد ذلك الباب المعقود له هنا بعنوان: التوابع بل نعني به ما هو أشمل من ذلك وأوسع؛ لينتظم التوكيد بصور أخرى كالتوكيد بـ(أنّ) و(إنّ) و(اللام) أو الجمع بينها، واختصر النحويون النظر في التوكيد فقط من الناحية التركيبية والشكلية من دون الربط بين البنية اللغوية والحالات المقامية، أما البلاغيون، فلم يهملوا الجوانب التركيبية للتوكيد، بل وجهوا جل عنايتهم إلى الوظيفة المقامية لهذا الأسلوب، أي وجوب المواءمة بين البنية اللغوية وحال المخاطب، أو مشاهدة الحال ثم حاولوا تصنيف صورهِ بحسب حالات المقام وظروف الموقف، فللمنكر أسلوب، وللشاك صورة أو صور أخرى، فالتوكيد لا تتم فائدته ولا تظهر قيمته إلا بربطه بسياق الحال، سواء أخذته من الناحية الشكلية أم الوظيفية علم اللغة الاجتماعي (بشر) ١١٣.

والتوكيد من أهم العناصر المعنوية التي تسهم في تحقيق الاتساق الدلالي في النص، ويؤدي إلى ترسيخ الفكرة في نفوس الجماعات وإقرارها في قلوبهم إقرارا ينتهي إلى الإيمان بها، فإذا تكرر الشيء رسخ في الأذهان رسوخا تنتهي بقبوله كحقيقة ناصعة، والتوكيد على نوعين: الأول: التوكيد المعنوي، والثاني:

التوكيد اللفظي، وكثيرا ما يلحظ هذا الأسلوب في القرآن الكريم لا سيما في السور القرآنية القصار.

ففي التوكيد اللفظي يتم تكرار العنصر السابق بلفظه سواء أكان اسما أم فعلا أم حرفا أم جملة، كما نرى ذلك في قوله تبارك وتعالى: [كَلَّا إِذَا دُكَّتِ الْأَرْضُ دَكًّا دَكًّا (٢١)] الفجر ٢١/٨٩، وكذلك قوله جلَ ثناؤه: فَمَهِّلِ الْكَافِرِينَ أَمْهِلْهُمْ رُوَيْدًا (١٧)] الطارق ١٧/٨٦، وقوله عزّ وجل: [فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا (٥) إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا (٦)] الشرح ٥/٩٤ - ٦، وكثيرا ما تقترن الجملة الثانية بـ(ثمَ) من بلاغة القرآن ١٤٣ والبلاغة فنونها وأفنانها ٤٢٢. كما ورد في قوله عزَ اسمه: [كَلَّا سَيَعْلَمُونَ (٤) ثُمَّ كَلَّا سَيَعْلَمُونَ (٥)] النبأ ٤/٧٨، ٥. فأكد الجملة بتكرار جملة بوساطة (ثمَ) جامع البيان عن تأويل آي القرآن ٦/٣٠، ومعاني الحروف ومخارجها وأصواتها في اللغة العربية ٨٥، ويلحظ هذا النمط التوكيدي في قوله سبحانه وتعالى: [كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ (٣) ثُمَّ كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ (٤)] التكاثر ٣/١٠٢ - ٤.

وذهب ابن عاشور في تفسيره لسورة الشرح المذكورة، أن الجملة الثانية (إنَ مع العسر يسرا) توكيد للجملة الأولى [فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا] وفائدة هذا التوكيد، تحقيق اطراد هذا الوعد وتعميمه، وقول النبي (ﷺ): (لن يغلب عسر يسرين) صحيح البخاري: ٧١٢/٨، قد ارتبط لفظه ومعناه بهذا التوكيد في هاتين الآيتين في سورة الشرح، إذ إنّ اللفظ النكرة إذا أعيد نكرة، فالثاني غير الأول، وإذا أعيد اللفظ معرفة فالثاني هو الأول نفسه ينظر: التحرير والتنوير ٣٠/١٥.

وقال د. فاضل السامرائي: جاء التوكيد اللفظي في قوله جل ثناؤه [كَلَّا إِذَا دُكَّتِ الْأَرْضُ دَكًّا دَكًّا (٢١)] الفجر ٢١/٨٩، بإعادة اللفظ الأول (دكا)، وللتكرار اللفظي في القرآن الكريم وظيفتان: هما: وظيفة معنوية، وهي التوكيد، والثانية: وظيفة تنغيمية، تؤديها الأصوات أو المقاطع المكررة في الكلمات أو الجمل معاني النحو ١٢٩/٤ وقواعد النحو العربي في ضوء نظرية النظم ٢٦٠.

وعندما يراد توكيد بناء (يفعل) المقترن بـ(سوف)، تقترن (سوف) باللام المؤكدة، فيصبح البناء (لسوف يفعل) في نحو قوله عزّ وجل: [وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَى (٥)] الضحى ٥/٩٣، والهدف الأساس في التوكيد هو تقرير المعنى وتحقيقه في نفس السامع ينظر: التبيان في إعراب القرآن ١٣٨/١، وقد يؤكد الفعل بمصدر فعل آخر نيابة عن المصدر، كما في قوله جل ثناؤه: [وَاذْكُرِ اسْمَ رَبِّكَ وَتَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتِيلاً (٨)] المزمل ٨/٧٣، وفي ذلك دلالة على ما للتبتيل من أثر في استجلاب رضوان الله، فأمر به مؤكدا، ولعل السر في العدول إلى هذا المصدر، هو المحافظة على النغمة الموسيقية للآية من بلاغة القرآن ١١٤.

ومن ألوان التوكيد أن تكون في الجملة أداة من أدوات التوكيد، وهي إن، وأَنَ، ولام الابتداء، والقسم، و(ألا) الاستفتاحية، وهاء التنبيه، وكأن في تأكيد التشبيه، وضمير الشأن، وضمير الفصل، والسين، وسوف، ونونا التوكيد، ودخول الأحرف الزائدة في الجملة، وتؤكد الجملة بذلك؛ لتثبيت معناها، وتوطيده في النفس، وكلما كان هذا المعنى مجالاً للشك أو الإنكار، كلما كان موضع التوكيد أنسب وأقوى، ويفيد ضمير الشأن التوكيد، من ناحية انه يثير النفس، ويدفعها إلى معرفة المراد منه، فإذا جاء تفسيره، استقر هذا التفسير في النفس، وتأكد فيها، وقليلاً ما ورد استخدام القرآن الكريم لهذا الضمير في المواضع التي يراد بها تعظيم أمر وتفخيمه عن طريقة إبهامه ثم إيضاحه، ومن أمثلته ما جاء في سورة الإخلاص، وهي من قصار السور قوله سبحانه وتعالــى: [قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ (١)] الإخلاص ١/١٠٢.

وأما ضمير الفصل فهو كثير في القرآن الكريم ومن أمثلته قوله عز و جل: [وَأَنَّهُ هُوَ أَضْحَكَ وَأَبْكَى (٤٣) وَأَنَّهُ هُوَ أَمَاتَ وَأَحْيَا (٤٤) وَأَنَّهُ خَلَقَ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَالْأُنْثَى (٤٥) مِنْ نُطْفَةٍ إِذَا تُمْنَى (٤٦) وَأَنَّ عَلَيْهِ النَّشْأَةَ الْأُخْرَى (٤٧) وَأَنَّهُ هُوَ أَغْنَى وَأَقْنَى (٤٨) وَأَنَّهُ هُوَ رَبُّ الشِّعْرَى (٤٩)] النجم ٤٣/٥٣-٤٩. وقد استخدم القرآن هنا ضمير الفصل في الأفعال التي هي مظنة الاشتراك كما ترى

ذلك في جملة الإضحاك والإبكاء، والإماتة والإحياء، والإغناء والإقناء، أما حيث لا تدعى الشركة، فلا حاجة إلى هذا الضمير، كما نرى في غيرها من جمل السورة من بلاغة القرآن ١١٧، ١١٨.

قال ابن الأثير (ت ٦٣٧هـ): وردت (اللام) في قوله تعالى: [إِذَا جَاءَكَ الْمُنَافِقُونَ قَالُوا نَشْهَدُ إِنَّكَ لَرَسُولُ اللَّهِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّكَ لَرَسُولُهُ وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ (١)] المنافقون ١/٦٣، لغرض التوكيد في هذه التراكيب المتتالية، والأولى وردت في قول المنافقين، وجاءت مؤكدة، لأنهم أظهروا من أنفسهم التصديق برسالة النبي (ﷺ)، وتملقوا له، وبالغوا فيه وفي باطنهم خلافه، وأما ما ورد في الثانية والثالثة، فصحيح لا ريب فيه، واللام في الثانية، لتصديق رسالته وفي الثالثة، لتكذيب المنافقين، فيما كانوا يظهرونه من التصديق، الذين هم على خلافه، وأسلوب القسم في العربية فيه معنى التوكيد، وهو أسلوب يسوقه المتكلم، لتحقيق الحكم وتوكيد ما يعمقه في النفس القسم بالألفاظ المقدسة نحو لفظ الجلالة والألفاظ الأخرى الدالة عليه وغيرها من الألفاظ التي تحمل قدسيته لتوثيق الأحداث في الكلام المقسم عليه المثل السائر ٣٧/٢.

و قال الفراء: تزاد (لا) توكيداً بعد حرف عطف متقدم عليه نفي، كما ورد في قوله جل شأنه: [اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ (٦) صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ (٧)] الفاتحة ٦،٧/١، جاءت (لا) في هذا السياق توكيدا للنفي، أو هي زائدة، جاءت زيادتها، لمجيء (غير) قبل الكلام، وفيه معنى النفي، والتقدير: لا المغضوب عليهم ولا الضالين معاني القرآن (الفراء) ٣٧٤/١.

أما التوكيد المعنوي: فهو على ضربين، أحدهما: ما يرفع توهم مضاف إلى المؤكد، وله لفظان: النفس والعين، وثانيهما: هو ما يرفع توهم عدم إرادة الشمول، والمستعمل لذلك: كلَ و كلا وكلتا وجميع ينظر: شرح ابن عقيل ٢٠٦/٢، ٢٠٧. فإن لفظ (كلَ) حكمه الإفراد والتذكير، وأن معناها بحسب ما

تضاف إليه، فإن كانت مضافة إلى **مذكر**، وجب مراعاة معناها، ولذلك جاء الضمير مفردا مذكَرا في نحو قوله عزَ وجلَ: [وَكُلُّ شَيْءٍ فَعَلُوهُ فِي الزُّبُرِ (٥٢)] القمر ٥٢/٥٤، ومفردا مؤنثا، في قوله جلَ ثناؤه: [كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ (٣٨)] المدثر ٣٧/٧٤، أمَا قوله سبحانه وتعالى: [وَالَّذِينَ آمَنُوا وَاتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِإِيمَانٍ أَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَمَا أَلَتْنَاهُمْ مِنْ عَمَلِهِمْ مِنْ شَيْءٍ كُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ رَهِينٌ (٢١)] الطور ٢١/٥٢، فهذا استغراق وإحاطة بجميع أفراد البشر، وإذا أضيفت إلى نكرة، أفادت كلَ فرد من أفراد الجنس، وإذا أضيفت إلى معرفة، فإن كانت المعرفة عامة استغرقت كل الأفراد كما جاء في قولنا : (كل البشر محاسب) وإذا كانت معهودة استغرقت كل الأفراد المعهودين نحو: (أقبل كل الطلاب) فهو استغراق لطلاب مخصوصين، وفي حالة الإضافة إلى المعرفة، فقالوا: تصح مراعاة اللفظ والمعنى فتقول (كل أخويك ذاهبون) (معاني النحو، ١١٨/٤-١١٩) وجاء في المخصص: إن (كُلاّ) لفظ واحد ومعناه جميع، ولهذا يعمل مرة على اللفظ ومرة على المعنى، فيقال: (كلهم ذاهب) وذاهبون، فإن قطعت (كل) عن الإضافة لفظا، جاز مراعاة اللفظ والمعنى كقوله تعالى: [وَأَصْحَابُ الْأَيْكَةِ وَقَوْمُ تُبَّعٍ كُلٌّ كَذَّبَ الرُّسُلَ فَحَقَّ وَعِيدِ (١٤)] سورة (ق) ١٤/٥٠، فأفرد مراعاة للفظ (كل) وجمع مراعاة لمعناها، وأفرد في قوله جل وعلا: [كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ (٢٦)] الرحمن ٢٦/٥٥، لما لم يجتمعوا في الفناء معاني النحو ١١٨/٤، ١١٩. وفي سورة الكوثر قال تعالى: [إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ (١) فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَانْحَرْ (٢) إِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْأَبْتَرُ (٣)] الكوثر ١/١٠٨-٣، إنه قيد الخبرين في هذه السورة بـ(إن)، توكيدا، وتأكيدا والخبر إذا أكّد بـ(إنَّ) قارب القسم أسرار التكرار في القرآن ٢٢٦.

وجاء التوكيد في قوله عز وجل: [فَالسَّابِقَاتِ سَبْقًا (٤)] النازعات ٤/٧٩، بالمصدر المرادف لمعناه وهو (سبقا) وذلك للتأكيد، ولدلالة التنكير على عظم ذلك السبق إذ حمل على معنى المسرعات، كناية عن عدم مبالاة الفرسان

بعدوهم وحرصهم على الوصول إلى أرض العدو، أو على معنى غلبهم أعدائهم التحرير والتنوير ٦٤/٣٠، وجاء تأكيد العذاب بـ(السين) قواعد النحو العربي في ضوء نظرية النظم /٤٢، في قوله تعالى: [تَبَّتْ يَدَا أَبِي لَهَبٍ وَتَبَّ (١)] المسد ٣/١١١.

٢-العطف (أوجه الاتساق النسقي):

قسَم علماء النحو العطف على قسمين: عطف نسق وعطف بيان، فعطف النسق هو حمل اسم على اسم، أو فعل على فعل، أو جملة على جملة، بشرط توسط حرف من الحروف التي وضعتها العرب لذلك، منها: الواو، والفاء، وثمَ ، وحتى، و أو، وأمَا، وبل، ولكن(١)، أو هو: التابع، المتوسط بينه وبين متبوعه أحد حروف العطف(٢)، أما العطف البياني فهو : جريان اسم جامد معرفة في الأكثر على اسم دونه في الشهرة يبينه، كما يوضحه النعت نحو: جاءني أبو حفص عمر ينظر: شرح جمل الزجاجي ٢٢٣/١، وعرفه ابن عقيل (ت ٧٦٩هـ) بقوله: ((هو التابع، الجامد، المشبه للصفة: في إيضاح متبوعه وعدم استقلاله)) شرح ابن عقيل ٢٢٤/٢. وللاتساق النسقي أوجه، هي:

أ) النسق التوافقي:

قد يعطف اسم على اسم في القرآن الكريم، قال الزمخشري في هذا النمط من النسق فيما ورد ذكره في قوله جلَ ثناؤه: [إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ (١)] النصر ١/١١٠، عطف الفتح على النصر، لأن الإغاثة والإظهار على العدو، ومنه (نصر الله الأرض) أي: غاثها، والفتح: فتح البلاد، والمعنى: نصر رسول الله (ﷺ) على العرب، أو على قريش، وفتح مكة، وقيل : جنس نصر الله للمؤمنين، وفتح بلاد الشرك عليهم الكشاف ٢٣٩/٤. وفي قوله سبحانه وتعالى: [إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ (١٧) فَإِذَا قَرَأْنَاهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ (١٨) ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ (١٩)] القيامة ١٧/٧٥-١٩، جاء هنا عطف (القرآن) على (الجمع) وذلك لتوكيد التغاير، والآية الثانية آتية، لتؤكد أن (القرآن) مصدر من (قرأ) بمعنى القراءة، أي الترديد

والترتيل مفهوم النص دراسة في علوم القرآن ٥٢، وقد أجاز الزمخشري العطف بالواو، واستدلَ بقوله تبارك وتعالى: [الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ بِحُسْبَانٍ (٥) وَالنَّجْمُ وَالشَّجَرُ يَسْجُدَانِ (٦)] الرحمن ٥٥/ ٥، ٦ :((لأنّ الشمس والقمر سماويان، والنجم والشجر أرضيان، فبين القبيلين تناسب من حيث التقابل، وأن السماء والأرض لا تزالان تذكران قرينتين، وأن جري الشمس والقمر بحسبان من جنس الانقياد لأمر الله تعالى، فهو مناسب لسجود النجم والشجر، وقيل: علّم القرآن، جعله علامة و آية)) الكشاف ٥٠/٤.

وقال الإمام الفخر الرازي : ((إن (الفاء) في (فادخلي) للتعقيب في قوله عزّ وجل: [يَا أَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ (٢٧) ارْجِعِي إِلَى رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً (٢٨) فَادْخُلِي فِي عِبَادِي (٢٩) وَادْخُلِي جَنَّتِي (٣٠)] الفجر ٨٩/٢٧-٣٠، ولما كانت الجنة الجسمانية لا يحصل الفوز بها إلا بعد قيام القيامة الكبرى، لا جرم أن يذكر (وادخلي جنتي) بالواو لا بالفاء، والله سبحانه أعلم بالصواب)) التفسير الكبير ١٧٩/٣١، وذكر ابن الأثير في تفسيره لقوله تبارك وتعالى: [قُتِلَ الْإِنْسَانُ مَا أَكْفَرَهُ (١٧) مِنْ أَيِّ شَيْءٍ خَلَقَهُ (١٨) مِنْ نُطْفَةٍ خَلَقَهُ فَقَدَّرَهُ (١٩) ثُمَّ السَّبِيلَ يَسَّرَهُ (٢٠) ثُمَّ أَمَاتَهُ فَأَقْبَرَهُ (٢١) ثُمَّ إِذَا شَاءَ أَنْشَرَهُ (٢٢)] عبس ٨٠/١٧-٢٢، : ((إنه لما قال: [فَقَدَّرَهُ] ولم يقل (ثمّ قدره)، لأن التقدير لما كان تابعا للخلْقة وملازما لها عطفه عليها بالفاء، وذلك بخلاف قوله: [ثُمَّ السَّبِيلَ يَسَّرَهُ]، لأن بين خلقته وتقديره في بطن أمه، وبين إخراجه منه، وتسهيل سبيله، مهلة وزمانا، فلذلك عطفه ب(ثمَ) وعلى هذا جاء قوله عز و جل: [ثُمَّ أَمَاتَهُ فَأَقْبَرَهُ (٢١) ثُمَّ إِذَا شَاءَ أَنْشَرَهُ (٢٢)] لأنّ بين إخراجه من بطن أمه وبين موت الإنسان وإقباره لا تراخي ولا مهلة بين موت الأنسان واقباره، ولذلك عطفه بالفاء الدالة على التعقيب، وبين الموت والنشر للحساب و تراخي ومهلة ، ولذلك عطف بثم)) المثل السائر ٣٢/٢، وجاء قوله: [مِنْ نُطْفَةٍ خَلَقَهُ] بلا واو، لأنها مفسرة لقوله [مِنْ أَيِّ شَيْءٍ خَلَقَهُ] وعطف قوله (قدره) بالفاء، تنبيها على أن التقدير مرتب على الخلق وعلى عدم التراخي

بينهما، وعطف (السبيل) بـ(ثمَ)، لما بين الخلق والهداية من التراخي بينهما بأزمنة طويلة، ثم عطف الإقبار بالفاء، إذ لا مهلة هناك، ثم عطف الانتشار بـ(ثم)، لما يكون هناك من التراخي باللبث في الأرض أزمنة متطاولة من بلاغة القرآن ١٧٩، وقال ابن عاشور:((وحصل العطف بالفاء دون (الواو) في قوله تعالى: [الَّذِي خَلَقَ فَسَوَّى (٢)] الأعلى ٢/٨٧، وذلك للإشارة إلى أن مضمونها هو المقصود من الصلة، وأن ما قبله توطئة له، فـ(الفاء) هنا للتفريع في الذكر باعتبار أن الخلق مقدم في اعتبار المعتبر على التسوية، وإن كان حصول التسوية مقارنا لحصول الخلق)) التحرير والتنوير ٢٧٥/٣٠، فالعطف يكون بالفاء لاحقا للمعطوف عليه في الزمان، كما في (قام زيدُ فعمرو) وكذلك الحال أيضا في النص الكريم في قوله تعالى [لَقَدْ كُنْتَ فِي غَفْلَةٍ مِنْ هَذَا فَكَشَفْنَا عَنْكَ غِطَاءَكَ فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ (٢٢)]سورة (ق) ٢٢/٥٠، وهذا مفهوم الترتيب الذي فهمه النحاة الأوائل، وجعلوا فاء العطف مقصورة عليه ينظر: سورة الأعراف دراسة نصية ٢٤٨، ويظهر الفرق بين (الفاء) و(الواو) في سورة الحاقة في هاتين الآيتين:

قال الله سبحانه وتعالى: [فَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَيَقُولُ هَاؤُمُ اقْرَءُوا كِتَابِيَهْ (١٩)] الحاقة ١٩/٦٩، وقال الله جل ثناؤه: [وَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ بِشِمَالِهِ فَيَقُولُ يَا لَيْتَنِي لَمْ أُوتَ كِتَابِيَهْ (٢٥)] الحاقة ٢٥/٦٩، تم العطف في الآية الأولى بالفاء (فأما) وبعده بالواو (وأما)، لأن الأول متصل بأحوال القيامة وأهوالها، فاقتضى الفاء للتعقيب والترتيب، والثاني متصل بالأول فأدخل الواو، لأنه للجمع أسرار التكرار في القرآن ٢٠٩، وتقترن الجملة المؤكدة بعاطف، تحقيقا لمقاصد مخصوصة للمتكلمين تمتزج بفائدة التوكيد في تمكين المعنى ومنه قوله عز وجل: [وَمَا أَدْرَاكَ مَا يَوْمُ الدِّينِ (١٧) ثُمَّ مَا أَدْرَاكَ مَا يَوْمُ الدِّينِ (١٨)] الانفطار ١٧/٨٢، ١٨، فقد اقترنت جملة التوكيد هنا بحرف العطف (ثم)، لفائدة مخصوصة ينظر: الأبعاد المعنوية للوظائف النحوية ١٣١. وقال الطيبي:((قد يخرج العطف لا على مقتضى الظاهر كما في قوله جل وعلا: [فَلَا اقْتَحَمَ الْعَقَبَةَ

(١١) وَمَا أَدْرَاكَ مَا الْعَقَبَةُ (١٢) فَكُّ رَقَبَةٍ (١٣) أَوْ إِطْعَامٌ فِي يَوْمٍ ذِي مَسْغَبَةٍ (١٤) يَتِيمًا ذَا مَقْرَبَةٍ (١٥) أَوْ مِسْكِينًا ذَا مَتْرَبَةٍ (١٦) ثُمَّ كَانَ مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ وَتَوَاصَوْا بِالْمَرْحَمَةِ (١٧)] البلد ١١/٩٠-١٧، والغرض من (ثم) هنا هو: تراخي رتبة الإيمان على العتق والصدقة، لا تراخي الوقت؛ لان الإيمان هو السابق لكل شيء)) التبيان في البيان ٦٣.

وقال الزجاج:((إن (أو) في قوله تعالى: [فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ وَلَا تُطِعْ مِنْهُمْ آثِمًا أَوْ كَفُورًا (٢٤)] الإنسان ٢٤/٧٦، أوكد من (الواو)، لأن الواو إذا قلت: لا تطع زيداً وعمراً، فأطاع أحدهما، كان غير عاص، أمره ألاّ يطيع الأثنين، فإذا قال: [وَلَا تُطِعْ مِنْهُمْ آثِمًا أَوْ كَفُورًا]، فـ(أو) قد دلَّت على أن كل واحد منهما أهلُ لأن يعصى، وكما أنك إذا قلت: لا تخالف الحسن أو ابن سيرين، أو قلت: اتبع الحسن أو ابن سيرين، فقد قلت: هذان أهل أن يتبعا، وكل واحد منهما أهل)) معاني القرآن وإعرابه (الزجاج) ٢٠٥/٥.

ب) النسق التخالفي:

ومن أمثلة النسق التخالفي من خلاف التقابلي، قال الأخفش الأوسط:((الواو في قوله جل ثناؤه [وَاللَّيْلِ إِذَا يَغْشَى (١) وَالنَّهَارِ إِذَا تَجَلَّى (٢) وَمَا خَلَقَ الذَّكَرَ وَالْأُنْثَى (٣)] الليل ١/٩٢-٣، هي واو العطف، عطف بها على الواو التي في القسم الأول، وقال بعضهم، وما خلق الذكر والأنثى، فجعل القسم بالخلق كأنه أقسم بما خلق، ثم فسره وجعله بدلا من ما)) معاني القرآن (الأخفش) ٥٣٩/٢.

ويلحظ الترتيب التخالفي في قوله تعالى: [لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ وَالْمُشْرِكِينَ مُنْفَكِّينَ حَتَّى تَأْتِيَهُمُ الْبَيِّنَةُ (١)]البينة ١/٩٨، وهذا العطف يدل على أن من أشرك بالله تعالى لا يعد من أهل الكتاب، ولا تسري عليه أحكامهم حتى لو كان ينتسب إليهم، لأن العطف يتطلب مغايرة المعطوف

للمعطوف عليه، وثبت في هذا العطف هناك من هو من أهل الكتاب ولا يعد مشركاً، ولهذا فزواج الموحد من الكتابيات جائز بمقتضى دلالة هذه الآية ينظر: أثر الدلالة النحوية واللغوية ٢٨٣.

وقال أبو البركات الأنباري:((إن عطف الضمير المنفصل (هو) على الضمير المرفوع المستكن في (استوى) في قوله سبحانه وتعالى: [ذُو مِرَّةٍ فَاسْتَوَى (٦) وَهُوَ بِالْأُفُقِ الْأَعْلَى (٧)] النجم ٥٣/ ٦، ٧، والمعنى: فاستوى جبريل و محمد (ﷺ) بالأفق، وهو مطلع الشمس، لأن الواو هنا حالية، لا واو العطف، والمراد به جبريل عليه السلام وحده، والمعنى: أن جبريل وحده استوى بالقوة في حالة كونه بالأفق، وهذا قول البصريين، وقيل: فاستوى على صورته التي خلق عليها في حالة كونه بالأفق، وإنما كان قبل ذلك يأتي النبي (ﷺ) في صورة رجل)) الإنصاف في مسائل الخلاف ٤٧٥/٢. ورجح عبدالخالق عضيمة المعنى على هذا الوجه:((المراد بـ(فاستوى) يعني: جبريل عليه السلام، والمراد ب(هو): محمد (ﷺ)، وفي هذا التأويل: العطف على الضمير المرفوع من غير فصل، وهو مذهب الكوفيين، وقد يقال على عكس ذلك)) ينظر: دراسات لأسلوب القرآن ٨٧/١، وكذلك الحال في سورة المسد جاء بهذا النمط النسقي في قوله تعالى: [تَبَّتْ يَدَا أَبِي لَهَبٍ وَتَبَّ (١) مَا أَغْنَى عَنْهُ مَالُهُ وَمَا كَسَبَ (٢) سَيَصْلَى نَارًا ذَاتَ لَهَبٍ (٣) وَامْرَأَتُهُ حَمَّالَةَ الْحَطَبِ (٤)] المسد ١١١/١-٤، قوله (وَامْرَأَتُهُ) عطف على الضمير المرفوع المستكن في (سَيَصْلَى) وحسنه الفصل بالمفعول وصفته دراسات لأسلوب القرآن ٤٥٤/٣، وقال الفراء:((إن عطف الأمر على الماضي في قوله جلَ ثناؤه: [وَأَنْفِقُوا مِنْ مَا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ فَيَقُولَ رَبِّ لَوْلَا أَخَّرْتَنِي إِلَى أَجَلٍ قَرِيبٍ فَأَصَّدَّقَ وَأَكُنْ مِنَ الصَّالِحِينَ (١٠)]المنافقون ٦٣/١٠، أن (الفاء) لو لم تكن في (فأصَدق) كانت مجزومة (أصدق)، فلما وردت (وأكن) وردت على تأويل الفعل لو لم تكن فيه (الفاء) ومن أثبت (الواو) رده على الفعل الظاهر فنصبه وهي في قراءة عبدالله (وأكون

من الصلحين) الحجة في القراءات السبع ٣٤٦، ومعجم القراءات القرآنية ١٥٥/٧، وقد يجوز نصبها وإن لم تكن فيها الواو، لأن العرب قد تسقط (الواو) في بعض الهجاء، كما أسقطوا الألف من (سليمن) وأشباهه، ورأيت في بعض مصاحف عبدالله (فقولا): فقلا، بغير واو)) معاني القرآن (الفراء) ١٦٠/٣.

وقد يحدث الاتساق في النسق الجملي في النص القرآني، كما ورد في سورة الإنسان بين قوله تعالى: [إِنَّ الْأَبْرَارَ يَشْرَبُونَ مِنْ كَأْسٍ كَانَ مِزَاجُهَا كَافُورًا (٥)] الإنسان ٥/٧٦، وقوله تعالى: [وَيُطَافُ عَلَيْهِمْ بِآنِيَةٍ مِنْ فِضَّةٍ وَأَكْوَابٍ كَانَتْ قَوَارِيرَا (١٥)]الإنسان ١٥/٧٦، فعطف الآية الثانية على الأولى، وهذا مما اقتضاه التناسب بين الجملتين الفعليتين فعلهما مضارع معلوم (يشربون)، ومضارع مجهول (يطاف) فالتناسب بينهما في الفعلية والمضارعية وذلك من أحسن أحوال الوصل، لتحقيق الاتساق المعنوي، لذا عاد الكلام إلى صفة مجالس شرابهم، وهذه الجملة: بيان لما أجمل في جملة [إِنَّ الْأَبْرَارَ يَشْرَبُونَ مِنْ كَأْسٍ] وإنما عطفت عليها لما فيها من مغايرة مع الجملة المعطوف عليها من صفة آنية الشراب، فلهذه المناسبة أعقب ذكر مجالس أهل الجنة ومتكآتهم بذكر ما يستتبعه ما تعارفه أهل الدنيا من أحوال أهل البذخ والترف واللذات بشرب الخمر، إذ يدير عليهم آنية الخمر سقاة، وإذا كان ذلك معروفا لم تكن حاجة إلى ذكر فاعل الطواف، فبنى للنائب عن الفاعل، وهذا وعد لهم بإعطائه متمناهم في الدنيا مع مزيد عليه من نعيم الجنة ما لا عين رأت ولا خطر على بال بشر التحرير والتنوير ٣٧٩/٢٩.

ومن باب التناسق التخالفي قوله تعالى: [وَالْفَجْرِ (١) وَلَيَالٍ عَشْرٍ (٢) وَالشَّفْعِ وَالْوَتْرِ (٣) وَاللَّيْلِ إِذَا يَسْرِ (٤)] الفجر ١/٨٩-٤، عطف [وَلَيَالٍ عَشْرٍ] على [وَالْفَجْرِ] الذي أذن بهذا النسق هو: أن الفجر وقت انتهاء الليل، فبينه وبين الليل جامع المضادة، والليل آية من آيات القدرة الإلهية، فلما أريد عطفه على الفجر بقوله عز اسمه: [وَاللَّيْلِ إِذَا يَسْرِ] الفجر ٤/٨٩، خصت قبل ذكره بالذكر، ليالٍ مباركةٍ، إذْ هي من أفراد الليل التحرير والتنوير ٣١٣/١٥.

وعطف الأرض في القسم على السماء، في قوله تبارك وتعالى: [وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الرَّجْعِ (١١) وَالْأَرْضِ ذَاتِ الصَّدْعِ (١٢) إِنَّهُ لَقَوْلٌ فَصْلٌ (١٣) وَمَا هُوَ بِالْهَزْلِ (١٤)] الطارق ٨٦/١١-١٤، لأن بذكرها إتمام المناسبة بين طرفي القسم التحرير والتنوير ٢٧٦/١٣، وقد يأتي النسق التخالفي بين الاسم والفعل، وقد ذكر الزمخشري من باب التناسق التخالفي في قوله سبحانه وتعالى: [وَالْعَادِيَاتِ ضَبْحًا (١) فَالْمُورِيَاتِ قَدْحًا (٢) فَالْمُغِيرَاتِ صُبْحًا (٣) فَأَثَرْنَ بِهِ نَقْعًا (٤) فَوَسَطْنَ بِهِ جَمْعًا (٥)] العاديات ١٠٠/١-٥:((عطف الفعل (أثرن) على الاسم الذي هو (العاديات) وما بعده، لأنها أسماء فاعلين تعطي معنى الفعل وحكمه مجيء هذا المعطوف فعلا على اسم فاعل، تصوير هذه الأفعال في النفس، فإن التصوير يحصل بإيراد الفعل بعد الاسم، لما بينهما من التخالف، وهو أبلغ من التصوير بالأسماء المتناسقة، وكذلك الحال في التصوير بالمضارع بعد الماضي)) الكشاف ٢٨٨/٤. والذي جوز هذا التخالف بين المتعاطفين:((هو أنَّ كلاً منهما في تقدير الآخر، والمعطوف عليه مقسم به، وليس كذلك المعطوف الفعلي، فإن حرف الجر لا يدخل على الفعل كما هو معلوم)) أساليب بلاغية ٢٠٢، وقد تنسق جملة حالية اسمية على جملة أخرى فعلية كما في قوله عز وجل: [وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا يَسْتَغْفِرْ لَكُمْ رَسُولُ اللَّهِ لَوَّوْا رُءُوسَهُمْ وَرَأَيْتَهُمْ يَصُدُّونَ وَهُمْ مُسْتَكْبِرُونَ (٥)] المنافقون ٥/٦٣، وهاتان الجملتان هما حالان عند أبي حيان الأندلسي ينظر: البحر المحيط ٢٧٣/٨، و دراسات لأسلوب القرآن ٨١/٣. وقال ابن عصفور (ت ٦٦٩هـ): ((الواو للجمع بين الشيئين من غير ترتيب ولا مهلة فإذا قلت: قام زيد وعمرو، احتمل الكلام ثلاثة معان: أعني أن يكون زيد قام قبل عمرو، أو عمرو قام قبله بمهلة أو غير مهلة، وأن يكونا قاما معا، وزعم بعض الكوفيين: أنها للترتيب، فإذا قلت: قام زيد وعمرو، فالقائم أولا زيد، وعمرو بعده لا مهلة، واستدلوا على قولهم بقوله عز و جل: [إِذَا زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ زِلْزَالَهَا (١) وَأَخْرَجَتِ الْأَرْضُ أَثْقَالَهَا (٢)] الزلزلة ١/٩٩، ٢، قالوا: فزلزال الأرض قبل

إخراج أثقالها، والواو هي التي دلت على ذلك)) شرح جمل الزجاجي ١/ ٢٢٦، وقد يترتب نسق الفعل على الاسم، كما في قوله سبحانه وتعالى [أَوَلَمْ يَرَوْا إِلَى الطَّيْرِ فَوْقَهُمْ صَافَّاتٍ وَيَقْبِضْنَ مَا يُمْسِكُهُنَّ إِلَّا الرَّحْمَنُ إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ بَصِيرٌ (١٩)] سورة (الملك) ١٩/٦٧، أي عطف الفعل المضارع (يقبضن) على اسم الفاعل (صافات) وذكر ابن عاشور أنّ هذا المشتق شبيه بالفعل في الاشتقاق، وإفادة الاتصاف بحدوث المصدر في فاعله، فلم يفت بعطفه تماثل المعطوفين في الاسمية والفعلية، الذي هو من محسنات الوصل والقبض ضد البسط، والمراد به هنا ضد الصف المذكور قبله، إذا كان ذلك دالاً على معنى البسط، ومفعوله المحذوف هنا هو: عين المحذوف في المعطوف عليه، أي قابضات أجنحتهن حين يدنينها من جنوبهن، للازدياد من تحريك الهواء للاستمرار في الطيران، وأوثر المضارع في يقبضن لاستحضار تلك الحالة العجيبة، وهي عكس بسط الجناحين، وبه يدوم الطيران قوة وامتدادا وجيء في وصفهنَّ بالقبض بصيغة المضارع، لدلالة الفعل على التجدد، اي ويجددنَّ قبض اجنحتهنَّ في وقت الطيران للاستعانة بقبض الاجنحة على زيادة التحرك عندما يحسسنَّ بتغلب جاذبية الارض على حركة الطيران. وجيء في وصف الطير بالصافات بصيغة الاسم، لأن الصف هو أكثر أحوالها عند الطيران، فناسبه الاسم الدال على الثبوت والدوام، وجيء في وصفهن بالقبض بصيغة المضارع، لدلالة الفعل على التجدد، أي: ويجددن قبض أجنحتهن في وقت الطيران، للاستعانة بقبض الأجنحة على زيادة التحرك عندما يحسسْن بتغلب جاذبية الأرض على حركة الطيران، ونظيره ما جاء في قوله تعالى: [إِنَّا سَخَّرْنَا الْجِبَالَ مَعَهُ يُسَبِّحْنَ بِالْعَشِيِّ وَالْإِشْرَاقِ (١٨)] سورة (ص) ١٨/٣٨، وقال ابن عاشور:((عطف (الطير) على (يسبحن)، لأن التسبيح في وقتين، والطير محشورة دوما، وانتصب (فوقهم) على الحال من (الطير) وكذلك انتصب (صافات) وجملة (ويقبضن) في موضع نصب على الحال، لعطفها على الوصف الذي هو حال، فالرؤية هنا بصرية

مضمنة معنى (النظر) ولذلك عديت إلى المرئي بـ(إلى))) التحرير والتنوير ٣٨/٢٩، ٣٩، والأصل في الطيران صف الأجنحة، لذلك جاء (صافات) بصيغة الاسم الدال على الثبات والأصل، أماَ القبض فهو: حالة طارئة وعارضة، لذلك جاء البناء الصرفي مناسبا ومتسقا لمعنى التغير والحدوث في بنية الفعل (ويقبضن) ينظر: عناصر تحقيق الدلالة في العربية ١٦٠، وهذا مصيب؛ لأن الكوفيين سموا اسم الفاعل بالفعل الدائم.

وقال ابن عاشور:((وقد يأتي النسق التخالفي في النص القرآني بين صيغتي الماضي والمضارع كما في قوله جلَ ثناؤه: [أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ (١) وَوَضَعْنَا عَنْكَ وِزْرَكَ (٢) الَّذِي أَنْقَضَ ظَهْرَكَ (٣) وَرَفَعْنَا لَكَ ذِكْرَكَ (٤)] الشرح ١/٩٤-٤، عطف الفعلين الماضيين (وضعنا) و(رفعنا) على الفعل المضارع (نشرح)، لأن (لم) قلبت زمن الحال إلى المضي، فعطف عليه الفعلان بصيغة الماضي، لأنهما داخلان في حيّز التقرير، فلما لم يقترن بهما حرف (لم) صيرّ بهما إلى تقيده بـ(لم) من معنى المضي)) التحرير والتنوير ٤١١/٣٠، لأن الفعل المضارع المسبوق بـ(لم) له قوة الماضي وضعا، وجاز العطف عليه بصيغة الماضي، ومن هذا القبيل أيضا ما جاء في قوله عز اسمه: [أَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِأَصْحَابِ الْفِيلِ (١) أَلَمْ يَجْعَلْ كَيْدَهُمْ فِي تَضْلِيلٍ (٢) وَأَرْسَلَ عَلَيْهِمْ طَيْرًا أَبَابِيلَ (٣) تَرْمِيهِمْ بِحِجَارَةٍ مِنْ سِجِّيلٍ (٤) فَجَعَلَهُمْ كَعَصْفٍ مَأْكُولٍ (٥)] الفيل ١/١٠٥ - ٥، إذ جاز عطف (أرسل) بصيغة الماضي على (ألم يجعل) بصيغة المضارع، لأنه بمعنى الماضي، وكذلك الحال في قوله تعالى: [أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ مِهَادًا (٦) وَالْجِبَالَ أَوْتَادًا (٧) وَخَلَقْنَاكُمْ أَزْوَاجًا (٨)] النبأ ٦/٧٨، ٨، وذلك بعطف (خلقناكم) على (ألم نجعل) وقد يبقى المضارع بـ(ألم) على معنى الاستقبال كقوله تعالى: [فِيهِمَا مِنْ كُلِّ فَاكِهَةٍ زَوْجَانِ (٥٢)] الرحمن ٥٢/٥٥، ومثل ذلك كثير في النص القرآني، لأن النفي بـ(لم) إما منقطع أو متصل بالحال أو مستمر أبدا ينظر: التراكيب اللغوية ٢٩٢.

٣-الاتساق النعتي:

النعت: هو التابع المكمل متبوعه، ببيان صفة من صفاته، أو بيان صفة من صفات ما تعلق به، أو هو اسم أو ما هو في تقدير اسم يتبع ما قبله لتخصص نكرة أو لإزالة إشراك عارض في معرفة أو مدح أو ذمَ أو ترحم أو تأكيد ينظر: شرح جمل الزجاجي ١٩٣/١ وشرح ابن عقيل ١٩٣/٢، أو أغراض أخرى، وتدل على التوضيح إذا كان المنعوت معرفة، كما في السورة الأولى نزلت وفي الآية الأولى منها، قوله تعالى: [اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ (١)] العلق ١/٩٦، فالوصف هنا نعت لله تعالى على جهة المدح شرح جمل الزجاجي ١٩٤/١، فتولى النعت هنا مهمة مدح المسند إليه أو الثناء عليه ينظر: شرح المقدمة المحسبة ٤١٣/٢.

وقال الفراء في تفسير قوله عز و جل: [يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تُوبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَصُوحًا عَسَى رَبُّكُمْ أَنْ يُكَفِّرَ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَيُدْخِلَكُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ يَوْمَ لَا يُخْزِي اللَّهُ النَّبِيَّ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ نُورُهُمْ يَسْعَى بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ يَقُولُونَ رَبَّنَا أَتْمِمْ لَنَا نُورَنَا وَاغْفِرْ لَنَا إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (٨)] التحريم ٨/٦٦، قوله [تَوْبَةً نَصُوحًا] قرأها أهل المدينة و الاعمش بفتح النون (نَصوحاً) وذكر عاصم (نُصوحاً) مثل: قعودا، والذين قالوا (نصوحاً) بـ(الضم) و ـ(الفتح) جعلوه من صفة التوبة، ومعناها: يحدَث نفسه إذا تاب من ذلك الذنب ألا يعود إليه أبدا معاني القرآن (الفراء) ٩٨/٣.

وقال الزمخشري: ((أن التوبة هنا وصفت بالنصح على الإسناد المجازي، والنصح صفة التائبين، وهو أن ينصحوا بالتوبة أنفسهم، فيأتوا بها على طريقها متداركة للمفرطات ماحية للسيئات، وذلك أن يتوبوا عن القبائح، لقبحها، نادمين عليها مغتمين أشد الاغتمام لارتكابها، مصرين وعازمين على أنهم لا يعودون إلى قبيح من القبائح إلا أن يعود اللبن في الضرع موطئين أنفسهم على ذلك)) الكشاف ١١٧/٤. وذهب الزجاج إلى القول: إن (سلسبيلا) في قوله عز وجل: [عَيْنًا فِيهَا تُسَمَّى سَلْسَبِيلًا (١٨)] الإنسان ١٨/٧٦، اسم العين، والتنوين هنا علامة

على أنه رأس آية وسلسبيل في اللغة، صفة لما كان في غاية السلاسة، وكأن العين سميت بصفتها، والمعنى: يسقون عينا معاني القرآن وإعرابه (الزجاج) ٢٠٣/٢.

وقال الشنقيطي: ((إن معنى [الأكرم] في قوله جل ثناؤه: [اقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ (٣)] العلق ٣/٩٦، أي هو الذي يعطي ويكرم بدون مقابل، ولا انتظار للمقابل، والواقع أن مجيء الوصف هنا بهذا الشكل والمعنى، بدلا من أي صيغة اشتقاقية أخرى، لما فيها من تلاؤم وتساوق وانسجام لهذا السياق، ما لا يناسب مكانها غيرها، لغزارة العطاء والكرم وجزيل المنة)) ينظر: أضواء البيان ٣٥٢/٩. وهكذا يظهر في النص القرآني دقة استعمال الألفاظ في التراكيب المختلفة.

وقال الأخفش الأوسط: ((إن التركيب (يجعل الولدان) في قوله سبحانه وتعالى: [فَكَيْفَ تَتَّقُونَ إِنْ كَفَرْتُمْ يَوْمًا يَجْعَلُ الْوِلْدَانَ شِيبًا (١٧)] المزمل ١٧/٧٣، هو: صفة اليوم، ولم يضف، لأنه أضمر)) معاني القرآن (الأخفش) ٥١٣/٢.

ولقد وصف (النار) بـ(ذات لهب) في قوله تبارك وتعالى: [سَيَصْلَى نَارًا ذَاتَ لَهَبٍ (٣)] المسد ٣/١١١، وذلك، لزيادة تقرير المناسبة بين اسمه وبين كفره، إذ هو: أبو لهب، والنار ذات لهب، وفي وصف النار بذلك زيادة كشف لحقيقة النار وهو بمثابة التأكيد، وبين لفظي (لهب) الأول و(لهب) الثاني، الجناس التام التحرير والتنوير ٦٠٥/٣٠.

وقال د. فاضل السامرائي: ((أن في العربية ظاهرة جديرة بالالتفات إليها وهي: ظاهرة القطع، ونعني بها: مغايرة النعت للمنعوت في الإعراب، وذلك بأن يكون المنعوت مرفوعا ونعته منصوبا، وقد يكون على عكس ذلك، أي يكون المنعوت مجرورا فيقع نعته مرفوعا، أو منصوبا في نحو قولك: (مررت بزيدٍ الكريمِ أوالكريمُ أو الكريمَ) ونبه القرآن الكريم على هذا النمط النعتي)) معاني النحو ١٦٧/٣، بقوله تعالى [وَامْرَأَتُهُ حَمَّالَةَ الْحَطَبِ (٤)] المسد ٤/١١١.

وقال الأخفش الأوسط :((نصب بعضهم (حمالةَ الحطب) على الذم، وهذه قرأ بها عاصم وحده وقرأ الباقون (حمالةُ الحطب) رفعا)) معاني القرآن (الأخفش) ٥٤٨/٢، لأنه لم يرد أن يخبر بأمر مجهول، وإنما ذكرها بأمر مشهور يعرفه كل واحد، إضافة إلى الذم بصيغة المبالغة، فهو ذمها بهذه الصيغة أولا، ثم بالقطع، بأن يجعل هذا أمرا معلوما لا يخفى على أحد، ولهذا إذا كانت الصفة لقصد التوضيح والتبيين، وتمييز الموصوف من غيره، لا يصح قطعها (إذ لا قطع مع الحاجة) فالموصوف إذا احتاج إلى صفات كثيرة، ليتميز من غيره، لم يصح قطع واحدة منها، قال ابن مالك شرح ابن عقيل على الفية ابن مالك ٢٠٣/٢:

وَإنْ نُعُوتٌ كَثُرَتْ وَقَدْ تَلَتْ   مُفْتَقِراً لِذِكْرِهِنَّ اتُبِعَتْ

وذلك، كأن تقول: (مررت بمحمدٍ الكاتبِ الشاعرِ التاجرِ) معاني النحو ١٦٧/٣. وقال د. تمام حسان: ((العرب تقطع النعت، فتختلف حركته الإعرابية عن حركة متبوعه، ويستبدل السياق بالمطابقة في الحركة، قرينة التبعية، كقوله تعالى: [عَالِيَهُمْ ثِيَابُ سُنْدُسٍ خُضْرٌ وَإِسْتَبْرَقٌ وَحُلُّوا أَسَاوِرَ مِنْ فِضَّةٍ وَسَقَاهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا (٢١)] سورة الإنسان ٢١/٧٦ . معجم القراءات القرآنية ٢٨/٨، بجر (خضر) على قراءة ابن كثير و عاصم، وفي هذا يقال ما قيل في إعراب المجاورة من قبل، وهو إعراب تدعو إليه أسباب جمالية خالصة، لا صلة بينها وبين مطالب المعنى الوظيفي، ومثله قوله تعالى: [قَالُوا إِنْ هَذَانِ لَسَاحِرَانِ يُرِيدَانِ أَنْ يُخْرِجَاكُمْ مِنْ أَرْضِكُمْ بِسِحْرِهِمَا وَيَذْهَبَا بِطَرِيقَتِكُمُ الْمُثْلَى (٦٣)] معجم القراءات القرآنية ٩٠/٤، و طه ٦٣/٢٠، وقوله تعالى: [أنَّ الله بريء من المشركين ورسوُله] بجر المعطوف على قراءة، وهو إتباع في الموسيقى اللفظية لا في المعنى)) اللغة العربية معناها ومبناها ٢٣٤، وقال عبدالقاهر الجرجاني:((الصفة تتبع الموصوف، كما في قوله تعالى: [فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ نَفْخَةٌ وَاحِدَةٌ (١٣)]الحاقة ٦٩ / ١٣، كما تقول في (جاء ني رجل ظريفٌ) و (مررت بزيد الظريف) المراد ههنا صفة تخصيص وأخرى توضيح وتبيين، وأن فائدة

التخصيص غير فائدة التوضيح، كما أن فائدة الشياع غير فائدة الإبهام، وأن من الصفة صفة لا يكون فيها تخصيص ولا توضيح ولكن يؤتى بها مؤكدة كقولهم: (أمس الدابر) دلائل الإعجاز ٣١، كما اتضح هذا الأمر في هذه الآية إذ جاء التوكيد على صورة نعت و(واحدة) توكيد ونعت في الوقت نفسه، وهذا من شأنه أن يؤدي إلى الاتساق الدلالي صوتا ونحوا وأسلوبا، فإن (واحدة) مفهومة من قوله تعالى (نفخة) معاني النحو ١١٢/٤.

٤-الاتساق بالتبعية البدلية:

البدل: هو العوض كشف المشكل في النحو ١٦/٢، قال الزجاجي: ((هو إعلام السامع بمجموعي الاسمين والفعلين على جهة البيان أو التأكيد، على أن ينوي بالأول منها الطرح من جهة المعنى لا من جهة اللفظ)) شرح جمل الزجاجي ٢٧٩/١، والقصد من البدل هو: الإيضاح بعد الإبهام، وفائدته البيان والتأكيد، أما الأول، فأنك إذا قلت: (رأيت خالدا أخاك) بيّنت: أنك تريد خالداً لا غيره، أما التأكيد، فإنه على نية تكرار العامل، فكأنه من جملتين، ولأنه دل على ما دل عليه الأول، إما بالمطابقة في بدل الكل أو بالتضمين، في بدل البعض، أو بالالتزام في بدل الاشتمال، مثال الأول الإتقان في علوم القرآن ٢١٠/٣: قوله عزَ اسمه: [اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ (٦) صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ (٧)] الفاتحة ٦/١، ٧.

وبوساطة البدل يتحقق كمال الاتصال في العملية التخاطبية، لأن البدل هو المبدل منه في المعنى غالبا؛ لشدة هذا التماسك بينهما دلالة، استغنى عن الأداة اللفظية الرابطة بين الطرفين، فالرابط بينهما دلالي، ويسهم البدل في سورة الفاتحة في تحقيق التماسك الدلالي على مستوى الآية الواحدة، كما في قوله تعالى عزَّ وجلَّ: [الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ (٢)] الفاتحة ٢/١، وعلى مستوى أكثر من آية كما هو بين الآيتين: (٦، ٧) في سورة الفاتحة، ويلحظ في البدل مرجعية سابقة في ضوء التماسك، فهو يرجع في دلالته إلى المبدل منه، السابقة عليه،

فالعلاقة بينهما كما تبدو، تكون بهذا الشكل علم اللغة النصي ٢٧٢/١، و إعجاز القرآن بين المعتزلة والأشاعرة ١٦٦:

المبدل منه		البدل
	مرجعية داخلية سابقة	
الله سبحانه وتعالى	←	رب العالمين
الصراط المستقيم	←	صراط الذين
الضمير في (عليهم)	←	غير المغضوب عليهم

فقال سيبويه: (هذا زيد رجل منطلق) على البدل، فـ(ناصية كاذبة) في قوله تعالى تبارك اسمه: [كَلَّا لَئِنْ لَمْ يَنْتَهِ لَنَسْفَعًا بِالنَّاصِيَةِ (١٥) نَاصِيَةٍ كَاذِبَةٍ خَاطِئَةٍ (١٦)] العلق ١٥/٩٦، ١٦، بدل الكل من الكل الكتاب ٨٦/٢.

قال الأخفش الأوسط: إن قوله (أحد) بدل من قوله (الله) في قوله سبحانه وتعالى: [قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ (١)]الإخلاص ١١٢/ ١، كأنّه قال: (هو أحد)، ومن العرب من لا ينوَن، يحذف لاجتماع الساكنين، لأن النون فرع على حروف المد، فلذلك حذفوها لالتقاء الساكنين معاني القرآن (الأخفش) ٢/ ٥٤٩.

وقال الزجاج: ((يلحظ في تفسير القرآن بالقرآن دلالة البدل الضمني وذلك في قوله جل ثناؤه: [فَأَمَّا مَنْ طَغَى (٣٧) وَآثَرَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا (٣٨) فَإِنَّ الْجَحِيمَ هِيَ الْمَأْوَى (٣٩)] النازعات ٧٩/ ٣٧- ٣٩، فهذه الآية جواب لقوله الكريم: [فَإِذَا جَاءَتِ الطَّامَّةُ الْكُبْرَى (٣٤)] النازعات ٧٩/ ٣٤، أي: هي المأوى له، وقال: قدم الألف واللام في (المأوى) بدلاً من الهاء، ومعناه: فهي مأواه، لأن (الألف واللام) بدل من (الهاء)، وهذا كما تقول للإنسان: (غضَ الطرفَ يا هذا)، فلابس (الألف واللام) بدلا من (الكاف)، وإن كان المعنى غض طرفك، لأن المخاطب يعلم أنك لا تأمره بغض طرف غيره، قال الشاعر: جرير يهجو الراعي النميري ديوان جرير ٨٢١/٢، من البحر الوافر:

فَغُضِّ الطَّرْفَ إنَّكَ مِنْ نُمَيْرٍ   فَلاَ كَعْباً بَلَغْتَ وَلاَ كِلابَا

فجاء القرآن الكريم على سنن العربية في أساليبهم التعبيرية، فمعنى هذه الآية الكريمة [فإنّ الجنّة هي المأوى] على ذلك التفسير.

وذهب الزمخشري إلى القول في تفسير سورة العلق:((إن (ناصية) في قوله عز وجل: [كَلاَّ لَئِنْ لَمْ يَنْتَهِ لَنَسْفَعًا بِالنَّاصِيَةِ (١٥) نَاصِيَةٍ كَاذِبَةٍ خَاطِئَةٍ (١٦)] العلق ٩٦/ ١٥، ١٦، أبدلت من [الناصية]، وجاز بدلها عن المعرفة، وهي نكرة، لأنها وصفت، فاستقلت بفائدة، وقرئ (ناصية) معاني القرآن وإعرابه (الزجاج) ٥/ ٢١٨، بالرفع على تقدير: هي ناصية، وكذلك (ناصية) بالنصب، وكلاهما على الشتم، ووصفها بالكذب والخطأ على الإسناد المجازي، وهي في الحقيقة لصاحبتها، وفيه من الحسن والجزالة ما ليس في قولك: ناصية كاذب خاطئ معجم القراءات القرآنية ١٩٨/٨، ١٩٩، و مختصر شواذ القراءات ١٧٦.

وقال أيضا إن جملة [يوم يسمعون] بدل من جملة [يوم يناد المناد] في قوله تعالى: [وَاسْتَمِعْ يَوْمَ يُنَادِ الْمُنَادِ مِنْ مَكَانٍ قَرِيبٍ (٤١) يَوْمَ يَسْمَعُونَ الصَّيْحَةَ بِالْحَقِّ ذَلِكَ يَوْمُ الْخُرُوجِ (٤٢)] سورة (ق) ٥٠/ ٤١ - ٤٢ والمنادي هنا، هو: إسرافيل، ينفخ في الصور وينادي: أيها العظام البالية والأوصال المنقطعة واللحوم المتمزقة والشعور المتفرقة، إن الله سبحانه وتعالى يأمركن أن تجتمعن لفصل القضاء، وقيل: إسرافيل ينفخ وجبريل ينادي بالحشر من مكان قريب – صخرة بيت المقدس- وهي أقرب الأرض من السماء باثني عشر ميلا، وهي مركز ثقل الأرض... والصيحة =النفخة الثانية، وبالحق متعلق بالصيحة، والمراد به البعث والنشر والحشر للجزاء)) الكشاف ٤/ ٢٥.

وفي قوله جلَ ثناؤه: [يَا أَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ (١) قُمِ اللَّيْلَ إِلاَّ قَلِيلاً (٢) نِصْفَهُ أَوِ انْقُصْ مِنْهُ قَلِيلاً (٣)] المزمل ٧٣/ ١- ٣، بدل البعض من الكل، فـ(نصفه) بدل بعض من (الليل) وهو يمثل مرجعية سابقة، إضافة إلى الضمائر التي تقوم بوظيفة المرجعية كذلك، وأيضا الدلالة الواضحة، ومن ثم يسهم البدل هذا في تحقيق

التماسك والاتساق في النص بين هاتين الآيتين، ومثله قولك: أكلت الرغيف نصفه، فنصفه بدل بعض من الكل، وعليه فالتماسك النصي واضح بينهما ينظر: علم اللغة النصي ١/ ١١٧.

وقال الأخفش الأوسط: ((جاء بدل الاشتمال في قوله عز اسمه: [قُتِلَ أَصْحَابُ الْأُخْدُودِ (٤) النَّارِ ذَاتِ الْوَقُودِ (٥)] البروج ٨٥/ ٤ - ٥، ف(النار) بدل اشتمال من (الأُخدود)، وأما الوَقود: فالحطب، والوقود: الفعل، وهو: الاتقاد)) معاني القرآن (الأخفش) ٢/ ٥٣٥، وعلق د. فاضل السامرائي على النمط التبعي، فقال: هذا بدل اشتمال، لأن الاخدود اشتمل على النار، ولا بد في هذا التعبير من ضمير يربطها بصاحبها، ظاهر أو مقدر، فالظاهر قولك: أَعْجَبَني محمدٌ علمُهُ، والمقدر في قوله تعالى: (النَّارِ ذَاتِ الْوَقُودِ) أي: النار فيه معاني النحو ٣/ ١٨١، والفائدة في هذا البدل: البيان بعد الاجمال، والتفسير بعد الابهام، لما فيه من التأثير في النفس، وذلك أن المتكلم يحقق بالثاني، بعد التجوز والمسامحة بالأول، ف(النار) بدل اشتمال من (الأخدود، لأنهم هم أصحاب النار التي أوقدوها في الأخدود دراسات لأسلوب القرآن الكريم ٤/ ٨٥، وقال ابن عاشور: إن (رسولا) بدل اشتمال من (ذكرا) في قوله جل ثناؤه: [أَعَدَّ اللَّهُ لَهُمْ عَذَابًا شَدِيدًا فَاتَّقُوا اللَّهَ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ الَّذِينَ آمَنُوا قَدْ أَنْزَلَ اللَّهُ إِلَيْكُمْ ذِكْرًا (١٠) رَسُولًا يَتْلُو عَلَيْكُمْ آيَاتِ اللَّهِ مُبَيِّنَاتٍ لِيُخْرِجَ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَمَنْ يُؤْمِنْ بِاللَّهِ وَيَعْمَلْ صَالِحًا يُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا قَدْ أَحْسَنَ اللَّهُ لَهُ رِزْقًا (١١)] الطلاق ٦٥/ ١٠، ١١؛ بين القرآن الكريم والرسول الأمين محمد (ﷺ) ملازمة وملابسة، فإن الرسالة تحققت له عند نزول القرآن عليه، فقد أعمل الفعل (أنزل) في (رسولا)؛ تبعا لإعماله في المبدل منه في ضوء هذه المقارنة واشتمال مفهوم أحد الاسمين على مفهوم الآخر التحرير والتنوير ٢٨/ ٣٣٧، وهذا كما أبدل قوله تعالى: [رَسُولٌ مِنَ اللَّهِ يَتْلُو صُحُفًا مُطَهَّرَةً (٢)] البينة ٩٨/ ٢، من قوله عز وجل: [لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ

أَهْلِ الْكِتَابِ وَالْمُشْرِكِينَ مُنْفَكِّينَ حَتَّى تَأْتِيَهُمُ الْبَيِّنَةُ (١)] البينة ٩٨/ ١. وذكر ابن هشام الأنصاري (ت ٧٦١هـ): أنه لا تكون (كيف) بدلا من (الإبل) في قوله عز اسمه: [أَفَلَا يَنْظُرُونَ إِلَى الْإِبِلِ كَيْفَ خُلِقَتْ (١٧)] الغاشية ٨٨/ ١٧؛ لأن دخول الجار على (كيف) شاذ، على أنه لم يسمع في (إلى)؛ بل في (على)، ولأن (إلى) متعلقة بما قبلها؛ فيلزم أن يعمل في الاستفهام فعل متقدم عليه؛ لأن الجملة التي بعدها تصير حينئذ غير مرتبطة، وإنما هي منصوبة بما بعدها على الحال، وفعل النظر _معلق) وهي ما بعدها بدل من (الإبل) بدل اشتمال، والمعنى: إلى الإبل وكيفية خلقها، ومثله قوله تعالى: [أَلَمْ تَرَ إِلَى رَبِّكَ كَيْفَ مَدَّ الظِّلَّ وَلَوْ شَاءَ لَجَعَلَهُ سَاكِنًا ثُمَّ جَعَلْنَا الشَّمْسَ عَلَيْهِ دَلِيلاً (٤٥)] الفرقان ٢٥/ ٤٥.

خلاصة البحث ونتائجه

توصل البحث بعد التتبع والتقصي والتدبر الى جملة من النتائج نوجزها في الآتي:

- الاتساق مفهوم دلالي يحيل الى العلاقات المعنوية القائمة داخل النص، ويتمثل في ذلك التماسك الشديد بين العناصر اللغوية المكونة للحدث الكلامي.
- النص القرآني مبني على الاتساق الدلالي، ويلحظ هذا في أول سورة نزلت وهي (العلق) حيث بدأت بالدعوة الى القراءة والكتابة وختمت بالصلاة والعبادة ؛ ليقترن العلم بالعمل فالعمل، عقيم بدون علم ودراية، وهما متلازمان تلازم الروح للجسد، وهكذا اتسقت البداية مع النهاية في سياق سورة قصيرة تم فيها إبلاغ النبي (ﷺ) بما تضمنته هذه الرسالة الخالدة.
- العلاقة بين اللفظ والمعنى في مستوى الكلمة المفردة علاقة اتساقية يكونان فيها وحدة لا انفصام لها، وهذه العلاقة تظهر في مستوى التركيب من خلال جانبين متلازمين للتركيب هما: جانب المبنى الذي يتمثل في البنية الصوتية للتركيب، وتتجلى دراستها في ظاهرتين متلازمتين هما: ترتيب الكلمات والتنغيم، وجانب المعنى الذي يتمثل في البنية المعنوية للتركيب وتتضح دراستها في مجالين متلازمين هما: مجال الدراسة المنطقية للتركيب ومجال الدراسة التخاطبية الابلاغية للتركيب، تتجسد العلاقة التلازمية بين الدال والمدلول في أول سورة قصيرة وهي قوله تعالى: [اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ (١)] الى قوله تعالى [كَلَّا لَا تُطِعْهُ وَاسْجُدْ وَاقْتَرِبْ (١٩)] (العلق ٩٦ / ١- ١٩). وذلك إننا نستدل بوجود الدال على وجود المدلول مثل التلازم الضروري بين وجود الشمس ووجود النهار فإذا رأيناها طالعة تيقنا من وجود النهار، ووجود الكتابة تدل على وجود الكاتب، وكذلك وجود الخلق يستلزم ضرورة وجود خالقه، شأن دلالة الاثار على مؤثريها، وأدلة القرآن الكريم من هذا النوع التي

يحس فيها القارئ بجهة التلازم الضرورية بين كل دال ومدلوله، ولما كان وجود الخلق يستلزم وجود الخالق كانت أول آية من القرآن الكريم وهي من قصار سوره تلفت نظر الانسان الى هذا الدليل كما هو وارد في سورة العلق وهي أول آية نزلت على النبي محمد (ﷺ) في غار حراء بجبل النور في مكة المكرمة، وبها تم خلاص البشرية من الجهل والشرك الى العلم والتوحيد.

- تعد القرينة الاسنادية من أقوى القرائن المبينة للمعنى، فاتحاد المسند والمسند اليه أقوى من اي رابط، ويجب فهم السياق بوصفه امتدادا خطيا منظما للكلام، ولابد لسلسلة الحلقات التي يحتويها هذا السياق ان تترابط، فالترابط هو شرط المعنى والاتصال بدونه يصبح انفصالا.
- تعد التبعية من القرائن المعنوية الهامة التي تشمل عملية الاتساق المعنوي والدلالي في العملية التخاطبية، وبها يتم تعيين علاقة التابع بالمتبوع على وفق الأغراض التخاطبية لأوجه التوابع.

ثبت المصادر والمراجع

١)أ. د. هادي نهر، التراكيب اللغوية، دار اليازوري العلمية للنشر و التوزيع، ط/١، ٢٠٠٤م، عمان، الأردن.

٢)ابن خالويه (٣٧٠هـ)، الحجة في القراءات السبع، تحقيق: د. عبد العال سالم مكرم، ط/٢، دار الشروق، بيروت، لبنان.

٣) أبو اسحق ابراهيم بن السري (٣١١هـ) معاني القرآن و إعرابه للزجاج، شرح وتحقيق: د. عبد الجليل عبده شلبي، دار الحديث، ١٤٢٤هـ- ٢٠٠٤م، القاهرة.

٤) أبو البقاء عبد الله بن حسين بن عبد الله العكبري (٦١٦ هـ)، التبيان في إعراب القرآن، تحقيق: إبراهيم عطوة عوض، البابي الحلبي بمصر، ط/١، ١٩٦١م.

٥) أبو الحسن علي بن عيسى الرماني (٣٨٤هـ)، النكت في إعجاز القرآن ضمن ثلاث رسائل في اعجاز القرآن، تحقيق: محمد خلف الله حمد، و د. محمد زغلول سلام، دار المعارف، ط/٣، ١٩٧٦م، مصر.

٦)أبو الحسن علي بن مؤمن بن محمد بن عصفور الأشبيلي (٦٦٩ هـ) شرح جمل الزجاجي، تحقيق: صاحب أبو جناح، طبع بمطابع مؤسسة دار الكتب للطباعة والنشر، ١٩٨٠م.
٧) أبو الحسين أحمد بن فارس بن زكريا (٣٩٥هـ) معجم مقاييس اللغة، تحقيق: عبد السلام محمد هارون، مطبعة مصطفى البابي الحلبي، ط/ ٢، ١٣٩٢هـ- ١٩٧٢م.
٨) أبو الفتح عثمان بن جني النحوي (٣٩٢هـ)، اللمع في العربية، حققه: د. فائز فارس، دار الأمل للنشر و التوزيع، ط/١، ١٩٧٢م، و ط/ ٢، ١٩٩٠م، الأردن، أربد.
٩) أبو القاسم الحسن بن محمد الراغب الاصفهاني (٥٠٢هـ) مفردات الفاظ القرآن، تحقيق: محمد سيد كيلاني، دار المعرفة للطباعة والنشر، بيروت.
١٠) أبو القاسم جارالله محمود بن عمر الزمخشري (ت ٥٣٨ هـ)، أساس البلاغة، ١٩٧٩م، بيروت، دار صادر.
١١) أبو بشر عمرو بن عثمان بن قنبر (١٨٠هـ) الكتاب: سيبويه، تحقيق: عبد السلام محمد هارون عالم الكتب، ط/ ٣، بيروت.
١٢) أبو بكر عبد القاهر بن محمد عبد الرحمن الجرجاني النحوي (٤٧١ هـ)، دلائل الإعجاز، تحقيق: د. محمود محمد شاكر، مكتبة الخانجي، ط/٥، ١٤٢٤هـ - ٢٠٠٤م، بالقاهرة.
١٣) أبو جعفر بن جرير الطبري (ت٣١٠هـ)، جامع البيان عن تأويل آي القرآن، تصحيح علي عاشور، ط/١، دار إحياء التراث العربي، ١٤٢٠هـ - ٢٠٠١م، بيروت، لبنان.
١٤) أبو زكريا يحيى بن زياد الفراء (٢٠٧هـ)، معاني القرآن، تحقيق: محمد علي النجار و إسماعيل شلبي و علي النجدي، ١٩٧٢م، القاهرة.
١٥) الأخفش، سعيد بن صعدة البلخي المجاشحي (ت٢١٥هـ)، معاني القرآن، تحقيق: د. فائز فارس ط٢، ١٤٠١هـ، ١٩٨١م، الكويت.
١٦) الإمام الفخر الرازي (ت٦٠٦هـ)، التفسير الكبير، دار الكتب العلمية، ط/٢، طهران.
١٧) بشير بن محمد بن حبيب، ديوان جرير، تحقيق د. نعمان محمد أمين طه، دار المعارف، القاهرة، ط/٢، مصر.
١٨) بهاء الدين عبد الله بن عقيل العقيلي المصري (٧٦٩هـ)، شرح ابن عقيل على ألفية ابن مالك (٦٧٢هـ)، تحقيق: محمد محيى الدين عبد الحميد، ط/٤، دار الفكر مطبعة السعادة، ١٩٦٤م، مصر، القاهرة.
١٩) جار الله محمود بن عمر الزمخشري (٥٣٨هـ)، الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل وعيون الاقاويل في وجوه التأويل، الطبعة الاخيرة، دار الكتاب العربي، ١٩٦٦م، بيروت.

٢٠) جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي (ت ٩١١ هـ)، الإتقان في علوم القرآن، ضبطه و صححه و خرج آياته: محمد سالم هاشم، ط/١، ١٤١٢هـ - ١٩٩٢م.
٢١) الخليل بن أحمد الفراهيدي (١٧٥هـ) العين، تحقيق د. مهدي المخزومي ود. ابراهيم السامرائي، دار الحرية للطباعة، ١٩٨٥م، بغداد.
٢٢) د. أحمد أحمد بدوي، من بلاغة القرآن، مطبعة النهضة، ط/ ٣، ١٩٥٠م، القاهرة، مصر.
٢٣) د. أحمد مختار عمر، ود. عبد العال سالم مكرم، معجم القراءات القرآنية، مطبوعات جامعة الكويت، ط/ ١ وط/ ٢، ١٩٨١م.
٢٤) د. أحمد مطلوب، أساليب بلاغية (الفصاحة البلاغة المعاني).
٢٥) د. النصر حامد أبو زيد، مفهوم النص دراسة في علوم القرآن، المركز الثقافي العربي، ط/ ٦، ٢٠٠٥م، الدار البيضاء/ المغرب، بيروت/ لبنان.
٢٦) د. تمام حسان، اللغة العربية معناها و مبناها، ١٩٧٣م، الهيئة المصرية العامة للكتاب.
٢٧) د. سناء حميد البياتي، قواعد النحو العربي في ضوء نظرية النظم، دار وائل للنشر، ط/ ١ ٢٠٠٣م، عمان، الأردن.
٢٨) د. صائل رشيدي شديد، عناصر تحقيق الدلالة في العربية (دراسة لسانية)، ط/ ١، ٢٠٠٤م، الأردن.
٢٩) د. صبحى إبراهيم الفقي، علم اللغة النصي بين النظرية والتطبيق دراسة تطبيقية على السور المكية، دار قباء للطباعة والنشر، ط/ ١، ١٤٣١هـ- ٢٠٠٠م، القاهرة، الفجالة.
٣٠) د. عائشة عبد الرحمن (بنت الشاطيء)، الإعجاز البياني للقرآن و مسائل ابن الأزرق (دراسة لغوية بيانية)، ط/٣، ١٤٠٤هـ - ١٩٨٤م، القاهرة، دار المعارف.
٣١)د. فاضل صالح السامرائي، معاني النحو، دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع، ط/ ٢، ١٤٢٣هـ- ٢٠٠٢م، عمان، الأردن.
٣٢) د. كمال بشر، علم اللغة الاجتماعي (مدخل)، دار غريب، القاهرة.
٣٣) د. منير سلطان، إعجاز القرآن بين المعتزلة والأشاعرة، القاهرة، مصر.
٣٤) د. يحيى عبابنة ود. آمنة الزعبي، علم اللغة المعاصر مقدمات وتطبيقات، دار الكتاب الثقافي، ١٤٢٦ هـ - ٢٠٠٦ م، الأردن/ أربد.
٣٥) شرف الدين الحسيني بن محمد عبد الله الطيبي (ت ٧٤٣ هـ)، التبيان في البيان، تحقيق: د. توفيق الفيل وعبد اللطيف لطف الله، ط/١، ١٩٨٦م، الكويت.

٣٦) ضياء الدين نصرالله ابن أبي الكرم محمد بن محمد بن عبد الكريم ابن الاثير الجزري المتوفى (٦٣٧هـ)، المثل السائر في أدب الكاتب والشاعر، تحقيق: كامل محمد عويضه، دار الكتب العلمية، ط/ ١، ١٤١٩هـ- ١٩٩٨م، لبنان، بيروت.
٣٧)طاهر بن أحمد بن بابشاذ (٤٦٩هـ)، شرح المقدمة المحسبة، تحقيق: خالد عبد الكريم، ط/ ١، المطبعة العصرية، ١٩٧٦م، الكويت.
٣٨) عبد القادر عبد الرحمن السعدي، أثر الدلالة النحوية واللغوية في استنباط الأحكام من آيات القرآن التشريعية، ط/ ١، ١٤٠٦ هـ - ١٩٨٦م، بغداد، مطبعة الخلود.
٣٩) على بن سليمان الحيدرة اليمني (٥٩٩هـ)، كشف المشكل في النحو، تحقيق: د. هادي عطية، مطبعة الارشاد، ١٤٠٤هـ- ١٩٨٤م، بغداد.
٤٠) كمال الدين أبو البركات عبد الرحمن بن محمد بن أبي سعيد الأنباري النحوي (٥٧٧هـ)، الإنصاف في مسائل الخلاف بين النحويين: البصريين و الكوفيين، تحقيق: محمد محيي الدين عبد الحميد، ط/١، بيروت، دار الفكر.
٤١) للإمام العلامة ابن منظور (٧١١هـ)، لسان العرب، مؤسسة التأريخ العربي دار أحياء التراث العربي، نسقه وعلق عليه ووضع فهارسه، مكتب تحقيق التراث، ط/ ٣، ١٤١٣هـ- ١٩٩٣م بيروت، لبنان.
٤٢) محمد أبو زهرة، المعجزة الكبرى (القرآن)، دار الفكر العربي.
٤٣) محمد الأمين بن محمد المختار الجكني الشنقطي، أضواء البيان في إيضاح القرآن بالقرآن، بيروت، عالم الكتب.
٤٤) محمد الطاهر ابن عاشور، التحرير و التنوير، دار سحنون للنشر و التوزيع، ١٩٩٧م، تونس.
٤٥) محمد بن إسماعيل أبو عبد الله البخاري الجعفي (٢٥٦هـ)، صحيح البخاري، تحقيق د. مصطفى ديب البغى، ط/٣، دار إبن كثير، بيروت.
٤٦) محمد بن يوسف بن حيان الشهير بأبي حيان الأندلسي الغرناطي (ت٧٥٤هـ)، البحر المحيط، مطابع النصر الحديثة، السعودية، الرياض.
٤٧) محمد خطابي، لسانيات النص: مدخل الى انسجام الخطاب، المركز الثقافي العربي، ط/١، ١٩٩١م، الدار البيضاء، المغرب.
٤٨) محمد عبد الخالق عضيمة، دراسات لأسلوب القرآن الكريم، دار الحديث١٤٢٥هـ - ٢٠٠٤م، لقاهرة.
٤٩) محمود بن حمزة بن نصر الكرماني، أسرار التكرار في القرآن، تحقيق: عبد القادر أحمد عطا، دار أبو سلامة للطباعة والنشر، تونس.

پوختە
(پەیوەندییە بەهێزەکانی پاشکۆیی لە گوتاری سوورەتە کورتەکانی قورئاندا)

ئەو باسە توێژینەوەیەکی زمانەوانییە، باس لە هەندێ پاشکۆی پەیوەندی دەکات کە دەبنە هۆو ئامرازی توندو تۆڵی و پاڵپشتی کردن لە نێوان پێکهاتەی نێوان وشەسازی و ڕستەسازی و واتاسازی، وەکو : (دڵنیاکردنەوە، گەڕانەوە بۆ پێشەوە، لەبری و لەجیاتی) و کۆمەڵێک دەستەواژەی تر کە هەموویان دەرخستەی ئەو ئیعجازو ڕەوانبێژییە بێ هاوتایەی قورئانی پیرۆز دەردەخەن لە ڕووی دەنگ سازی و وشەسازی و ڕستەسازی و واتاسازیدا. وە لەبەرئەوەی ئەو بابەتە زۆر فراوان و هەمەلایەنە، باسەکە تەنها چەند لایەنێکی کەمی ئەو دەستەواژەو واتایانەی لە سوورەتە کورتەکانی قورئانی پیرۆزدا هەڵبژارد، کە خۆی لە داڕشتنێکی ڕێکوپێک گونجاو لە وشە و واتادا دەبینێ.

وە باسەکە بەکورتی باسی گرینگترین ئەنجامەکانی دەکات لەوانە:

١- دەقی قورئانی پیرۆز لەو سوورەتانەدا لەسەر بنەمای واتاسازییەکی توندوتۆڵ بینا کراوە لە ئاڕاستەکانی گوتاردا.

٢- پەیوەندیی نێوان وشە و واتاکان زۆر گونجاو و بەهێزە، بەشێوازێک هەموویان دەبنە تەواوکەرو پشتیوانی یەکترو بەهیچ شێوەیەک لێک ناترازێن.

٣- لە ڕووی داڕشتنەوە بە بەڵگە و پەیوەندیی هەرە بەهێز داڕێژراوە لە هەموو ئاستەکانی دەنگسازی و وشەسازی و واتاسازیدا وێنەی ئەو داڕشتنە نابێت کە خۆی لە ئیعجازی قورئاندا دەبینێتەوە لە هەموو ئاستەکاندا.

کلیلە داخراوەکان: بەستنەوەی پەیوەندی، گوتار، دڵنیا کردنەوە، گەڕانەوە بۆ پێشەوە، لەبری و لە جیاتی، پاشکۆی پەیوەندی

ABSTRACT

The Powerful Affixational Relations in the Rhetoric of the Short Surahs of the Holy Qur’an’’

The present work is linguistic research that deals with some affixational relations that act as causes and devices for strengthening and support among the components of morphology, syntax and semantics like; emphasizing, revert to the beginning, instead of and a group of other terminologies that clarify the inimitability (miraculousness) and the unique rhetorical language of the Holy Qur’an regarding phonetics, morphology, syntax and semantics.

As the current subject under study is so wide and multidimensional, the research selects only limited parts of the terms and meanings of the short Surahs in the Holy Qur’an that depicts itself in a strict suitable composition of words and meanings.

The paper then sheds light on its results:

1-The text of the Holy Qur’an is built on a strong basis in the rhetoric of addressing.

2-The relations between the words and their meanings are very strong and suitable in a way that they all complete and support each other so that they never disintegrate.

3-Regarding composition, although the all are constructed with solid proofs and relations in all the levels of phonetics, morphology, syntax and semantics, but it never can be like that portrait of the composition indicated in the inimitability of the Holy Qur’an in all the levels.

Key words :Affiliation consistency, discourse, emphasis, coordination, Affixational relation, Appositive

تایبەتمەندییەکانی گەشە وهەژموونی شارنشینی لەپارێزگای هەولێر (١٩٥٧-٢٠٢٠)

(توێژینەوەیەک لە جوگرافیای شار)

توێژینەوەیەکی وەرگیراوە لە تێزی دکتۆرا بەناوی (هاوسەنگی شوێنیی وەزیفەکان لەنێوان نێوەندە شارنشینییەکانی پارێزگای هەولێر).

پ.د.نەشوان شوکری عەبدوڵلا
بەشی جوگرافیا
فاکەڵتی زانستە مرۆڤایەتییەکان
زانکۆی دهۆک
nashwan.shukri@uod.acd

م.ئەمیر قادر عەزیز
بەشی جوگرافیا
کۆلێژی ئاداب
زانکۆی سەلاحەددین
ameer.azeez@su.edu.krd

پوختە

گەشەی شارنشینی یەکێکە لە دیارترین دیاردە جوگرافیەکانی جیهان، بەجۆرێک ژمارەیەکی زۆری دانیشتووان بەشێوەیەکی ناهاوسەنگ لە هەندێک ناوەندی شارستانیدا کۆبوونەتەوە، کە لەدەرئەنجامدا کێشەی ناهاوسەنگیی قەبارەیی شارەکانی لێدەکەوێتەوە و پاشانیش هەژموونی شارنشینی بەدوادا دێت. پارێزگای هەولێریش لەماوەی نێوان ساڵانی (١٩٥٧-٢٠٢٠) گۆڕانێکی گەورەی لە گەشەی شارنشینی بەخۆوە بینیوە، ئەمەش ڕەنگدانەوەی هەبووە بەسەر گشت لایەنەکانی سیستەمی شارنشینیی پارێزگاکە.

ئامانجی توێژینەوەکە بریتییە لە دیاریکردنی ئەو گۆڕانکاریانەی لەماوەی توێژینەوەکەدا بەسەر سیستەمی شارنشینیی پارێزگاکەدا هاتووە لەگەڵدەرخستنی ڕووەکانی هەژموونی شارنشینی لە پارێزگای هەولێر.

پلانی توێژینەوەکەش بریتییە لە سێ تەوەر، یەکەمیان تایبەتە بە بەرەوپێشچوونی گەشەی دانیشتووان و ڕێژەی بەشارستانیبوون لە

پارێزگای هەولێر، لە تەوەری دووەمیشدا باس لە تایبەتمەندییەکانی سیستەمی شارنشینی کراوە، هەرچی تەوەری سێیەمیشە، لەمیانەی چەند چێوەرێکەوە خەسڵەتەکانی هەژموونی شارنشینی پێوانە کراوە. لە کۆتاییشدا بە چەند ئەنجامێک گەیشتووین، دیارترینیان بریتییە لە ناهاوسەنگی گەشە و زیادبوونی قەبارەیی دانیشتوانی ناوەندە شارستانییەکان، وە بەدرێژایی ماوەکەش شاری هەولێر هەژموونی خۆی سەپاندووە بەسەر تەواوی شارەکانی دیکەی پارێزگاکە.

وشە سەرەکییەکان: گەشەی دانیشتووان ـ نمو السكان ـ Population Growth، قەبارەی دانیشتووان ـ حجم السكان ـ Population Size، گەشەی شارنشینی ـ نمو الحضری ـ Urban Growth، هەژموونی شارنشینی ـ الهیمنة الحضرية ـ Urban Primacy، سیستەمی شارنشینی ـ نظام الحضری ـ Urban System.

١ـ پێشەکی

گەشەی شارنشینی یەکێکە لە گرینگترین ئەو بابەتانەی کە بووەتە جێگای هەڵوەستەکردن و گرنگی پێدان لەلایەن پسپۆڕیە جیاوازەکانەوە لەنێوانیشیاندا پسپۆڕانی بواری جوگرافیا، وە لە دیارترین دیاردە جوگرافییەکانی جیهانیشە، بەجۆرێک ژمارەیەکی زۆری دانیشتووان لە هەندێک ناوەندی شارستانیدا کۆبوونەتەوە و لە بەرامبەریشدا ژمارەیەکی زۆری شارەکان کەم دانیشتووانن، کە لە دەرئەنجامدا کێشەی بەرەوپێشچوونی ناهاوسەنگیی قەبارەیی شارەکانی لێدەکەوێتەوە و پاشانیش هەژموونی شارنشینی بەدوای خۆیدا دەهێنێ، بەشێوەیەک شارێک یان چەند شارێک باڵادەستیی خۆیان بەسەر تەواوی شارەکانی دیکەی ناوچەکەدا دەسەپێنن.

گرنگی توێژینەوە: گرنگیی ئەم توێژینەوەیە بریتییە لەوەی کە پارێزگای هەولێر لە ماوەی نێوان ساڵانی (١٩٥٧-٢٠٢٠) گۆڕانێکی گەورەی لە تێکڕاکانی گەشە و قەبارەی شارنشینی بەخۆوە بینیوە، ئەمەش ڕەنگدانەوەی بەرچاوی هەبووە بەسەر فراوانبوونی شار و گردبوونەوەی

دانیشتووان لە شاری سەرەکیدا، ئەمەش لەماوەیەکی دووردا دەبێتە هۆی داڕووخانی ژینگەی شارستانیی پارێزگاکە.

گریمانەی توێژینەوەکە بریتییە لە:

١. گۆڕانکاریەکانی بەشاریبوون کاریگەری لەسەر تەواوی سیستەمی شارنشینی لە پارێزگای هەولێردا هەبووە.

٢. هەژمـوونی شارنشـینی هەر لە سـەرەتای مـاوەی تـوێژینەوەکەوە بە پلەیەکی توند بەدەرکەوتووە لەگەڵ زیادبوونی پلەکەی ساڵ لەدوای ساڵ.

ئامانجی توێژینەوە:

١. دیـاریکردنی ئەو گۆڕانکاریـانەی لەمـاوەی تـوێژینەوەکەدا بەسـەر سیستەمی شارنشینیی پارێزگاکەدا هاتووە.

٢. دەرخستنی ڕووەکانی هەژمووونی شارنشینی لە پارێزگای هەولێر.

کێشـەی تـوێژینەوە:کێشـەی تـوێژینەوەکە لەمیـانەی چەنـد پرسـیارێکەوە دیاریدەکەین کە بریتین لە:ـ

١. ئایا گۆڕانکاری ڕوون و ئاشکرا لە قەبارەی شارەکاندا ڕوویانداوە؟

٢. هەژمـــوونی شارنشـــینی لە سیســـتەمی شارنشـــینیی پارێزگـــاکەدا گەیشتووەتە چ ئاستێک؟

٣. مـاوەی جیـاوازیی تێکڕاکـانی گەشـە لەنێـوان شـارەکاندا چەنـدە کە بـووەتە هـۆی گردبـوونەوەی دانیشـتووان لە شـارێکی دیـاریکراو و جێگیرکردنی لە پلەبەندی هەرەمی دانیشتووانی پارێزگاکەدا.

میتۆدی توێژینەوە:لەم توێژینەوەیەدا پشتمان بەستووە بە میتۆدی استقرائی وەکـو میتـۆدێکی سـەرەکی لەگەڵ بەکارهێنـانی چەنـدین شـێوازی وەسـفی و شیکاری و ئاماری لە پێوانەکردن و هەڵسەنگاندنی داتاکاندا.

ناوچەی توێژینەوە: پارێزگای هەولێر یەکێکە لە پارێزگا سەرەکیەکانی هەرێمی کوردستانی عێراق، لە ڕووی جوگرافیەوە لە بەشی ناوەڕاستیەوە هەڵکەوتووە، وە سەنتەرەکەی شاری هەولێرە و پایتەختی کارگێڕیی

هەرێمەکەشە. وە دەکەوێتە بەشی باکووری ڕۆژهەڵاتی عێراق لە نێوان بازنەکانی پانی (٣٥،٢٢ و ٣٧،١٩)ی باکوور و نێوان هەردوو هێڵی درێژی (٤٣،٢٠ و ٤٥،٠٥)ی ڕۆژهەڵات. لە باکوورەوە هاوسنوورە لەگەڵ وڵاتی تورکیا و بەشی باکووری ڕۆژهەڵاتیشی وڵاتی ئێرانە، لە ڕۆژهەڵاتیشەوە هاوسنوورە لەگەڵ پارێزگای سلێمانی و بەشی ڕۆژئاواشی سنووری پارێزگای دهۆکە، هەرچی بەشی باشوورەکەشیەتی زێی بچووک سنوورەکەی لە پارێزگای کەرکووک جیادەکاتەوە، وە لە بەشەکانی باشوور و باشووری ڕۆژئاوا هاوسنوورە لەگەڵ پارێزگای نەینەوا. نەخشەی (١).

نەخشەی (١) پێگەی ناوچەی توێژینەوە

بەگوێرەی عێراق و هەرێمی کوردستان

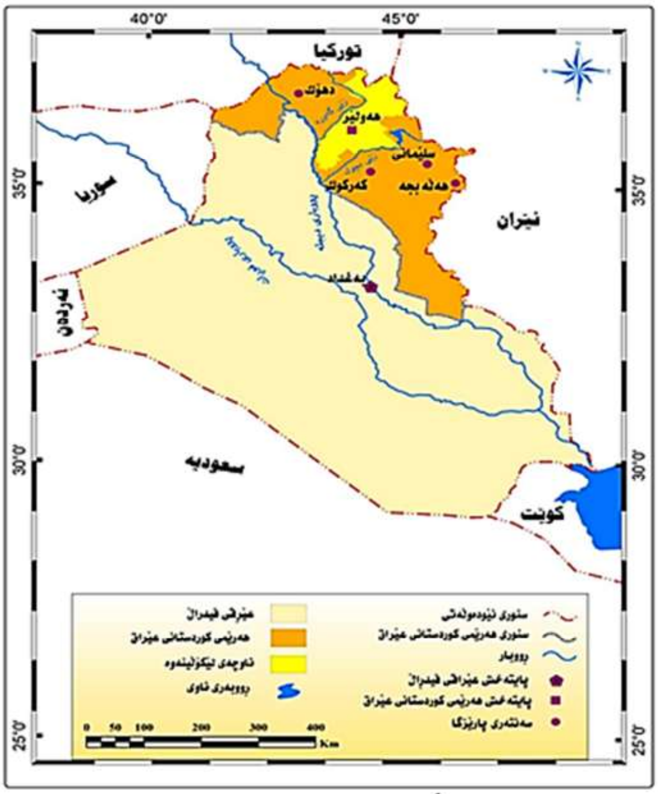

سەرچاوە: کاری توێژەر بە پشتبەستن بە: ١. هەرێمی کوردستانی عێراق، وەزارەتی پلاندانان، دەستەی ئاماری هەرێم، بەشی سیستمی زانیاری و نەخشەسازی، نەخشەی عێراق و هەرێمی کوردستان. ٢. (حداد و محمود، ٢٠٠٩، ١١).

پلانی توێژینەوە: بەمەبەستی پێکانی ئامانج توێژینەوەکەمان دابەش کردووە بۆ سێ تەوەری سەرەکی، تەوەری یەکەم تایبەتە بە شیکردنەوەی بەرەوپێشچوونی گەشە و قەبارەی دانیشتووان و ڕێژەی بەشارستانیبوون لە پارێزگای هەولێر، لە تەوەری دووەمیشدا باس لە تایبەتمەندییەکانی سیستەمی شارنشینی پارێزگاکە کراوە، هەرچی تەوەری سێیەمیشە، لە میانەی چەند چێوەرێکەوە خەسڵەتەکانی هەژموونی شارنشینی لە پارێزگاکەدا پێوانە کراوە.

٢ ـ شیکردنەوەی بەرەوپێشچوونی گەشە و قەبارەی دانیشتووان لە پارێزگای هەولێر

٢ ـ١ـ بەرەوپێشچوونی گەشەی دانیشتووان لە پارێزگای هەولێر

لێکۆڵینەوە لە گەشەی دانیشتووان بە یەکێک لە هۆکارە پێویستەکان دادەنرێت بۆ پەردەلادان لەسەر بەرەوپێشچوونی دانیشتووان لە هەر ناوچە و هەرێمێکدا. ئەوەی کە دیاریشە پارێزگای هەولێر بەدرێژایی ماوەی توێژینەوەکە گۆڕانکاریەکی دیمۆگرافی گەورەی بەخۆوە بینیوە، ئەمەش لە ئەنجامی ئەو گۆڕانکاریە بەردەوامانەی کە لە هەردوو جووڵەی سروشتی و شوێنجێییدا (کۆچ) ڕوویانداوە.

ئاڕاستە و ئاستەکانی گەشەی دانیشتووان لە ڕووی کات و شوێنەوە لە پارێزگای هەولێر جیاوازیی گەورەیان بەخۆوە بینیوە، بەشێوەیەک لە هەندێ ماوەدا ئاستی گەشەی شارنشینان زۆر بەرزترە لە ئاستی گەشەی دانیشتووان بەگشتی و لە هەندێ ماوەشدا شان بەشانی یەکتر دەڕۆن، کە دەکرێت لە میانەی خشتەی (١) و شێوەی(١)دا تێبینی ئەم خاڵانەی لای خوارەوە بکەین:

١. لە ماوەی ساڵانی(١٩٥٧- ١٩٨٧) ئاستی تێکڕای زیادبوونی ساڵانەی دانیشتووانی شارنشین زۆر بەرزترە لە ئاستی تێکڕای زیادبوونی ڕێژەی دانیشتووانی دێنشین و تەواوی دانیشتووانی پارێزگا و هەرێمی کوردستان، بەجۆرێک لەم ماوەیەدا بە تێکڕای گەشەی

ساڵانەی (٧.١%) قەبارەی دانیشتووانی شارنشین (٢١٥٠٠٧) کەس زیادی کردووە بەڕێژەی (٢٩٤%)، ئەم ڕێژەی زیادبوونەش زیاتر لە دوو بەرامبەری گەشەی دانیشتووانی تەواوی پارێزگاو هەرێمەکەیە کە بەدوای یەکدا ڕێژەکەیان بریتییە لە (٣.٤٧%) و (٢.٨٥%)، کەچی دانیشتووانی دێنشین لەم ماوەیەدا بەڕێژەی (٢٦.٥%) زیادی کردووە بەڕێژەی گەشەی ساڵانەی تەنها (١.١٨%)، بەمەش قەبارەکەی گەیشتووەتە (٥٣٠٦٦) کەس، هۆکاری ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەو بارودۆخە رامیاریە ناساقامگیرەی کە ناوچەکە پیایدا تێپەڕیوە کە بەشۆڕشی ئەیلوول لە نێوان ساڵەکانی (١٩٦١ -١٩٦٣) دەست پێدەکات و پاشانیش بەیانی ١١ی ئازاری ١٩٧١ و تاوەکو دەگاتە ڕێککەوتنی جەزائیری ساڵی ١٩٧٥، ئەمە سەرەڕای کاریگەری دیاریکردنی شاری هەولێر لە ساڵی ١٩٧٤ بە پایتەختی ناوچەی ئۆتۆنۆمیلە کوردستانی عێراق، هەموو ئەم ڕووداوانە بوونەتە هۆی جووڵەی دێنشینان بەرەو ناوەندی شارەکان (عزیز، ٢٠١٣، ص٦٧).

٢. دیاردەی بەشارستانیبوون و گەشەی شارستانی لە ماوەی ساڵانی (١٩٧٧-١٩٨٧) بەردەوام بووە و بەشێوەیەکی بەرچاو ڕوو لە هەڵکشان بووە، بەجۆرێک دانیشتووانی شارنشین لەم ماوەیەدا بەرزترین ڕێژەی گەشەی بەخۆوە بینیوە بە بەراورد بە گشت ماوەکانی دیکەی توێژینەوەکە، بەشێوەیەک کە تێکڕای زیادبوونی ساڵانەی دانیشتووانی شارنشین لەم ماوەیەدا گەیشتووەتە (٧.٥٤%) کە زیاتر لە دوو بەرامبەرە لە زیادەی ساڵانەی دانیشتووانی تەواوی پارێزگاکە و هەرێم، بەمەش دانیشتووانی شارنشین بەڕێژەی زیاتر لە (١٠٦%) (٣٠٨٠٥٤) کەس زیادی کردووە، لە بەرامبەریشدا لەم ماوەیەدا دێنشینان بەڕێژەی (٣.٦٧%) کەمی کردووە، هۆکاری سەرەکیش لەمە بریتییە لەو ڕووداو و بارودۆخە ڕامیاری و ناسەقامگیرەی کە ناوچەکە پیایدا تێپەڕیوە لەم ماوەیەدا، وەکو ڕووداوەکانی جەنگی (عێراق – ئێران) لە نێوان ساڵانی (١٩٨٠-

١٩٨٨) هەروەها ململانێکانی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد دژی حکومەتی عێراق، کە دەرئەنجامی هەموو ئەمانە بوونە هۆی وێرانکردنی زۆربەی لادێکانی پارێزگاکە و کۆچ پێکردنی دانیشتووانەکەیان و کۆکردنەوەیان لە کۆمەڵگا زۆرەملێکان و ناوەندی شارە سەرەکیەکان.

خشتەی (١)

تێکڕاکانی گەشەی دانیشتووان بەپێی شار و گوند لە پارێزگای هەولێر و هەرێمی کوردستان لەماوەی نێوان (١٩٥٧ - ٢٠٢٠)

سالەکان	دێنشین			شارنشین			پارێزگا	هەرێم
	زیادەی دانیشتووان		تێکڕای گەشە %	زیادەی دانیشتووان		تێکڕای گەشە %	تێکڕای گەشە %	تێکڕای گەشە %
	ژمارەی زیادبوون	%		ژمارەی زیادبوون	%			
١٩٥٧-١٩٧٧	٥٣٠٦٦	٢٦.٥	١.١٨	٢١٥٠٠٧	٢٩٤.٣	٧.١	٣.٤٧	٢.٨٥
١٩٧٧-١٩٨٧	-٧٩٠٧١	-٣١.٢	-٣.٦٧	٣٠٨٠٥٤	١٠٦.٩٤	٧.٥٤	٣.٦	٢.٧٤
١٩٨٧-٢٠٠٩	٢٢٨٣٧٧	١٣١	٣.٨٨	٧١٦٠٥٩	١٢٠.١	٣.٦٥	٣.٧	٢.٧
٢٠٠٩-٢٠٢٠	١٢٧٨٠٦	٣١.٧٤	٢.٥٤	٤١١٧٣٥	٣١.٣٨	٢.٥	٢.٥	٢.٣
١٩٥٧-٢٠٢٠	٣٣٠١٧٨	١٦٤.٨	١.٥٦	١٦٥٠٨٥٥	٢٢٥٩.٧	٥٥.١	٣.٤	٢.٧

سەرچاوە: کاری توێژەر بە پشتبەستن بە:

١. الجمهورية العراقية، وزارة الداخلية، مديرية النفوس العامة، المجموعة الاحصائية للتسجيل عام ١٩٥٧، لوائي الموصل واربيل ولكافة العراق، مطبعة الارشاد، بغداد، ١٩٦٣، جدول (٤) و(٨).

٢. الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، نتائج التعداد العام للسكان لسنة ١٩٧٧، محافظة اربيلولكافة العراق، مطبعة الجهاز المركزي للاحصاء، بغداد، ١٩٧٨، جدول (٢).

٣. الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، نتائج التعداد العام للسكان لسنة ١٩٨٧، محافظة اربيل ولكافة العراق، مطبعة الجهاز المركزي للاحصاء، بغداد، ١٩٨٨، جدول (١).

٤. حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی پلاندانان، دەستەی ئاماری هەرێم، ژووری ئامار، داتای گەمارۆسازی دانیشتووانی پارێزگای هەولێر(٢٠٠٩).

٥. حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی پلاندانان، دەستەی ئاماری هەرێم، ژووری ئامار، ئاماری دانیشتووانی پارێزگای هەولێر(٢٠٢٠).

٣. لـە مـاوەی نێـوان سـالآنی (١٩٨٧- ٢٠٠٩) نزمبوونەوەیـەکی گـەورە دەردەکەوێت لە ڕێژەی گەشـەی دانیشـتووانی شـارنشـین بە بـەراورد بە ماوەکانی پێشووتر، بـەجۆرێک لـەم ماوەیـەدا ڕێژەکە دابـەزیوە بـۆ (٣.٦٥%) لە بەرامبەریشـدا ڕێژەی گەشـەی دێنشـینان بەرزبووەتـەوە بـۆ(٣.٨٨%)، ئەمانـەش هـاوجووتن لەگـەڵ ڕێـژەی گەشـەی تـەواوی دانیشـتووانی پارێزگاکـە کـە بریتییـە لـە (٣.٧%)، بەمەش ڕێـژەی زیادبوونی قەبارەی دانیشتووانی شارنیشین و گوندنشین زۆر لەیەک نزیک بوونەتەوە و جیاوازیەکەیان تەنها بریتییە لە (١٠%)، بەجۆرێک ئەم جیـاوازیە لە مـاوەی یەکەم گەیشـتبووە (٢٦٨%) و مـاوەی دووەمـیش گەیشـتووەتە نـزیکەی (١٠٦%)، هۆکـاری ئەمـەش دەگەڕێتـەوە بـۆ ئـەو بارودۆخـە ئـارام و سـەقامگیرەی ناوچەکـەی گرتووەتەوە بە بەراورد بە ماوەکانی پێشتر لـەدوای ڕاپـەڕینی ١٩٩١ کە گەڕانەوەی ژمارەیەکی زۆری دانیشتووانی بەدوای خۆیدا هێناوە بۆ ناوچـە لادێییەکان.سـەرەڕای دابـەزینی ڕێـژەی گەشـەیان بـەڵام زیادەی دانیشتووانی ناوەندە شارستانیەکان لـەم ماوەیـەدا بەڕێژەی (١٢٠%) (٧١٦٠٥٩) کـەس زیادیـان کـردووە، ئەمـەش زیـاتر لـە دوو بەرامبەرە بە زیادەی دانیشتووان لە ماوەی پێشووتر.

٤. جێگـای ئاماژەیـە کـە لـە مـاوەی نێـوان سـالآنی (٢٠٠٩-٢٠٢٠) دانیشتووان لەسەر ئاستی گشتی پارێزگا و هەریەکە لە شـار و لادێ لـە یـەک ئاسـتی گەشـەدان کـە بریتییـە لـە نزیکـەی (٢.٥%)، ئەمـەش دەگەڕێتـەوە بـۆ بـەردەوامیی باشـتربوونی بـارودۆخی ئاسـایش و ڕامیاری و ئابووریی ناوچەکە.

شێوەی (١)

تێکڕاکانی گەشەی ژینگەیی دانیشتووان لە پارێزگای هەولێر و
هەرێمی کوردستان لەماوەی نێوان (١٩٥٧ – ٢٠٢٠)

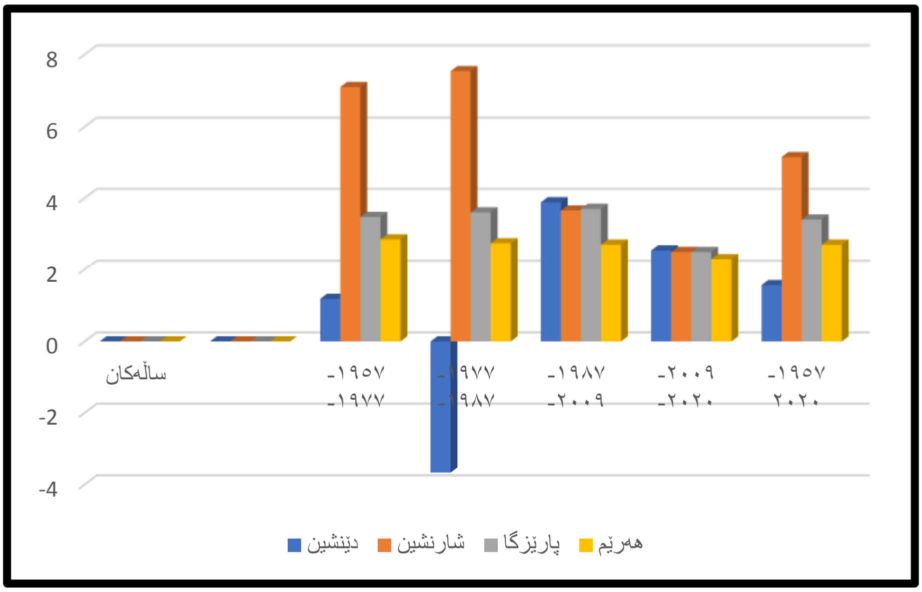

سەرچاوە: کاری توێژەر بە پشتبەستن بە خشتەی (١).

لە هەموو ئەمانەی کە باس کران گەیشتینە ئەو دەرئەنجامەی کە ڕێژەی گەشەی ساڵانەی دانیشتووانی ناوەندە شارستانیەکان لەماوەی توێژینەوەکەدا ئاستێکی بەرزی تۆمارکردووە، بەجۆرێک لە تەواوی ماوەکەدا ڕێژەی گەشەی شارنشینی بریتییە لە (٥،١٥%)، ئەمەش ڕێژەیەکی بەرزە و ئاستی بەرزی بەشارستانیبوون دەنوێنێ، هۆکاری ئەمەش بریتییە لەو بارودۆخەی کە وایکردووە ناوەندە شارستانیەکان ببنە ناوچەی ڕاکێشانی دانیشتووان بەتایبەتیش شاری هەولێر کە بەدرێژایی مێژوو سەنتەری کارگێڕی ناوچەی کوردستانە و بووەتە جێگای چڕبوونەوەی گشت جۆرە جیاوازەکانی خزمەتگوزاریەکان و دامەزراوە حکومیەکان، لەلایەکی تریشەوە دەگەڕێتەوە بۆ کرانەوەی ئەم شارە بە ڕووی جیهانی ئابووری و شارستانیی دەرەوە. ئەمەش بێگومان کاریگەری گەورەی هەیە لەسەر لایەنی خزمەتگوزاریەکان لەنێوان یەکە کارگێڕیەکاندا.

٢ ـ ٢ ـ بەرەوپێشچوونی قەبارەیی دانیشتووان و ڕێژەی بەشارستانیبوون

گومانی تیادا نییە کە قەبارەی دانیشتووان لە گشت بوارەکانی زانستە مرۆییەکان بە شادەماری توێژینەوەکان دادەنرێت، وە تەوەرێکی سەرەکیشە کەوا کێشە مرۆییەکان بەدەوریدا دەخولێنەوە، هەروەها پلانەکانی پەرەپێدان و بەرەوپێشبردنیش لەسەر ئەم بونیادنراون. قەبارەی دانیشتووان لە هەر یەکەیەکی شوێنیدا وەکو ئاوێنەیەک وایە کە پێوەرەکانی سەنگی ئابووری و بالانسە مرۆییەکان تیایدا بەدەردەکەون، بەجۆرێک هەر گۆڕانکاریەک لە قەبارەی دانیشتووان جا چ بەرەو زیادە یان کەمبوونەوە بێت بە گرنگیەوە ڕەنگدانەوەی دەبێت لەسەر نرخی پێوەرەکانی پێشوو (هروری، ٢٠١٢، ص٨٥) هەر لەبەر ئەمەشە کە قەبارەی دانیشتووان گرنگیەکی گەورەی هەیە سەبارەت بە گشت هۆکارەکانی بەرهەمهێنان، بۆیە پێویستە جۆرێک لە هاوسەنگی بەدی بهێنرێت لەنێوان قەبارەی دانیشتووان و دەرامەتە بەردەستەکان کە بە قەبارەی نموونەیی دانیشتووان ناسراوە (عطوی، ٢٠٠١، ص٧٧).

٢ ـ ٢ـ ١ـ بەرەوپێشچوونی قەبارەیی دانیشتووان و ڕێژەی بەشارستانیبوون لەسەر ئاستی پارێزگا

لە ماوەی نێوان سالانی (١٩٥٧ – ٢٠٢٠) کە ماوەی توێژینەوەکەمانە قەبارەی دانیشتووانی پارێزگای هەولێر بەشێوەیەکی بەرچاو لە بەرزبوونەوەدایە، بەتایبەتیش دانیشتووانی شارنشین، لەگەڵ ئەوەشدا جیاوازی گەورە بەدی دەکرێت لەڕێژەی بەشارستانیبوون لە ماوەیەک بۆ ماوەیەکی تر کە دەکرێت بە سەرنجدان لە خشتەی (٢) ئەم چەند خاڵەی لای خوارەوە بخەینەڕوو:

١. دانیشتووانی شارنشین لە ساڵی (١٩٥٧) تەنها (٢٦.٧٢%) لە کۆی دانیشتووانی پارێزگای هەولێریان پێکهێناوە، وە ئەم ڕێژەیە لە ساڵی (١٩٧٧) بەرزبووەتەوە بۆ (٥٣.٢%)، پاشان ڕێژەکە بەشێوەیەکی

بــەرچاو هەڵکشــاوە و لــە ســاڵی (١٩٨٧) گەیشــتووەتە (٧٧.٣٧%)، ئەمــەش بــەرزترین ڕێــژەی شارنشــینە کــە ئــەم پارێزگایــە بــەخۆوەی بینیبێت لە تەواوی ماوەی توێژینەوەکەدا، هۆکاری سـەرەکیش لەمـەدا بۆ کاریگەری ئەو کۆچە فراوانە دەگەڕێتەوە کە حکومـەتی عێراقـی لـە هەشـتاکانی سـەدەی ڕابـردوو بـە دانیشـتووانی گوندنشـینی کـردووە بــەرەو ناوەنــدە شارســتانیەکانی پارێزگاکــە (ســلیم و ســعید، ٢٠١٤، ل١٤٨).

٢. بـە درێژایـی مـاوەی سـاڵانی توێژینەوەکـە پەیوەندیـەکی پێچەوانـەی قەبارەیی بەدی دەکرێت لە نێوان دانیشـتووانی شارنشـین و دێنشـیندا، بــەجۆرێک بــە تێپــەڕبوونی کــات ڕێــژەی قــەبارەی شارنشــینان لــە بەرزبوونــەوەدا بــووە، بەشــێوەیەک لــە ســەرەتای ماوەکــەدا لــە (٢٦.٧٢%) بەرزبووەتــەوە بــۆ (٧٦.٤٧%) لــە کــۆی دانیشــتووانی پارێزگاکــە، لـە بەرامبەریشـدا لـە هـەمان مـاوەدا ڕێـژەی قـەبارەی دێنشـینانی پارێزگاکـە لـە (٧٣.٢٨%) دابـەزیوە بـۆ تـەنها (٢٣.٥٣%)، ئەمـــەش ئاماژەیـــەکی ڕوون و ئاشـــکرا و پلەیـــەکی بـــەرزی بەشارسـتانیبوونی دانیشـتووانی پارێزگـای هـەولێر دەردەخـات. ئەمـە سەبارەت بە دانیشتووانی هەرێمی کوردستانیش هەر ڕاستە.

خشتەی (٢)

قەبارە و ڕێژەی دانیشتووانی پارێزگای هەولێر و هەرێمی کوردستان بەپێی پێکهاتەی ژینگەیی (١٩٥٧- ٢٠٢٠)

ساڵ	قەبارەی دانیشتووانی پارێزگا					قەبارەی دانیشتووانی هەرێم					%ی پارێزگا لە هەرێم		
	لادێ	%	شار	%	کۆ	لادێ	%	شار	%	کۆ	لادێ	شار	کۆ
١٩٥٧	٢٠٠٣٢٦	٧٣.٢٨	٧٣٠٥٧	٢٦.٧٢	٢٧٣٣٨٣	١٠٨٦٣٣١	٧١	٤٤٣٧١٢	٢٩	١٥٣٠٠٤٣	١٨.٤٤	١٦.٤٧	١٧.٨٧
١٩٧٧	٢٥٣٣٩٢	٤٦.٨	٢٨٨٠٦٤	٥٣.٢	٥٤١٤٥٦	١٣٨١٦٨٩	٥١.٤	١٣٠٦٤٢٢	٤٨.٦	٢٦٨٨١١١	١٨.٣٤	٢٢	٢٠.١٤
١٩٨٧	١٧٤٣٢١	٢٢.٦٣	٥٩٦١١٨	٧٧.٣٧	٧٧٠٤٣٩	١١٦٣٣٨٧	٣٣	٢٣٦٢٠٢٨	٦٧	٣٥٢٥٤١٥	١٤.٩٨	٢٥.٢٤	٢١.٨٥
٢٠٠٩	٤٠٢٦٩٨	٢٣.٤٨	١٣١٢١٧٧	٧٦.٥٢	١٧١٤٨٧٥	٢٠٩١١٠١	٣٣	٤٢٤٤٠٨٠	٦٧	٦٣٣٥١٨١	١٩.٢٦	٣٠.٩٢	٢٧
٢٠٢٠	٥٣٠٥٠٤	٢٣.٥٣	١٧٢٣٩١٢	٧٦.٤٧	٢٢٥٤٤١٦	٢٦١٩٤٠٣	٣٢	٥٥٦٦٢٣١	٦٨	٨١٨٥٦٣٤	٢٠.٢٥	٣٠.٩٧	٢٧.٥

سەرچاوە: هەمان سەرچاوەکانی خشتەی (١).

٣. سەرەڕای ئەوەی کە قەبارەی دانیشتووانی شارنشین لەسەر ئاستی هەرێمی کوردستان لە ماوەی ساڵانی توێژینەوەکە لە بەرزبوونەوەدا بووە، بەجۆرێک ڕێژەی قەبارەکەیان لە (٢٩%) لە کۆی دانیشتووانی هەرێمەکە بەرزبووەتەوە بۆ (٦٨%) لە کۆتایی ماوەکەدا، بەڵام بە بەراوردکردنی لەگەڵ پارێزگاکە، ئەوا دەردەکەوێت کە جگە لە سەرەتای ماوەکەدا لە ساڵی(١٩٥٧) کە ڕێژەی قەبارەی شارنشینانی هەرێم بەرزترە لە پارێزگا، بەڵام لە تەواوی ماوەکانی دیکەدا دانیشتووانی شارنشینی پارێزگا ڕێژەی قەبارەیان بەرزترە لە هەرێم، بەجۆرێک کە بەرزترین ڕێژەی شارنشین لە پارێزگاکە لە ساڵی (١٩٨٧) تۆمارکراوە و بریتییە لە (٧٧.٣٧%)، کەچی لە هەرێمدا ئەم ڕێژەیە لە هەمان ماوەدا گەیشتووەتە (٦٧%) واتە بە جیاوازی زیاتر (١٠%)، وە ماوەکانی دیکەش بەدوای یەکدا جیاوازیەکەیان بریتییە لە (٤.٦، ٩.٥٢، ٨.٤٨%).

٤. ڕێژەی دانیشتووانی پارێزگا لە هەرێم لە تەواوی ماوەی توێژینەوەکە لە بەرزبوونەوەدا بووە، ئەمەش گرینگی پارێزگای هەولێر دەردەخات سەبارەت بە چڕبوونەوەی دانیشتووان بە بەراورد بە پارێزگاکانی دیکە، بەجۆرێک لە سەرەتای ماوەکەدا پارێزگای هەولێر تەنها (١٧.٨٧%)ی قەبارەی دانیشتووانی هەرێمی پێکهێناوە، کەچی لە کۆتایی ماوەکەدا ئەم ڕێژەیە بەرزبووەتەوە بۆ (٢٧.٥%) بە جیاوازی نزیکەی (١٠%) لەنێوان هەردوو ماوەکەدا، بەم شێوەیەش پارێزگای هەولێر زیاتر لە چواریەکی دانیشتووانی هەرێمی کوردستانی لەخۆ گرتووە.

٥. گرینگی ڕێژەیی دانیشتووانی شارنشینی پارێزگا لە هەرێم بەردەوام لە بەرزبوونەوەدا بووە، بەشێوەیەک لە ماوەی توێژینەوەکەدا لە (١٦.٤٤%) زیادی کردووە بۆ(٣٠.٩٧%)، بەمەش جیاوازی نێوان سەرەتا و کۆتایی ماوەکە گەیشتووەتە نزیکەی (١٥%)، کەچی ئەم

تایبەتمەندییە لە دانیشتووانی دێنشین بەدی ناکرێت، بەجۆرێک لە تەواوی ماوەی توێژینەوەکە کەمتر لە (٢%) زیادی کردووە.

٢ ـ ٢ـ ٢ـ بەرەوپێشچوونی قەبارەی دانیشتووان و ڕێژەی شارستانی ناوەندە شارستانیەکانی پارێزگای هەولێر

ئەوەی تایبەتە بە بەرەوپێشچوونی قەبارەیی و ڕێژەی بەشارستانیبوون لەسەر ئاستی ناوەندە شارستانیەکانی پارێزگای هەولێر، ئەوا لە ماوەی توێژینەوەکەدا جیاوازیەکی گەورە بەدی دەکرێت هەم لە ڕووی کات وە هەم لە ڕووی شوێنەوە هەروەکو لە خشتەی (٣) دەردەکەوێت بەم شێوەیەی لای خوارەوە:

١. هەڵبەزو دابەزێکی گەورە بەسەر ژمارەی ناوەندە شارستانیەکاندا هاتووە، بەجۆرێک ژمارەکەیان لە ساڵی (١٩٥٧) لە (١٨) ناوەندەوە زیادی کردووە بۆ (٢٢) ناوەند لە ساڵی (١٩٧٧)، کەچی لە ساڵی (١٩٨٧) ژمارەکەیان داکشاوە بۆ تەنها (١٣) ناوەند، هۆکاری سەرەکیش لەمە دەگەڕێتەوە بۆ فاکتەرە ڕامیاریەکان کە ئەویش خۆی لە چۆڵکردنی هەندێک ناوەند دەبینێتەوە لە هەشتاکانی سەدەی ڕابردوو بەهۆی جەنگی عێراق- ئێران کە ئەم ناوچانە ببوونە گۆڕەپانی جەنگ لە لایەک و لە لایەکی دیکەوە ئەو سیاسەتەی کە حکومەتی ناوەند دژ بە ناوەندەکان پەیرەوی کرد کە خۆی لە لێسەندنەوەی سیفەی کارگێڕی دەبینێتەوە لە بەشێک لە ناوەندەکان (سلیم و سعید، ٢٠١٤، ١٥٠-١٥١). پاشان جارێکی تر ژمارەی ناوەندە شارستانیەکان بەرز دەبێتەوە بەجۆرێک لە ساڵی (٢٠٠٩) ژمارەکەیان دەگاتە (٤٦) ناوەند، هۆکاری ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە تەواوی ئەو ناوەندانەی سیفەی کارگێڕییان هەبووە دوا بەدوای دامەزراندنی حکومەتی هەرێمی کوردستان لە ساڵی ١٩٩٢ ئەم سیفەیەیان پێدەدرێتەوە، ئەمە وێڕای پێدانی سیفەی کارگێڕی بە بەشێکی تر لە ئەنجامی پێداویستیی قۆناغەکە (سلیم و سعید، ٢٠١٤، ١٥١).

٢. سەبارەت بە قەبارەی دانیشتووانی سەنتەرە شارستانیەکان، بەشێوەیەکی گشتی گۆڕانکاری گەورەیان بەسەردا هاتووە ئەمەش لە ئەنجامی گەشەی سروشتیی دانیشتووان لە لایەک و لە لایەکی دیکەشەوە لە ئەنجامی کۆچی دانیشتووانەوەیە کە لە ماوە جیاوازەکاندا ڕوویانداوە بەهۆی ناسەقامگیری و بارودۆخە ڕامیاریەکانەوە، بەڵام هەندێک لە شارەکان بارودۆخێکی ناسروشتییان تێدا بەدی دەکرێت، بۆ نموونە لەساڵی ١٩٥٧ هەریەکە لە کۆیە و ڕواندز و شەقڵاوە لە دوای شاری هەولێرەوە سێ گەورەترین ناوەندی شارستانین بە قەبارەکانی (٨٤٨٢) و (٨٢٣٧) و (٤١٩٦) کەس، شاری کۆیە تا کۆتا ماوەی توێژینەوەکە سەنگی خۆی لەنێو سیستەمەکەدا پاراستووە، بەڵام دوو شارەکەی تر پاشەکشەیان کردووە بەجۆرێک ڕواندز تا کۆتایی ماوەکە قەبارەکەی کەمتر لە دوو ئەوەندە زیادی کردووە، لە بەرامبەریشدا چەند شارێکی دیکەی قەبارە گەورە هاتوونەتە پێش وەکو (عەنکاوە، دیانا، سۆران، کەسنەزان، بنەسڵاوە، هەریر).

٣. ڕێژەی دانیشتووانی شارنشین بە درێژایی ماوەی توێژینەوەکە لە هەریەکە لە ناوەندەکانی شاری هەولێر و شەقڵاوە گەیشتووەتە (١٠٠%) جگە لە ساڵی (١٩٨٧) کە ناوەندی شاری هەولێر ڕێژەکەی گەیشتووەتە (٩١.٨%). هۆکاری ئەمەش تەنها ڕەنگدانەوەی گرینگی ئەم شارانە بۆ ڕاکێشانی دانیشتووان ناگەیەنێت بەهۆی ئەوەی کە ناوەندێکی گرنگی کارگێڕی و خزمەتگوزارین، بەڵکو بۆ نەبوون یاخود کەمیی نشینگە لادێییەکانی سەر بەم ناوەندانە دەگەڕێتەوە.

٤. ڕێژەی شارنشین لەنێوان ناوەندە شارستانیەکاندا بەگوێرەی کات و شوێن جیاوازە و گۆڕانکاری بەسەردا هاتووە، بەشێوەیەک لە ساڵی١٩٥٧ جگە لە ناوەندەکانی شاری هەولێر و شەقڵاوەکە ڕێژەی شارنشین گەیشتووەتە (١٠٠%)، ناوەندی کۆیە و ڕواندزیش بەدوای یەکدا بەرزترین ڕێژەی شارنشینیان لەخۆگرتووە کە بریتییە لە

(٣٧.٤%) و (٣٠.٧%)، بەجۆرێک قەبارەی دانیشتووانەکانیان لەدوای ناوەندی هەولێرەوە دوو گەورەترین قەبارەی شارنشینین و ژمارەی دانیشـــتووانەکانیان بـــریتییە لە (٨٤٨٢) و (٨٢٣٧) کەس، وە (١١) ناوەنـدیش رێـژەی شارسـتانییان کـەمتر بـووە لـە (٩%)، لـەنێوان ئەمانەشـدا نزمتـرین رێـژە لـە هەریەکـە لـە ناوەنـدەکانی (تەقتـەق و باقرت) تۆمارکراوە کە بەدوای یەکدا ڕێژەکەیان بریتییە لە (٣.٣٤%) و (٢.٥%) بە ژمـــارە دانیشـــتووانی (٤٥٠) و(٢٥٤) کەس بـــۆ هەریەکێکیـان، دەکرێـت بڵێـین هۆکـاری ئەمـەش بریتییـە لـە زۆری نشـینگە لادێییـەکانی سـەر بـەم ناوەندانـە کـە زۆرتـرین ژمـارەی دانیشـتووانیان تیـادا کـۆ بووەتـەوە بـە بـەراورد بـە ناوەنـدە شارستانیەکانی دیکە.

٥. لە ساڵی ١٩٧٧ گۆڕانکاری بەرچاو بەسەر ڕێژەی بەشارستانیبوون لە ناوەندە شارستانیەکانی پارێزگاکەدا هاتووە بە بەراورد بە ماوەی پێشووتر، بەجۆرێک جگە لە هەریەکە لە ناوەندەکانی شاری هەولێر و شەقلاوە کە پێگەی خۆیان پاراستووە و ناوەندی چۆمانیش وەکو ناوەندێکی نوێ ڕێژەی (١٠٠%)ی شارنشینیان تۆمارکردووە، ئەوا هەریەکە لە ناوەندەکانی (کۆیە، ڕواندز، مەخموور) بەرزترین ڕێژەی شارستانیان تۆمارکردووە کە بەدوای یەکدا ڕێژەکانیان بریتییە لە (٦٣، ٥٦.٢، ٥٠%)، وە نزمترین ڕێژەی شارستانیش لە ناوەندەکانی (قوشتەپە و شۆڕش) تۆمار کراوە بەڕێژەکانی (٤، ٣.٨%) بەدوای یەکدا، ئەمەش بەهۆی زۆری ژمارەی نشینگە لادێییەکانی سەر بەم ناوەندانە لە لایەک و لەلایەکی دیکەشەوە ئەم ناوەندانە لەم ماوەیەدا تازە دروست بوون، وە شەش ناوەندیش زیاتر لە سێ بەرامبەری ڕێژەی شارنشینیان بەرزبووەتەوە.

خشتەی (٣)

قەبارەی دانیشتووان و ڕێژەی شارستانی ناوەندە شارستانیەکانی پارێزگای هەولێر (١٩٥٧-٢٠٢٠)

ژ	ناوەندە شارستانیە کان	١٩٥٧		١٩٧٧		١٩٨٧		٢٠٠٩		٢٠٢٠	
		قەبارەی دانیشتووان	ڕێژەی شارستانی %	قەبارەی دانیشتووان	ڕێژەی شارستانی %	قەبارەی دانیشتووان	ڕێژەی شارستانی %	قەبارەی دانیشتووان	ڕێژەی شارستانی %	قەبارەی دانیشتووان	ڕێژەی شارستانی %
١	ناوەندی هەولێر	٣٩٩١٣	١٠٠	١٩٣٥٥٨	١٠٠	٤٤٥٩٣٧	٩١.٨	٦٧٨٢٦١	١٠٠	٨٩٣٠٤٣	١٠٠
٢	عەنکاوە	٢٨٥٨	٦.٤	٥٧٥٥	١٩	١٩٣٤٠	٢٦.٦	٢٢٠٢١	١٠٠	٢٨٩٤١	١٠٠
٣	شەقڵاوە	٤١٩٦	١٠٠	٩٨٢٦	١٠٠	١٧٥٦٥	١٠٠	٢١٣٢٢	١٠٠	٢٨٠٨١	١٠٠
٤	هەریر	٩٤٨	٥	٣٧٥٥	٢٣	١٦٦٣٣	٦٢.١	٢٤٨٤١	٧٣.٣	٣٢٧٥٦	٧٣.٥
٥	خۆشناو(هیرا)	٦٨٩	٧.٣	١٢٢٠	١٣	-		١٦٩١	٣٦.١	٢٢٣٢	٣٥.٣٥
٦	سەلاحەدین	٥٨٦	٥.١٤	٤٤٥١	٢٢.٤	٧١٢٩	٣٤	٣٠٩٨٢	٧٣	٤١٦٣٣	٧٣.٨
٧	مەخمور	١٥٣٤	٢٣.٣	٥٣٠٧	٥٠	١٢٧٨٥	٧٤.٤	١٥٣١٨	٣٥.٩	١٩٩٩٦	٣٥.٥
٨	گوێڕ	٧٧٩	٥.٢٧	٢٠٠٨	٨.٨	٣١١٧	١٨.٢٨	٨١٣٧	١٣.٣٥	١٠٧٥٧	١٣.٢
٩	کەندێناوە (دیبەگە)	١٤٩٩	٧.٨	٢٥٧٨	١٨.٣	-		٢٧٩١	١٦.٨	٣٦٨٧	١٦.٨
١٠	قەراج (باقرت)	٢٥٤	٢.٥	-	٠	١٤٦٩	١٨.٨	٢٩٤٢	٨.٩٤	٣٨٨٧	٩.٣
١١	کۆیە	٨٤٨٢	٣٧.٤	١٥٣١٩	٦٣	٣٩٤٨٤	٩٧	٥٣٠٣١	٨٩.٦٧	٦٨٦٩٩	٨٩.٥٧
١٢	تەق تەق	٤٥٠	٣.٣٤	١٤٧٧	٩.٥	-		١٦٩٣٥	٨١.٥	٢١٩٠٦	٨١.٦٨
١٣	ڕواندز	٨٢٣٧	٣٠.٧	٨٥٨٣	٥٦.٢	٨٦١٦	٩٠.٢	١٠٩٩٢	٦٤.٩	١٤٥٤٥	٦٦.٤
١٤	باڵەک(گەلاڵە)	٩٩٢	٨	٦٦٦٠	٤٢.٢	-		٥١٥	٣٠	٦٧٦	٢٩.٨
١٥	برادۆست (سیدەکان)	٤٥٨	٨.١	٩٤٩	٩.٥	-		٣٢٠٦	٢٣.٣٥	٤٢٢٢	٢٢.٦
١٦	زێبار (مێرگەسۆر)	٤١٣	١١	٤٥٥٥	٤٢.٩	-		١٢٧١	١٠٠	١٦٥٦	١٠٠
١٧	بارزان	٤٥٨	١٩.٢	-	٠	-		٦٨٤٣	٣٩.٨	٨٨٦٠	٤٠
١٨	مزوری باڵا (شێروان مەزن)	٣١١	٤.٤٤	١٦٣٥	١٥.٢	-		٧٤٣	١٩.١	٩٧٨	١٩.٣
١٩	قوشتەپە			١١١٧	٤	-		١٣٧٩٨	٥٣.٦	١٨١٩٦	٥٣.٧
٢٠	دیانا			٧٠٨٤	٢٦.٣	١٢٣٢٦	٤٥.٤	٤٧٦٧٦	٨٥.٥	٦٢٨١١	٨٥.١
٢١	خەبات			٣١٩٢	١٧.٦	-		٢٨٥٦١	٨٦.٥	٣٧٦٥٤	٧٦.٥
٢٢	شۆڕش (دێگەڵە)			٣١٣	٣.٨	-		٤٠١	٧.١٣	٥٠٥	٦.٩٨
٢٣	خەلیفان			٣٧٠٠	٢٩.٣	٦٠٥٠	٣٩	١٨٢٢٧	٥٦.٦	٢٣٩٩٦	٥٦.٢٤

٢٤	چۆمان			٥٠٢٢	١٠٠	-		٨٩٦٠	٨٧.٧	١١٧٩٠	٨٧.٦
٢٥	حاجی ئۆمەران			-		-		١٤١٧	٤١.٩	١٨٦١	٤١.٧
٢٦	صديق (سۆران)					٥٦٦٧	٤٩.٧	٥٣٢٣٠	١٠٠	٧٠١٢٦	١٠٠
٢٧	بەحرکە							٢٨٠٢٧	٦٢.١٢	٣٦٧٢٦	٦٢.١
٢٨	شەمامک (پیرداود)							١٧٧٦	٣,٧٥	٢٣٣٠	٣.٧٢
٢٩	بنەسڵاوە							٤٨٠٩٩	٩٩.٣	٦٢٨٨٢	٩٩.٢٧
٣٠	دارەتوو							٤٤٤٣٣	٨٥.٤	٥٨٠١٥	٨٥.٤
٣١	کەسنەزان							٥٤٢٠٦	٩٠.٦٧	٧١٢٠٣	٩٠.٢
٣٢	ئاشتی							٨١٥	١٩.٣٨	١٠٥٩	١٨.٨
٣٣	سێگرتکان							١١٤٥	٣٦.٧	١٤٧٢	٣٦.٥
٣٤	سکتان							٩٣٧	٣٨.٦	١٢١١	٣٩.٩٦
٣٥	باسرمە							٦١٧٦	٣٣.٥	٨١٣٦	٣٣.٩٣
٣٦	باليسان							١١٥٩	٢٦.٢	١٥٢٣	٢٦.١
٣٧	کەورگۆسک							٨٨٢٨	٦٠	١١٦٦٢	٦٠
٣٨	دارەشەکران (قەرەقاجین)							٣٨٤	٤.١	٥٠٧	٤.١
٣٩	ڕزگاری							٢٨١٣٢	٧٧.٣	٣٥٣٧١	٧٦.٣
٤٠	وەرتێ							١٧٦٩	٣٧.٥	٢٣٣٧	٣٨.٢
٤١	سمیلان							٧١١	١٤,٥	٩٣٤	١٣,٩
٤٢	قەسرێ							٢٩٠٧	٥٥.١	٣٨١٢	٥٠.١
٤٣	مەلاقەرە							٢١٤٨	١٠	٢٨٣٨	١٠
٤٤	مەزنێ							٢٣٥٨	٤٠.٩	٣٠٩٠	٤٠.٩
٤٥	پیران							١٨٣٥	٢٥.٧	٢٤١٢	٢٦.٤
٤٦	گۆرەتوو							٢٢٢٠	٢١.٤	٢٨٩٨	٢٢.٣
کۆی گشتی								١٣١٢١٧٧	٧٦.٥١	١٧٢٣٩١٢	٧٦.٤٦

سەرچاوە: هەمان سەرچاوەکانی خشتەی (١).

٦. پارێزگای هەولێر لە ساڵی ١٩٨٧ گەورەترین گۆڕانکاری بەخۆوە بینیوە لە ڕووی ڕێژەی بەشارستانیبوونەوە، بەجۆرێک لە هەندێ ناوەنددا ڕێژەی دانیشتووانی شارنشین بەشێوەیەکی بەرچاو بەرزبووەتەوە هەروەکو لە هەردوو ناوەندی کۆیە و ڕواندز کە بەدوای یەکدا ڕێژەی (٩٧%) و (٩٠.٢%) لە دانیشتووانی یەکە کارگێڕیەکانیان پێکهێناوە، هۆکاری ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ وێرانکردن و چۆڵکردنی ژمارەیەکی زۆری گوندەکانی ئەم ناوچانە لەگەڵ چۆڵکردنی بەشێک لەشارەکان و کۆچکردنی دانیشتووانەکەیان

بۆ ئەم ناوەندانە، وە هەریەکە لە ناوەندەکانی مەخموور و هەریر بەدوای یەکدا ڕێژەی (٧٤.٤%) و (٦٢.١%) لە دانیشتووان یەکە کارگێڕیەکانیان لەخۆگرتووە، وە نزمترین ڕێژەش بەر هەریەکە لە ناوەندەکانی باقرت و گوێڕ کەوتووە بەڕێژەکانی (١٨.٨%) و (١٨.٢٨%) بەدوای یەکدا.

7. هەردوو ماوەی ساڵەکانی (٢٠٠٩) و(٢٠٢٠) هەمان تایبەتمەندییان هەیە، چونکە داتاکانی دانیشتووانی ساڵی ٢٠٢٠ بە پشتبەستن بە جێکەوتەی دانیشتووانی ساڵی ٢٠٠٩ دەرهێنراون، دەکرێت تێبینی ئەوە بکرێت کە هەریەکە لە ناوەندەکانی(هەولێر، عەنکاوە، شەقڵاوە، مێرگەسۆر، سۆران) ڕێژەی شارنشینیان گەیشتووەتە (١٠٠%)، وە ڕێژەی دانیشتووانی شارنشین لە (٧) ناوەندی دیکە بەرزترە لە (٨٠%)، هەروەها ئەم ڕێژەیە لە (٩) ناوەندی شارستانیی تر لە نێوان(٥٠ – ٨٠%)دایە، وە تەواوی ناوەندەکانی دیکە لە خوار ئەم ڕێژەیەوەن، بەجۆرێک نزمترین ڕێژەی شارنشینی لە ناوەندەکانی دارەشەکران و شەمامک تۆمارکراوە بە ڕێژەکانی (٤.١%) و (٣.٨٥%) بەدوای یەکدا.

لە کۆتاییدا گەیشتینە ئەو دەرئەنجامەی کە شارۆچکەکانی پارێزگای هەولێر گەشەیەکی بەرچاویان بەخۆوە بینیوە و ژمارەیان زیادی کردووە، وە هەروەها جگە لەوەی کە قەبارەی دانیشتووانەکانیان گۆڕانکاریی گەورەی بەسەردا هاتووە، لەگەڵ ئەوەشدا بەدرێژایی ماوەی توێژینەوەکە چڕبوونەوەی دانیشتووان لەناوەندە شارستانیەکاندا بە ڕێژەیەکی بەرز زیادی کردووە، بەو واتایەی کە ڕێژەی بەشارستانیبوون بەجیاوازیەکی گەورە لەنێوان سەرەتا و کۆتایی ماوەکەدا ڕوویداوە.

٣ ـ تایبەتمەندییەکانی سیستەمی شارنشینی لە پارێزگای هەولێر

توێژکردن لە سیستەمی شارنشینی لەو بابەتانەیە کە بووەتە جێگای بایەخ پێدان لەلایەن زۆرێک لە توێژەرانی بواری پلاندانانی شارستانی و

هەرێمی، چونکە گرینگیەکی کرداری هەیە لە چارەسەرکردنی زۆرێک لە گرفتە ئابووری و کۆمەڵایەتی و کارگێڕیی ڕێکخراوەییەکان لەسەر ئاستی وڵاتێک یاخود هەرێمێکی پێشکەوتوو یان گەشەسەندوو (الجارالله، ١٩٩٦، ٤). شێوازەکانی شیکردنەوەی سیستەمی شارنشینی بەشێوەیەکی گشتی دابەش دەکرێت بۆ سێ ئاراستەی سەرەکی، قەبارەیی، شوێنی، وەزیفی، ئەوەی تایبەتە بە شیکردنەوەی قەبارەیی ئەوەیە کە لە دابەشبوونی قەبارەیی شارەکان دەکۆڵێتەوە و گرینگی دەدات بە تێگەیشتن و دەرخستنی تایبەتمەندییەکانی قەبارە جیاوازەکانی شار (ابو قرین، ٢٠١٤، ٥)، بۆ ئەم مەبەستەش چەندین یاسا و پێوەری جۆراوجۆر بوونیان هەیە. بەمەبەستی توێژکردنی سیستەمی شارستانی پارێزگای هەولێر سێ لە گرینگترین و دیارترین ئەم پێوەرانە بەکاردەهێنین کە بریتین لە، یاسای پلەبەندی و قەبارە، یاسای شاری یەکەم، وە نیشاندەری هاوسەنگیی شارستانی و چەند پێوەرێکی دیکە.

٣ ـ ١ـ بەرەوپێشچوونی لایەنەکانی سیستەمی شارنشینی (١٩٥٧ – ٢٠٢٠)

سیستەمی شارنشینی لە هەر ناوچە و هەرێمێکدا بارێکی دینامیکی و ناجێگیرە کە بە تێپەڕبوونی کات گۆڕانکاری بەسەردا دێت، ئەمەش لە ئەنجامی کۆمەڵە هۆکارێکی ئابووری و ڕامیاری و کۆمەڵایەتیە کە بەسەر ناوچەکەدا دێت. لەم بەشەی توێژینەوەکەماندا چەندین نیشاندەر و پێوەری جۆراوجۆری ژمارەیی گشتی و تایبەت بەکاردەهێنین بە مەبەستی دەرخستنی خەسڵەت و تایبەتمەندی و ئەو گۆڕانکاریانەی کە لە سیستەمی شارنشینی پارێزگای هەولێردا ڕوویداوە لە لایەک و لە لایەکی دیکەشەوە بە مەبەستی پەردەلادان لەسەر لایەنەکانی کەموکوڕی پەیکەری شارستانی ئەم سیستەمە.

٣ ـ ١ـ١ـ هەندێ نیشاندەری گشتی لە گۆڕانکاریەکانی پەیکەری سیستەمی شارستانی

نیشاندەرە گشتییە ژمارەییەکان هەریەکەو دەرخەری بەشێکن لەو ڕاستیانەی کە لە بەرەوپێشچوونی شارەکاندا ڕوودەدات، بەجۆرێک لە کۆتاییدا وێنەیەکمان نیشان دەدا لە سروشت و بەرەوپێشچوونی و پلەی ناهاوسەنگی سیستەمی شارستانیی ناوچەکە. لە توێژینەوەکەماندا تیشک دەخەینە سەر بەشێکیان وەکو سەرەتایەک و دەروازەیەک بۆ پێوانەکردنی ئەو گۆڕانکاریانەی کە بەسەر پەیکەری شارنشینی پارێزگای هەولێردا هاتووە. کە دەکرێت لە میانەی خشتەی (٤) چەند خاڵێک تێبینی بکەین بەم شێوەیەی لای خوارەوە:

١. ژمارەی ناوەندە شارستانیەکانی پارێزگای هەولێر لەماوەی توێژینەوەکەدا گۆڕانکاریی گەورەی بەسەردا هاتووە، ئەمەش لە ئەنجامی ئەو بەرەوپێشچوونە خێرایەی کە بەسەر گەشەی شارستانیی پارێزگاکەدا هاتووە لەم ماوەیەدا. بەجۆرێک ژمارەی ناوەندەکان لە ماوەی ساڵانی (١٩٥٧-٢٠٠٩) سێ بەرانبەر زیادی کردووە، واتە لە ماوەی (٥٢) ساڵدا لە (١٨) ناوەندەوە بووە بە (٤٦) ناوەند، وە دواتریش تاوەکو ئێستا بە جێگیری ماوەتەوە.

٢. لە ئەنجامی گەشەی بەردەوامی دانیشتووانی ناوەندە شارستانیەکان لە لایەک و لە لایەکی دیکەشەوە ئەو گۆڕانکاریانەی لە ماوە جیاجیاکانی توێژینەوەکەدا بەسەر ژمارەی ناوەندەکاندا هاتووە بووەتە هۆی گۆڕانکاری لە ناوەندی قەبارەی شارەکان، بەجۆرێک لە ماوەی نێوان ساڵانی (١٩٥٧-١٩٨٧) ناوەندی قەبارەی شارەکان نزیکەی (١١) بەرامبەر زیادی کردووە، بەشێوەیەک ناوەندی قەبارەی هەر شارێک لە ساڵی (١٩٥٧) بریتییە لە (٤٠٥٨.٧) کەس بەڵام ئەم ژمارەیە لە ساڵی (١٩٨٧) بەشێوەیەکی بەرچاو هەڵکشاوە بۆ (٤٥٨٥٥.٢) کەس، لە ماوەکانی دواتریش سەرەڕای بەردەوامی گەشەی دانیشتووانی شارەکان بەڵام ناوەندی قەبارەکەیان دابەزیوە

بۆ (٢٨٥٢٥.٦) کەس لە ساڵی (٢٠٠٩)، ئەمەش بەهۆی زیادبوونی ژمارەی شارەکانە لەم ماوەیەدا، بەڵام جارێکی تر ئەم ژمارەیە هەڵکشاوە بۆ (٣٧٤٧٦.٤) کەس لە ساڵی (٢٠٢٠)دا، هۆکاری سەرەکیش لەمە دەگەڕێتەوە بۆ جێگیری ژمارەی شارەکان و بەردەوامی گەشەی دانیشتووان لە نێوان هەردوو ماوەی کۆتایی توێژینەوەکەدا.

٣. تێکڕای زیادەی ساڵانەی دانیشتووانی شارەکان لە پارێزگای هەولێردا لە ماوەی (١٩٥٧-١٩٧٧) گەیشتووەتە (١٠٧٥٠.٤) کەس بۆ هەر ساڵێک، بەڵام لەماوەی دواتردا واتە لە ماوەی (١٩٧٧-١٩٨٧) ئەم زیادەیەی دانیشتووان بە ڕێژەیەکی بەرچاو بەرزبووەتەوە بەجۆرێک نزیکەی (٣) بەرامبەر زیادی کردووە و گەیشتووەتە (٣٠٨٠٥.٤) کەس، وە لە هەردوو ماوەکانی دواتردا ئەم زیادەیەی ساڵانەی دانیشتووان بە جیاوازی (١٧٤٢.٨) کەس بۆ ساڵی ٢٠٠٩ وە (٤٨٨٢.٣) کەس بۆ ساڵی ٢٠٢٠ لەگەڵ ماوەکانی پێش خۆیان زیادیان کردووە.

خشتەی (٤)

نیشاندەرە گشتیەکانی گۆڕانکاری لە پەیکەری سیستەمی شارستانی پارێزگای هەولێر (١٩٥٧-٢٠٢٠)

نیشاندەرەکان	ساڵەکان				
	١٩٥٧	١٩٧٧	١٩٨٧	٢٠٠٩	٢٠٢٠
ژمارەی شارەکان	١٨	٢٢	١٣	٤٦	٤٦
ناوەندی قەبارەی شارەکان	٤٠٥٨.٧	١٣٠٩٣.٨	٤٥٨٥٥.٢	٢٨٥٢٥.٦	٣٧٤٧٦.٤
تێکڕای زیادەی ساڵانەی دانیشتووانی شارەکان	-	١٠٧٥٠.٤	٣٠٨٠٥.٤	٣٢٥٤٨.٢	٣٧٤٣٠.٥
ڕێژەی قەبارەی دانیشتووانی شاری یەکەم لە کۆی دانیشتووانی شارەکان%	٥٤.٦	٦٧.٢	٧٤.٨	٥١.٦٩	٥١.٨

ڕێژەی قەبارەی دانیشتووانی شاری یەكەم لە كۆی دانیشتووانی پارێزگا%	١٤.٦	٣٥.٧	٥٧.٩	٣٩.٥٥	٣٩.٦

سەرچاوە: كاری توێژەر بە پشتبەستن بە خشتەی (٣).

٤. شاری یەكەم كە شاری هەولێرە بە درێژایی ماوەی توێژینەوەكە زیاتر لە نیوەی دانیشتووانی شارەكانی پارێزگاكەی پێكهێناوە، بەجۆرێك لە ماوەی (١٩٥٧-١٩٨٧) ڕێژەی قەبارەی شاری یەكەم لە كۆی قەبارەی شارەكانی دیكە لەنێوان (٥٤.٦-٧٤.٨%) بووە، بەڵام دواتر ڕێژەكە دابەزیوە بۆ(٥١.٦٩%) و (٥١.٨%) بۆ هەردوو ماوەی (٢٠٠٩) و (٢٠٢٠) بەدوای یەكدا، ئەمەش هەژموونی شاری هەولێر دەردەخات بەسەر شارەكانی دیكەی پارێزگاكەدا.

٥. سەبارەت بە ڕێژەی قەبارەی شاری یەكەم لە كۆی دانیشتووانی پارێزگاكە هەڵكشان و داكشانی بەرچاوی پێوە دیارە، بەجۆرێك نزمترین ڕێژەی قەبارەی ئەم شارە لە كۆی دانیشتووانی پارێزگای هەولێر لە سەرەتای ماوەی توێژینەوەكە بووە و گەیشتووەتە (١٤.٦%) وە بەرزترین ڕێژەش لە ساڵی (١٩٨٧) تۆماركراوە و بریتییە لە (٥٧.٩%)، ئەمەش ناهاوسەنگیەگی گەورە لە سیستەمی شارنشینی پارێزگاكە دەردەخات، بەشێوەیەك تاكە شارێك بە تەنها زیاتر لە نیوەی دانیشتووانی پارێزگایەكی لەخۆ گرتووە، هۆكاری ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەو بارودۆخە ناسەقامگیرە ڕامیاری و ئابووریەی بە سەر ناوچەكە بەگشتی و پارێزگاكە بەتایبەتیدا هاتووە، كە بووەتە هۆی كۆچی بە لێشاوی لادێنشینان و بەشێك لە ناوەندە شارستانیەكان بۆ ناوەندی شاری هەولێر، بەڵگەش بۆ ئەمە ئەو ڕێژە بەرزەیە كە قەبارەی شاری هەولێر لە كۆی دانیشتووانی شارەكانی دیكەی پارێزگاكە تۆماری كردووە و گەیشتووەتە (٧٤.٨%). وە پاشان جارێكی دیكە ڕێژەی قەبارەی شاری یەكەم لە

دانیشتووانی پارێزگاکە دابەزیوە بۆ (٣٩.٥٥ و ٣٩.٦%) لە هەردوو کۆتا ماوەی توێژینەوەکە بەدوای یەکدا.

٣ ـ ١ـ ٢ ـ بەرەوپێشچوونی ژمارە و قەبارەی شارەکان بەگوێرەی دەستە قەبارەییەکان

توێژکردن و شیکردنەوەی گردبوونەوەکانی دانیشتووان لە ناوەندە شارستانیەکانی ناوچەیەکی دیاریکراودا بەگوێرەی چەند چینێکی قەبارەیی (دەستەی قەبارەیی) و لە میانەی چەند قۆناغێکی جیاوازی بەدوای یەکدا، وێنەیەکی ڕوونمان دەداتێ لە سروشت و شێوازی دابەشبوونی ئەم ناوەندانە لە لایەک و ئەو بەرەوپێشچوونەی کە لە قەبارەکەیان ڕوودەدات لە لایەکی دیکەوە، ئەمەش هەنگاوی یەکەمە بۆ تێگەیشتنی زۆرێک لە لایەنەکانی سیستەمی شارنشینی لەوانەش دیاردەی هەژموونی شارستانی.

٣ ـ١ـ ٢ ـ١ـ بەرەوپێشچوونی ژمارەیی شارەکان

شارۆچکەکانی پارێزگای هەولێر بە درێژایی ماوەی توێژینەوەکە هەڵبەزو دابەز و گۆڕانکاری گەورە بەسەر ژمارەیاندا هاتووە. بە سەیرکردنی خشتەی (٥) کە تایبەتە بە پۆلینکردنی ژمارەیی ناوەندە شارستانیەکان بەگوێرەی قەبارەکانیان، دەکرێت ئەم خاڵانەی لای خوارەوە بخەینەڕوو:

١. زیادبوونی ژمارەی ئەو دەستە قەبارەییانەی کە شارەکانیان بەسەردا دابەش بووە لە چوار دەستەوە لە ساڵی (١٩٥٧) بۆ پێنج دەستە ساڵی (١٩٧٧)، بەجۆرێک گەورەترین دەستە لە ماوەی (١٩٥٧)دا دەستەی قەبارە (٢٠٠٠١-٥٠٠٠٠) کەسە و تەنها یەک شاری لەخۆگرتووە ئەویش شاری هەولێرە. جێگای ئاماژەیە کە بە درێژایی ماوەی توێژینەوەکە شاری هەولێر بە تەنها لە گەورەترین و کۆتا دەستەدا خۆی جێگیر کردووە. پاشان لە ساڵی (١٩٨٧) ژمارەی دەستەکان بوون بە شەش دەستە و لە ماوەکانی دواتریشدا (٢٩٩٠-٢٠٢٠) ژمارەی دەستەکان بەرزبوونەتەوە بۆ (٧) دەستە.

٢. لەگەڵ ئەوەی کە لە ماوەی توێژینەوەکەدا شاری هەولێر بە تەنها دەبینرێت لە بەرزترین دەستەدا، بەڵام گرینگیە ڕێژەییەکەی بەردەوام گۆڕانکاری بەسەردا هاتووە، بەشێوەیەک لە ماوەی (١٩٥٧)دا تەنها (٥٥.٦%)ی ژمارەی شارەکانی پارێزگاکەی پێکهێناوە و دواتر لە ساڵی (١٩٧٧) ئەم ڕێژەیە دابەزیوە بۆ (٤.٥٥%)، ئەمەش لە ئەنجامی زیادبوونی ناوەندە شارستانیەکان لەم ماوەیەدا، بەڵام لە ساڵی (١٩٨٧) گرنگیە ڕێژەییەکەی ئەم شارە بەرزبووەتەوە بۆ (٧.٧%)، ئەمە لەکاتێکدایە کە ژمارەی ناوەندە شارستانیەکانی پارێزگاکە بەشێوەیەکی بەرچاو کەم بووەتەوە بۆ تەنها (١٣) ناوەند لەم ساڵدا، پاشان جارێکی تر و لە ماوەی ساڵانی (٢٠٠٩-٢٠٢٠) شاری هەولێر گرینگیە ڕێژەییەکەی لەدەست دەدات و دادەبەزێت بۆ تەنها (٢.٢%)، هۆکاری ئەمەش زیادبوونی ژمارەی ناوەندە شارستانیەکانی پارێزگاکەیە بۆ (٤٦) ناوەند.

٣. بچووکترین دەستەی قەبارەیی لە ماوەی ساڵەکانی (١٩٥٧، ٢٠٠٩، ٢٠٢٠) زۆرترین ژمارەی شارەکانی پارێزگاکەیان لەخۆگرتووە کە بەدوای یەکدا ڕێژەکانیان بریتییە لە (٧٢.٢، ٣٩.١، ٣٢.٦%) لە کۆی گشتی ژمارەی شارەکان، بەڵام ساڵی (١٩٧٧) هەردوو دەستەی یەکەم و سێیەم هەریەکەیان بە(٧) شار و بەیەکەوە (٦٣.٦%) ی شارەکانیان گرتووەتە خۆ، وە زۆرترین ژمارەی شارەکان لە ساڵی (١٩٨٧)دا لە هەردوو دەستەی سێیەم و چوارەمدا دەبینرێن کە بە دەستە مام ناوەندەکان هەژمار دەکرێن بە لەخۆگرتنی (٦٩.٢%)ی کۆی گشتی شارەکان لەسەر حسابی شارە قەبارە بچووکەکان.

٤. دەستەی قەبارەیی (٥٠٠٠١-١٠٠٠٠٠) لە ماوەی ساڵانی (١٩٥٧-١٩٨٧) هیچ شارێکیان تیادا بەدی ناکرێت، بەڵام دواتر لە ساڵی (٢٠٠٩) تەنها (٣) شار بەڕێژەی (٦.٥%) و ساڵی (٢٠٢٠) (٦) شار بەڕێژەی (١٣%) لە کۆی شارەکان دەکەونە نێو ئەم دەستەیەوە.

٥. لەگەڵ ئەوەی کە دەستەی قەبارەیی (٢٠٠١-٥٠٠٠٠) لە ماوەی نێوان ساڵانی (١٩٥٧-١٩٨٧) تەنها دوو شاری لەخۆ گرتووە، یەکێکیان لە سەرەتای ماوەکەدا بە ڕێژەی (٥.٦%) و ئەویتریشیان لە کۆتایی ماوەکەدا بە ڕێژەی (٧.٧%) لە کۆی گشتی ژمارەی شارەکان. بەڵام لە ماوەکانی دواتردا واتە لە ماوەی (٢٠٠٩-٢٠٢٠)دا دووەم گەورەترین دەستەیە بە لەخۆگرتنی ژمارەی شارەکانی پارێزگاکە، بەجۆرێک ژمارەی شارەکانی نێو ئەم دەستەیە لە ساڵی (٢٠٠٩) بریتییە لە (١٠) شار و لەساڵی (٢٠٢٠) بریتییە لە (٩) شار بە ڕێژەکانی (٢١.٧ و ١٩.٦%) بەدوای یەکدا.

٦. لە ماوەی ساڵی (١٩٨٧) ناتەواویەکی ڕوون و ئاشکرا بەدەردەکەوێت لە گرنگی سیستەمی شارنشینی پارێزگاکە، بەشێوەیەک دابەشبوونێکی ناواقعی بەدی دەکرێت لە سەنتەری شارەکان لەنێو دەستە قەبارەییەکاندا، هەروەکو ئەوەی کە لە ژمارەی شارەکانی نێو دەستە قەبارەییە بچووکەکاندا (کەمتر لە ٥٠٠٠ کەس) دەبینرێت، ئەمەش بەهۆی ئەو بارودۆخە ئەمنی و ناسروشتیەی کە ناوچەکە پێیدا تێپەڕیوە لەم ماوەیەدا.

خشتەی (٥)

بەرەوپێشچوونی ژمارەی شارەکان و ڕێژەکانیان بەگوێرەی دەستە قەبارەییەکان لە پارێزگای هەولێر (١٩٥٧-٢٠٢٠)

ساڵ	١٩٥٧		١٩٧٧		١٩٨٧		٢٠٠٩		٢٠٢٠	
دەستە قەبارەییەکان	ژمارە	%	ژمارە	%	ژمارە	%	ژمارە	%	ژمارە	%
کەمتر لە ٢٥٠٠	١٣	٧٢.٢	٧	٣١.٨	١	٧.٧	١٨	٣٩.١	١٥	٣٢.٦
٢٥٠٠-٥٠٠٠	٢	١١.١	٦	٢٧.٣	١	٧.٧	٤	٨.٧	٧	١٥.٢
٥٠٠١-١٠٠٠٠	٢	١١.١	٧	٣١.٨	٤	٣٠.٨	٥	١٠.٩	٢	٤.٤

١٠٠٠١– ٢٠٠٠٠	–	–	١	٤.٥٥	٥	٣٨.٤	٥	١٠.٩	٦	١٣
٢٠٠٠١– ٥٠٠٠٠	١	٥.٦	–	–	١	٧.٧	١٠	٢١.٧	٩	١٩.٦
٥٠٠٠١– ١٠٠٠٠٠	–	–	–	–	–	–	٣	٦.٥	٦	١٣
زیاتر لە ١٠٠٠٠٠	–	–	١	٤.٥٥	١	٧.٧	١	٢.٢	١	٢.٢
کۆی گشتی	١٨	١٠٠	٢٢	١٠٠	١٣	١٠٠	٤٦	١٠٠	٤٦	١٠٠

سەرچاوە: کاری توێژەر بە پشتبەستن بە خشتەی (٣).

٧. جیاوازیەکی گەورە لە نێوان شاری یەکەم و شارەکانی دیکە لە ماوەی ساڵەکانی (١٩٥٧، ١٩٧٧، ١٩٨٧)دا هەیە، بەجۆرێک جیاوازیەکە لە ماوەکانی (١٩٥٧، ١٩٨٧) بریتییە لە یەک دەستەی قەبارەیی و لە ماوەی (١٩٧٧)دا گەیشتووەتە دوو دەستە، بەڵام لە ماوەی ساڵەکانی (٢٠٠٩، ٢٠٢٠) ئەم جیاوازیە کەم بووەتەوە.

٨. بەشێوەیەکی گشتی لە ماوەی توێژینەوەکەدا دەستە قەبارەییە مامناوەندیەکان بە ژمارەیەکی تا ڕاددەیەک گونجاوی شارەکان بەشدارن لە سیستەمە شارنشینیەکەدا.

نەخشەی (1)

دابەشبوونی ژمارەیی شارەکانی پارێزگای هەولێر بەگوێرەی دستە قەبارەییەکانیان -1957

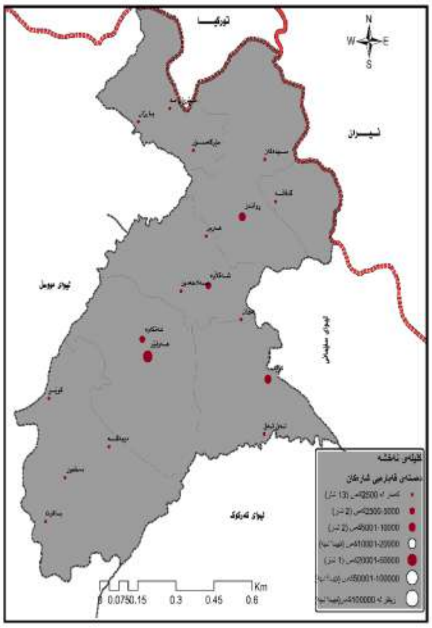

سەرچاوە: 1. (حەداد و مەحمود، 2011، ل6). 2. خشتەی.(6)

نەخشەی (2)

دابەشبوونی ژمارەیی شارەکانی پارێزگای هەولێر بەگوێرەی دستە قەبارەییەکانیان -1977

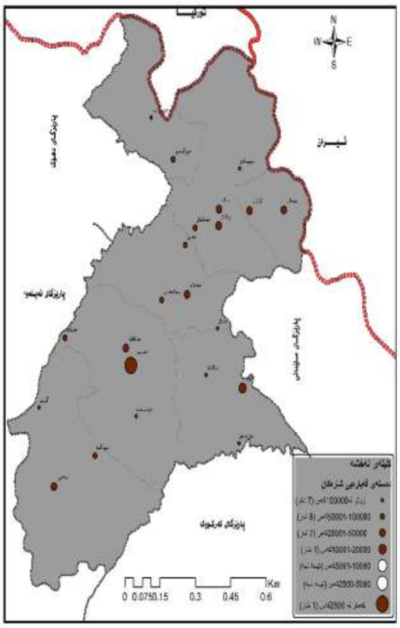

سەرچاوە: 1. (حەداد و مەحمود، 2011، ل7). 2. خشتەی.(6)

نەخشەی (3)

دابەشبوونی ژمارەیی شارەکانی پارێزگای هەولێر بەگوێرەی دستە قەبارەییەکانیان -1987

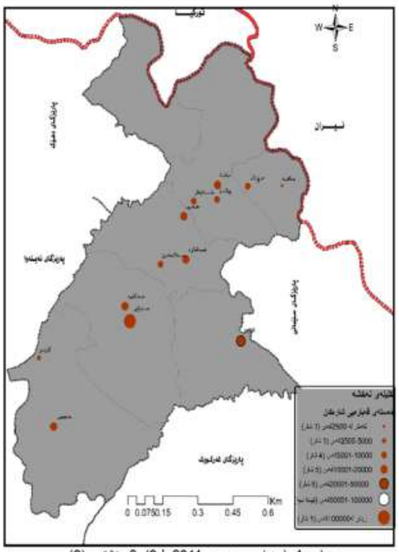

سەرچاوە: 1. (حەداد و مەحمود، 2011، ل8). 2. خشتەی.(6)

نەخشەی (5)
دابەشبوونی ژمارەی شارەکانی پارێزگای هەولێر بەگوێرەی دەستە قەبارەییەکانیان- 2020

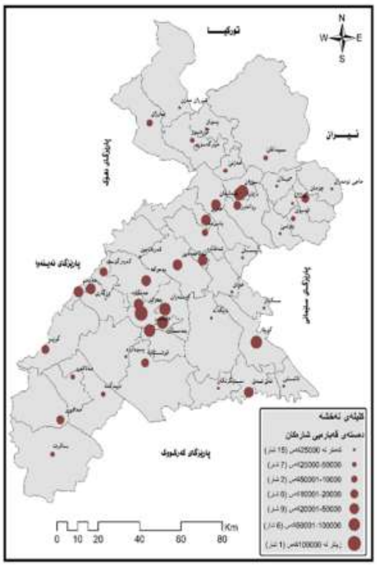

سەرچاوە: 1. (حەداد و مەحمود، 2011، ل6). 2. خشتەی (6).

نەخشەی (4)
دابەشبوونی ژمارەی شارەکانی پارێزگای هەولێر بەگوێرەی دەستە قەبارەییەکانیان- 2009

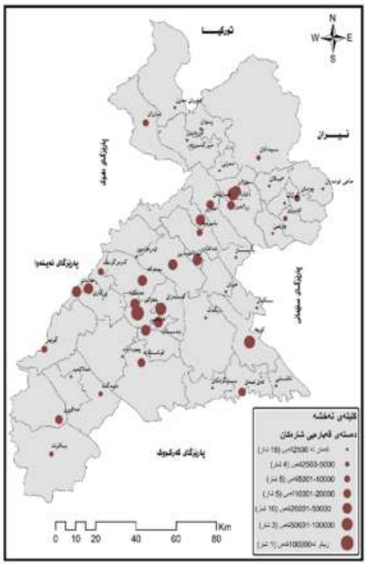

سەرچاوە: 1. (حەداد و مەحمود، 2011، ل11). 2. خشتەی (6).

٢ -١- ٢ -٢- بەرەوپێشچوونی قەبارەیی شارەکان

هەروەکو چۆن لە ماوەی توێژینەوەکەدا تێبینی چەندین گۆڕانکاریمان کرد کە بەسەر ژمارەی ناوەندە شارستانیەکاندا هاتبوو، بەهەمان شێوە گۆڕانکاری گەورە بەسەر قەبارەکانیشیاندا هاتووە، ئەمەش لە ئەنجامی ئەو بارودۆخە ڕامیاری و ئابووری و کۆمەڵایەتیانەی کە لەم ماوەیەدا تەواوی ناوچەکەی گرتووەتەوە. لە سەیرکردنی خشتەی (٦) دەکرێت تێبینی ئەم خاڵانەی لای خوارەوە بکەین:

١. نزمبوونەوەی بەردەوامی ڕێژەی قەبارەی ئەو شارانەی کە لە دەستە بچووکەکاندان و ژمارەی دانیشتووانەکانیان کەمترە لە (١٠٠٠٠٠) کەس، بەجۆرێک لە ماوەی ساڵانی توێژینەوەکە واتە لە (١٩٥٧-٢٠٢٠) ڕێژەکە لە (٥٤.٤% بۆ تەنها ٣.٦٧%) لە کۆی گشتی دانیشتووانی پارێزگاکە دابەزیوە.

٢. شاری هەولێر وەکو ناوەندێکی شارستانی گەورە بەدرێژایی ماوەی توێژینەوەکە جگە لەوەی کە تاکە شارە لە گەورەترین و کۆتا دەستەی قەبارەیی شارەکاندا جێگیر بووە، لەهەمان کاتیشدا بە بەردەوامی زیاتر لەنیوە و لە هەندێ کاتیشدا سێ لەچواری ژمارەی دانیشتووانی پارێزگاکەی پێکهێناوە، ئەمەش ئاماژەیەکی ڕوونە بە چڕبوونەوەی دانیشتووان لەم شارەدا لەسەر حسابی شارەکانی دیکەی پارێزگاکە.

٣. ئەو دەستە قەبارەییەی کە لە دوای شاری یەکەمەوە بەرزترین ڕێژەی دانیشتووانی پارێزگاکە لەخۆ دەگرێت جیاوازە لە کاتێکەوە بۆ کاتێکی تر، بەجۆرێک لەماوەی سالانی (١٩٥٧-١٩٧٧) دەستەی قەبارەیی (٥٠٠١-١٠٠٠٠) کە دەستەی سێیەمە گەورەترین قەبارەی دانیشتووانی لەخۆ گرتووە لە دوای شاری یەکەمەوە بە ڕێژەی (٢٢.٩% و ١٦.٨%) بەدوای یەکدا، بەلام ساڵی (١٩٨٧) دەستەی قەبارەیی چوارەم و ساڵی (٢٠٠٩) دەستەی پێنجەم و ساڵی (٢٠٢٠) دەستەی شەشەم بە ڕێژەکانی (١٣.٢% و ٢٤.٧% و ٢٢.٨%) بە دوای یەکدا بەرزترین ژمارەی دانیشتووانی پارێزگای هەولێریان لەخۆ گرتووە لە دوای شاری یەکەمەوە.

٤. ئەو دەستە قەبارەییەکی کە نزمترین ڕێژەی قەبارەی دانیشتووانی تیادا دەبینرێت دیسانەوە جیاوازە لە کاتێکەوە بۆ کاتێکی تر، بەشێوەیەک لە ساڵی (١٩٥٧) دەستەکە بریتییە لە دەستەی قەبارەیی (٢٥٠٠-٥٠٠٠) بە ڕێژەی (٩.٧%)، بەلام لە ماوەی سالانی (١٩٧٧-١٩٨٧) دەستەی یەکەم واتە بچووکترین دەستە (کەمتر لە ٢٥٠٠) کەس نزمترین ڕێژەی دانیشتووانی پارێزگاکەی لەخۆ گرتووە، هەرچی ساڵی (٢٠٠٩) یە دەستەی دووەم و ساڵی (٢٠٢٠) دەستەی سێیەم بە ڕێژەکانی (٠.٩% و ١%) بەدوای یەکدا نزمترین ڕێژەی دانیشتووانیان گرتووەتە خۆ، ئەمە لە کاتێکدا

٥. ئـەو ناوەنـدە شارسـتانیانەی کـە لـە سـاڵی (٢٠٠٩) قـەبارەکانیان لـە (٢٠٠٠٠) کــەس کــەمترە نزیکــەی تــەنها (١١%)ی کــۆی گشــتی دانیشـتووانی پارێزگاکـەیان پێکهێنـاوە، ئەمـە لـە کاتێکدا کـە نزیکـەی (٧٠%) ی کۆی گشـتی ناوەنـدە شارسـتانیەکانیان لـەخۆ گرتووە کـە ژمارەیان (٣٢) ناوەنـدە لـە کـۆی (٤٦) ناوەنـدی پارێزگاکـە، سـەبارەت بە ساڵی (٢٠٢٠)یش ئەمە هەر ڕاستە.

خشتەی (٦)

بەرەوپێشچوونی قەبارەی شارەکان بەگوێرەی دەستە قەبارەییەکان لە پارێزگای هەولێر(١٩٥٧-٢٠٢٠)

ساڵ دەستە قەبارەییەکان	١٩٥٧		١٩٧٧		١٩٨٧		٢٠٠٩		٢٠٢٠	
	قەبارەی دانیشتووان	%	قەبارەی دانیشتووان	%	قەبارەی دانیشتووان	%	قەبارەی دانیشتووان	%	قەبارەی دانیشتووان	%
کەمتر لە ٢٥٠٠	٩٣٧١	١٢.٨	٧٨١٩	٢.٧	١٤٦٩	٠.٢٥	٢٣٢٩٥	١.٧٧	٢١٦٩٣	١.٢٦
٢٥٠٠-٥٠٠٠	٧٠٥٤	٩.٧	٢٢٢٣١	٧.٨	٣١١٧	٠.٥٢	١١٨٤٦	٠.٩	٢٤٤٣٤	١.٤١
٥٠٠١-١٠٠٠٠	١٦٧١٩	٢٢.٩	٤٨٢٣٧	١٦.٨	٢٧٤٦٢	٤.٦١	٣٨٩٤٤	٢.٩٧	١٦٩٩٦	١
١٠٠٠١-٢٠٠٠٠	-	-	١٥٣١٩	٥.٣	٧٨٦٤٩	١٣.٢	٧٥٢٧٠	٥.٧٤	٨٦٩٤٦	٥
٢٠٠٠١-٥٠٠٠٠	٣٩٩١٣	٥٤.٦	-	-	٣٩٤٨٤	٦.٦٢	٣٢٤٠٩٤	٢٤.٧	٢٨٧٠٦٤	١٦.٧
٥٠٠٠١-١٠٠٠٠٠	-	-	-	-	-	-	١٦٠٤٦٧	١٢.٢٣	٣٩٣٧٣٦	٢٢.٨٣
زیاتر لە ١٠٠٠٠٠	-	-	١٩٣٥٥٨	٦٧.٤	٤٤٥٩٣٧	٧٤.٨	٦٧٨٢٦١	٥١.٦٩	٨٩٣٠٤٣	٥١.٨
	٧٣٠٥٧	١٠٠	٢٨٧١٦٤	١٠٠	٥٩٦١١٨	١٠٠	١٣١٢١٧٧	١٠٠	١٧٢٣٩١٢	١٠٠

سەرچاوە: کاری توێژەر بە پشتبەستن بە خشتەی (٣).

٣ -١- ٢ -٣- گۆڕانکاری پلەبەندیی شارەکان

قـەبارە لـە ئامـاژە گرنگـەکان هـەژمار دەکرێت لـە تـوێژکردنی پلەبـەندی قووچـەکیی شـارەکاندا، کـە دەرئـەنجامی کۆتـایی کۆمـەڵێک هۆکـار و هێـز و ئاڕاستەیە، وە بـە پێوەرێکی گشـتی سـادە دادەنرێت بۆ پێوانـەکردنی سـەنگی شـار، ئەمـەش بـە بـەراوردکردنی لەگـەڵ شـارەکانی دیکـەی ئـەو سیسـتەمە

شارنشینیەی کە بەیەکەوە تیایدا گەشە دەکەن (محمد و رضا، ٢٠١٦، ٩٥). سەبارەت بە پارێزگای هەولێر، ئەو نارێکیەی لە قەبارەی ناوەندە شارستانیەکانیدا هەیە ڕەنگدانەوەی بەرچاوی هەبووە لە پلەبەندییە قەبارەییەکانیان. لە خشتەی (٧) کە پلە بەندی قەبارەیی (١٠) شاری یەکەمی تیادا ڕێکخراوە دەکرێت تێبینی ئەم خاڵانەی لای خوارەوە بکەین:

١. بەدرێژایی ماوەی توێژینەوەکە (١٩٥٧-٢٠٢٠) شاری هەولێر کە ناوەندی پارێزگاکەیە پلەی یەکەمی بێ ڕکابەری بەدەست هێناوە.
٢. سەرەڕای ئەو گۆڕانکاریانەی کە لە پلەبەندی قەبارەیی ناوەندە شارستانیەکانی پارێزگاکەدا لەم ماوەیەدا ڕوویانداوە بەڵام شاری کۆیە لە ماوەی (١٩٥٧-١٩٨٧) پلەی دووەمی گرتووە لە ڕیزبەندیەکەدا، بەڵام لە ماوەکانی دواتردا کەسنەزان وەکو شارێکی نوێ کە هاتووەتە نێو سیستەمی شارنشینیی پارێزگاکە جێگای شاری کۆیەی گرتووەتەوە و شاری کۆیەش دەچێتە ڕیزبەندی چوارەم.
٣. دەرکەوتنی چەند شارێکی نوێی وەکو (کەسنەزان، بنەسڵاوە، دارەتوو، بەحرکە) لە ماوەی (٢٠٠٩-٢٠٢٠) خۆیان خزاندووەتە نێو ڕیزبەندی (١٠) شاری یەکەمی ئەم سیستەمە و هەریەکەیان بەدوای یەکدا پلەکانی (دووەم، پێنجەم، حەوتەم و دەیەم) یان وەرگرتووە، جگە لەوەی کە بەحرکە لە ساڵی ٢٠٠٩ لەم ڕیزبەندیە دەرچووە و ڕزگاری جێگاکەی گرتووەتەوە.
٤. لە نێو ئەو گۆڕانکاریە زۆر و ئاڵۆزانەی کە لە ماوەی توێژینەوەکەدا ڕوویانداوە لە ڕیزبەندی قەبارەیی شارەکانی ئەم سیستەمە شاری ڕواندز لە ساڵی (١٩٥٧) ڕیزبەندی سێیەمی گرتووە، بەڵام لە ماوەکانی دواتردا وردە وردە پاشەکشەی کردووە، بەجۆرێک لە ساڵی (١٩٧٧) دابەزیوە بۆ پلەی چوارەم ساڵی (١٩٨٧) بۆ پلەی هەشتەم تا وای لێهاتووە لە ماوەکانی دواتردا ئەم شارە لەنێو ڕیزبەندی قەبارەیی (١٠) شاری یەکەمدا بەدی ناکرێت.

٥. هــەرچی ناوەنــدەکانی (شــەقڵاوە و عــەنکاوە)ن کــە لــەماوەی ١٩٥٧ ڕیزبەنـدی چـوارەم و پێنجـەمیان هەیـە لـە سیسـتەمەکەدا بـەڵام لـە ماوەکانی دواتـردا پلەبەندیەکـەیان دەگۆڕێت، بـەجۆرێک شـەقڵاوە لـە ساڵی (١٩٧٧) پلەبەندیەکەی هەڵدەکشێ و دێتە پلەی سێیەم، پاشان جـارێکی دیکـە دێتـەوە هـەمان ڕیزبەنـدی پێشـووتری، سـەبارەت بـە عەنکاوەش لە پلەی پێنجەمەوە دادەبەزێ بۆ پلەی حەوتـەم لـە سـاڵی (١٩٧٧) بـەڵام دواتـر لـە سـاڵی (١٩٨٧) دێتـەوە پلـەی سـێیەم، لـە ماوەکـانی دواتریشـدا ئـەم دوو شـارە لـە ڕیزبەنـدی (١٠) شـاری یەکەمدا نابینرێن.

٦. هەر لەمیانەی ئەو گۆڕانکاریانەی کە ڕوویانداوە، ناوەندی مەخموور لە سەرەتای ماوەی توێژینەوەکەدا لە پلەی شەشەمدایە بەڵام دواتر دادەکشێ بۆ پلەی هەشتەم و جارێکی تر لە ساڵی (١٩٨٧) دەچێتەوە پلەی شەشەم و دواتر لەم ڕیزبەندیەدا بەدی ناکرێت. سەبارەت بە ناوەندەکانی (دیبەگە و گوێڕ) کە بەدوای یەکدا ڕیزبەندی حەوتەم و دەیەمیان وەرگرتووە تـەنها لـە سـەرەتای مـاوەی توێژینـەوەکـەدا دەبینرێن، ناوەندی سەلاحەدینیش کە لە ماوەکانی یەکەم و دووەمدا بوونی نییە لە ڕیزبەندیەکەدا بەڵام لە ساڵی ١٩٨٧ لە پلەی نۆیەمدا دەردەکەوێت و هەردوو ماوەی دواتریش دێتە پلەی هەشتەم.

خشتەی (٧)

گۆڕانکارییەکانی پلەبەندی لە شارەکانی پارێزگای هەولێر (١٩٥٧ - ٢٠٢٠)

ت	١٩٥٧	١٩٧٧	١٩٨٧	٢٠٠٩	٢٠٢٠
١	ناوەندی هەولێر	ناوەندی هەولێر	ناوەندی هەولێر	ناوەندی هەولێر	ناوەندی هەولێر
٢	کۆیە	کۆیە	کۆیە	کەسنەزان	کەسنەزان
٣	ڕواندز	شەقلاوە	عەنکاوە	سۆران	سۆران
٤	شەقلاوە	ڕواندز	شەقلاوە	کۆیە	کۆیە
٥	عەنکاوە	دیانا	هەریر	بنەسلاوە	بنەسلاوە
٦	مەخمور	باڵەک(گەلاڵە)	مەخمور	دیانا	دیانا
٧	دیبەگە	عەنکاوە	دیانا	دارەتوو	دارەتوو
٨	باڵەک(گەلاڵە)	مەخمور	ڕواندز	سەلاحەدین	سەلاحەدین
٩	هەریر	چۆمان	سەلاحەدین	خەبات	خەبات
١٠	گوێڕ	زێبار(مێرگەسۆر)	خەلیفان	ڕزگاری	بەحرکە

سەرچاوە: کاری توێژەر بە پشتبەستن بە خشتەی (٣).

٧. هەر لەم ماوەیەدا چەند گۆڕانکارییەکی دیکە بەرچاو دەکەون لەوانەش گەلاڵە لە ماوەی یەکەمدا لە پلەی هەشتەمدا جێگای خۆی کردووەتەوە و لە ماوەی دووەمیشدا هەڵکشاوە بۆ پلەی شەشەم بەڵام لە ماوەکانی دواتردا لەم ڕیزبەندیەدا دەردەچێت، هەروەها هەریریش لە قۆناغی یەکەمدا لە پلەی نۆیەم و لە قۆناغی سێیەمیشدا لە پلەی پێنجەمدا دەبینرێت بەڵام لە قۆناغەکانی دیکەدا نابینرێت، چۆمانیش تەنها لە قۆناغی دووەم و لە پلەی نۆیەمدا بوونی هەیە.

٨. هەرچی شارۆچکەی دیانایە لە قۆناغی دووەمدا لە پلەی پێنجەمدا بەدەردەکەوێت و دواتر دادەبەزێت بۆ پلەی حەوتەم وە لەماوەکانی (٢٠٠٩-٢٠٢٠) لە پلەی شەشەمدا خۆی لەنێو سیستەمەکەدا جێگیر کردووە، شاری سۆرانیش تەنها لە دوو قۆناغی کۆتاییدا دێتە نێو

ڕیزبەنـدی (١٠) شـاری یەکەم لە پـلەی سـێیەمدا جێگـای خـۆی کردووەتەوە.

لە کۆتاییدا دەردەکەویت کە گۆڕانکاری گەورە و ئاڵۆز لە پلەبەندی شارەکانی پارێزگای هەولێر ڕوویانداوە، بەجۆرێک بەشێکی کەم لە شارەکان شـوێن و سـەنگی خۆیـان پاراسـتووە، بە پێچەوانەشـەوە زۆربەی شـارەکان هەڵبەز و دابەزێکی زۆریـان کـردووە، ئەمە لە کاتێکدا بەشێک لە شـارەکان هەر لە سەرەتاوە لە ڕیزبەندی (١٠) شاری یەکەم دیارنـامێنن و شـاری دیکە جێگایـان دەگـرنەوە، وە بە تێپەڕبـوونی کـاتیش چەنـدین شـاری نـوێ بە تایبەتیش لە قۆناغەکانی کۆتاییدا لەنێو ڕیزبەندیەکەدا بەدەردەکەون.

٣ ـ ٢ ـ تایبەتمەندی و لایەنەکانی سیستەمی شارنشینی بـەگوێرەی یاساکانی قەبارە

٣ ـ ٢ ـ١ـ تایبەتمەندی و لایەنەکانی سیستەمی شارنشینی بەگوێرەی یاسای شاری یەکەم

یاسای شاری سەرەکی (شاری یەکـەم) (Primate City Law) لەلایـەن تـوێژەر (Mark Jefferson) لـە سـاڵی ١٩٣٩ هێنراوەتـە ئاراوە. بیرۆکـەی ئـەم یاسـایە بریتییـە لـە بـوونی شـارێکی سـەرەکی کـە پلـەی یەکـەم دەگرێـت لـە سیسـتەمی شارسـتانی هـەرێمێک یـاخود ناوچەیەکـدا، زۆربـەی جاریش ئـەم شارە پایتەختی هەرێمەکەیە، کە هەژموونی دەبێت بەسەر تـەواوی شـارەکانی دیکـە، ئەمـەش بـەهۆی هەڵکەوتـە جوگرافیەکـەی و فەراهـەمبوونی بـواری گەشـەپێدان و هـاتنی بەلێشـاوی کـۆچ بـۆ ئـەم شـارە (اسـماعیل، ١٩٨٢، ١٨٩-١٩٣) بـــەجۆرێک دەســـەڵات و خزمـــەتگوزاری و چالاکیـــە بازرگـــانی و پیشەسازیەکان و دانیشتووان تیایدا چڕدەبنەوە و دەبێتە هـۆی گـەورەبوونی قەبارەکەی لەسەر حسابی شارەکانی دیکە (محمدو یوسف، ٢٠١١، ١٣٣). وە جیفرسۆن جەخت لـەوە دەکاتـەوە کە هـەژموون و باڵادەسـتیی شـاری یەکـەم زیـاد دەبێـت بـە بەرزبوونـەوەی ڕێـژەی شارسـتانی (المطـری، ١٩٨٩، ٥٧٥-٥٧٧).

پوختـەی یاسـاکە بریتییـە لـەوەی ئەگـەر قـەبارەی شـاری یەکـەم (١٠٠%) بێـت، ئـەوا شـاری دووەم قەبارەکـەی سـێیەکی (٣٣.٣%) قـەبارەی شاری یەکەم دەبێت و قەبارەی شاری سێیەمیش پێنجیەکی (٢٠%) قەبارەی شـاری یەکـەم دەبێـت (وزان، ٢٠١٦، ص٧٥). بـە جێبـەجێکردنی ئـەم یاسـایە بەسـەر ناوەنـدە شارسـتانیەکانی پارێزگـای هـەولێر و بـەراوردکردنی دەرئەنجامەکەی کە لە خشتەی (٨)دایە لەگەڵ ئەو پلەبەندیەی کە جیفرسۆن بانگەشەی بۆ دەکات دەکرێت تێبینی ئەم چەند خاڵەی لای خوارەوە بکەین:

١. سروشـتی سیسـتەمی شارسـتانی پارێزگاکـە لەگـەڵ یاسـاکەی جیفرسـۆن دەگـونجێ بـەوەی کـە دەڵـێ شـاری یەکـەم تایبەتمەنـدی پایتـەختی هەیە، ئەمـەش لەگەڵ شـاری هەولێر یەکدەگرێتـەوە کە بە درێژایی مـاوەی توێژینەوەکە شـاری یەکەمە و سـەنتەری کارگێڕی پارێزگـای هـەولێرە، ئەمــە جگــە لــەوەی کــە پایتــەختی هــەرێمی کوردستانیشە.

٢. یاسـای شـاری یەکـەمی جیفرسـۆن بـە درێژایـی مـاوەی توێژینەوەکـە جێبەجێ نابێت بەسەر شارەکانی پارێزگای هەولێردا، بەجۆرێک هیچ گونجانێک نییە لەنێوان ڕێژەی سەدی سێ شاری یەکەمی پارێزگاکە لەگەڵ ئـەو ڕێژەیـەی کـە جیفرسـۆن دیـاری کـردووە جگـە لـە یـەک حاڵـەت نـەبێ کـە شـاری سـێیەمە (ڕوانـدز) لـە سـاڵی ١٩٥٧ کـە هاوجووتە لەگەڵ ئەو ڕێژەیەی کە جیفرسۆن بانگەشەی بۆ کردووە.

٣. پلەی هەژموونی شاری یەکەم بە بەرزبوونـەوەی ڕێژەی شارستانی لـە پارێزگاکـەدا زیـاتر دەبێـت، ئەمـەش دەگونجێت لەگـەڵ یاسـاکەی جیفرسۆن بەوەی کە دەڵێت باڵادەستیی شاری یەکەم زیاد دەبێت بە بەرزبوونــەوەی ڕێــژەی شارســتانیبوون، بەڵگــەش لەســەر ئەمــە نزمبوونەوەی بەردەوامی ڕێژەی شاری دووەم و سێیەمە لە شـاری یەکەم بە درێژایی ماوەی توێژینەوەکە.

٤. لەیــەک نزیکــی ڕێــژەی شــاری دووەم و ســێیەم لــە ســاڵی ١٩٥٧ بەجۆرێک جیاوازیەکەیان تەنها (٠.٧)، ئەمـەش یـەک ناگرێتـەوە لەگەڵ

یاساکەی جیفرسۆن کە دەبوایە جیاوازیی نێوان ئەم دوو شارە (١٣.٣) بێت. بەڵام لەماوەکانی (١٩٧٧) و (١٩٨٧)دا بۆشایی نێوان شاری دووەم و سێیەم زیاد دەکات بەجۆرێک جیاوازیەکە لە سالی ١٩٧٧ گەیشتووەتە (٢) بە جیاوازیی(١١،٣) لەگەڵ ڕێژەی جیفرسۆن، وە لە ساڵی ١٩٨٧ ئەم جیاوازیە بەرز دەبێتەوە بۆ (٤.٥٥) بە جیاوازی (٨.٧٥) لەگەڵ ڕێژەی جیفرسۆندا، بەلام لە ماوەی سالانی (٢٠٠٩) و (٢٠٢٠) جارێکی دیکە بۆشایی نێوان شاری دووەم و سێیەم کەم دەبێتەوە بەجۆرێک ساڵی ٢٠٠٩ جیاوازیەکە تەنها (٠.١٥) وە (٠.١٢) بۆ ساڵی ٢٠٢٠.

لە کۆتاییدا دەتوانین بڵێین سەرەڕای گونجانی بەشێک لە سیماکانی سیستەمی شارنشینی پارێزگای هەولێر لەگەڵ یاساکەی جیفرسۆن، بەلام گۆڕانکاری و جیاوازیەکی گەورە بەدی دەکرێت لە بەشە زۆرەکەی تری ئەم سیستەمە کە خەسڵەت و تایبەتمەندیەکانی یەک ناگرێتەوە لەگەڵ ئەوەی جیفرسۆن بانگەشەی بۆ کردووە، هۆکاری ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەو ڕەوشە ڕامیاری و ئابووریەی ناوچەکە پیایدا گوزەری کردووە لە قۆناغە جیاجیاکاندا لە لایەک و لە لایەکی دیکەشەوە جیاوازی لە دابەشبوونی بنەما خزمەتگوزاری و ئابووریەکان بەسەر شارەکانی ناوچەی توێژینەوەکە.

خشتەی (٨)

ڕێژەی قەبارەی شارەکانی دیکە لە شاری یەکەم بەگوێرەی یاسای شاری سەرەکی لە پارێزگای هەولێر (١٩٥٧-٢٠٢٠)

<table>
<tr><th>ساڵەکان
شار</th><th colspan="2">١٩٥٧</th><th colspan="2">١٩٧٧</th><th colspan="2">١٩٨٧</th><th colspan="2">٢٠٠٩</th><th colspan="2">٢٠٢٠</th></tr>
<tr><td>شاری یەکەم</td><td colspan="2">١٠٠
هەولێر</td><td colspan="2">١٠٠
هەولێر</td><td colspan="2">١٠٠
هەولێر</td><td colspan="2">١٠٠
هەولێر</td><td colspan="2">١٠٠
هەولێر</td></tr>
<tr><td>شاری دووەم</td><td colspan="2">٢١.٣
کۆیە</td><td colspan="2">٧.٩
کۆیە</td><td colspan="2">٨.٨٥
کۆیە</td><td colspan="2">٨
کەسنەزان</td><td colspan="2">٧.٩٧
کەسنەزان</td></tr>
<tr><td>شاری سێیەم</td><td colspan="2">٢٠.٦
ڕواندز</td><td colspan="2">٥.٩
شەقڵاوە</td><td colspan="2">٤.٣
عەنکاوە</td><td colspan="2">٧.٨٥
سۆران</td><td colspan="2">٧.٨٥
سۆران</td></tr>
<tr><td>شاری چوارەم</td><td colspan="2">١٠.٥
شەقڵاوە</td><td colspan="2">٤.٤
ڕواندز</td><td colspan="2">٣.٩
شەقڵاوە</td><td colspan="2">٧.٨
کۆیە</td><td colspan="2">٧.٧
کۆیە</td></tr>
<tr><td>شاری پێنجەم</td><td colspan="2">٧.١٦
عەنکاوە</td><td colspan="2">٣.٦٦
دیانا</td><td colspan="2">٣.٧
هەریر</td><td colspan="2">٧.٠٩
بنەسڵاوە</td><td colspan="2">٧.٠٤
بنەسڵاوە</td></tr>
<tr><td>شاری شەشەم</td><td colspan="2">٣.٨٤
مخمور</td><td colspan="2">٣.٤٤
باڵەک(گەلاڵە)</td><td colspan="2">٢.٨٦
مخمور</td><td colspan="2">٧.٠٣
دیانا</td><td colspan="2">٧.٠٣
دیانا</td></tr>
<tr><td>شاری حەوتەم</td><td colspan="2">٣.٧٦
کەندێناوە(دیبەگە)</td><td colspan="2">٢.٩٧
عەنکاوە</td><td colspan="2">٢.٧٧
دیانا</td><td colspan="2">٦.٥٥
دارەتوو</td><td colspan="2">٦.٥
دارەتوو</td></tr>
<tr><td>شاری هەشتەم</td><td colspan="2">٢.٥
باڵەک(گەلاڵە)</td><td colspan="2">٢.٧٤
مەخمور</td><td colspan="2">١.٩
ڕواندز</td><td colspan="2">٤.٦
سەلاحەدین</td><td colspan="2">٤.٧
سەلاحەدین</td></tr>
<tr><td>شاری نۆیەم</td><td colspan="2">٢.٣٨
هەریر</td><td colspan="2">٢.٥٩
چۆمان</td><td colspan="2">١.٥٩
سەلاحەدین</td><td colspan="2">٤.٢١
خەبات</td><td colspan="2">٤.٢
خەبات</td></tr>
<tr><td>شاری دەیەم</td><td colspan="2">١.٩٥
گوێر</td><td colspan="2">٢.٣٥
زێبار(مێرگەسۆر)</td><td colspan="2">١.٣٥
خەلیفان</td><td colspan="2">٤.١٥
ڕزگاری</td><td colspan="2">٤.١
بەحرکە</td></tr>
<tr><td>یاسای پلەبەندی-قەبارەی زیف</td><td>١٠٠</td><td>٥٠</td><td>٣٣.٣</td><td>٢٥</td><td>٢٠</td><td>١٦.٧</td><td>١٤.٣</td><td>١٢.٥</td><td>١١.١</td><td>١٠</td></tr>
</table>

یاسای شاری یەکەمی جیفرسۆن	١٠٠	٣٣.٣	٢٠	١٤.٣	١١.١	٩.١	٧.٧	٦.٧	٥.٩	٥.٣

سەرچاوە: کاری توێژەر بە پشتبەستن بە خشتەی (٣).

٣ ـ ٢ ـ ٢ـ تایبەتمەندی و لایەنەکانی سیستەمی شارنشینی بەگوێرەی یاسای پلەبەندی– قەبارە

یاسای پلەبەندی– قەبارە (Rank – Size Rule) لەلایەن توێژەری بەناوبانگ (G.K. Zipf) داهێنراوە، ئەمەش لەمیانەی توێژکردنی کۆمەڵێک لە شارەکانی ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا لە ساڵی (١٩٤٩). زیف پێی وایە کە پەیوەندییەکی ئاماریی ڕێکوپێک هەیە لە نێوان قەبارەی دانیشتووانی شارەکان و پلەبەندیەکەیان لە چوارچێوەی ولاتێک یاخود ناوچەیەکی جوگرافیی دیاریکراو. واتە ئەگەر شارەکانی ولاتەکە سەربەرەوخوار بەگوێرەی قەبارەی دانیشتووانەکەیان ڕیزبەندی بکرێن، ئەوا قەبارەی شاری یەکەم یەکسان دەبێت بە یەک و شاری دووەم یەکسان دەبێت بە نیوەی قەبارەی شاری یەکەم و ئیتر بەم شێوەیە قەبارەی شاری پێنجەم یەکسان دەبێت بە(١/٥) ی شاری یەکەم، وەک لەم زنجیرەیەدا هاتووە (١، 2/1 ، ٣/١، 4/1، ٥/١) (سليمو سعيد، ٢٠١٤، ١٦١).

پاڵپشت بەو یاسایە بە زانینی قەبارەی شاری یەکەم دەکرێت قەبارەی نموونەیی هەر یەکێک لە شارەکانی دیکە بزانرێت، ئەمەش بە دابەشکردنی قەبارەی شارە گەورەکە (شاری یەکەم) بەسەر پلەی شارێکی دیاریکراودا، بەگوێرەی ئەم یاسایە (ابو صبيحة، ٢٠٠٧، ١٥٥):

قەبارەی نموونەیی شارێکی دیاریکراو= قەبارەی شاری یەکەم/ پلەی شارە دیاریکراوەکە

ئەم یاسایە یەکێکە لەو یاسا گرینگانەی کە لەڕێگەیەوە دەتوانرێت خەسڵەت و تایبەتمەندییەکانی سیستەمی شارستانی هەر ناوچەیەک

دیاریبکرێت، ئەمەش لەمیانەی نواندنێکی سادەوە لەنێوان قەبارە و پلەبەندی شارەکان و بەراوردکردنیان بە قەبارە نموونەییەکەیان بەگوێرەی یاسای زیف، هەروەها دەکرێت لەڕێگای ئەم یاسایەوە ئەو گۆڕانکاریانە دەستنیشان بکرێت کە بە تێپەڕبوونی کات بەسەر سیستەمی شارستانی هەر ناوچەیەکدا دێت.

بەشێوەیەکی گشتی، سیستەمی شارستانی بە ناپێگەیشتوو هەژمار دەکرێت ئەگەر هێڵی قەبارەی ڕاستەقینەی شارەکان دوور بکەوێتەوە لە هێڵی یاسای پلەبەندی قەبارە، ئەمەش یان بەهۆی ئەوەی کە قەبارەی شاری یەکەم بچووکتربێت لەوەی پێشبینی دەکرا، یاخود بەهۆی بوونی هەژموونی شاری یەکەمەوە، ئەمەش بەزۆری لە ئەنجامی نەبوونی پەیوەندییەکی تەواوکار لەنێوان ڕەگەزەکانی سیستەمی شارستانیەوە ڕوودەدات، بەشێوەیەکی دیاریکراویش لە ئەنجامی لاوازیی ئاڵوگۆڕی بازرگانی لەنێوان شارەکاندا، لەپاڵ چەندین هۆکاری تردا (محمد و یوسف، ٢٠١١، ١٢٨).

بەجێبەجێکردنی یاسای پلەبەندی- قەبارە بەسەر ناوچەی توێژینەوەکەدا کە دەرئەنجامەکەی لە خشتەی (٨) و شێوەکانی (٢، ٣، ٤، ٥، ٦) دەردەکەوێت، دەکرێت تێبینی ئەم خاڵانەی لای خوارەوە بکەین:

١. سیستەمی شارنشینی و ڕێژەی قەبارەی شارەکانی پارێزگای هەولێر ناگونجێت لەگەڵ سیستەمی پلەبەندی- قەبارەی زیف، جگە لەوە نەبێت کە شاری هەولێر شاری یەکەمە و بە درێژایی ماوەی ساڵانی توێژینەوەکە هەژموونی تەواوی هەیە بەسەر شارەکانی دیکەی نێو سیستەمە شارنشینیەکە.

٢. سیستەمی شارنشینی پارێزگای هەولێر بە سیستەمێکی پێنەگەیشتوو هەژمار دەکرێت، بەڵگەش بۆ ئەمە دوورکەوتنەوەی قەبارەی ڕاستەقینەی دانیشتووانە لە قەبارە نموونەییەکەی، ئەمەش لە ئەنجامی هەژموونی شاری یەکەم بەسەر تەواوی شارەکانی دیکەدا.

٣. بە درێژایی ماوەی ساڵانی توێژینەوەکە داکشانێکی گەورە لە ستوونی (جیاوازی نێوان قەبارەی ڕاستەقینە و نموونەیی دانیشتووان) کە لە

شێوەکاندا دەردەکەوێت بۆ خوار هێڵی سفر بەدی دەکرێت، ئەمەش ئاماژەیە بە بوونی بۆشاییەکی فراوان لەنێوان قەبارەی راستەقینە و نموونەیی دانیشتووانی ناوەندە شارستانیەکاندا.

شێوەی (٢) ژمارەی ڕاستەقینە و نموونەیی دانیشتووانی شارەکانی پارێزگای هەولێر بەگوێرەی یاسای (زیف)-١٩٥٧

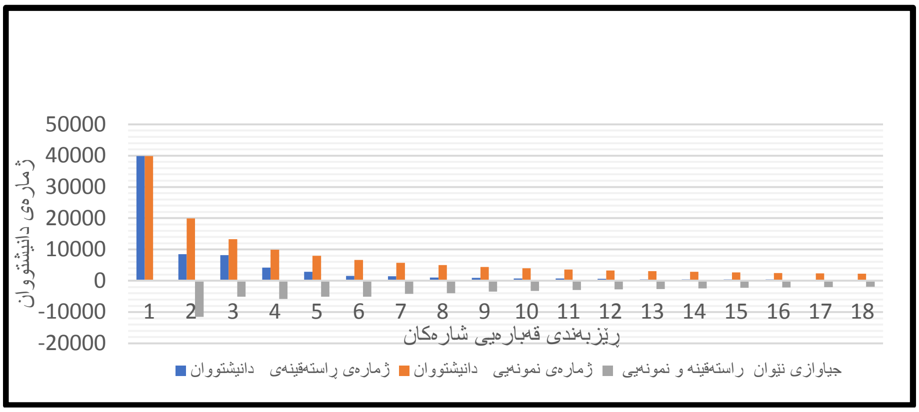

سەرچاوە: بەپشتبەستن بە خشتەی (٣).

شێوەی (٣) ژمارەی ڕاستەقینە و نموونەیی دانیشتووانی شارەکانی پارێزگای هەولێر بەگوێرەی یاسای (زیف)-١٩٧٧

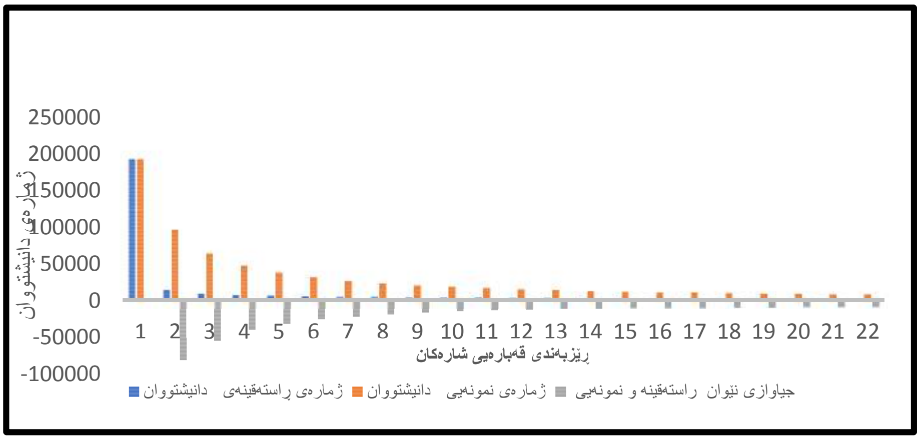

سەرچاوە: بەپشتبەستن بە خشتەی (٣).

شێوەی (٤) ژمارەی ڕاستەقینە و نموونەیی دانیشتووانی شارەکانی پارێزگای هەولێر بەگوێرەی یاسای (زیف)-١٩٨٧

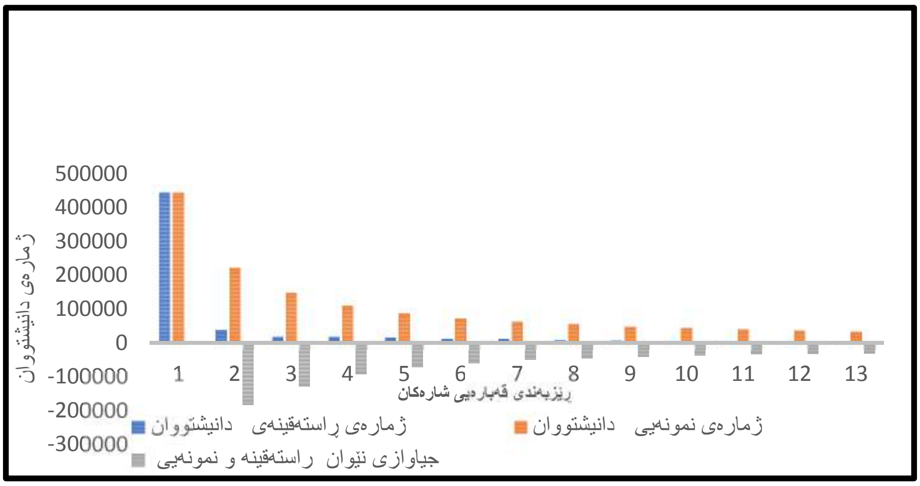

سەرچاوە: بەپشتبەستن بە خشتەی (٣).

شێوەی (٥) ژمارەی ڕاستەقینە و نموونەیی دانیشتووانی شارەکانی پارێزگای هەولێر بەگوێرەی یاسای (زیف)-٢٠٠٩

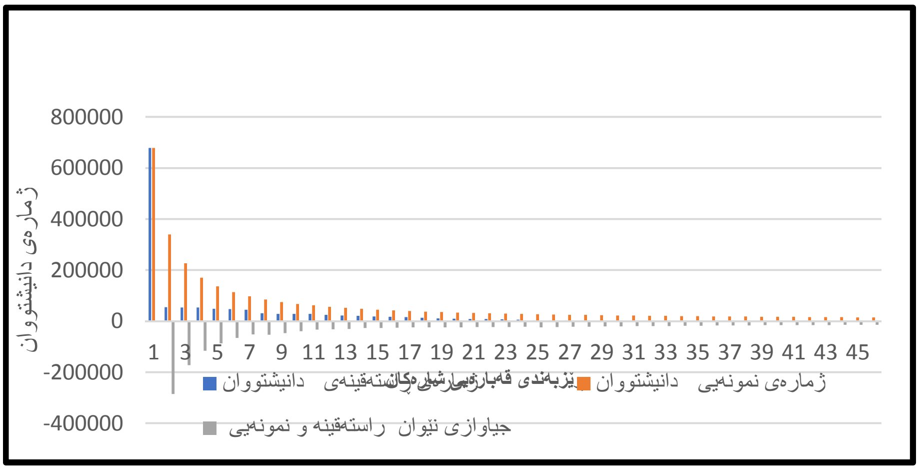

سەرچاوە: بەپشتبەستن بە خشتەی(٣).

٤. پەیوەندیی نێوان قەبارەی شارەکان و پلەبەندیەکەیان لەنێو سیستەمی شارنشینی پارێزگای هەولێردا شێوەیەکی ڕێکوپێکی وەرنەگرتووە، بەڵگەش لەسەر ئەمە دوورکەوتنەوەی قەبارەی نموونەیی دانیشتووانە لە قەبارە ڕاستەقینەییەکەیان لە تەواوی ماوەی ساڵانی توێژینەوەکە، ئەمەش ئاماژەیەکی ڕوونە بۆ

کۆبوونـەوەی ژمارەیـەکی زۆری دانیشـتووان لـە چەنـد ناوەنـدێکی کەمدا.

شێوەی (٦) ژمارەی ڕاستەقینە و نموونەیی دانیشتووانی شارەکانی پارێزگای هەولێر بەگوێرەی یاسای (زیف)-٢٠٢٠

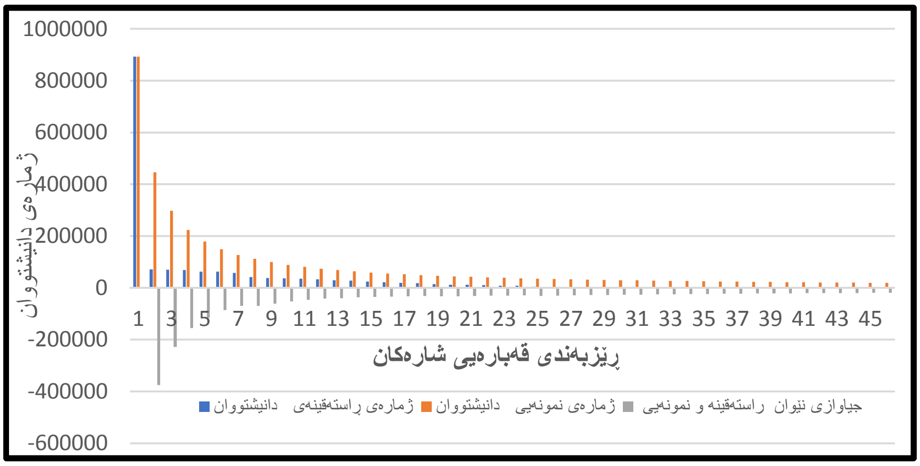

سەرچاوە: بەپشتبەستن بە خشتەی (٣).

لە کۆتاییدا دەتوانین بڵێین کەموکورییـەکی گـەورە و ناپێگەیشـتوو لـە سیسـتەمی شارنشـینی پارێزگـای هـەولێردا هەیـە بـەگوێرەی یاسـای پلەبەند-قـەبارە، هۆکـاری سـەرەکیش لەمـەدا دەگەڕێتـەوە بـۆ هـەژموونێکی بـەهێزی شـاری هـەولێر بەسـەر تـەواوی شـارەکانی دیکـەی نێـو سیسـتەمەکە، ئەمـەش خەسڵەتێکی نەرێنییە بۆ ئەم سیستەمە، چونکە هـەر داڕمانێـک بەسـەر شـاری یەکەمدا بێت تەواوی سیستەمەکە دەگرێتەوە.

٤ – دەستنیشانکردنی تایبەتمەندییەکانی هەژموونی شارنشینی لە پارێزگای هەولێر

لێـرەدا بـە مەبەسـتی دیـاریکردن و خسـتنەڕووی تایبەتمەندییـەکانی سیستەمی شارنشینی پارێزگای هەولێر و دەستنیشانکردنی شاری باڵادەست بەسەر شارەکانی دیکەی نێو ئـەم سیسـتەمە چەند پێوەرێکی ئاماریی گرنگ بەکار دەهێنین بەم شێوەیەی لای خوارەوە:

١- پێوەری نزیکبوونی قەبارەیی

ئەمە یەکێکە لەو پێوەرانەی کە بەکاردەهێنرێت بۆ زانینی بڕی ئەو کەلێنە قەبارەییەی دەکەوێتە نێوان شاری یەکەم لە لایەک و تەواوی شارەکانی دیکە لە لایەکی ترەوە، بەجۆرێک تاوەکو شارەکان لە قەبارەدا لە یەکەوە نزیک بن ئەوا لاوازیی هەژموونی شاری یەکەم نیشان دەدات وە پێچەوانەکەشی ڕاستە (عبدالعال، ١٩٩٨، ٣)، بەواتایەکی تر تاوەکو بەهای ئەم پێوەرە بەرزتر بێت ئاماژەیە بە بوونی بۆشاییەکی گەورە لەنێوان شاری یەکەم و شارەکانی دیکە، وە بە پێچەوانەشەوە ڕاستە (عبداللە، ٢٠٠٨، ١٦). ئەنجامەکانی ئەم پێوەرەمان لەڕێگای بەکارهێنانی ئەم یاسایەوە دەست دەکەوێت (وزان، ٢٠١٦، ٧٦).

$$AP = 100 - \sqrt{\frac{\sum PC}{n} 100}$$

AP = پێوەری نزیکبوونی قەبارەیی لە نێوان شاری یەکەم و شارەکانی دیکە.

Pc= کۆی ڕێژەی سەدی قەبارەی شارەکانی دیکە لە شاری یەکەم.

n = ژمارەی شارەکانی تر دوای شاری یەکەم.

بە جێبەجێکردنی ئەم یاسایە لە سەر ناوەندە شارستانیەکانی پارێزگای هەولێر کە دەرئەنجامەکەی لە خشتەی (٩) دایە دەردەکەوێت کە دەرئەنجامەکانی پێوەرەکە زۆر بەرزە و بە درێژایی ماوەی توێژینەوەکە لە نێوان (٧٧.٩ تاوەکو ٨٥.٨٦)دایە، ئەمەش بەڵگەیە لەسەر لە یەک دووری قەبارەی شارەکانی پارێزگاکە لە یەکترەوە، بەواتایەکی دیکە شارەکانی پارێزگاکە لە رووی قەبارەی دانیشتووانەوە لە یەکتر نزیک نین. جێگای ئاماژەیە کە بە درێژایی ماوەکە شاری هەولێر هەژموونی هەیە بەسەر ناوەندە شارستانیەکانی دیکەدا، بەجۆرێک بەرزترین پلەی هەژموونی ئەم شارە لە ساڵی (٢٠٠٩) تۆمارکراوە بە دەرئەنجامی (٨٥.٨٦)، ئەمەش بەهۆی زۆربوونی ژمارەی ناوەندە شارستانیەکانەوەیە کە لەو ساڵەدا گەیشتووەتە (٤٥) ناوەند جگە لە شاری یەکەم، وە نزمترین پلەی هەژموونیش کە شاری هەولێر تۆماری کردبێت لە ساڵی (١٩٥٧) بووە بە دەرئەنجامی (٧٧.٩)،

ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ کەمی ژمارەی ناوەندە شارستانیەکان لە لایەک، وە لە لایەکی دیکەشەوە هەرسێ شاری دوای شاری یەکەم لەم ساڵەدا قەبارەیان گەورەیە و بەیەکەوە سێیەکی قەبارەی هەر چوار شارەکە پێکدەهێنن بە ڕێژەی (٣٤.٣٨%)، ئەوانیش بریتین لە شارەکانی (کۆیە، شەقڵاوە، ڕواندز).

خشتەی (٩)

بەهای پێوەری نزیکبوونی قەبارەیی شارەکانی

پارێزگای هەولێر (١٩٥٧-٢٠٢٠)

ساڵەکان	١٩٥٧	١٩٧٧	١٩٨٧	٢٠٠٩	٢٠٢٠
نزیکبوونی قەبارەیی شارەکانی تر لەگەڵ شاری یەکەم	٧٧.٩	٨٤.٦٥	٨٣.٢٩	٨٥.٨٦	٨٥.٥٦

سەرچاوە: کاری توێژەر بە پشتبەستن بە خشتەی (٣).

٢ ـ بەڵگەی پێشەنگیی شاری یەکەم

یەکێک لە دیارترین سیماکانی هەژموون و چڕبوونەوەی شارستانی لە نێوان شارەکاندا بریتییە لە ناهاوسەنگی لە دابەشبوونی دانیشتووان و خزمەتگوزاریەکان لە نێوانیاندا، ئەمەش لە ئەنجامی جیاوازی تێکڕاکانی گەشەی دانیشتووان لە نێوان شارەکاندا، بەجۆرێک بەشێک لە شارەکان بەتایبەتیش شارە گەورەکان بەشێوەیەکی خێراتر لە تەواوی شارەکانی دیکە گەشە دەکەن. بە مەبەستی زانینی بڕی هاوسەنگی لە گەشەی شارەکان و پلەی هاوسەنگی قەبارەیی لەنێوان شاری یەکەم کە پێشەوەی ڕیزبەندی قەبارەیی شارەکانی گرتووە لەگەڵ شارەکانی دیکەی کە لەدواوەی دێن، دەبێت ڕێژەی دانیشتووانی شاری یەکەم سەبارەت بە شارەکانی دیکە دەربهێنرێت، ئەمەش بە بەڵگەی پێشەکییەتی شاری یەکەم ناسراوە (عبدالله، ٢٠٠٨، ٢٠)، ئەمەش بە سادەترین پێوەرەکانی چڕبوونەوە دادەنرێت بەجۆریک ژمارەی دانیشتووانی شاری یەکەم دەگەڕێنێتەوە بۆ کۆی ژمارەی دانیشتووانی ئەو سێ شارەی کە لەدوای شاری یەکەمەوە دێن، کە لەڕێگەی ئەم یاسایەی خوارەوە ئەنجام دەدرێت (الشواورە، ٢٠١٢، ٣٨٧):

$$I = \frac{P_1}{P_2 + P_3 + P_4}$$

I= بەڵگەی پێشەکییەتی شاری یەکەم.

=P_1 ژمارەی دانیشتووانی شاری یەکەم. =P_2 ژمارەی دانیشتووانی شاری دووەم.

=P_3 ژمارەی دانیشتووانی شاری سێیەم. =P_4 ژمارەی دانیشتووانی شاری چوارەم.

نرخی ئەم پێوەرە وێنەیەکی ڕوونمان دەداتێ لەسەر بڕی هاوسەنگی قەبارەیی لەنێوان شارەکان و پلەی هەژموونی شارستانی شاری یەکەم بەسەر شارەکانی دیکەدا، بەجۆرێک ئەگەر دەرئەنجامەکە بگاتە یەکی تەواو ئەوا ئاماژەیە بە یەکسانبوونی قەبارەی دانیشتووانی شاری یەکەم بە قەبارەی دانیشتووانی شارەکانی دیکە(ابو صبیحة، ٢٠٠٧، ص١٥٣)، ئەمەش بەڵگەیە لەسەر هەژموونی شاری یەکەم بەسەر شارەکانی دیکەدا ، وە هەرچەندە ژمارەکە زیاتر بێت لە یەکی تەواو ئەوا توانای زیاتری هەژموونی شاری یەکەم دەردەخات.

بە تێبینی کردنی خشتەی (١٠) دەردەکەوێت کە بە درێژایی ماوەی توێژینەوەکە ئەو شارەی کە هەژموونی هەیە بەسەر ئەو سێ شارەی لە دوای شاری یەکەمەوە دێن شاری هەولێرە، بەجۆرێک دەرئەنجامی پێوەرەکە لە ساڵی (١٩٥٧) بریتییە لە (١.٩)، ئەمە سەرەڕای بەرزیی ژمارەکە بەڵام نزمترین ئاستی هەژموونی شاری هەولێرە بەسەر سێ شارەکەی تردا لە ماوەی توێژینەوەکەدا کە تۆمار کرابێت، بەڵام لە ساڵی (١٩٨٧) ژمارەکە هەڵکشاوە بۆ (٥.٨٦) کە بەرزترین ئاستی هەژموونی شاری هەولێر دەنوێنێ لەم ماوەیەدا.

هەرچەندە هەڵکشان و داکشان هەیە لە بەهای پێوەری پێشەنگیەتی هەژموونی شاری هەولێر، بەجۆرێک لە ماوەکانی (١٩٥٧، ١٩٧٧، ١٩٨٧) بەدوای یەکدا بەهاکە بەم شێوەیە بەرز بووەتەوە (١.٩ بۆ ٥.٤٩ بۆ ٥.٨٦)، وە

بەهای پێوەرەکە لە ساڵی (٢٠٠٩) دابەزیوە بۆ (٤.٢٢)، ئەمەش بەڵگەیە لەسەر دەرکەوتنی شاری گەورە لە پارێزگاکەدا، بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا شاری هەولێر هەژموونێکی گەورەی هەیە لە نێو سیستەمی شارستانیی پارێزگاکە.

خشتەی (١٠)

بەهای پێوەری پێشەکییەتی شاری یەکەم لە پارێزگای هەولێر (١٩٥٧-٢٠٢٠)

ساڵەکان	١٩٥٧	١٩٧٧	١٩٨٧	٢٠٠٩	٢٠٢٠
بەڵگەی پێشەنگیەتی شاری یەکەم	١.٩	٥.٤٩	٥.٨٦	٤,٢٢	٤.٢٥

سەرچاوە: کاری توێژەر بە پشتبەستن بە خشتەی (٣).

٣- ناوەندی قەبارەی شارەکانی دیکە لە شاری یەکەم

ئەمە یەکێکە لەو پێوەرە گرینگانەی کە پلەی هەژموونی شارە گەورەکان بە سەر شارەکانی دیکە لە چوارچێوەیەکی شوێنیدا دیاریدەکات، وە دەکرێت بەهای ئەم پێوەرەمان دەست بکەوێت لە ڕێگای دابەشکردنی (کۆی ڕێژەی سەدی قەبارەی شارەکانی دیکەی دوای شاری یەکەم) بەسەر کۆی ژمارەی شارەکانی دوای شاری یەکەم، وە هەرچەندە بەهای پێوەرەکە گەورەتر بێت ئەوا لاوازیی هەژموونی شاری یەکەمدەردەخات، وە پێچەوانەکەشی ڕاستە، نرخی پێوەرەکەش دەکەوێتە نێوان (سفر ـ ١٠٠) (الخزاعي، ٢٠١٨، ١٣٨). ئەمەش دەوەستێتە سەر ژمارەی شارەکانی پارێزگاکە، چونکە تاوەکو ژمارەی دانیشتووانی شارستانیی پارێزگاکە بەسەر ژمارەیەکی گەورەتری شارەکاندا دابەش بێت ئەوا دەبێتە هۆی نزمبوونەوەی بەشی شارەکان لە دانیشتوانەکەی، ئەمەشمان دەست دەکەوێت لە ئەنجامی دابەشکردنی کۆی ڕێژەی شارەکانی دیکە لە شاری یەکەم بەسەر ژمارەی شارەکاندا (عبدالعال، ١٩٩٨، ١٥)، هەروەکو لەم یاسایەی خوارەوەدا دیارە.

$$MP = \frac{\sum PC}{n}$$

MP=پێوەری ناوەندی قەبارەی شارەکانی دیکە لە شاری یەکەم.

PC=کۆی ڕێژەی سەدی شارەکانی دیکە لە شاری یەکەم.

n =ژمارەی شارەکانی دیکەی دوای شاری یەکەم.

بە تێبینی کردنی خشتەی (١١) دەردەکەوێت کە نرخی پێوەرەکە بەدرێژایی ماوەی توێژینەوەکە زۆر نزمە، بەجۆریک بەرزترینیان گەیشتووەتە (٤.٨٩) وە نزمترینیشیان بریتییە لە (٢)، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە شاری هەولێر بە درێژایی ئەو ماوەیە هەژموونێکی توندی هەیە بەسەر شارەکانی دیکەی پارێزگاکەدا.

گەورەترین گۆڕانکاری لە قەبارەی هەژموونی شاری هەولێر کە ڕوویدابێ لە قۆناغی (١٩٥٧- ١٩٧٧) بووە، بەجۆرێک کە ناوەندی قەبارەی شارەکانی دیکە بە ڕێژەی (٥١.٧) کەمی کردووە، بەو واتایەی هەژموونی شاری یەکەم دوو ئەوەندە زیادی کردووە بەسەر شارەکانی دیکەدا. وە بڕی جیاوازی ناوەندی قەبارەی شارەکان لە نێوان سەرەتا و کۆتایی ماوەی توێژینەوەکەدا بریتییە لە (٥٧.٤٦%)، ئەمەش ژمارەیەکی زۆر بەرزە و بەرەوپێشچوونێکی خێرا و بەرزی هەژموونی شارە گەورەکە دەردەخات.

خشتەی (١١)

ناوەندی قەبارەی شارەکانی دیکە لە شاری یەکەم

لە پارێزگای هەولێر (١٩٥٧-٢٠٢٠)

ساڵەکان	١٩٥٧	١٩٧٧	١٩٨٧	٢٠٠٩	٢٠٢٠
ناوەندی قەبارەی شارەکانی دیکە لەشاری یەکەم	٤.٨٩	٢.٣٦	٢.٧٩	٢	٢.٠٨

سەرچاوە: کاری توێژەر بە پشتبەستن بە خشتەی (٣).

٤- پێوەری پلەی هەژموونی شاری یەکەم

ئەم پێوەرە ڕەنگدانەوەی ڕاددەی هەژموونی شاری یەکەم دەردەخات بە بەراورد بەو شارانەی کە لە دواوەی دێن. دەکرێت بەهای ئەم پێوەرەمان دەست بکەوێت لە ڕێگای لێدەرکردنی (نرخی ڕەگی دووجای کۆی ڕێژەی سەدی قەبارەی شارەکان لەشاری یەکەم کە لەدوای شاری یەکەم دێن) لە

١٠٠ (عبـدالعال، ١٩٩٨، ١٦)، وەک لـەم هاوکێشـەیەی خـوارەوەدا هـاتووە (عبدالله، ٢٠٠٨، ١٨):

$$DP = 100 - \sqrt{\sum PC}$$

DP = پێوەری پلەی هەژموونی شاری یەکەم
PC = کۆی ڕێژەی سەدی قەبارەی شارەکانی دیکە لە شاری یەکەم

جێگای ئاماژەیە تاوەکو بەهای ئەم پێوەرە بەرزتر بێت، ئەوا ئاماژەیە بە هەژموونی زیاتری شاری یەکەم لە سیستەمی شارنشینیدا وە پێچەوانەکەشی ڕاستە (سلیم، سعید، ٢٠١٤، ١٦٦)

بە جێبەجێکردنی یاسای پلەی هەژموونی شاری یەکەم بەسەر ناوەندە شارستانیەکانی پارێزگای هەولێر، کە دەرئەنجامەکەی لە خشتەی (١٢)دایە، ئەوا زۆر بەڕوونی دەردەکەوێت کە شاری هەولێر بەدرێژایی ماوەی ساڵانی توێژینەوەکە هەژموونێکی بەرزی سەپاندووە بەسەر تەواوی شارەکانی دیکەی پارێزگاکەدا، بەجۆرێک پلەی هەژموونی ئەم شارە لەم ماوەیەدا لەنێوان (٩٠.٣١ و ٩٤.٢١)دایە، ئەمەش گرینگی ڕێژەیی قەبارەی شارەکە دەردەخات بەبەراورد بە قەبارەی شارەکانی دیکە، ئەمەش بە بەڵگەی بەرزی دەرئەنجامەکانی پێوەرەکە، بەجۆرێک لە ساڵی (١٩٨٧)دا ئەم نیشاندەرە بەرزترین بەهای تۆمارکردووە و بریتییە لە (٩٤.٢١)، ئەمەش بەهۆی کەمبوونەوەی ژمارەی ناوەندە شارستانیەکان بۆ تەنها (١٣) شار لە لایەک و لە لایەکی دیکەشەوە هەژمارکردنی دانیشتووانی چەند ناوەندێکی شارستانی لەگەڵ ناوەندی شاری هەولێر، بەجۆرێک ژمارەی دانیشتووانی شارەکانی دیکە تەنها (٢٥.١٩%)ی دانیشتووانی پارێزگاکەی لەخۆ گرتووە.

بەڵام نزمترین بەهای ئەم پێوەرە لە ساڵی (٢٠٢٠)دا تۆمارکراوە، ئەویش بریتییە لە (٩٠.٣١) بە جیاوازی (٣.٩) لەگەڵ ساڵی (١٩٨٧)، دیارە کە ئەمەش لە ئەنجامی زیادبوونی ژمارەی ناوەندە شارستانیەکانی ئەم پارێزگایەیە،

بەجۆرێک لەم ساڵەدا نزیکەی نیوەی ژمارەی دانیشتووانی پارێزگاکە لەخۆ دەگرن بە ڕێژەی (٤٨.٢%) و بەجیاوازی (٢٣.٠١%) لەگەڵ ساڵی (١٩٨٧).

خشتەی (١٢)

بەهای پێوەری پلەی هەژموونی شاری یەکەم لە پارێزگای هەولێر (١٩٥٧-٢٠٢٠)

ساڵەکان	١٩٥٧	١٩٧٧	١٩٨٧	٢٠٠٩	٢٠٢٠
پلەی هەژموونی شاری یەکەم	٩٠.٨٩	٩٢.٩٦	٩٤.٢١	٩٠.٥	٩٠.٣١
کۆی ڕێژەی سەدی دانیشتووانی شارەکانی دیکە لە پارێزگا	٤٥.٤	٣٢.٨	٢٥.١٩	٤٨.٣	٤٨.٢

سەرچاوە: کاری توێژەر بە پشتبەستن بە خشتەی (٣).

٥- پێوەری توندیی هەژموونی شاری یەکەم

ئەم پێوەرە ڕەنگدانەوەی ڕاددەی هەژموونی شاری یەکەمدەردەخات بە بەراورد بەو سێ شارەی کە لەدواوەی دێن، دەکرێت بەهای ئەم پێوەرەمان دەست بکەوێت لە ڕێگای لێدەرکردنی (نرخی ڕەگی دووجای کۆی ڕێژەی سەدی قەبارەی ئەو سێ شارەی لەدوای شاری یەکەم) لە ١٠٠ (عبدالعال، ١٩٩٨، ١٦)، وە هەرچەندە ڕێژەی سەدی کۆی دانیشتووانی ئەم سێ شارە لە چوار شاری یەکەم کەمتر بێت ئەوا ئاماژەیە بۆ بەهێزیی هەژموونی شاری یەکەم وە پێچەوانەکەشی ڕاستە.

$$HP = 100 - \sqrt{\sum PTC}$$

HP= پێوەری پلەی توندی هەژموونی شاری یەحەم

PTC= کۆی ڕێژەی سەدی دانیشتووانی سێ شاری دوای شاری یەکەم لە چوار شاری یەکەم

بە جێبەجێکردنی پێوەری توندی هەژموونی شاری یەکەم بەسەر قەبارەی دانیشتووانی هەرچوار شارەکە و تێبینی کردنی دەرئەنجامەکەی لە خشتەی (١٣)، دەردەکەوێ کە سەرەڕای جیاوازیی هەژموونی لە نێوان ساڵەکاندا بەڵام شاری هەولێر بە درێژایی ماوەی توێژینەوەکە هەژموونێکی بەهێزی بەسەر سێ شاری دوای خۆیدا هەیە، ئەمەش بە بەڵگەی بەرزیی

دەرئەنجامەکەی کە لە خشتەکەدا دەردەکەوێ. بەڵام بەرزترین پلەی هەژموونی ئەم شارە بەسەر شارەکانی دیکەدا لەساڵی (١٩٨٧)ە بە تۆمارکردنی ڕێژەی (٩٥.٨٧) وە بەبەڵگەی ئەوەی کە کۆی ڕێژەی دانیشتووانی هەر سێ شارەکەی دوای خۆی نزمترین ئاستیان تۆمارکردووە لەماوەی ساڵانی توێژینەوەکە ئەویش بریتییە لە (١٤.٦٢)، وە شاری هەولێر لە ساڵی (١٩٥٧) نزمترین ئاستی هەژموونی هەبووە بەسەر سێ شارەکەی تردا، ئەمەش بە بەڵگەی ئەوەی کە ئەو سێ شارە بەرزترین ڕێژەی دانیشتووانیان لەخۆ گرتووە لەم ماوەیەدا کە بریتییە لە (٣٤.٣٨) وە دەرئەنجامی توندیی پێوەرەکەش بریتییە لە (٩٢.٧٦) ئەمەش نزمترین ئاستی هەژموونی ماوەی توێژینەوەکەیە بە پێچەوانەی ڕێژەی دانیشتووانی سێ شارەکە کە بەرزترینیان تۆمار کردووە.

خشتەی (١٣)

بەهای پێوەری پلەی توندی هەژموونی شاری یەکەم

لە پارێزگای هەولێر (١٩٥٧-٢٠٢٠)

ساڵەکان	١٩٥٧	١٩٧٧	١٩٨٧	٢٠٠٩	٢٠٢٠
پلەی توندی هەژموونی شاری یەکەم	٩٢.٧٦	٩٥.٧٤	٩٥.٨٧	٩٥.١٤	٩٥.١٥
کۆی ڕێژەی سەدی دانیشتووانی سێ شارەکە لە چوار شاری یەکەم	٣٤.٣٨	١٤.٨٤	١٤.٦٢	١٩.١٣	١٩

سەرچاوە: کاری توێژەر بە پشتبەستن بە خشتەی (٣).

لە کۆتاییدا دەکرێت بڵێین لە ئەنجامی جیبەجێکردنی گشت ئەو پێوەرانەی کە تایبەتن بە دەرخستنی تایبەتمەندییەکانی سیستەمی شارنشینی و دیاریکردنی شاری باڵادەست لەنێو سیستەمەکەدا، گشت ئەنجامەکان دەرخەری ئەو ڕاستیەن کە ناهاوسەنگیەکی ئاڵۆز هەیە لە سیستەمی شارنشینی پارێزگای هەولێر، وە بە درێژایی ماوەی توێژینەوەکە و بەئاستێکی بەرزیش شاری هەولێر تاکە شارە کە هەژموونێکی تەواوی هەیە بە سەر شارەکانی دیکەی پارێزگای هەولێردا، ئەمەش گرنگیی ئەم شارە دەنوێنێ لەنێو سیستەمەکەدا.

دەرئەنجام: لە كۆتایی توێژینەوەكە گرنگترین دەرئەنجامەكان بەم شێوەیەی لای خوارەوە دەخەینە ڕوو:

١. ڕێژەی گەشەی ساڵانەی دانیشتووانی ناوەندە شارستانیەكان لەماوەی توێژینەوەكەدا ئاستێكی بەرزی تۆماركردووە، بەجۆرێك لە تەواوی ماوەكەدا ڕێژەی گەشەی شارنشینی بریتییە لە (٥،١٥%)، وە بەرزترین ڕێژەش لە ماوەی (١٩٧٧-١٩٨٧) تۆماركراوە گەیشتووەتە (7.54%) نزمترینیش بریتییە لە (٢.٥%) كە لە كۆتا ماوە تۆماركراوە.

٢. بە درێژایی ماوەی ساڵانی توێژینەوەكە و بە تێپەڕبوونی كات ڕێژەی قەبارەی دانیشتووانی شارنشین لە كۆی دانیشتووانی پارێزگاكە لە بەرزبوونەوەدا بووە، بەشێوەیەك لە سەرەتای ماوەكەدا ڕێژەكە لە (٢٦.٧٢%) بەرز بووەتەوە بۆ (٧٦.٤٧%)لە كۆتا ماوەدا، ئەمەش ئاماژەیەكی ڕوون و ئاشكرا و پلەیەكی بەرزی بەشارستانیبوونی دانیشتووانی پارێزگای هەولێر دەردەخات.

٣. هۆكاری سەرەكی لە گەشەی دانیشتووانی شارنشین و زیادبوونی قەبارەكەیان بریتی بووە لە كۆچی دانیشتووان بەرەو ناوەندە شارستانیەكان نەوەك گەشەی سروشتی.

٤. هەڵكشان و داكشانێكی گەورە بەسەر ژمارەی ناوەندە شارستانیەكاندا هاتووە، بەجۆرێك ژمارەكەیان لە ساڵی (١٩٥٧) لە (١٨) ناوەندەوە زیادی كرووە بۆ (٢٢) ناوەند لە ساڵی (١٩٧٧)، كەچی لە ساڵی (١٩٨٧) ژمارەكەیان داكشاوە بۆ تەنها (١٣) ناوەند، پاشان جارێكی تر ژمارەی ناوەندە شارستانیەكان بەرز دەبێتەوە بەجۆرێك لە ساڵی (٢٠٠٩) ژمارەكەیان دەگاتە (٤٦) ناوەند.

٥. شارە بچووكەكان بەدرێژایی ماوەی توێژینەوەكە ڕێژەیەكی بەرزی شارەكانی پارێزگاكەیان پێكهێناوە، بەجۆرێك لە كۆتا ماوەدا ڕێژەی (٣٢.٦%)ی شارەكانیان پێكهێناوە كەچی تەنها (١.٢٦%) ی قەبارەی دانیشتووانی شارنشینیان تیادا كۆ بووەتەوە.

٦. شاری یەكەم كە شاری هەولێرە بە درێژایی ماوەی توێژینەوەكە زیاتر لە نیوەی دانیشتووانی شارەكانی پارێزگاكەی پێكهێناوە، بەجۆرێك لە

تەواوی ماوەکەدا (١٩٥٧-٢٠٢٠) ڕێژەی قەبارەی شاری یەکەم لە کۆی قەبارەی شارەکانی دیکە لەنێوان (٥١.٦٩-٧٤.٨%)دایە.

٧. بەگوێرەی گشت ئەو پێوەرانەی کە تایبەتن بە دەرخستنی تایبەتمەندییەکانی سیستەمی شارنشینی دەرکەوتووە کەموکوریەکی گەورە و نا پێگەیشتوو لە سیستەمی شارنشینی پارێزگای هەولێردا هەیە، هۆکاری سەرەکیش لەمەدا دەگەڕێتەوە بۆ هەژموونێکی بەهێزی شاری هەولێر بەسەر تەواوی شارەکانی دیکەی نێو سیستەمەکە، ئەمەش خەسڵەتێکی نەرێنییە بۆ ئەم سیستەمە، چونکە هەر دارمانێک بەسەر شاری یەکەمدا بێت تەواوی سیستەمەکە دەگرێتەوە.

٦ - **پێشنیاز:** لەژێر رۆشنایی دەرئەنجامەکان دەکرێت ئەم پێشنیازانە بخەینە ڕوو:

١. دانانی کۆت و بەندی بەهێز بۆ ڕێگریکردن لە کۆچی دانیشتووان بەرەو ناوەندە شارستانیە گەورەکان و ئاڕاستەکردنیان بەرەو ئەو ناوەندانەی بچووک و کەم دانیشتووانن.
٢. هەوڵدان بۆ کەمکردنەوەی جیاوازییە ئابووری و کۆمەڵایەتیەکان لە نێوان نێوەندە شارستانیە گەورە و بچووک و مامناوەندەکان لە لایەک و ناوەندە شارستانیەکان و ناوچە لادێییەکان لە لایەکی دیکەوە، ئەمەش لە ئەنجامی دامەزراندن و دابینکردنی خزمەتگوزاریە گشتییەکان و ڕەخساندنی هەلی کار بۆ دانیشتووان.
٣. دووبارە ڕێکخستنەوە و دابەشکردنەوەی ناوەندە کارگێڕیەکان لەسەر بنەمای زانستی و پێویست بوون.
٤. هاندان و ئاڕاستەکردنی کەرتی گشتی و تایبەت بە مەبەستی وەبەرهێنان لە شارە بچووک و مامناوەندەکان بەئامانجی گەشەپێدانی هاوسەنگ لە تەواوی پارێزگاکەدا.

٧- سەرچاوە

٧-١- پەرتووک:

١. اسماعيل، احمد على (١٩٨٢)، دراسات فى جغرافية المدن، مكتبة سعيد رافت، ط٢، القاهرة.

٢. المطرى (١٩٨٩)، السيد خالد، دراسات فى مدن العالم الاسلامى، معهد البحوث والدراسات العربية، دار النهضة العربية: بيروت.

٣. ابوصبيحة، كايد عثمان (٢٠٠٧)، جغرافية المدن، ط٢، دار وائل للنشر.

٤. الشواورة، على سالم (٢٠١٢)، جغرافية المدن، دار المسيرة للنشر والتوزيع والطباعة، عمان.

٥. هرورى، نشوان شكرى (٢٠١٢)، سكان محافظة دهوك (١٩٤٧-٢٠٠٦)- اتجاهات النمو وطبيعة التوزيع (دراسة جغرافية-كارتوجرافية وفق المناهج البحثية المعاصرة ونظم المعلومات الجغرافية)، مطبعة الحاج هاشم، اربيل.

٦. عطوى، عبدالله (٢٠٠١) جغرافية السكان، دار النهضة العربية، بيروت.

٧-٢- تێزی زانستی:

١. عزيز، روستم سلام (٢٠١٣) المدن الصغيرة والمتوسطة فى محافظة اربيل (دراسة فى التوازن الحضرى والاقليمى)، اطروحة دكتوراه، (غير منشورة)، مقدمة الى مجلس فاكلتى التربية، جامعة كوية، قسم الجغرافيا.

٢. الخزاعى، نور كريم سكران (٢٠١٨) الهيمنة الحضرية لمدينة السماوة على مدن محافظة المثنى، رسالة ماجستير، غير منشورة، مقدمة الى مجلس كلية التربية للعلوم الانسانية، جامعة المثنى، قسم الجغرافيا.

٧-٣ - گۆڤار و دەرکراوە خولیەکان:

١. الجاراللـه، احمد (١٩٩٦) تحليل النظام الحضرى السعودى بتطبيق الصيغة التقليدية والمعدلة لقاعدة المرتبة والحجم، مجلة العربية للعلوم الانسانية، العدد (٥٥)، السنة الرابعة عشر.

٢. ابو قرين، عنتر عبدالعال (٢٠١٤) تحليل النظام الحضرى فى وادى النيل بمصر، مجلة العلوم الهندسية، جامعة اسيوط، قسم الهندسة، العدد (١).

٣. سلیم و سعید، هیوا صادق، کامران تاهیر(٢٠١٤) ئاراستەکانی بەشارستانیبوون و گردبوونەوەی شارنشینی لە پارێزگای هەولێر، گۆڤاری زانستە ئەکادیمیەکان، زانکۆی گەرمیان، ژمارە (٤).

٤. محمد و يوسف، فؤاد عبدالله، رفلة يعرب (٢٠١١) مؤشرات الهيمنة الحضرية لمدينة النجف، مجلة البحوث الجغرافية الحضرية لمدينة النجف، العدد (٢١).
٥. محمد و رضا، فؤاد عبدالله، رشا جبار محمد (٢٠١٦) التراتب الحجمي لمدن النظام الحضري في محافظة بابل للمدة ١٩٩٧-٢٠١٥، مجلة كلية التربية للبنات للعلوم الانسانية، جامعة الكوفة، العدد (١٨)، السنة العاشرة.
٦. عبدالعال، احمد محمد (١٩٩٨) مقاييس كمية مقترحة لبعض الظاهرات الجغرافية، المجلة العلمية لكلية الاداب، جامعة المنيا، القاهرة، المجلد (٢٩)، العدد (٤١).
٧. وزان، كنده (٢٠١١) الخصائص الجغرافية للنظام الحضري في محافظة اللاذقية (سورية)، مجلة جامعة تشرين للبحوث والدراسات العلمية- سلسلة الاداب والعلوم الانسانية، المجلد (٣٨)، العدد (٢).
٨. عبدالله ، نشوان شكري، ٢٠٠٨، تطور مظاهر الهيمنة والتركيز الحضري في محافظة دهوك (١٩٤٦-٢٠١٧)، مجلة جامعة دهوك، المجلد (١١)، العدد (٢).

٧-٤- چاپەمەنی و نووسراوە حکومیەکان

١. الجمهورية العراقية، وزارة الداخلية، مديرية النفوس العامة، المجموعة الاحصائية للتسجيل عام ١٩٥٧، لوائي الموصل واربيل ولكافة العراق، مطبعة الارشاد، بغداد، ١٩٦٣.
٢. الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، نتائج التعداد العام للسكان لسنة ١٩٧٧، محافظة اربيل و لكافة العراق، مطبعة الجهاز المركزي للاحصاء، بغداد، ١٩٧٨.
٣. الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، نتائج التعداد العام للسكان لسنة ١٩٨٧، محافظة اربيل و لكافة العراق، مطبعة الجهاز المركزي للاحصاء، بغداد، ١٩٨٨.
٤. حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی پلاندانان، دەستەی ئاماری هەرێم، ژووری ئامار، داتای گەمارۆسازی دانیشتووانی پارێزگای هەولێر (٢٠٠٩).
٥. حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی پلاندانان، دەستەی ئاماری هەرێم، ژووری ئامار، ئاماری دانیشتووانی پارێزگای هەولێر (٢٠٢٠).
٦. هەرێمی کوردستانی عێراق، وەزارەتی پلاندانان، دەستەی ئاماری هەرێم، بەشی سیستمی زانیاری و نەخشەسازی، نەخشەی عێراق و هەرێمی کوردستان (٢٠٢٠).

٧-٥- ئەتڵەس:

١. حداد و مەحمود، هاشم یاسین حمدامین، کامران ولی (٢٠١١) ئەتڵەسی پارێزگای هەولێر، چاپخانەی شەهاب، هەولێر، چاپی دووەم.
٢. حداد و مەحمود، هاشم یاسین حمدامین، کامران ولی (٢٠٠٩) ئەتڵەسی هەرێمی کوردستان و عێراق، چاپخانەی تێنووس بۆ چاپەمەنی و کاری هونەری، هەولێر.

الملخص

خصائص النمو والهيمنة الحضرية في محافظة اربيل ـ (١٩٥٧ ـ ٢٠٢٠)

يعتبر النمو الحضري من ابرز الظواهر الجغرافية في العالم، بحيث يتمركز عدد كبير من السكان بشكل غيرمتساوي في بعض المراكز الحضرية، بالتالي تؤدي إلى ظهور مشكلة عدم توازن الحجمي للمراكز الحضرية بالاضافة الى الهيمنة الحضرية. و في محافظة اربيل في فترة مابين (١٩٥٧-٢٠٢٠) حدثت تغييرات كبيرة في النمو الحضري التي انعكست على جميع جوانب النظام الحضري في المحافظة .

تهدف الدراسة إلى تحديد التغييرات التي طرأت على النظام الحضري في محافظة اربيل خلال فترة الدراسة مع ابراز جوانب الهيمنة الحضرية في المحافظة.

تنقسم خطة الدراسة الى ثلاث مباحث، الأولى تبحث في تطور نمو السكان ونسبة التحضر في المحافظة. أما المبحث الثاني فقد ناقش خصائص النظام الحضري، وفي المبحث الأخير من خلال عدد من المعاير تم قياس خصائص الهيمنة الحضرية. و في الختام توصلت الدراسة الى مجموعة من النتائج، ابرزها عدم توازن النمو و زيادة حجم سكان المراكز الحضرية، وقد فرضت مدينة اربيل هيمنتها على جميع المراكز الحضرية في المحافظة خلال فترة الدراسة.

Abstract

Characteristics of growth and Urban Primacy in Erbil governorate (1957-2020)

Urban growth is one of the most prominent geographical phenomena in the world, as a large number of people are unevenly concentrated in some urban centers, and thus lead to the emergence of the problem of volume imbalance in urban centers in addition to Urban Primacy. And in Erbil Governorate, in the period between (1957-2020) there were significant changes in urban growth that were reflected in all aspects of the urban system in the governorate.

The study aims to determine the changes that occurred in the urban system in Erbil governorate during the study period, while highlighting the aspects of urban Primacy in the governorate.

The study plan is divided into three sections. The first studies the development of population growth and the rate of greening in the governorate. As for the second topic, it discussed the characteristics of the urban system, and in the last topic, through a number of criteria, the characteristics of urban Primacy were measured. In conclusion, the study reached a set of results, most notably the imbalance of growth and the increase in the population of urban centers, and the city of Erbil imposed its Primacy over all urban centers in the governorate during the study period.

مەلا مەحموودی بایەزیدی و هەردوو دەستخەتی (تەصریف)ی عەلیی تەرەماخی و (در المجالس)ی مەلا موسای هەکاری

د. زرار صدیق تۆفیق
بەشی مێژوو _کۆلیژی زانستە مرۆڤایەتییەکان_زانکۆی دهۆک
Zrar.stawfiq@uod.ac

پوختە

وەک روونە دەستکاریکردنو هەڵبەستنی دەستنووس، دیاردەیەکی یەکجار کۆنە لە مێژوو و کەلتووری گەلاندا بە کوردەوەش و دەیان دەستخەت بە زمانی کوردی هەن لە کتێب و نامیلکە و دیوانی شاعیران و کەشکۆڵ کە تایبەتن بە دیرۆک و ئەدەب و زمانی کوردی و چەندینی عەرەبییش هەن سەبارەت بە لایەن یان بوارێکی مێژوو و کەلتووری کوردی و زۆربەیان لەمێژە ساخ و بڵاوکراونەتەوە و شوێنی خۆیان لە کتێبخانەی مەعریفیی کوردی گرتووە، وەلێ دەمێک لە هەندێکیان دەڕوانی و بە وردی دەیانخوێنیتەوە، گومان لە رەسەنیی دەقەکانی دەکەیت و هەست دەکەیت لە دەستکاری و لێ تێنەگەهیشتن بەدەرنین و بە مەبەست و ئامانجی جۆربەجۆر دەستکاریی مێژووەکەی یان وشەگەلێکی کراوە یان هەر لە بنەڕەتدا نەبووە و دواتر هەڵبەستراوە، واتا کەسانێک دانراوێکی خۆیان دەدەنە پاڵ شاعیر یان دانەرێکی ناودار، دەستنووسی واش هەیە بەشێکی یان زۆربەیی هەڵبەستراوە و لە بنەڕەتدا ئەوەندە نەبووە، لەپاڵ ئەمانەشدا، جاری وا هەیە ساخکەرەوەی دەستنووسێک لە تێگەهیشتن و راستنووسینی چەند

پەیڤ و واژەی دەستخەتێک و ناسینەوەی خاوەندەکەی راستیی نەپێکاوە.

لەم سالانەی دواییدا، خەریکی ساخکردنەوەی بابەتگەلێکی دیرۆک و کەلتوور و فۆلکلۆری کوردی بووم و کارەکەم وای دەخواست بۆ جارێکی دی بەرهەمی مێژوونووسان و زانایانی کورد و دیوانی گشت شاعیرانی کلاسیکی بەوردی و بە چاوێکی رەخنەگرانە بخوێنمەوە و سەرئەنجام چەردەیەک سەرنج و رەخنەم لەکن پەیدا بوون لەبارەی مژارگەلێکی پەیوەست بە ئەدەب و زمان و مێژووی کورد و میتۆدی کارکردن لە دەستخەتە کوردییەکان.

ئەم ڤەکۆلینە، لە یەکێک لەم مژارانە دەکۆڵێتەوە ئەویش پەیوەندیی مەلا مەحموودی بایەزیدییە بە هەردوو دەستخەتی (در المجالس) و (تەصریفی عەلی تەرەماخی)یەوە، کە پێشتر ڤەکۆلەران سەرنجیان نەداوەتێ و باسیان نەکردووە و گەهیشتۆتە ئەو ئەنجامەی کە بایەزیدی بەخۆی تەصریفەکەی داناوە و گەڕاندوویەتیەوە بۆ تەرەماخی و هەر خۆیشی(در المجالس)ی بەناوی مەلا موسای هەکاری وەرگێڕاوە.

وشە سەرەکییەکان: دەستخەتی کوردی، بایەزیدی، عەلیی تەرەماخی، هەڵبەستن

١- مەلا مەحموودی بایەزیدی(١٧٩٧-١٨٦٧ز):

سەبارەت بە ژیاننامەی بایەزیدی زانیاریی ورد دەست ناکەوێت، هەندە نەبێت کە لە کۆتا ساڵەکانی سەدەی هەژدەهەم لە شوێنێکی سەر بە بایەزید لەدایک بووە و لگۆر ئەو شارەزایی و پێزانینە تەواوەی هەیبووە لەسەر وردەکاریی ژیان و سەربوردەی ڤاکی رەوەندی و شوانکارەی کوردەواری، دەکرێت بڵێین بەخۆی هەر رۆڵەی گۆشکراو و پەروەردەکراوی ئەو ڤاکە بووە و بەخت یاری بووە و هەلی خوێندن

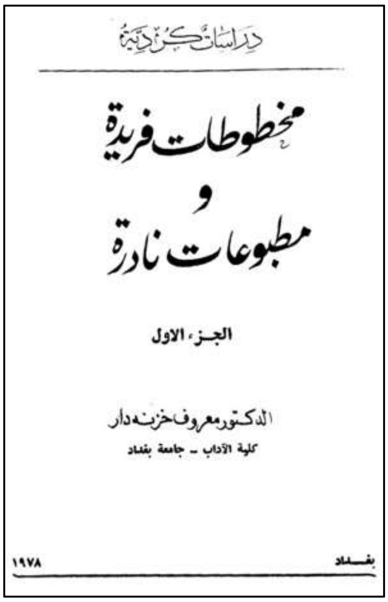

و فێربوونی بۆ هەڵکەوتووە و بۆتە خوێندەوارێکی زرنگ و رۆشنبیرێکی بەهرەداری رۆژگاری خۆی و هاوشێوەی خوێندەوارانی کورد، سەرباری زمانی زکماکی دایک وەک پێویستییەک، فێری زمانەکانی عەرەبی و فارسی و دواتریش تورکی بووە و ئاشنایی و شارەزایی لە ئەدەبیاتی میللەتانی رۆژهەڵاتی ئیسلامی پەیدا کردووە، وا دیارە لە رووداو و پێشهاتەکانی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەمی کوردستانی باکوریش ئامادەیی هەبووە و رۆڵی دیبلۆماسی گێڕاوە تا دواجار بەدەنگ بانگهێشتی ئەلیکسەندەر ژابا(١٨٠١-١٨٩٤)ی کونسوڵی رووسیاوە چووە و پەیوەندیی پێوە کردووە و لە شاری ئەرزەڕوم گیرساوەتەوە و بوونەتە دۆست و ناسیاوی یەکدی و لێبڕاوانە کەوتۆتەخۆ و هاریکاریی"میر ژابا بێگ" و" دۆستێ... قونسوڵێ فەخیمە رووسیە"ی کردووە و چیی خواستوە، چ بە دانان و چ بە وەرگێڕان و نەسخکردن و کورتکردنەوە بۆی ئەنجام داوە[1]، بەمەش خزمەتێکی هەرەمەزنی بە نەتەوەکەی گەیاندووە و بەشێک لە گەنجینەی کەلتووری بێناز و پەڕاگەندەی کوردی لە فەوتان و لەناوچوون دەرباز کردووە و خۆزگە مەلا و خوێندەوارانی دی، چارەکی ئەم بەتەنگ پاراستن و یاداشتکردنی مێژوو و چاندی کوردییەوە بهاتنایە و چمکێکی دیی مێژوومانیان بپارستایە.

لای هەموو ئەو توێژەرانەی سەبارەت بە کارە هاوبەشەکانی بایەزیدی و ئەلیکسەندەر ژابا دواون و تۆژینەوەیان کردووە، ئەوە

روون و ساخ بۆتەوە کە بایەزیدی لە بەرهەم و نەسخکردن و وەرگێڕانەکانیدا، بەمەبەست لەمەڕ ناسنامەی خۆی نادوێت و چ ئاگاهییەک نادات بەدەستەوە، بەڵکو لە زۆربەیاندا، بە ئەنقەصد یان ناوی خۆی ناهێنێت یان ناسناوی جۆربەجۆر بەکار دەهێنێت: خواجە مەحموود، فەقیر مەحموود ئەفەندی، مەلا ئەفەندی، حاجی مەحموود ئەفەندی(خزندار، ١٩٧٨، ٢٩ Ozturk، ٢٠١٧، ١٩)، دیارە پاساوی ئەم رەفتارەشی خۆلادان بووە لە تووڕەبوون و ورووژاندنی دینداران و پیاوانی ئایینی کۆمەڵگای کوردەواری و خۆپاراستن لە توانج و رەخنەیان کە پێیان رەوا نەبووە مەلایەکی موسڵمان لەسەر خواست و راسپاردەی ناموسڵمانێک ئەم کارانە ئەنجام بدات (رودینکو، ٢٠٢٠، ٧).

٢- عەلیی تەرەماخی و صەرفی کوردی:

عەلیی تەرەماخی کە بە دانەری تەصریف- صەرفی لیسانی کوردی دانراوە، کەسێکی نەناسراوە و نە ناوی باب و باپیری و ماڵبات و هۆزەکەی و نە دەمی لەدایکبوون و ژیان و مردنی و نە ساڵی دانانی تەصریفەکەی دەزانرێت و وەک بێژیت کەسێکی چێکراو بێت و لە چ سەرچاوە و بەڵگەنامەیەکی عوسمانی و دەستخەتێکی بەر لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەم ناوی نەبراوە و ئەو ڤەکۆڵەرانەی دوڤچوونیان ئەنجام داوە و سۆراخی زیندەگی و بەسەرهاتیان کردووە، شتێکی وایان لەبارەوە دەست نەکەوتووە و وەک م. ب. رۆدێنکۆ(١٩٢٦-١٩٧٦) دەڵێت لەگەڵ باسکردنیدا، تووشی کێشەی مێژووی ژیان و بەرهەمی دەبین(رۆدێنکۆ،٢٠٢٠، ٥١)، بەڵکو لەگەڵ دەستبەکاربوونی بایەزیدی بە هاوکاریکردنی ئەلیکسەندەر ژابا، کوتوپڕ سەرهەڵدەدات و پاش لێبوونەوەیان لە پێکەوەنانی نامیلکەکە، سەرنگوون دەبێت تا پاش کۆتایی جەنگی یەکەمی جیهانی و هەڵوەشاندنەوەی دەوڵەتی عوسمانی، هیچ دەنگوڕەنگ و شوێنەوارێکی

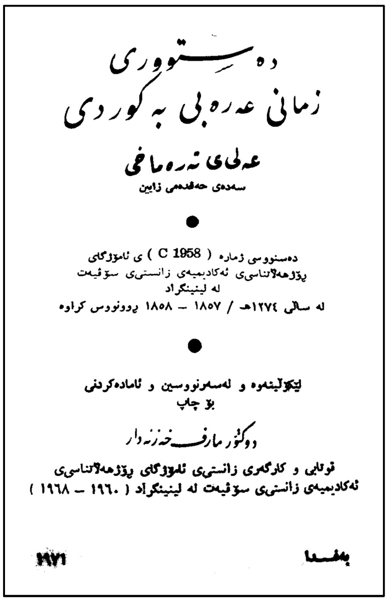
دەستووری
زمانی عەرەبی بە کوردی
عەلی تەرەماخی
سەدەی حەقدەمی زایین

دەستنووسی ژمارە (C 1958) ی ئامۆژگای
ڕۆژهەڵاتناسیی ئەکادیمیەی زانستیی سۆڤیەت
لە لینینگراد
لە ساڵی ١٢٧٤هـ / ١٨٥٧ – ١٨٥٨ ڕوونووس کراوە

لێکۆڵینەوە و لەسەرنووسین و ئامادەکردنی
بۆ چاپ
دوکتۆر مارف خەزنەدار
قوتابی و کارگەری زانستیی ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسیی
ئەکادیمیەی زانستیی سۆڤیەت لە لینینگراد (١٩٦٠ – ١٩٦٨)

بەغدا ١٩٧١

نامێنێت، واتا تەنها لای بایەزیدی بوونی هەیە و زانا و زمانەوانێکی ناسراوە، بگرە ئەو بەخۆیشی زانیاریی وردی دەرهەق نەبووە و دڵنیا نەبووە لە چ سەدە و سەردەمێک ژیاوە و وەک چۆن لەخۆیەوە شاعیرانی کرمانجی ناساندووە و چۆن بۆ هاتنی ئەحمەدی خانی بۆ بایەزید و دانانی شەرەفنامەی بەدلیسی، ساڵی(حزار- هەزار)ی داناوە[٢]، لێرەش هەر وای کردووە و سەرپێیانە تەرەماخیی ناساندووە کە پێدەچێت هەر خۆی پێکەوەی نابێت، پێناسەیەک دەشێت بەسەر هەر مەلایەکی پایەدار و زانایەکی ئایینی وڵاتی پانوپۆڕی هەکاری بچەسپێت:

"د تاریخا حزاری بشوڤە- پاش ساڵی هەزاری کۆچی- ژ قضاید حکاریان د قضا مکثیدا گوندک هیە ترەماخ دبێژن، ژ وی گوندی ناڤی علی مرۆڤکە خوی ذهن و ادراک و صاحب هش و فطانت پیدا بویی، طلبا علم و فنونید بدیعە کری، مدەیکی مدیدە لبغدا و موصل و بهدینان و صوران گڕیایی و مایی و خوندی و کسب کمال و فنون علوم کری، د فننی علمی صرفیدا زێدە مهارت و رسوخ پێدا کری، د زمانی خودانی قوی زیدە مشهور و معروف بویە. و بلکو حتی نها ژی ناف و نیشانید وی د کوردستانیدا هین اوی علی تەرەماخی بخو بدستی خو د نیڤا گوندی مزگفت و مدرسە بنا کرینە و مدەیکی بخو ژ درس گوتی نە... ژ بو هیسیا مبتدیان بزمانی کورمانجان عبارەتکی تصریفی تصنیف کریە"(تەرەماخی، ١٩٧١، ٢٥-٢٦).

کەچی ئەوەی راستی و واقیعە، نە چ بەڵگە و ژێدەرێک ئەم پیاهەڵدانەی پشتڕاست کردۆتەوە و نە لە کوردستانیش هەندە ناودار و بەناوبانگ بووە، دەنا لە دەستخەت و سەرچاوەکاندا ناوی خۆی و بەرهەمەکانی دەبرا و نە تەصریفەکەشی بەردەست و بڵاو بووە، ئەگینا فەقێ و مامۆستایان بۆ خۆیان دانەیان لەبەر دەگرتەوە و راڤە و لێدوان و لێکدانەوەیان بۆ دەکرد و هەرچۆنێک بایە چەند دانەیەکی لێ دەمایەوە، وەک چۆن دەیەها دەستخەتی جۆربەجۆری دیوانی مەلای جزیری(م: ١٦٤١ز) و (مەم وزین) و (نوبهاری بچووکان) و (عەقیدەیا ئیمانێ)ی ئەحمەدی خانی(م: ١٧٠٧ز) و مەولودەکەی مەلای باتەیی(سەدەی هەژدەهەم) و (نهج الأنام) ی مەلا خەلیلێ سێرتی(م: ١٨٤٣ز) ماون و پارێزراون[٣].

ئەم تەصریفە کوردییە بابەتێکی مەنهەجیی بنەڕەتی بوو و لە ماوەی سەدان ساڵدا لە قۆناغە بەراییەکانی خوێندنی قوتابخانە و حوجرەی مزگەفتەکانی کوردستانی باکور دەخوێندرا تا زارۆک و قوتابیانی کرمانجی نەشارەزا لە عەرەبی کەڵکیان لێ بدیتایە و فێری زمانی عەرەبی ببوونایە و پێویستبووش مامۆستا و فەقێیانی کرمانج بایەخیان پێبدایە و هەر یەکەو یان زۆربەیان دانەیەکی هەبووایە، بە ئاخافتنێکی دی دەبوو دانەگەلی لە گوند و دێهاتەکاندا بەردەست بوایە و بە ساناهی دەست بکەوتایە، کەچی تەواو بە پێچەوانەوە ئەم کتێبە بنەڕەتی و گرنگە کە بەگوتەی بایەزیدی" د نیڤا طەلەبەید ئەکرادان قەوی- گەلێک- مەقبول و ئەهم و لازمە"(خەزنەدار، ١٩٧١، ٢٦)، کەس پێی نەزانیوە و لای کەس دەست نەکەوتووە و بگرە لەکن نەوەکانیشی لە گوندی تەرەماخ نەپارێزراوە و ناویشی لە هیچ سەرچاوە و دەستخەتێک نەهاتووە و نەزانراوە چ دانەیەکی لە دەستنووسخانە گشتی و حوکومی و کەسییەکاندا هەبێتو گوایا دانایەکی تاقانەی لەکن پیرەمێردێکی هەکاری هەبووە و ئەویش بزر و بێسەروشوێنە(خزندار،

١٩٧٨، ٤٣)، ئەمە لە دەمێکدا، ناملیکە فێرکارییەکانی مەلا یونسی ئەرەقەتینی- حەلقەتینی(م: ١٧٨٥؟): (تەصریف و تەرکیب و ظروف) کە ئەوانیش مەنهەجی بوون، لەپاڵ ئەو دانەیەی دەست ژاپا کەوتووە کە ساڵی١١٩٠ک/١٧٧٦-١٧٧٧ز نووسراوەتەوە، چەندینی تری هەن لە دەستخەتخانەی عێراقی(دار المخطوطات العراقية) و کتێبخانەی دەوڵەتی لە بەرلین و کوردستانی باکور و لە کاتی لێکجیا و بە خەتی لێکجیا نووسراونەتەوە و راڤە و لێکدانەوەیان بۆ کراوە[٤] و ئەمینی نارۆزی ساڵی١٩٩٦ دەستخەتێکی لەگەڵ گۆڕینی بۆ تیپی لاتینی لە دەزگای سارا لە ستۆکۆڵم چاپ و بڵاو کردەوە و رۆژی ٢-٨-٢٠١٨ سەردانی کتێبخانەی کوردییم کرد لە ستۆکۆڵم و دانەیەکیان بە دیاری پێدام.

ضياء الدين يوسف پاشای خالدی(١٨٤٣-١٩٠٦)کە ساڵانێک قائیممەقامی شارۆچکەی مۆتکیی سەر بە بەدلیس بوو، گومانێکی وا ناهێڵێتەوە کە تەصریفی بەناو تەرەماخی لە قوتابخانەکانی کوردستان نەبووە و نەخوێنراوە و لە پاشکۆی فەرهەنگەکەی(الهدية الحميدية فی اللغة الكردية)یدەڵێت خوێندکارانی کورد راڤەی تەصریفی عزی(شرح العزي)[٥]ی مەلا حەسەنی شیڤکی[٦] و کتێبی (الظروف) و (عوامل الجرجاني)ی مەلا یونسی ئەرقەتینی دەخوێنن و لەبەریان کردوون، وێڕای (رسالة فی الطب)ی مەلا محەمەدی قوطبی ئەرواسی و نۆبهاری خانی و مەولودەکەی مەلای باتەیی و (نهج الأنام)ی مەلا خەلیلی سێرتی(الخالدی، ٢٠١٨، ٣٢٥).

هەرچی گوندی تەرەماخە، ئەوا ماوە و ئاوەدانە و دەکەوێتە دەڤەرێکی شاخاویی سەخت و دژواری سەر بە باژێڕی مۆکس و دەسەڵاتدارانی تورک ناوی(یایلاکۆناک)ی بۆ داتاشیوە و بە نزیکەی بیست کیلۆمەترێک[٧] دەکەوێتە باشووری رۆژئاوای مۆکسەوە لەسەر رێگای بەرەو هیزان(نیروزە، ٢٠١٦، ١٢٨)، ئەم گوندەوارە لەمێژە مەڵبەندێکی دێرینی کوردەواری و مەکۆییەکی چاند و فەرهەنگی کوردی

بووە و ئەوەندە بەسە بێژین کە شاعیری میللی فەقێی طەیران و حەکیم و نوژدار قوطبی ئەرواسی لە رۆڵەکانی ئەم هەوارەن.

مەردان نەوایی سەردانی گوندەکەی کردووە و دیدار و چاوپێکەوتنی لەگەڵ نەڤیچرکەکانی تەرەماخی ساز داوە، بە گریمانەی ئەوەی ئەمانە بە ڕاستی نەوەی ئەون، کەچی هیچ زانیارییەکیان لەمەڕ باپیرە گەورەیان نەبووە ئەوە نەبێت گوایا زەوییەکی بەناوەوە دەناسرێت و لەکن خەڵکی گوند پیرۆزە و بۆ چارەسەر زیارەتی دەکەن و نەشیان زانیوە چۆن و بە چەند پشت پێی دەگەنەوە، نەواییش ناچار هەر قسەکانی بایەزیدیی گوتۆتەوە، ناکۆکی سەبارەت بە شوێنی مردن و گۆڕەکەشی هەیە و بایەزیدی دەڵێت لە زێدی خۆی نێژراوە، بەناو نەوەکانیشی کە چ شوێنەوارێکی گۆڕەکەیان لە گوند نەبینیوە و نەبیستووە، بۆیە گوتوویانە لە گۆڕستانی مۆکس نێژراوە(Newayi, 2018, r50-52).

٣ – مەلا مصطفا و شەهنەزەر و مەلا موسای هەکاری:

لە کۆبەندی ئەو دەستخەتانەی وا دەست ئەلیکسەندەر ژابا کەوتوون و کڕیونی یان بەڕادانی داون بۆی بنووسرێنەوە، دەردەکەوێت کە هاوشانی بایەزیدی، شەهـ نەزەر یان شاە نەزەر و مەلا مصطەفا دوو روونووسکاری چالاک و نەناسراوی دیکەن و هاوکاریی ژابایان کردووە و چەند کتێب و نامیلکەیان بۆ نووسیوەتەوە (رودینکو،٢٠٢٠، ١٥-١٦، ٢١-٢٥، ٣٦، ٤١-٤٥، ٦٧، ١١٠، ١٢٢)، بێئەوەی کەمترین زانیاریی لەبارەیانەوە گوتبێت و بێژێت کێن و کوێندەرین و چ کارەن.

من پێموایە ئەگەر ئەم دووانە حەقیقەتێکیان هەبووایە، ژابا هەر چ نەبایە کورتە پێناسەیەکی دەکردن و بە سووکە ئاماژەیەک ناسنامەیانی خۆیا دەکرد، هەروەها لە دەستخەت و ژێدەرەکانیش بە چەشنی عەلیی

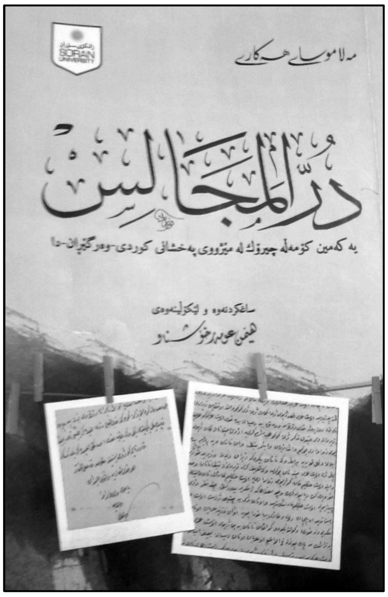

تەرەماخی نەناسراون و هیچیان لەمەڕ نازانرێت، و بەدووری نازانم- ئەگەر نەڵێم دڵنیام- کە هەردووکیان هەر خودی مەلا مەحموودی بایەزیدی بن و رەنگە بۆ رێبزری و خۆپارێزی لە گێچەڵی جڤاکی کوردیی دیندار، بەم دوو ناوە خوازراوەوەش درێژەی بە راپەڕاندنی داواکاری و راسپاردنەکانی ژابا دابێت، ئەوەتا شەە نەزەریش هاوشێوەی ئەو نایهەوێت ناوی لەسەر نووسینەوەکانی ببرێت و ئاشکرا ببێت، نەبادا ناوی بزڕێت و پیاوانی ئایینی پێی بزانن و سەرکۆنەی بکەن بەوەی چۆن کارەکانی لەبۆ خزمەتی کافران دادەنێت، لە دەستخەتەکی(١٠٤) لاپەڕەییش دەربارەی تەصریفی کار لە کوردیدا، نووسەرەوەکەی بە مەلا مەحموودی بایەزیدی و مەلا مصطەفا هاتووە(رودینکو، ٢٠٢٠، ١١٠، ١٢٢). لەمەیش باڵکێشتر بنیاد و شێوازی زمانی فەرهەنگۆکی(بحثا هنک فرق و جدایی کو دنیڤ لغاتید أکرادان هنە) هاوار دەکات کە بە خامەی بایەزیدی نووسراوە، کەچی بە ناوی شەهـ نەزەرەوە تۆمارکراوە (خەزنەدار، ١٩٨٤، ٣٨٣).

مەلای بایەزیدی لە درێژەی کۆشش و کارەکانیدا، بەمەندەوە نەوەستاوە، بەڵکو هەر لەسەر خواست و راسپاردەی ژابا، رابووە بە ناوی مەلا موسای هەکارییەوە کتێبی (در المجالس)ی لە فارسییەوە وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی و ئەو دانەیەی وا لە بەردەستە یەکانەیە و چ دانەیەکی دیی نییە و بەر لە سێ ساڵ، هەر بە ناوی مەلا موسای هەکارییەوە بڵاو کرایەوە، کە وەک ئەوانەی گۆرین نەناسراوە و لە بایەزیدی بترازێت کەس نازانێت کێیە و ساخکەرەوەی کتێبەکە

هێمن عومەر خۆشناو دەڵێت: تا ئێستاش چ لەناو زانایانی کورددا و چ لەناو ئەو دەستخەتانەدا، هیچ ئاماژەیەک بە ژیانی نەدراوە[٨]. دەستنووسەکەشی هەر بە دەستی بایەزیدی لە مانگی سێی ساڵی ١٢٧٤ک/١٨٥٧ز نووسراوەتەوە و خەتەکەی هەمان خەتی کتێبی(تحفة الخلان)ی بایەزیدییە (رودینکو، ٢٠٢٠، ١٨-٢١، پیربال، ٢٠٠٠، ١٩)، هاوکات بیست و یەک حیکایەتی ئەم کتێبە نووسراوەتەوە و بە هاوئاهەنگی لەگەڵ ژابا کراوە بە فەڕەنسی و لێرە نووسەرەوەی ئەم بەشە بووە بە شەهـ نەزەر (رودینکو، ٢١) و فەرهاد پیربال و ساخکەرەوەی کتێبەکە، ناویان بە شێخ نزار خوێندۆتەوە (پیربال، ٢٠٠٠، ١٩، خۆشناو، ٢٠١٩، ١٦)، ئەمە سەرباری لێکچوونی نێوان ئەم کتێبە و بەرهەمەکانی بایەزیدی لەڕووی زمان و شێوازی نووسینەوە کە دواتر دێینەوە سەری.

٤- صەرفی لیسانی کوردی لە نێوان تەرەماخی و بایەزیدی:

لە ریزی ئەو دەستخەتانەی وا کونسوڵی رووسیا لە ئەرزەڕوم ئەلێکسەندەر ژابا بە کڕین و دیاری و لەبەرنووسینەوە پەیدای کردوون، دەستخەتی(عیبارەی عەلی تەرەماخی) یان (صەرفی لیسانی کوردی)یە و ساڵی ١٢٧٤ک/١٨٥٧-١٨٥٨ز بە خامەی بایەزیدی نووسراوەو گەڕێندراوەتەوە بۆ عەلیی تەرەماخی[٩] و ژابا لە نامەیەکدا کە رۆژی١٧ی حوزەیرانی١٨٥٨[١٠] لە ئەرزەڕومەوە بۆ رۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی جۆهانس ئەلبرێخت بێرنهارد دۆرن(١٨٠٥-١٨٨١ز)ی ناردووە، موژدەی هەبوونی رێزمانێکی زمانی کوردیی پێداوە و خاوەندەکەی کە پیرەمێردێکی هەکاری بووە، هەرچەند ئامادە نەبووە بیبەخشێت، بەڵام گفتی ئەوەی پێداوە دانەیەکی لەبەر بنووسێتەوە و گوایا ئەو دەمە کەسانێک وا خەریکن دەینووسنەوە و لەگەڵ نامەکەدا پێشەکیەکەی تەرەماخیی هاوپێچ کردووە، پاش هەشت مانگ و نیوێک و لە رۆژی ٢-

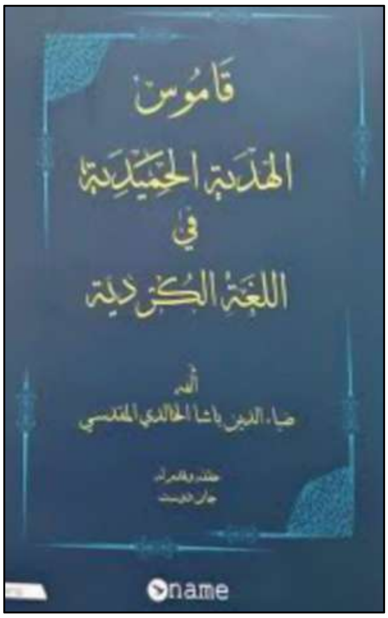

٣-١٨٥٩دا و لە بەرسڤی نامەیەکی دۆرن دا، ژابا ئەوەی روون کردۆتەوە کە رێزمانەکەی تەرەماخیی ئامادەیە، بەڵام بێکەڵکە و پێویست ناکات وەربگێڕدرێتە سەر زمانی فەرەنسی و ئومێدەوارە ئەوەی کن پیرەمێردەکەی هەکاری پەیدا بکات و وەری بگێڕێت (خزندار، ١٩٧٨، ٣٩-٤١، پیربال، ٢٠٠٠، ١٥، لێگزنبێرگ، (بێ ساڵ)، ١)، دواتر لە کتێبێکی کە بە فەرەنسی ساڵی ١٨٦٠ دەرچووە، لەم رێزمان- صەرفە دواوە و گەڕاندوویەتیەوە بۆ تەرەماخی، بێئەوەی بڵاوی بکاتەوە و تەنها پێشەکیەکەی و دوو گوتاری دیی بایەزیدیی بڵاو کردۆتەوە(تەرەماخی، ١٩٧١، ٩-١٠، پیربال، ٢٠٠٠، ٩٠-١٦٢)، شایەنی باسە فەرهاد پیربال ئەم دوو گوتارەی بە بەرهەمی پیوتەر لێرخ داناوە، بەڵام بە زمانەکەیا ئاشکران کە هەر بایەزیدی ئامادەی کردوون. لەم دوو نامەیە، چەند راستییێک خویا دەبن:

- بایەزیدی و ژابا سەرەتا وا تێگەهیشتوون کە تەصریفەکە لەبارەی رێزمانی کوردییەوەیە نەک عەرەبی و ناویان ناوە صەرف یان گرامەری لیسانی کوردی.

- بایەزیدی بەرلەوەی دەستخەتی صەرفەکە ببینێت و دانەیەکی لێ پێکەوەبنێت، پێشەکیی بۆ ئامادە کردووە و داویەتی بە ژابا و تیایدا لەخۆیەوە تەرەماخیی ناساندووە.

- ژابا وەک بڵێی زانیویەتی ئەوەی بایەزیدی پێکەوەی ناوە سەبارەت بە رێزمانی کوردی نییە و ناچێتە چوارچێوەی کوردناسییەوە و خزمەت بە سیاسەت و بەرنامەی دەوڵەتی رووسیا ناکات بۆ زیاتر

ناسینی کورد و ئاشنابوون بە زمانەکەی و گومانیشی نەشاردۆتەوە کە رەنگە ئەوەکەی لای پیرەمێردەکە نەبێت کە وا چاوەڕوان دەکرێت - ئەگەر هەبووبێت- دەربارەی رێزمانی کوردی بێت و ئەویش هەر دەنگۆی وای لەبارەوە بیستووە، بۆیە قەناعەتی بەوەی بایەزیدی نەهێناوە و چاوەڕێ و ئاواتەخواز بووە خاوەندی تەصریفەکە رۆژێک لە رۆژان لە هەکارییەوە بهێت بۆ ئەرزەڕووم تا دووبارە تکای لێ بکاتەوە، بەڵکو دڵی نەرم ببێت و دەستخەتەکەی پێشکەش بکات(تەرەماخی، ١٩٧١، ٨-٩؛ خزندار، ١٩٧٨، ٣٨-٤٤)، شایەنی باسە سەرچاوەمان لەسەر ئەم نامانە تەنها وەرگێڕانەکەی د. مارف خەزنەدارە.

- وادیارە ژابا ئاواتەکەی نەهاتۆتەدی و دەستخەتە راستەقینەکەی- ئەگەر هەبووبێت- دەست نەکەوتووە، بۆیە ئەوەکەی بایەزیدیی ناڕاستەوخۆ بە قەڵب لەقەڵەم داوە و بە بێنرخی داناوە و ئەندامانی ئەکادیمیای رووسییش پشتگوێیان خستووە و بڕیاری بڵاوکردنەوەیان نەداوە، چونکە وشە کوردییەکانی لە فەرهەنگە کوردی- فەڕەنسیەکەی ژابا تۆمار کراون.

هەر لە رێگای کتێبەکەی ژاباوە، ف. ف. مینۆرسکی(١٨٧٧-١٩٦٦) لە ئینسایکلۆپیدیای ئیسلامی-ساڵی ١٩٢٧[11] و بلەج شێرکۆ- ئەحمەد ثورەیا بەدرخان- بە هەبوونی تەرەماخی و تەصریفەکەیان زانی و لێی دواون و دووهەمیان تەرەماخیی بە تەرموکی وەرگێڕاوە (بلەج شیرکو، ١٩٨٦، ٣٣)، ئەمجا لوسی پول مارگریت و ک. أ. ب– کامیران ئەمین عالی بەدرخان (١٨٩٥- ١٩٧٨) –کردیان بە شاعیری نەتەوەیی و لە ژێر رۆشنایی ئاخافتنەکەی ژابا، چەند پارچە شیعرێکی نیشتمانی و شانازی و ئەڤینداریبیان بۆ چێکرد و بڵاویان کردەوە و سەردەمیشیان لە سەدەی دەهەمی کۆچی، بە دەهەمی زایینی لێکدایەوە(لوسی پول مارگریت، ١٩٣٩، ١٤-٢٧)[12]، دواتریش محەمەد ئەمین زەکی(١٨٨٠-

١٩٤٨)(خلاصة تأريخ الكرد وكردستان، ١٩٣٩، ٣٥٣)[١٣] و توێژەران و مێژوونووسانی دیی کورد زیاتر ناویان هێنایە ناوەوە و ئەم هەڵە و نەتێگەهیشتنەیان گوتەوە و بڕوایان بە رەسەنی و رەوانیی شیعرەکانی هێنا و کردیان بە رێبەری نەتەوەیی ئەدەبی کوردی[١٤]و رۆدینکۆیش کەوتۆتە ژێر کاریگەریی ئەم هەڵەشەییە، وەلێ دواتر گومانی لە رەسەنیی شیعرەکان دەربڕیوە (رودينكو، ٢٠٢٠، ١٠١، رۆدینکۆ، ٢٠٢٠، ٥١-٥٢). ئەوەبوو تا هات تەرەماخی گەورە و پڕبەرهەم کرا و بە وەرگێڕ و شرۆڤەکاروموفەسیر دانرا و گوایا بە کوردی شەرحی (تصريف العزي) ی زنجانی کردووە (نیروزە، ٢٠١٦، ص١٣٧)و ئاشکرایە ئەم شەرحەی بە ناوییەوە هەڵ بەستراوە، دەقەکەی زۆر نوێیە وساڵی ١٩٥٩ نووسراوە، جگە لەمە گوایا تەفسیرێکی قورئانیشی هەیە(.Newayi, 61 -_ 62).

ساڵی ١٩٧١ دکتۆر مارف خەزنەداربێ لەبەرچاوگرتنی هەڵوێست و سەرنجی ژابا دەربارەی صەرفە پێکەوەنراوەکەی بایەزیدی کە بەخۆی یەکەم کوردە دیتوویەتی و وەری گێڕاوە و بێ رەچاوی -خۆی گوتەنی- ئەوەی کە " گەلێ پرس لە زمان و ئەدەب و مێژووی کورددا هەن دەبێ لێیان بکۆڵرێتەوە، چەوتی و هەڵە و رووداوی دروستکراو گەلێ زۆرن، دەبێ راست بکرێنەوە و روون بکرێنەوە"، ئەم صەرفەی گەڕاندەوە بۆ عەلیی تەرەماخی و بە لێکۆڵینەوە و لەسەرنووسین و بە ناوونیشانی (دەستووری زمانی عەرەبی بە کوردی) بڵاوی کردەوە، هەرچەند لێرە و پێشتریش لە نامەیەکیدا بۆ د. عزالدين مصطەفا رەسول(رسول، ٢٠١٠، ٥٣-٥٤) ناوی دروستی تەرەماخی و ناوەڕۆکی کتێبەکەی ئاشکرا کرد و سەرلەبەری ئەم دەنگوباسە نادروستانە لە"قسەی زل و قەڵەوی بێ مانا"ی رەتکردەوە (تەرەماخی، ١٩٧١، ١١، ١٦).

ئەمەش دەنگێکی باشی لەنێو توێژی ئەدیبان و رۆشنبیرانی کورد دایەوە و گرنگی و پویتەی زۆری پێدرا و تەرەماخی بە یەکەمین رێزماننووس و پەخشاننووسی کورد ناسێنرا[١٥] و زین العابدین زنار ساڵی ١٩٩٧ لە ستۆکۆڵم کردی بە کرمانجی و پیتی لاتینی و کوردناسی هۆڵەندی مکاییل لیزنبێرگ، لیکۆڵینەوەیەکی پڕ زانیاری و تیروتەسەلی لەبارەوە نووسی و پلە و پێگای بڵندی تەرەماخی و رۆڵی لە خزمەتکردنی پرۆسەی خوێندن بە کوردی وبردنی لە شێوە زمانێکی ناڕەسمییەوە بەرەو بوون بە زمانی خوێندن و نەشونماکردنی هەستی نەتەوایەتی خستەڕوو (لێزنبێرگ، بێ ساڵ، ٧-٩) و لەم ساڵانەی دواییشدا توێژەرانی کوردستانی باکور و نەخاسمە لە بەشی کوردیی زانکۆی ماردین، پتر بایەخیان پێدا و نامە و ڤەکۆڵینی ئەکادیمییان لەبارەوە ئامادە کرد، لەوانەش مەردان نەواییو نیرۆزە مەحموود و چەندانی دی(Newayi, 20_22.) ، هەرچەند ئەمان پتر ناواخنی تەصریفەکەیان شیکردۆتەوە، بەڵام لە گشت ئەم کار و نووسینانەی سەرەوە کەوا لە ماوەی ئەم نیو سەدەیەی دوایی(١٩٧١-٢٠٢١) ئەنجام دراون، کەس ئیشی لەسەر لایەنەکانی زمانەوانیی خودی نامیلکەکە نەکردووە و گومانی لە خاوەندارێتیی دەرنەبڕیوە تا لە رێگایەوە سەردەم و شوێنی دانان و ناسنامەی دانەرەکەی بدۆزێتەوە، ئەو کارەی وا ئێمە لێرە هەوڵ دەدەین بیکەین.

٥- دەرکەوتنی پەخشانی کوردی:

بایەزیدی وەک گوتمان لەخۆیەوە مێژووی دانانی صەرفەکەیی بۆ پاش ساڵی ١٠٠٠ک/١٥٩٢ز خەملاندووە، ئیدی ئەمە چەسپا و هەمووان پەسندیان کرد و بە دەستپێکی سەرهەڵدانی پەخشانی کوردی جێگیر کرا، تەنها مکاییل لیزنبێرگ ئەم خەملاندنەی لا پەسند نییە و بە مەزندە پاشی دەخات بۆ کۆتاهی سەدەی حەڤدەهەم و سەدەی هەژدەهەم (لیزنبێرگ، بێ ساڵ، ١).

بێ گومان کرمانجیی سەروو لە دەستپێکی سەردەمی عوسمانییەوە برەوی سەند و لە سەرزارییەوە گوازرایەوە سەر کاغەز و کرا بە زمانی نووسین، میر یەعقوب بەگی کوڕی محەمەد بەگی زەرقی(م: ١٥٧٨ز) خاوەندی قەڵای دێرزینی شاعیر بوو و دیوانێکی شیعری کوردیی هەبوو (البدليسي، ٤١٥)،ئەم زارە تا دەهات گەشەی دەکرد و رادە و سنووری بەکارهێنانی فراوانتر دەبوو، بەڵام پتر لە سەدەی هەژدەهەم پەرەی سەند و هاوتەریبی گۆرانی- هەورامی و کرمانجیی خواروو، ژمارەیەک لە داستانە ئەڤینداریە بەناوودەنگەکانی کەلتووری ئیسلامی و مەولودنامە و عەقیدەنامە و نامیلکەی فێرکاری و ئامۆژگاریی پەندئامێزیان پێ نووسرا، وەک: (مەهدینامە)ی ابن الحاج و (مەولودنامە) ی مەلای باتەیی و(نادر نامە) و (گوربە و موش)ی ئەڵماس خانی کەندولەیی و (تذكرة العوام)ی مەلا حەسەنی سێوەجی و (لەیلا و مەجنوون)ی حارسی بەدلیسی و (یوسف و زولێخا)ی سەلیمی هیزانی و (رۆڵە بزانی) و (دەوڵەتنامە)ی مەلا خدری روودواری و(شرین و فەرهاد) و (لەیلا و مەجنوون)ی خانای قوبادی و فەرهەنگۆکانی (گوڵزار)ی ئیسماعیلی بایەزیدی و (ئەحمەدیە)ی شێخ مەعروفی نۆدێ...هتد، ئەمانەش هەرچەند بە پەخشان زیاتر سوودبەخش دەبوون و باشتر ئامانجی خۆیان دەپێکا، بەڵام هەر بە هۆنراوە(نظم) دانران و مەلا و زانایانی کورد هێشتا ئەو هەنگاوەیان نەنابوو کوردی بکەنە زمانی پەخشانیش کە هەر بە فارسی مابووەوە و ئەمە حەقیقەتێکە پێتڤی بە بەڵگە هێنانەوە ناکات(گارزونی، ٢٠١٥، ١٥؛ ٣٣، بایەزیدی، ٢٠١٢، ٧١) وەرچەرخان لەم راهاتنە تەکانێکی گرنگ بوو بۆ سەدەی پاشتر دواکەوت، نەک هەر ئەمەندە بەڵکو گشت جۆرە پەراوێز و لێدوانێکی سەر شیعر و دیوانی شاعیرانی کورد تا سەرەتای سەدەی رابردوو هەر بە فارسی یاداشت کراون و ئەگەر بڕوانینە گەنجینەی ئەدەبی کوردی، دەبینین چ ناساندن و وەصفی شیعر و

بۆنەی گوتنی و کۆلۆفۆنی دیوانی شاعیران و کەشکۆڵەکان هەن، زیاتر بە فارسی و کەمتر بە عەرەبییە، ئەگەر ئاگاداری ئەوەش بین کە سێ زانای کورد: (صالحی کوڕی جوبرائیل، جەرجیسی ئەربیلی، یەحیای مزوری)، شیعری کوردیی مەلای جزیرییان بۆ میرانی کوردی ئامێدی بە فارسی راڤە کردووە[١٦]، ئەوجا لە واقیعەکە تێدەگەین و دڵنیا دەبین لەوەی کە ئەهلی خامەی کورد هێشتا ئەوەیان بەبیر نەهاتووە زمانی زگماکی خۆیان بکەنە زمانی پەخشان، دیارە ئەمەش تەنها پەیوەست نییە بە سروشتی جڤاکی کوردی و هەلومەرجی ناوخۆی کوردستانەوە، بەڵکو گرێش دراوە بە گۆڕانکارییە دەرەکییەکان، لەمبارەیەوە شارەزایان پێیانوایە کە "ئیدیۆلۆژەیە تازە زمانییەکان کە زمانە زارەکییە خۆجێیەکانیان بەرز کردەوە لە ئاست زمانە نووسراوە دنیاگرەوەکان بریتین لە یەکێک لە تازەکارییەکانی سەدەی هەژدەهەم" (لیزنبێرگ، ٨-٩)، موکری لە پێشەکی(الهدیة الحمیدیة)، ٢٠١٨، ٢٠)، بە ئاخافتنێکی دی نووسینی ژانرێکی ئەدەبی بە زمانی کوردی بە دەر لە شیعر و هۆنراوە، ئەستەمە بەر لە سەدەی نۆزدەهەم سەری هەڵدابێت، چ جای نووسینێکی زمانەوانی. راستە مەلا یونسی حەلقەتینی لە سەدەی هەژدەهەم ژیاوە، وەلێ لە نامیلکە کوردییەکانی کە دەربارەی نەحو و صەرفی عەرەبین، بە ئەستەم هەست دەکەیت بە کوردین و ناهەقیشی نەبووە.

من وای بۆ دەچم ئەو صەرف- تەصریفەی لای پیرەمێردەکەی هەکاری بووە و وا زانراوە دەربارەی رێزمانی کوردییە و دراوەتە پاڵ عەلیی تەرەماخی، هەر تەصریفەکەی مەلا عەلیی کوڕی شێخ حامیدی شێخانی شنۆیی(م: ١١٥٢ک/١٧٤٠ز)بووە کە گەلێک بەربڵاو و بەکاربراو بەڵکو ناودارترین کتێبی مەنهەجی بوو لە قوتابخانە و حوجرەکانی کوردستان و دەیان دانەی لێ ماونەتەوە[١٧] و چەندین شرۆڤە و لێکدانەوەی لەسەر ئەنجام دراوە[١٨].

ئەم تەصریفە بە تەصریفی کوردییش دەناسرا و لەپاڵ دوو سێ کتێبی مەنهەجیی دیدا، هەرچەند بە عەرەبی نەک بە کوردی نووسرابوون، وەلێ بە پاساوی ئەوەی هەم دانەرەکانیان کوردبوون و هەم لە مزگەفت و قوتابخانەکانی کوردستان دەخوێنران و دەستاودەستیان پێدەکرا و هەم مەلایانی زانا و زمانەوانی کوردیش راڤە و پەراوێز و لێدوانیان لەسەر نووسیبوو، بە ناوی کوردەوە لکابوون، لەو کتێبانە، (شرح المغنی فی النحو)ی بدرالدین محەمەدی کوڕی عبدالرحیمی کوردی میلانی(م: ٨١١ک /١٤٠٨ز) کە بە(مغني الأكراد) و تەفسیری(منقول التفاسیر)ی یوسفی ئەصەمی کەلاسی سەردەشتی سوهرانی- سۆرانی(یوسف الأصم: م١٠٠٢ک /١٥٩٤ز) بە (منقول الأكراد) دەناسران، هەروەها تەرکیبەکەی مەلا یونسی حەلقەتینی بە تەرکیبی کوردی ناودەبرا[١٩] و زۆر رێی تێدەچێت بایەزیدی بۆ راییکردنی خواستەکەی ژابا نووسیبێتی و گەڕاندبێتیەوە بۆ مەلا عەلیی تەرەماخی و ناوەڕۆکی تەصریفەکەش ئەم گریمانەیە پتر پشتڕاست دەکەنەوە.

لە لایەکی دییەوە، لە سەرلەبەری تەصریفەکەدا، بچووکترین ئاماژە و سەرەداو نییە دەربارەی کات و شوێنی دانانی و ناسنامەی خاوەندەکەی، ئەمەش بەپێچەوانەی نەریتی باوی دانەران و ناسخانەوە کە هەرگاڤ کۆلۆفۆن و زانیاریی پێویستیان لەمبارەوە لە دوا لاپەڕەدا یاداشت دەکرد، لەبریی ئەمە بە بەیتێکی تورکی کۆتایی بە دەستخەتەکە هێنراوە و گوزارشت لەوە دەکات کە زانستی صەرفی عەرەبی بەلای زمانەوانانی تورکەوە قورس و ئاڵۆزە و خوێندن و گوتنەوەی، هۆشیاری و سەرێکی ئاسنینی دەوێت:

صرفنك اعلالى چوقدر بر دميردن باش كرك
اقويان در اک كرک يا اقـودان قـرداش كرک

(تەرەماخی، ١٩٧١، ٥٤).

پرسیار لێرە ئەوەیە، ئەرێ مەلایەکی کرمانجی سەدەی حەڤدەهەم، واتا تەرەماخیی پەروەردەی ناوچەرگەی کوردستان و شارەزا لە زمان و ئەدەبیاتی عەرەبی و فارسی- بە گریمانەی هەبوونی-، کە رەنگە کۆڵکە تورکییێکیشی نەزانیبێت، چۆن بەو رادەیە شارەزایی لە تورکی و ئاگای لە زمانەوانانی تورک هەبووە و لەوبارەوە بەیتێکی تورکییشی لەبەر بێت، ئەوەی ئاشکرا و زانراوە، تا ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەم و پاش لەناوبردنی دەسەڵاتی خۆجێیی میرانی کورد و سەپاندنی دەسەڵاتی راستەوخۆی عوسمانی، ئەوجا تورکی وەک زمانی فەرمیی دەوڵەت لە کوردستان تەشەنەی کرد و لەپاش عەرەبی و فارسی و کوردی، بەرەبەرە بووە زمانی چوارەمی نووسین، لەوەدا تەواو هاوڕا و پشتگیری لێزنبێرگم کە دەڵێت فەقێ و خوێندکارانی کوردی قەڵەمڕەوی عوسمانی، هەمیشە لە موصڵ و بەغدا و دیمەشق و مەککە و مەدینە، واتا ناوەندە زانستییە عەرەبییەکان، نەک ناوەندە تورکیزمانەکان، درێژەیان بە خوێندن و فێربوون دەدا (تەرەماخی، ١٩٧١، ٢٦؛ لیزنبێرگ، ٩). ئەوە بایەزیدییە کە خۆیشی دەیزانی " دنێڤ ئەکراداندا مەکتوب و کاغزێد وان(فارسی العبارة) دبن و خواندنا تورکی و زمانێ تورکی کێم دزانن و کتێبێد زمانێ تورکی لنک وان موعتەبەر نینن" (بایەزیدی، ٢٠١٢، ٧١)، و هەر خۆیەتی لە تورکی بەڵەد بوو و بە رەوانی دەیزانی و لە (تحفة الخلان) دا، چەندین رستە و بڕگەی تورکیی هێناوەتەوە و کورتە فەرهەنگێکی کوردی-تورکی داناوە، روونە هەر ئەویشە گوێبیستی ئەم بەیتە بووە و هێناویەتیەوە.

٦- مژاری زمان لە تەصریفی تەرەماخی و (در المجالس) ی مەلا موسای هەکاری:

ڤەکۆلەر ئەگەر بە وردی و قووڵی کاری دیڤچوون و پشکنین لەسەر دەقێک بکات و پابەندی مەرجەکانی ڕێبازی لێکۆڵینەوەی زانستی ببێت و قۆڵی ڕاستبێژی و بێلایەنیی لێ هەڵبکات، دەشێت ڕۆژگاری دانان و خاوەندی ڕاستەقینەی شیعرێک، پەخشانێک، کتێبێک بناسێتەوە بەو پێیەی هەر یەکەو خاوەند شێواز و ستایل و کەرەستەی زمانەوانی و گەنجینەی پەیڤ و وشەدانی تایبەت بە خۆیەتی و لە چ کایەییێک بنووسێت و چەند بکۆشێت، ناشێت یەکجارەکی خۆی دەرباز بکات لە باندۆری ئەو شەقڵ و فۆرمەی کە لەسەری ڕاهاتووە و دەقی پێوە گرتووە و ئاستەمە نووسەرێک بکارێت بەزیاد لە شێوازێک داهێنان بکات، بەم ڕێگا زانستی و پراکتیکیە، پرسگەلێکی ئاڵۆز لە مێژووی چاند و ئەدەبیاتدا، ڕۆشنا و ساخ کراونەتەوە، لێرە دوو نموونە دەهێنمەوە:

- شاعیرێکی صۆفی لە سەردەمی ئەیوبی، چامەیەکی هۆنییەوە و لە خەڵوەتگاکەی جێی هێشت، دواتر یەکێکی دی لە خەڵوەتگاکە گیرسایەوە و چامەکەیی دیتەوە و بردی و خۆی کردە خودانی، پاشان شاعیری یەکەم گەڕایەوە و بە دزییەکەی کابرای زانی و کێشە و دەمەقاڵە کەوتە نێوانیانەوە و دادیان بردە لای شاعیر و صۆفیی ناودار (ابن الفارض: م٦٣٢ک/١٢٣٤ز)، ئەویش پێی گوتن بڕۆن هەریەکەو لەسەر هەمان کێش و بەحر چامەیەکی دی بهۆننەوە، ئەوانیش وەهایان کرد و گەڕانەوە کنی، ئەویش پاش خوێندنەوەی هەردووکی، دەمودەست ڕاستیی پرسەکەی یەکلا کردەوە (المشوخي، ٢٠٠١، ١٧٢).

- لەمێژە مشتومڕێکی توند و درێژخایەن لەئارادایە و تا هەنووکەش بەردەوامە لەبارەی ئەوەی ئەرێ قەصیدەی بەرز و بەناوودەنگی(لامیة العرب)، بە ڕاستی دەگەڕێتەوە بۆ شاعیر و صەعلوکی جاهیلی(الشنفری: م٥٢٥ز) یان هەواڵزانی سەردەمی عەباسی

(خلف الأحمر: م١٨٠ک/٧٩٦ز) بۆی هەڵبەستاوە؟، تا لەم دواییەدا، د. باسم ئیدریس قاسم هاتە دەنگ و بە گیانێکی بێلایەنانە لەم مژارەی کۆڵیەوە و رابوو بە هەڤبەرکردنی چامەکە لەگەڵ شیعرەکانی (خلف الأحمر) و بە بەڵگەگەلێکی گومانبڕەوە سەلماندی کە چامەکە زادەی هزر و زمانی هەوالزانی ناوبراوە کە لای هەموو شارەزایانی شیعری عەرەبی بە چێکردن و هەڵبەستن- ئینتیحالی شیعر ناوی زڕاوە (قاسم، ٢٠١١، ١٦٥-١٨٧).

دێینەوە سەر مەلاعەلیی خەڵکی گوندی تەرەماخی ناوچەی مۆکس و دەڵێین ئەگەر دانەری ئەم صەرف- تەصریفە بایە، دەبوو بە زارەکەی خۆی هەکاری دایبنایە، بە هەمان شێوەش ئەگەر مەلا موسای هەکارییش وەرگێڕی(در المجالس) بایە، دەبوو ئەویش هەر بە هەمان زار وەری بگێڕایە، دیارە دەڤەری مۆکس و وان لە رووی مێژوویی و کەلتووری و زمانەوە سەر بە وڵاتی هەکاری بوون (بایەزیدی، ٢٠٠٤، ١١٠؛ Newayi, 2018, 50) و قەڵای وان و وەستان سەردەمانێک کرانە بارەگای میرانی هەکاری، کەچی بنزار- دەڤۆکی رەوەندی واتا بایەزیدی و سەرحەدی بەسەر ئەم دوو کتێبەدا زاڵە، ئەگەر نەڵێین دروست بەو داڕێژراون، ئەم راستییە سەرنجی مەردان نەوایی راکێشاوە و وا پینەی کردووە کە گوایا تەرەماخی لە زۆر شوێنان خوێندوویەتی و ئەمە و زمانی خوێندنی مەدرەسەیانە، باندۆریان لە زمانەکەی جێ هێشتووە و ناوچەی مۆکسیی زێدیشی لەسەر سنووری نێوان هەکاری و سەرحەدانە (Newayi, 2018, 63_-64).

بێگومان جیاوازیی نێوان ئەم دوو بنزارە لەو زیاترە و هەندە کەم نین و مەلای بایەزیدی بەخۆی فەرهەنگۆکێکی لەمبارەیەوە سازداوە و بە کورتی لە جیاوازییەکان دواوە[٢٠]، لە کۆتاهی کورتکردنەوەی (لەیلا ومەجنوون)ی حارسی بەدلیسی(سەدەی١٢ک/١٨ز) بە پەخشانیش،

ناڕاستەوخۆ دان دەنێت بەوەدا کە دەڤۆکی خۆی ڕەوەندییە و دەڵێت کردم بە"لیسانێ ڕەوەندی"(بایەزیدی، ۲۰۲۰، ٦٤).

جوداوازیی نێوان ئەم دوو بنزارە، تەنها لە سنووری وشە و ناو ڕانەوەستاوە، بەڵکو وشەسازییش دەگرێتەوە و دیارترینیان گۆڕانی ئامرازی(ێن)ی کۆیە لە هەکاری بۆ(ێد) (الخالدي، ۲۰۱۸، ٥۹) لە ڕەوەندی، وەک ڕوونە لەکن شاعیرانی دێرینی کرمانجی، هەردەم (ێن) دهێت[۲۱]، بۆ نموونە لەو تاکە شیعرەی میر عیمادەدینی هەکاری-صەبوری(م: ١٦٣٩ز)، وشەکانی(گۆشێن، عەظمێن، بەلگێن، نێرگزێن، خالێن) و لە مەولودنامەی مەلا حوسێنی باتەیی[۲۲] و لە شیعرەکانی محەمەد طەیاری ئامێدیی بەهدینانی (م: ١٨٢١؟) و (نهج الأنام)ی مەلا خەلیلی سێرتی(م: ١٨٤٣ز)، چەندین وشەی کۆ هەر بە (ێن) هاتوون (سێرتی، ۲۰۱۱، ۲۲-۲۳، ۲٥، ۳٦-۳۷، ٤۸، دێرەشی، ۲۰۱٤، ۱۷-۳۳؛ دۆسکی، ۲۰۱۹، ۱٥۱-۱٦٥)، کەچی لای شاعیران و نووسەرانی سەر بە گۆڤەری ڕەوەندی، بە(ێد) دهێت، وەک چۆن لە (مەم وزین) و (عەقیدەیا ئیمانێ)ی ئەحمەدی خانی (خانی، مەم و زین، ۲۰۰۸، ۱۰٤، ٤۳۱، خانی، ۲۰۱٤، ۷٦) و سەرجەم دانراو و کورتکردنەوە و وەرگێڕانەکانی مەلا مەحموود کە هەردووکیان بایەزیدین هاتووە، بەڵاممەلای بایەزیدی بەزۆری ئەم ئامرازە بەکاردەهێنێت و بگرە جاری وا هەیە بێ چ پێویستییەک وشە بە (ێد) بەکۆتا دێنێت. لە تەصریفەکەی تەرەماخیش-دەستووری زمانی عەرەبی، لاپەڕە نییە جارێک یان زیاتر، وشەیەک یان زیاتر لە وشەکانی (ئەصلێد، جەمعێد، جنسێد، کتێبێد، موعتەبەرێد، ضەمیرێد، موفرەدێد، فعلێد، نیشانێد، لوغەتێد، مؤنەثێد، موذەکەرێد، موضارعێد، کەلامێد، ژنێد، زمانێد، زاروکێد، میثالێد، صیغەێد، موبتەدیئێد...هتد)ی تێدا نەهاتبێت (تەرەماخی، ۱۹۷۱، ۲۹-۳۰، ٤۸، ٥۳)، لە (در المجالس)یش بەهەمان شێوە، هەردەم(ێد) نیشانەی کۆیە،

دەکرێت ئەمەش بە بەڵگەیەکی بەراهی هەژمار بکرێت کە دانەرەکەی مامۆستایەکی بایەزیدی و رەوەندییە نەک هەکاری.

٧- لێکچوونی نێوان زمانی تەصریفی تەرەماخی و(درالمجالس) و زمانی بایەزیدی:

راستە ئەو بەڵگە و نیشانانەی وا باسکران زیاتر بەرەو ئاراستەی ئەوە دەچن کە رەنگە تەرەماخی حەقیقەتی نەبێت و داهێنراوی خەیاڵی بایەزیدی بێت، یان ئەگەر هەبێتیش، ئەوا ئەم نامیلکەی صەرفی عەرەبییە چ پەیوەندییەکی پێیەوە نەبێت، بەڵام هەرگیز رەها و یەکلاکەرەوەی نەبوونی و خاوەندرایێتیی نامیلکەکە نین و مەرج نییە ئەگەر باسوخواسی کتێبێک نەهاتبێت، نەبوونی بگەهێنێت و ژمارەی ئەو کتێبە دروستانە زۆرن کە پێش دۆزینەوەیان ناویان نەبراوە، یان ناونەبردنی نووسەرێک هەرگیز بەس نییە بە نەبوو و هەڵبەستراو دابنرێت. بۆیە پێتڤیە ئێمە رۆبچینە ناخی پەیڤ و رستەکانی تەصریفەکەوە و هەڤبەری بکەین بە زمانی بەرهەمە جۆربەجۆرەکانی بایەزیدییەوە کە لە ئاکامی خوێندنەوەیان، تا رادەیەکی باش ئاگادار و شارەزای زمان و شێوازی بووینە و تا بە خاوەندی راستەقینەیی تەصریف- صەرفی لیسانی کوردی ئاشنا ببین.

وەک ئاشکرایە و هەموومان دەیزانین، دوو کەسی هاودەم و هاوشار، بگرە دوو نووسەری گۆشکراوی یەک خێزان و ژینگەش، ئەگەر زار و بنزار و گۆڤەریشیان تەواو چوونیەک بێت، ئەوا هەرگیز بنیادی زمان و چۆنیەتی داڕشتنی رستە و بڕگە و ریزکردنی وشە لە نووسینەکانیان وەکیەک نییە و کەم یان زۆر جیاوازی هەیە و هەر نووسەرێک خودان شێواز و ریتمی خۆیەتی لە پڕۆسەی نووسیندا، تەرەماخی وەک باسکرا، بە خەڵکی گوندێکی مۆکسی وڵاتی هەکاری دانراوە و بە گوتەی بایەزیدی کە تاکە کەسە دەیناسێت، لە پاش

ساڵی١٠٠٠ک/١٥٩٢ز ژیاوە کە دەشێت بە سەدەی ١١ک/١٧ز بیخەملێنین و بایەزیدی بە خۆیشی خەڵکی ناوچەی بایەزیدی سەرحەدە و کوڕی سەدەی ١٣ک/١٩ز یە، ئەمەش ئەو راستییە خویا دەکات کە دوو سەدەیەک لە نێوانیانە و دووریی نێوان زێد و دایکزایان سەدان کیلۆمەترە، واتا نە هاوزێد و خەڵکی دەڤەرێکی هاوزار و گۆڤەرن و نە هاودەمی یەکدییشن، کەچی جوداوازییەکی ئەوتۆ لە نێوان تەصریفەکە و کتێبەکانی بایەزیدی نییە لە رووی دەڤۆک و شێواز و بنیادی رستە و کەرەستەی زمانەوە، وەک لەم خاڵانەدا دەیانخەینەڕوو:

- یەکێک لە سیما هەرە بەرچاو و دیارەکانی زمانی بایەزیدی ئەوەیە کە ئەو وشە عەرەبیانەی بە کۆی تەکسیر(جمع تکسیر)بەکاریان دەهێنێت، وەک تاک سەرەدەرییان لەتەک دەکات و جارێکی دی دەیانکاتەوە بە کۆ، وەک: (تەوایفێد، ئەکرادان، ئەلسینەیێد، ئەمسالێد، ئەفعالێد، ئەلفازێد، ئەعیانان، عالەمێدانێ، کرمانجیدانێ، ئەشیایێد، داوەتیاندانێ، ئەترافێد، قەبائیلێد، ئەشعاران، ئەعیانان، زەمانێدانێ، وەڵاتاندانێ، ئەبیاتێد، ئەتباعێد...هتد)، راستە ئەحمەدی خانییش لە مەم وزین گوتوویەتی:

ئەنگوشتەریێ د وان جوانان کێشان ژ ئەصابعێد خودانان

خاتەم ژ ئەناملێد خوە کێشان دانینە جهان ژ بوویی نیشان

(خانی، ٢٠٠٨، ١٠٣).

بەڵام ئەم حاڵەتە زۆر بە زەقی و زیاد لە پێتڤی لە لای بایەزیدی هەیە و بە راشکاوی لە سەرجەم بەرهەمەکانی بەدی دەکرێت و بۆتە سیمایەکی هەڵاوێردن و جیاکردنەوەیان و خوێنەر بە ئاسانی شێواز و زار و بنزاری دەناسێتەوە[٢٣]، تەنانەت جاروبار وشە کۆیەکە دوو کەرەتی دی دەکاتەوە بە کۆ: (نەوادیراتێد، لەوازماتێد)، دەبینین هەمان دیاردە کوتومت لە تەصریفەکەی تەرەماخی بەرچاو دەکەوێت: (ئەلفاظێد، حروفێد، مەصادرێد، ضەمائیرێد، عەلاماتێد، ئەقسامێد،

ئەفعالێد، ئەمثالێد، ئەسمایێد) (تەرەماخی، ١٩٧١، ٢٩، ٣٤، ٣٧-٣٨، ٤١-٤٢، ٤٧-٤٩، ٥١)، هەروەها لە (در المجالس)ی مەلا موسای هەکارییش: (ئەترافان، ئەهالییێد، وزەرایێد، موعجیزاتێد، حوکەمایێد، ئەوراقێد، جەوارییێد، ئەتباعێد، ئەعیانێد، ئەکابیران، فصولێد، ئەسبابێد، لەوازیمات، تەواریخان، تەواریخێد، ئەخباران، کوتبێد، ناقیلانێد، ئومەرایێد...هتد)بەدی دەکرێت (هەکاری، ٢٠١٩، ٤١، ٥٤، ٥٨، ٦٠-٦١، ٦٤، ٦٨، ٧١، ٧٧-٧٨، ٨١-٨٢، ٩٠، ١٠٦، ١١٣، ١٢٢، ١٣٢، ١٣٨، ٢٣٣).

- جاروبار نەبێت وشەی (کورد) بەکار ناهێنێت و بە شێوەکی گشتی و گەلێک بە چڕی وشەی (ئەکراد) دەنووسێت و تەنانەت لە ناوونیشانی دوو کتێبیشی هەر وای کردووە:(عادات و رسوماتنامە ئەکرادیە) و (ترجمە لەیلا و مەجنوونێ تورکی ب زمانێ ئەکراد و کرمانجی)، لەمەیش سەیرتر گەلێک جاریش وشەی(ئەکراد) وەک دەهان پەیڤی دی، بە تاک دەژمێرێت و دەیکات بە کۆ (ئەکرادان) ، وەک ناوونیشانی نامیلکەی (بحثا هنک فرق و جدایی کو دنیڤ لغاتید أکرادان هنە) یان وەک: (تەوایفێد ئەکرادان) و (کافەیێ ئەکرادان)[٢٤] و (دنێڤ ئەکرادان) و (ددایە ئەکرادان)...هتد[٢٥] و لە کتێبی(عادات و رسوماتنامە) سەدان جار و لە پێشەکیی فەرهەنگۆکی هەکاری- رەوەندی و چل حیکایەتەکەیی، دەهان جار(ئەکراد) و (ئەکرادان)ی بەکار هێناوە[٢٦] و تەنها لەپێشەکییەکەی (دەستووری زمانی عەرەبی)دا، سێبارەی کردۆتەوە: (فوقەهایێد ئەکرادان) و (طەلەبەیێد ئەکرادان)و (موبتەدئێد ئەکرادان) (تەرەماخی، ١٩٧١، ٢٥-٢٦) و ئەم حاڵەتە لە چ دەقێکی کلاسیکیی دیی کوردی بەرچاو ناکەوێت و ئەحمەدی خانی، بە (کورد) و(ئەکراد) و(کرمانج) ناوی نەتەوەکەی دەبات و دەشێین بە تایبەتییەکی هەرە بەرچاوی زمانی بایەزیدیی بیژمێرین، ئەوەی جێگای سەرنجە لە صەرفەکەی تەرەماخییش، دوو جار ناوی ئەکراد براوە و هەردووکیشی بە کۆ هاتوون (طایفا ئەکرادان) و (موبتەدئێد ئەکرادان)

(تەرەماخی، ١٩٧١، ٢٩، ٣٣)، لە(در المجالس)یش، لەبەر ئەوەی کۆمەڵە بەسەرهاتێکی وەرگێڕدراوە و پەیوەندیی بە کوردەوە نییە، تاکە جارێک ناوی کورد براوە و ئەویش هەر بە (ئەکرادان) هاتووە (هەکاری، ٢٠١٩، ١٣٠).

- جێگۆڕکێ بە دوو پیتی وشەیەکی بیانی، دیاردەیەکی باوە لای خەڵکانی نەخوێندەوار و لە زمانی بازاڕدا، وەک: روبع- روعب، ئەرزاق- ئەزراق، تەسلیم- تەسمیل، عەرد- عەدر...هتد، بایەزیدییش چونکە بە زمانی عەووام و بازاڕی دەنووسێت، (لەصقی، دلەصقینم، لەصقیم، بلەصقینی)ی لەلا بووە بە(زەلقی، دزەلقینم، زەلقیم، بزەلقینی)[٢٧]، لە تەصریفی تەرەماخی و (در المجالس)یش، (بلەصقە) کراوە بە (بزەلقە) (تەرەماخی، ١٩٧١، ٣٠؛ هەکاری، ٢٠١٩، ٢٢٧)، هەروەها سێ جار لە چل حیکایەتەکەی و دووجار لە (عادات و رسوماتنامە) و جارێک لە پێشەکیی تەصریفی تەرەماخی و جارێکی دی لە (تحفة الخلان)دا، وشەی(کەشف)ی بە(کەفش) گۆکردووە و نووسیویەتی[٢٨]، هاوکات چوار جار لە تەصریفی تەرەماخی و جارێکیش لە(در المجالس) هەمان جێگۆڕکێ چێ بووە (تەرەماخی، ١٩٧١، ٣٥-٣٦؛ هەکاری، ٢٠١٩، ١٠٧)، دەڵێین ئەگەر مەلایەکی شارەزا و عەرەبیزان نەک بایەزیدیی پشووکورت و هەڵەشە و سەرقاڵ، ئەم تەصریفەی بەشێنەیی بنووسیایە، هەرگیز ئەم خەوشەی لێ نەدەوەشایەوە و ئەم پیتگۆڕکێیەی ناکرد و دووبارەی نەدەکردەوە، مامۆستایەکی پسپۆڕ و زمانەوان کاتێک بابەتێکی فێرکاریی زمانی قورئان و سوننەت بۆ "زاروکێن کرمانجان" دادەنێت، چۆن دەبێت خۆی نەزانێت تاک و کۆی ئەو زمانە لێک بکاتەوە و وشەکانی بە رەوانی گۆ بکات. هەروەها رێی تێ ناچێت زانایەکی مۆکسیی سەدەی ١١ک/١٧ز و دوو مەلای هەکاری و بایەزیدیی دوو سەدە پاشتر، تووشی هەمان ئەم دوو هەڵەیە ببن و هەرسێکیان لەصق و کەشف بکەن بە زەلق و کەفش! پێم وایە تەنها ئەم

دوو حاڵەتە و ناوبردنی کورد بە (ئەکرادان)، بەڵگەی گومانبڕن و بەسن بۆ ئەوەی بێژین کە دانەری تەصریفی تەرەماخی و (در المجالس)ی مەلا موسای هەکاری، هەمان دانەری (عادات و رسوماتنامە) و (چل حیکایەت) و (تحفة الخلان)ە و ئەویش خودی مەلای بایەزیدییە.

- کردنی بەردەوامی پیتی(هاء) بە(حاء) لە چەند وشەیەک، وەک: (هەکاری- حەکاری)[٢٩] و (هەمی-هەمو- حەمو)[٣٠] و (هەمبیز- حەمبیز)[٣١] و (سپەهی- سپەحی)[٣٢] و(هزار- حزار)، لەتەصریف- دەستوور و (در المجالس)یش بە ئەم وشانە هەردەم بە (ح) هاتوون (تەرەماخی، ١٩٧١، ل٢٩، ٣٤، ٣٨، ٤٠، ٤٣، ٤٦-٤٨، ٥٤، هەکاری، ٢٠١٩، ٤١ -٤٢، ٤٦-٥٨، ٧٩-٨٠، ٨٧، ١٠١، ١٠٤-١٠٥، ١٢٨، ٢٣٨-١٣٩، ١٤٢-١٤١٤٤، ١٤٧، ١٧٥، ٢٠٠، ٢٠٥-٢٠٦، ٢١٠-٢١٣، ٢٢٤، ٢٢٩-٢٣٠، ٢٥١-٢٥٣... هتد)، کەچی لای ئەحمەدی خانی و مەلای باتەیی و مەلا خەلیلی سێرتی بە(هاء) دێت، وەک (هزار) و (هەمی)(باتەیی، ٢٠١٤، ٤٢، ٧٢، ٧٩، ٨٣، ٨٥، ٨٧، ٩١؛ سێرتی، ٢٣، ٢٨).

- کردنی (ژەهر- ژەحر) (الخالدي، ٢٠١٨، ص١٨٢) بە (ژەعر)[٣٣] و لە (در المجالس)یش (هەکاری، ٢٠١٩، ١٣٥، ١٤٩، ١٦٦، ٢٠٣).

- لە چەندین پەیڤی کوردیدا، پیتی(ت) دەکاتە (ط): طشتەکی، ناطرسی، طرسی، طاشتی- طێشت، طاری، وسطایە، دقوطن[٣٤]، لە دەستووریشدا: ڤقەطینی، طشتەکی- چەند جارێک(تەرەماخی، ١٩٧١، ٢٩، ٣٣-٣٤، ٤٠، ٥٢-٥٣).

- بایەزیدی، لەبری(نێز و نیزیکی و نزدیکی)(الخالدي، ٢٠١٨، ٧١، ٣١٣)، هەردەم دەڵێت: (نێزوکی)[٣٥] و لە (در المجالس) دا، هەر وا هاتووە (هەکاری، ٢٠١٩، ٤٢، ٥٣، ٨٣ (سێ جار)، ٩١، ٩٦، ١٠٣، ١٠٧-١٠٨، ١١٨-١١٩، ١٢٦-١٣٠، ١٤٠-١٤١، ١٤٣، ١٦٢، ١٧١، ١٨٥، ١٩٣، ٢٠٠).

- هەر نووسەرێک لە پڕۆسەی نووسیندا، ئەگەر بیهەوێت یان نەیهەوێت و لە ئاگاهی یان بێئاگاهییدا، هەردەم وشەگەلێک و دەستەواژەگەلێک دووپات دەکاتەوە (قاسم، ٢٠١١، ١٧٤)، ئەم دۆخە لە پێشەکییەکەی بایەزیدی و ناوەڕۆکی تەصریفی تەرەماخی رەنگی داوەتەوە، ئەوەتا ئەم پەیڤانە زیاد لە جارێک دێن تا ئەو رادەیەی ناکرێت بە رێکەوت دابنرێت و خوێنەر زوو هەست دەکات بە زمان و ریتمی یەک کەس نووسراون: (البتە- ئەلْبەتە، زاڤ- زۆر، ایجاری- واتا ئەمجارە- ڤێجا- پاشان، لەوڕا و لەوڕانێ) (تەرەماخی، ١٩٧١، ٢٥-٢٨، ٣٠-٤٥، ٤٨، ٥٣-٥٤) و هەمان ئەم پەیڤانە بەزۆری لە کتێبەکانی دیکەی بایەزیدی بەرچاو دەکەون[٣٦]، لە (در المجالس)یش، دەهان جار بەڵکو لە زۆربەی لاپەڕەکانی، (زاڤ- زەحڤ) و (ئەلْبەتە) و (ئیجاری) هاتوون (هەکاری، ٢٠١٩، ٤٦، ٥٣-٥٩، ٧٩-٨٢، ٩٢، ٩٥-٩٦، ١٠٦، ١١١، ١١٦، ١٢٠-١٢٤، ١٢٦، ١٢٨، ١٣٠-١٣٥، ١٣٧-١٤٤، ١٧٥، ١٧٨، ١٨٤-١٨٥، ١٨٨...هتد) و تەنها لە شەش لاپەڕە و نیوی تەرجەمەی شەرەفنامەدا، چل و هەشت جار و لە یەک لاپەڕەی (چل حیکایەت)دا، حەوت کەڕەت (ئیجاری) هاتووە (بەدلیسی، ٢٠٠٧، ٣١٦، ٣١٨، ٣٢٣، ٣٥٢-٣٥٥؛ بایەزیدی، ٢٠٠٤، ٩٣).

- (قەوی زێدە) یەکێکەلەو جووتوشەیانەی وا بایەزیدی بەردەوام دووپاتی دەکاتەوە و ئەمەش بۆتە خاڵێکی دیی ناسینەوە و جیاکەرەوەی نووسینەکانی[٣٧]، لە (در المجالس)یش زیاد لە سیجار دووپات کراوەتەوە (هەکاری، ٢٠١٩، ٤٦، ٤٤-٤٥، ٦٤، ٧٢-٧٥، ٧٧، ٨٤، ٨٨، ١٠١، ١١٢، ١٤٦، ١٥١، ١٥٧، ١٦٠-١٦٥، ١٦٨، ١٨٧، ١٨٩، ١٩٢، ١٩٧، ٢٠٨-٢٠٩، ٢١١، ٢١٥، ٢٢٦، ٢٢٩، ٢٣٦، ٢٣٨-٢٤٠، ٢٤٥، ٢٤٧، ٢٥٢...هتد).

- دووپاتکردنەوەی هەردوو وشەی(حسێبکە)[٣٨] و (کافەیێد)[٣٩]، لە دەستوور و (در المجالس)یش بە هەمان شێوە (تەرەماخی، ١٩٧١، ٢٩، ٥١؛ هەکاری، ٦٠، ١٨٩-١٩٠، ١٩٢، ١٩٩، ٢٠٩، ٢١٧، ٢٢٩).

٨- ئەنجام- دیاردەی هەڵبەستانی دەستخەت:

بە درێژایی سەدەی نۆزدەهەم گەڕۆک و ڕۆژهەڵاتناسان و دەزگا پەیوەندیدارەکانی ئەوڕوپا بە پەرۆشەوە کەوتنە کڕین و پەیداکردنی گەنجینەی دەستخەت و بۆ ئەم مەبەستە نێردە و وەفدیان ناردە جیهانی ئیسلامی و پارەیەکی زۆریان مەزاخت، خەڵکانێک ئەم هەلەیان لەدەست نەدا و جاربەجار ئەورووپییەکانیان فریو دەدا و دەستخەتی قەڵب و هەڵبەستراویان بە نرخێکی گران پێ دەفرۆشتن، لە وێنەی روونووسکارانی ساختەکاری ئێرانی کە ژمارەیەک دەستخەتیان دەستکاری کرد یان پێکەوەیان نا و بە بەهای دانەی ئەصلی، دەیانفرۆشتە دەستخەتکڕانی ئەوڕوپی و لەوانەش چوارینەکانی عومەری خەییام(م: ٥٢٦ک/١١٣١ز) و بازرگانێکیش دانەیەکی بەناو کۆنی (السیرة النبویة)ی (إبن هشام: م٢١٨ک/٨٣٣ز) خستەڕوو، تا (ناوەندی شاه فەیصەڵ) لە سعودیە لێی بکڕن، پاش پشکنین دەرکەوت ساختەیە و تەمەنی ناگاتە سەت ساڵ (المشوخي، ٢٠١١، ص٢٨)، لای خۆمانیش لەم دیاردە دزێوە دەر نەبوو و مەلا و توێژی خوێندەواری کورد لە لایەک و قەشە و پیاوانی کەنیسەکانی کوردستان لە لایەکی دییەوە، درێغییان نەکرد و دەستی خۆیان وەشاند، بۆ نموونە هەردوو کتێبی (شوق المستهام في معرفة رموز الأقلام)[٤٠] و (کڕنۆلۆجیای هەولێر)ی (مەشیحا زخا) و نووسراوە پیرۆزەکانی (جیلوە و مەصحەفا رەش)ی یەزیدییەکانیان هەڵبەست و پارەیەکی باشیان لە فرۆشتنیان چنگ کەوت[٤١].

لە لایەکی دیکەوە، کار و پیتەپێدانی رۆژهەڵاتناسیی رووسی بە کوردناسی لە سەدەی نۆزدەهەمدا، بە مەرامێکی سیاسیی رەها بوو و لە ژێر باندۆری کێشە و ململانێی رووسی- عوسمانی ئەنجام دەدرا و بە نیازی خزمەتکردن و بەرچاوڕوونیی رایەدارانی دەوڵەتی قەیصەری دەخرایەگەڕ و کۆمەڵەی زانستیی رووسی و دەزگا ئەکادیمیاکانی دی بە بەرنامە ئیشیان دەکرد و بە بڕیار پسپۆڕانیان رادەسپارد بایەخ بە زمان و فەرهەنگ و دیرۆکی کورد بدەن، لەوانەش سەرباری ئەلێکسەندەر ژابا، کوردناس پیوتەر لیرخ(١٨٢٨-١٨٨٤) کە نزیکەی سێ مانگی لە زیندانی رۆستاڤل بەسەر برد تا لەگەڵ ئەو پەنجا زیندانییە کوردە بدوێت کە لە ئاکامی شەڕەکانی عوسمانی- رووسی بەدیل گیرابوون و لە رێگای گفتوگۆوە ئاشنای زمانی کوردی ببێت، ئەم مژارە ئاڵۆز و فرەڕەهەندە و ئەوەی لێرە مەبەستمانە بەدڵنیاییەوە بیڵێین ئەوەیە کە بایەزیدیی نەدار و دەستکورت و مەلایەکی رەبەن و ئاوارەی ئەرزەڕوم، هەرگیز ئەو هەموو کارانەی لە دانان و پەیداکردن و کورتکردنەوە و نەسخکردنی کتێبی کوردی و وەرگێڕانی کتێبی فارسی بۆ کونسوڵی دەوڵەتێکی مەزن و کۆلۆنیالیی وەک رووسیا، بەخۆڕایی و بێ بەرانبەر جێبەجێ نەکردووە، بەڵکو بە رێککەوتنی فەرمی و بە پارە بووە و پاداشتێکی موستەحەقی دەست کەوتووە و زیاتریش لە خەمی هەقدەستی ماددی بووە و خەمی ئەوەی نەخواردووە، ناوی دەربچێت و بە نەمری بمێنێتەوە، بۆیە لە کارەکانی دا چەند ناوێکی خوازراوی بەکار هێناوە و کتێبی(در المجالس) بە ناوی مەلا موسای هەکارییەوە وەرگێڕاوە و لە نووسینەوەی تەصریفەکەشدا، پشوودرێژ نەبووە و بە کورتی و پوختی بەناوی تەرەماخییەوە بڕیویەتیەوە و بێگومان ژاباش وەک رۆدێنکۆ دەڵێت ئەو کەرستە نووسراوەی بە پارە و دیاری پەیدا کردووە(رۆدینکۆ، ٢٠٢٠، ٣٩).

هەرچی تەرەماخییە، ئەوا یان لە بنەڕەتدا نەبووە و بایەزیدی هەڵی بەستووە تا خواستەکەی ژابای پێ رایی بکات و لەبریی شتێکی دەست بکەوێت و پاداشت بدرێتەوە، یان وەک مەلایەکی زیرەک و شارەزاهەبووە، بەڵام دانراوی بە کوردی سەبارەت بە رێزمانی عەرەبی لە چەشنی ئەم تەصریفە نەبووە، ئەگەر هەشیبووبێت هەندە ناسراو و بەربڵاو نەبووە و دەست ژابا نەکەوتووە و ئەو دانە ئۆرگینالەی گوایا لای پیرەمێردەکەی هەکاری بووە، کەس نەیبینیوە و دەست کەس نەکەوتووە و لە چ سەرچاوەیەکیش باس نەکراوە. بەڵام هەر گریمانەیەک لەمانە راست بێت یان هیچیان راست نەبێت، ئەوا لەو راستییە ناگۆڕێت کە ئەو تەصریفەی وا د. مارف خەزنەدار بە ناوی(دەستووری زمانی عەرەبی بە کوردی) بڵاوی کردەوە، هیچ پەیوەندیی بەوەوە نییە و بەرهەمی بایەزیدیە و بەر لە هەمووان ژابا گومانی لێ کردووە، بە هەمان شێوە مەلا موسای هەکارییش هەر ناوێکی خوازراوی بایەزیدییە و زمانی هەردوو کتێبەکە کوتومت هاوشێوەی زمانی بایەزیدییە و هەمووی بە یەک دەڤۆک نووسراون ئەویش سەرحەدی- رەوەندییە.

لیستی سەرچاوەکان:

- باتەیی، مەلا حوسێن (٢٠١١)، مەولود، ئامادەکار حوسێن شەمرەخی، ئیستانبول نوبهار.
- بایەزیدی، مەلا مەحموود (٢٠٠٠)، مەم وزین بە پەخشان، فەرهاد پیربالّله کتێبی مەلا مەحموودی بایەزیدیبڵاوی کردۆتەوە، هەولێر.
- بایەزیدی، مەلا مەحموود(٢٠٠٤)، چل حیکایەتێد مەلا مەحموودێ بایەزیدی، هەولێر: دەزگای ئاراس.
- بایەزیدی، مەلا مەحموود (٢٠٠٧)، تەرجەما شەرەفنامەیا شەرەفخانێ بەدلیسی، تویژاندن سەعید دێرەشی، دهۆک: دەزگای سپیرێز.
- بایەزیدی، مەلا مەحموود (٢٠١٢)، عادات و رسوماتنامەئی ئەکرادیە، لێکۆلین جان دۆست، ئیستانبول: وەشانخانەی نوبهار.
- بایەزیدی، مەلا مەحموود (٢٠١٩)، تحفة الخلان في زمانێ کوردان، ساغکردنەوە و لێکۆڵینەوەی هێمن عومەر خۆشناو، لە بڵاوکراوەکانی زانکۆی سۆران، هەولێر-سۆران.
- بایەزیدی، مەلا مەحموود (٢٠٢٠)، لەیلا ومەجنوون بە پەخشان، ساغکردنەوە و لێکۆڵینەوەی هێمن عومەر خۆشناو، لە بڵاوکراوەکانی زانکۆی سۆران، سۆران-هەولێر.
- پیربالّ، فەرهاد (٢٠٠٠)، مەلا مەحموودی بایەزیدی، هەولێر: دەزگای ئاراس.
- تەرەماخی، عەلی (١٩٧١)، دەستووری زمانی عەرەبی بە کوردی، لێکۆڵینەوە و لەسەرنووسین و ئامادەکردنی دکتۆر مارف خەزنەدار، بەغدا: چاپخانەی دار الزمان.
- خانی، ئەحمەدی (٢٠٠٨)، مەم و زین، بەرهەڤکرن تەحسین ئیبراهیم دۆسکی، سپیرێز، دهۆک. (مەلا مەحموودی بایەزیدی بە پەخشان کورتی کردۆتەوە).
- خەزنەدار، مارف(د) (١٩٨٤)، لە بابەت مێژووی ئەدەبی کوردییەوە، المؤسسة العراقية للطباعة، بەغدا.- دۆسکی، تەحسین،٢٠١٩، باغێ ئیرەم، گەڕیانەک د ناڤ گولزارا شیعرا کرمانجی دا، سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی، زاخۆ.

- دێرەشی، دێرەشی (٢٠١٤)، شاعرێ مەزن محەمەد تەیار پاشایێ میرێ بەهدینا، گۆڤارا دیرۆک ، هژمار (١٤)، دهۆک.
- رودێنکۆ. م. ب (٢٠٢٠)، وتارگەلی ئەدەبی کوردیی سەدەکانی ناوەڕاست، وەرگێڕانی لە رووسییەوە ئەنوەر قادر محەمەد، دەزگای جەمال عیرفان، سلێمانی.
- سێرتی، مەلا خەلیل (٢٠١٤)، نهج الأنام، ئامادەکار حوسێن شەمرەخی، ئیستانبول: دەزگای نوبهار.
- گارزونی، ماوریتسۆ (٢٠١٥)، رێزمان و وشەنامەی زمانی کوردی، هەولێر: دەزگای بەدرخان.
- لیزنبێرگ، مکاییل (بێ ساڵ)، عەلی تەرەماخی و بەکارهێنانی زمانی قسەپێکردنی رەسەنی خۆیی لە خوێندنی مەدرەسان لە کوردستان، وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە حەسەنی قازی. ستۆکۆڵم.
- هەکاری، مەلا موسای (٢٠١٩)، در المجالس، ساغکردنەوە و لێکۆڵینەوەی هێمن عومەر خۆشناو، لە بڵاوکراوەکانی زانکۆی سۆران، هەولێر: چاپخانەی هێڤی.
- Newayi, Merdan, 2018, Mela Eliye Teremaxi, Tesrifa Teremaxi, Metn u Analiz, Nubihar, Istanbul.
- Ozturk, Dr . Mustafa , 2017, Koleksiyona Aleksandre Jaba ya destnivisen Kurdi, Ankara.

ب- بە عەرەبی:

- الخالدي، ضياء الدين يوسف بن محمدعلي المقدسي (٢٠١٨)، الهدية الحميدية في اللغة الكردية، تحقيق جان دوست، استانبول.
- خزنەدار، معروف(د) (١٩٧٨)،مخطوطات فريدة ومطبوعات نادرة، مطبعة المعارف، بغداد.
- رسول، عزالدين مصطفى(د) (٢٠١٠)، الواقعية في الأدب الكردي، ط٢، دار ئاراس، أربيل.
- رودينكو. م. ب (٢٠٢٠)، وصف المخطوطات الكردية في مجموعات لينينغراد، ترجمة د. عبدي حاجي، الأكاديمية الكردية، أربيل.

- شيركو، بلەج (١٩٨٦)، القضية الكردية، ماضي الكرد وحاضرهم، دار الكاتب، بيروت.
- قاسم، باسم إدريس (٢٠١١)، لامية العرب بين الشنفرى وخلف الأحمر، مجلة التربية والعلم، المجلد(١٨)، العدد(١)، كلية التربية، جامعة الموصل.
- ماركريت، لوسى بول و ک. أ. ب (١٩٣٩)، دراسة فى الشعر الكردي، ترجمة رفيق حلمي، مطبعة التفيض الأهلية، بغداد.
- المشوخي، عابد سليمان (٢٠٠١)، التزوير والإنتحال فى المخطوطات العربية، مركز الدراسات والبحوث الرياض.
- نيروزه، محمود (٢٠١٦)، علي ترماخي ومؤلفاته، مجلة دراسات ميزوبوتاميا، العدد(١)، إستانبول.

پەراوێزەکان:

(١) بۆ زانیاریی تەواو لەبارەی بەرهەم و کارەکانیەوە، بگەڕێوە بۆ: د. معروف خزنەدار، مخطوطات فريدة ومطبوعات نادرة، مطبعة المعارف(بغداد: ١٩٧٨)، ص٣٨-٣٩،فەرهاد پیربال، مەلا مەحموودی بایەزیدی، یەکەمین چیرۆکنووس و پەخشاننووسی کورد، دەزگای ئاراس (هەولێر: ٢٠٠٠).

Dr. Mustafa Ozturk, Koleksiyona Aleksandre Jaba ya destnivisen Kurdi, (Ankara: 2017), r16-22.

(٢) بایەزیدی بە کورتی لە ژیانی هەشت شاعیری کرمانج دواوە و سەرپێیی ساڵی هاتنە دنیا و مردنیانی داناوە و کەوتۆتە ناکۆکیی سەیرەوە و بەقسەی ئەو بێت مەلای جزیری تەنها شازدە ساڵ (٥٤٠-٥٥٦ک) ژیاوە و ئەحمەدی خانی ساڵی ١٠٦٣ک/١٦٧٣ز مردووە و ئیسماعیلی بایەزیدی کە ساڵی ١٠٦٥ک لەدایک بووە، شاگردی بووە، لە کورتکردنەوەی مەم و زینیشدا دەڵێت خانی لە ساڵی ١٦٠٠ز دایناوە. بڕوانە:مەلا مەحموودێ بایەزیدی، ٢٠٠٤، چل حیکایەتێد، دەزگای ئاراس، هەولێر، ١٠٩-١١١؛ مەم و زینی بایەزیدی ٣٩.

(٣)بگەڕێوە بۆ: م. ب. رودێنکۆ، وتارگەلی ئەدەبی کوردی، ٣٩. بڕوانە: قەناتی کوردۆ (کوردۆییڤ)، دەرهەقا شۆڤێد "مەم وزینا" زارگۆتی و شۆڤا "مەم و زینا" ئەحمەدێ خانی، گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد، بەرگی شەشەم (بەغدا: ١٩٧٨)، ٧٨-١١٠، نهج الأنام، ئامادەکار حوسێن شەمرەخی، دەزگای نوبهار(ئەستانبول: ٢٠١٤)، ١٧-١٨. ئەوەش بڵێین کە رۆژی ٢٠-١-٢٠٢٢، د. موحسن دۆسکی کۆمەڵە دەستخەتێکی نەحو و صەرفی بۆ هێنام، یەکێکیان بە(المسمى بالترماخي) کۆتا هاتبوو و هەندە کۆن نەبوو و چ مێژوویەکی پێوە نەبوو و لە زاخۆ نووسرابووەوە، وەلێ تەصریفی تەرەماخی نەبوو.

(٤) بڕوانە: محەمەد عەلی قەرەداغی، (بووژاندنەوەی مێژووی زانایانی کورد لە رێگەی دەستخەتەکانیانەوە، بەرگی یەکەم) چاپخانەی(ومیض)(بەغدا: ١٩٩٨)، ١١٩-١٢٢، ١٧٦-١٧٧، سەعید دێرەشی، کەلهێن ئاڤا، دەزگەها سپیرێز (دهۆک: ٢٠٠٥)، ٤٩٥-٥٤٨، گۆڤاری دیرۆک، ژمارە(١٧) (دهۆک: زستانی ٢٠١٨)، ١١٨-

لەناو Koleksiyona Aleksandre Jaba ya destnivisen Kurdi, 90-91. ،١٣٧ دەستخەتەکانی موحسن دۆسکی دا، دوو تەصریفی مەلا عەلی هەبوو.

(٥) تەصریفێکی ناسراو و مەنهەجی بوو لە کوردستان، عزالدین عبدالوهابی زنجانی(م: ٦٥٥ک/١٢٥٧ز) دایناوە و مامۆستایانی کورد شەرحیان کردووە، لەوانە: پیر خضر الشاهویي، شرح تصریف الزنجاني، إنتشارات کردستان (سنندج: ١٣٨٧ش).

(٦) بڕوانە: داود جلبی، مخطوطات الموصل، مطبعة الفرات (بغداد: ١٩٢٧)، ٢٧٤. ئەم شەرحەش لەم دواییە بەهەڵە گەڕێندراوەتەوە بۆ تەرەماخی.

(٧) نیرۆزە مەحموود دەڵێت بە (١٨کم) و مەردان نەوایی دەڵێت بە (٢٣کم) لە مۆکسەوە دوورە.

(٨) بڕوانە: مەلا موسای هەکاری، در المجالس، ساغکردنەوە و لێکۆڵینەوەی هێمن عومەر خۆشناو، لە بڵاوکراوەکانی زانکۆی سۆران، چاپخانەی هێڤی(هەولێر: ٢٠١٩)، ل١٤.

(٩) شایەنی باسە لەم دواییە، زانکۆی ماردین دانەیەکی سەرجەم دەستخەتەکانی ژابایان کڕی و مخابن ئەمەی تێدا نییە و وا دیارە فەوتاوە.

(١٠) لە گوتارەکەی گۆڤاری دەفتەری کوردەواری، بەرگی دووەم(بەغدا: مارت و نیسانی١٩٧٠)، ١٤٤، ئەم رۆژە بە ١٧ی مایسی١٨٥٨ هاتووە.

(١١) لە چاپەکانی پاشتری ئینسایکلۆپیدیا و لە وەرگێڕاوە فارسی و کوردی و عەرەبییەکانی دا، ئەم باسکردنەی تەرەماخییم نەدیت و وابزانم مینۆڕسکی لایبردووە.

(١٢) د. مارف خەزنەدار دەڵێت ژابا تەنها ناوونیشانی شیعرەکانی بردووە و ئەمانیش شیعرەکانیان بەو ناوونیشانانەوە هەڵبەستووە،بەڵام هاوڕێم د. نەجاتی عەبدوڵا کە چاپی فەڕەنسیی کتێبەکەی هەیە، بە سوپاسەوە رۆژی ٢١-١-٢٠٢٢ بە تلیفۆن پێی گوتم کە ژابا باسی شتی وای نەکردووە.

(١٣) محەمەد ئەمین زەکی پێشەکیی بۆ وەرگێڕانەکەی رەفیق حیلمی نووسیوە (٣-٥) و لەوێش پەسنی شیعرەکانی تەرەمۆکی دەکات و لە پێشەکیی چاپە عەرەبییەکەی خولاصەدا دەڵێت، ئەم چاپەم بەهەل زانی و هەندێ زانیارییم خستە سەری و لەوانەش باسی شیعر و شاعیرانی کورد، د. مارف و زۆر کەسی دی وا دەزانن ئەم زیادکردنە کاری وەرگێڕ محەمەد عەلی عەونییە.

(١٤) بڕوانە: پێشەکیی دەستووری زمانی کوردی، ١٦- ٢٢، م. ب. رودێنکۆ، وتارگەلی ئەدەبی کوردیی، ل٥١، د. عز الدین مصطفی رسول، الواقعیة في الأدب الكردي، ط٢، دار ئاراس(أربیل: ٢٠١٠)، ص٥٣.

(١٥) بڕوانە: رەشید فندی، عەلی تەرەماخی، ئێکەمین رێزمان نڤیس و پەخشان نڤیسێ کوردە (بەغدا: ١٩٨٥).

(١٦) بگەڕێوە بۆ: محەمەد عەلی قەرەداغی، بایەخدانی میرانی ئامێدی بە رۆشنبیری لە دەڤەری بادیناندا، دەزگای ئاراس(هەولێر: ٢٠٠٦)، ٥٢-٢٤٢.

(١٧) بڕوانە: حسین حسن کریم، الفهرس الوصفي لمخطوطات مركز ژين، جزءان (السليمانية: ٢٠١٣، ٢٠٢٠)، ٢١٨/١-٢٢٢، ٥٤٤ ،١٧٧/٢-١٨٠، ٣٨٧، محمد عبدلی، فهرستوارهء نسخهای عکسی مشاهیر کرد موجود در کتابخانه، آرشیو ومجموعهء شخصی محمد عبدلی- مهاباد، ص٢١-٢٣. لەناو دەستخەکانی موحسن دۆسکییشدا، دوو تەصریفی مەلا عەلی هەبوو.

(١٨) بگەڕێوە بۆ: تصريف الملا علي مع حاشية القزلجي والقرداغي والماويلي، تحقيق وتعليق كمال عليزاده، إنتشارات شيخى (سنندج: ١٣٩٧ش).

(١٩) بڕوانە: داود چلبی، مخطوطات الموصل، مطبعة الفرات(بغداد: ١٩٢٧)، ص٩٨، ١١٠، ١٣٩، ١٧١، ١٨٦، ٢٠٣، خير الدين الزركلي، الأعلام، دار العلم للملايين(بيروت: ٢٠٠٧)، ٢٠١/٦، ٢٥١/٨، محەمەد عەلی قەرەداغی، بووژاندنەوەی مێژووی زانایانی کورد لە رێگەی دەستخەتەکانیانەوە، بەرگی یەکەم) چاپخانەی (ومیض) (بەغدا: ١٩٩٨)، ١٧٦-١٧٧، ٣٦٧.

(٢٠) دکتۆر مارف خەزنەدار لە کتێبی: لە بابەت مێژووی ئەدەبی کوردییەوە، المؤسسة العراقية للطباعة(بەغدا: ١٩٨٤)، ٣٨٢-٤٠٦. بڵاوی کردۆتەوە.

(٢١) بڕوانە: دیوانا مەلایێ جزیری، هلبژارتن و بەرهەڤکرنا تەحسین ئیبراهیم دۆسکی، کتێبخانا جزیری (دهۆک: ٢٠٢٠)، ١٢٩، ٣١١-٣١٨، تەحسین دۆسکی، باغێ ئیرەم، گەڕیانەک د ناڤ گولزارا شیعرا کرمانجی دا، سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی (زاخۆ:٢٠١٩)، ل٧٩-٨٠، ٨٣-٨٤، ٩١، ١١١...هتد.

(٢٢) بڕوانە: باغێ ئیرەم، ٧٩-٨٠، ٨٣-٨٤، ٩١، ١١١...هتد، مەولود، ئامادەکار حوسێن شەمرەخی، نوبهار (ئیستانبول: ٢٠١١)، ل٢٥، ٧٤. هەروەها بڕوانە ، صادق بهاء الدین، هۆزانڤانێت کورد، ل ٢٧٧، ٢٧٩.

(٢٣) بڕوانە: چل حیکایەتێد مەلا مەحموودێ بایەزیدی، دەزگای ئاراس(هەولێر: ٢٠٠٤)، ٧-٩، ١٠٩، ٩٥، ٩ ١١١، تحفة الخلان فی زمانێ کوردان، ٦٤-٦٥، ٦٨-

٨٥، ٩٠، ١٠٩، لەیلا و مەجنوون، ٣٧-٣٩، ٥٦-٥٧، ٦١-٦٤. لە بابەت مێژووی ئەدەبی کوردییەوە، ل٣٨٥، عادات و رسوماتنامە، زۆربەی لاپەڕەکانی، مەم وزینی بایەزیدی، ل٤١-٤٢، ٤٤-٤٦.

[٢٤]بڕوانە: لەیلا و مەجنوون، ل٣٧-٣٨.

[٢٥]بڕوانە: چل حیکایەتێد مەلا مەحموودێ بایەزیدی، ٧-٩، ٢٩، ٩٥، ١٠٠، ١٠٣، ١٠٩.

[٢٦]بڕوانە: لە بابەت مێژووی ئەدەبی کوردییەوە، ٣٨٥-٣٨٩، چل حیکایەتێد مەلا مەحموود، ٤٧، ٩٤-٩٥... هتد.

[٢٧]بڕوانە: چل حیکایەتێد مەلا مەحموود، ٤٢، ٥٢، تحفة الخلان فی زمانێ کوردان، ٧٧.

[٢٨]بڕوانە: چل حیکایەتێد، ٤٠، ٦٩، ١٠١، عادات و رسوماتنامە، ٦١، ٨٨، دەستووری زمانی عەرەبی، ٢٦، تحفة الخلان، ل٨٤.

[٢٩]بڕوانە: دەستووری زمانی عەرەبی، ل٢٥(پێشەکی)، تحفة الخلان فی زمانێ کوردان، ٧٦-٧٧، ١٩٣، ١٩٦-١٩٧، لەیلا و مەجنوون، ل٦٣، مەم و زین لە فەرهاد پیربالْ، مەلا مەحموودی بایەزیدی، ٣٩، ٤٢، ٤٧.

[٣٠]بڕوانە: چل حیکایەتێد مەلا مەحموود، ١٠٢، تحفة الخلان، ٦٩، ٧٦-٧٧، ٩٦، ١٠١، ١٩٣، ١٩٦-١٩٧، لەیلا و مەجنوون، ٦٣، بعضی عشایر وقبایل لە فەرهاد پیربالْ، مەلا مەحموود، ١٥٣، مەم و زینی بایەزیدی، ٣٩، ٤٧، عادات و رسوماتنامە، ١١، ١٦، ٢٦، ٢٨، ٣٤، ٥٤، ٦٣-٦٤، ٨٦، ٨٩، ٩٣، ٩٦، ١٠٤، ١١٤... هتد.

[٣١]بڕوانە: چل حکایەتێد، ١٥، مەم وزینی بایەزیدی، ٤٢، ٤٦.

[٣٢]بڕوانە: پێشەکیی دەستوور و زمانی، ٢٥، چل حیکایەتێد ٦٠-٦١، ٨٣، ٩٥، ٩٧، لەیلا و مەجنوون، ٣٨، عادات و رسوماتنامە، ١٩، ٧٨، ٩٠، تەرجەما شەرەفنامە، ٣١٩، ٣٥٩، ٣٧٥، ٣٨٩...هتد، چل حیکایەتێد مەلا مەحموود،٩٥، ١١٠-١١١، فەرهاد پیربالْ، مەلا مەحموودی بایەزیدی، ١٣٧، ٩٥، ١٥٩-١٦١، رەشید فندی کردوویەتی بە (هزار) و (حەکاری)ی کردووە بە (هەکاری)، لە بابەت مێژووی ئەدەبی کوردییەوە، ٣٨٥-٣٩٠.

[٣٣]بڕوانە: تەرجەما شەرەفنامە، ٣٢١، چل حیکایەتێد، ٨٠، ٨٥.

[٣٤]بڕوانە: عادات و رسوماتنامە، ٨، ٢٢، ٥٣-٥٨، ٦٨-٧١، ١٠٢- ١٠٤، ١٢٦، لەیلا و مەجنوون، ٥٨.

(٣٥)بڕوانە: چل حیکایەتێد مەلا مەحموود، ١٧، ٧٩، عادات و رسوماتنامە، ٤، ١٠-١٢
٧٠، ١٠٧، ١٢٠، بعضی عشایر و قبایل لە فەرهاد پیربالْ، مەلا مەحموود، ١٥٣،
لەیلا و مەجنوون، ٥٨، ٦٤.

(٣٦)بڕوانە: چل حیکایەتێد مەلا مەحموود، ٢٩، ٧٥، ١٠٩-١١١، لەیلا و مەجنوون، ٣٨،
٥٥-٦٤، عادات و رسوماتنامە، ٨، ١٣-١٤، ١٨، ٢١، ٢٩-٣٢، ٣٤، ٦٢، ٦٥، ١٠١،
١٠٤- ١١٤،... هتد.

(٣٧)بڕوانە: چل حیکایەتێد، ٢٠، ٢٩، ٤٧، ٦٣-٦٤،٦٩-٧١، ٧٤، ٧٧-٧٨، ٨٣، ٨٧، ٩٤-
٩٧، ١٠١، ١٠٦، ١٠٩، مەم و زینی بایەزیدی، ٣٩، ٤٥، لەیلا و مەجنوون، ٥٨،
٦٤، تحفە الخلان، ٨٢، ١٩٥، عادات و رسوماتنامە، ٦، ٢٠، ٢٣، ٣٠، ٣٦، ٣٨، ٤٢،
٦٧-٦٨، ٧٤، ٨١، ٨٧-٩٠، ١١٥، ١٢٥... هتد، تەرجەما شەرەفنامەیا بەدلیسی، ٩٧،
٣١٩، ٣٢٢، ٣٢٤، ٣٢٧، ٣٣٠، ٣٦٩، ٣٧٨، ٣٨٧، ٣٩٣... هتد.

(٣٨) چل حیکایەتێد، ٤٠، ٦١، ٩٩، ١٠٢، ١٠٥، مەم و زینی بایەزیدی، ٤١-٤٢، ٤٦—
٤٧، تەرجەما شەرەفنامە، ٣٠٨-٣٠٩، ٣٢٨، ٣٣٧، ٣٤٦...هتد، عادات و
رسوماتنامە، ١٥، ٩٧...هتد.

(٣٩) پێشەکیی دەستووری، ٢٦، لە بابەت مێژووی، ٣٨٥-٣٨٦، عادات ورسوماتنامە،
٨٩...هتد، تەرجەما شەرەفنامە، ٣٤٥.

(٤٠) بگەڕێوە بۆ ئەم گوتارەم: کتێبی (شوق المستهام) ی (إبن وحشیة) و پرسی
هەبوونی ئەلفوبێ و کتێبی کوردی، گۆڤاری رامان، ژمارە(٢٤٦) (هەولێر: ٥-
١١-٢٠١٧)، ١١٤-١١٦.

(٤١) بڕوانە: ئەنستانس ماری کەرملی، کتێبی ئێزیدییەکان (جیلوە و مەسحەفا رەش)،
وەرگێڕانی نەجاتی عەبدوڵا، بنکەی ژین (سلێمانی: ٢٠٠٦)، ٣١، ٦٣-٦٤، گۆڤاری
رامان، ژمارە (١٦٥) (هەولێر: شوبات ٢٠١١)، ١٣٧.

الملخص

الملا محمود البايزيدي وعلاقته بمخطوطتي (تصريف الترماخي) و(در المجالس) للملا موسى الهكاري

يهدف البحث الى بيان طبيعة صلة الملا محمود البايزيدي بمخطوطتي(التصريف) و(در المجالس) المنسوختين بخط يده وهما الوحيدتين للكتابين، فالكتاب الأول هو شرح موجز ومبسط لصرف اللغة العربية باللغة الكوردية لتعليم طلاب المدارس الدينية بكوردستان خلال العصر العثماني مباديء اللغة العربية ونسب لملا علي الترماخي وهو عالم دين ولغوي مجهول تماما، إفترض انه عاش في القرن السابع عشر ونشر الكتاب بإسمه منذ نصف قرن والكتاب الثاني عبارة عن ترجمة كوردية من الفارسية لمجموعة قصص وحكايات تأريخية معبرة والترجمة منسوبة لملا موسى الهكاري وهو عالم آخر مجهول لايعرف عنه شيئا ونشر مؤخرا بإسمه، ولم يجرى حتى الآن دراسة تحليلية معمقة لمحتوى ومضمون الكتابين لتثبيت صحة نسبتها الى من نشرا بإسمهما.

ونظرا للتشابه الشديد بين الكتابين وبينهما وبين كتب ورسائل وترجمات البايزيدي من حيث اللغة واللهجة والأسلوب وتركيب الجمل وتكرار الكلمات والعبارات نفسها مرارا، توصل البحث بالدلائل والقرائن والأمثلة الى إن دور البايزيدي تخطى نسخ الكتابين كما إدعى، وإنما هو ذاته ألف الكتاب الأول وترجم الثاني خلال سنة ١٢٧٤هج/١٨٥٧-١٨٥٨م بناءا على طلب وتكليف القنصل الروسي بمدينة أرضروم ألكسندر جابا ونسبهما الى شخصين لم يثبت وجودهما تأريخيا، وذلك لإعتبارات إجتماعية ودينية وتجنبا لإثارة غضب وإستنكار رجال الدين الأكراد نحوه، لكونه رجل دين كوردي مسلم، فكيف يضع خدماته تحت تصرف وأوامر رجل أجنبي غير مسلم من تأليف ونسخ وترجمة وتلخيص، كما صرح بذلك القنصل الروسي.

الكلمات الدالة: المخطوطات الكوردية، البايزيدي، الترماخي، الإنتحال.

abstract

Mullah Mahmoud al-Bayazidi and his relationship to the manuscripts "Tasrif al-Tarmakhi" and "Dur al-Majalis" by Mullah Musa al-Hakari

The research aims to clarify the nature of the relationship of Mullah Mahmoud al-Bayizdi with the manuscripts "Al-Tasrif" and "Dur al-Majalis" copied in his handwriting, and they are the only two books. Al-Tarmakhi, who is a completely unknown religious scholar and linguist, assumed that he lived in the seventeenth century and published the book in his name half a century ago. So far, an in-depth analytical study of the content and content of the two books is being conducted to confirm the validity of their attribution to those published in their name.

In view of the strong similarity between the two books and between them and between Bayazidi books, letters and translations in terms of language, dialect, style, sentence structure and repetition of the same words and phrases over and over, the research concluded with evidence, clues and examples that the role of al-Bayazid exceeded copying the two books as he claimed, but he himself authored the first book and translated the second during the year 1274 AH. /1857-1858 AD at the request and assignment of the Russian Consul in Erzurum, Alexander Jaba, and attributed them to two people whose existence has not been proven historically, for social and religious considerations and to avoid provoking the anger and condemnation of the Kurdish clergy towards him, because he is a Kurdish Muslim cleric, so how can he put his services at the disposal and orders of a foreign man who is not Muslim authored, copied, translated and summarized, as stated by the Russian Consul.

Keywords: Kurdish manuscripts, Bayazidi, al-Tarmakhi, plagiarism

هۆزاننامە د ئەدەبیاتا نوی یا کوردیدا
(جەگەرخوین) وەک نموونە

م. کۆڤان رێسان حەسەن
سەرۆکاتییا زانکۆیا دهۆک
بەشی خواندنا بلند
kovan.hasan@uod.ac

م. ی .شمال خمو خضر
سەنتەرێ بێشکچی بۆ ڤەکۆلینێن مرۆڤایەتی
سەرۆکاتییا زانکۆیا دهۆک
shemal.khudhur@uod.ac

پوختە

هۆزاننامە، ئەو جۆرێ هۆزانێیە د روخسارێ خۆدا هۆزانە و دناڤەرۆکا خۆدا نامەیە، د ئەدەبیاتا نوییا کوردیدا گەلەک بەربەلاڤەیە و هۆزانڤانان بۆ ئێک و دوو ئاراستە و رەوانەکرینە، هەروەسا وەکی خالەکا تەکنیکی ژی د ناڤ هۆزانڤانێن نویدا هاتییە بکارئینان، جەگەرخوین ژی ئێک ژ وانایە هژمارەکا زۆریا هۆزانێن نامە نڤیسینە، ئەڤ جۆرێ هۆزانێ ب مەبەستێن جۆراوجۆر بۆ هۆزانڤان و خەلکەکی رەوانەکرینە،یان ژی بەرسڤا وان دایە، ب مەبەستێن: رەخنە، شیرەت، نەتەوەیی، پیرۆزباهی و ...هتد، ب ڤی جۆرێ هۆزانێ پەیوەندی ژی دروستکرینە.

پەیڤێن کلیلی: هۆزان، نامە، هۆزاننامە، جەگەرخوین، ئەدەبێ نوی.

پێشەکی:

ئەڤ ڤەکۆلینیا لژێر ناڤ و نیشانێ (هۆزاننامە د ئەدەبیاتا نوییا کوردیدا – جەگەرخوین وەک نموونە) ل سەر دوو پشکان هاتییە دابەشکرن: پشکا ئێکێیا تیورییە، بەحسێ: هۆزان، نامە، هۆزاننامە، ئاراستەیێن هۆزاننامە و جوداهییا هۆزاننامە دگەل نامەیا نۆرمال هاتییە کرن.

د پشکا دوویێدا کو یا پراکتیکییە، ل سەر دوو تەوەران هاتییە دابەشکرن: یێ ئێکێ، بەحسێ: هۆزاننامە د ئەدەبیاتا نوییا کوردیدا و یێ دوویێ، هۆزاننامە ل دەڤ جەگەرخوین هاتییە کرن، لداویێ ژی ئەنجام، پەراوێز، ژێدەر و کورتییاڤەکۆلینێ ب زمانێ عەرەبی و ئینگلیزی هاتینە ب رێز کرن.

پشکا ئێکێ: هۆزاننامە/ تیوری

ئێک. هۆزان: ئێک ژ جۆرێن سەرەکییێ ئەدەبییە، "زادەی سەرهلدانی حالەتێکی زهنیمرۆڤییە لە چوارچێوەی سروشتدا، لە ئەنجامی ئەو حالەتەدا جۆرە پەیوەندییەکی زهنی لە نێوان شاعیر و شتەکانی دەوروبەریدا پەیدا دەبێ، ئەم پەیوەندییەش بۆ خۆی پەیوەندییەکی رۆحی"(عارف، ٢٠١٤، ٩). هەروەسا ژی هۆزان "وێنەکرنا بارێ دەستنیشانکرییێ کەسی رادبیت و هندەک لایەنێن ژیانا ئەوی دیار دکەت"(حاجی، ٢٠١٨، ١٠٩). دشێن ب رەنگەکێ دی بێژین کو هۆزان "ئەزموونا کەسییە ب دارێتنەکا هونەری"(نهێلی، ٢٠١٠، ٣٨). دگەل هندێ ژی وەکی هەمی بابەتێن دی هۆزانێ ژی فەلسەفەیا خۆ هەبوویە، سەرەڕایی هەبوونا هۆزانا فەلسەفی (شێخ محەمەد، ٢٠١٢، ١٥١).

دوو. نامه

نامە،یان ئەدەبێ نامێ، ئێک ژ گرنگترین جۆرێن ئەدەبی بوویە، سیمایەکێ فەرمیبوونێ پێڤەیێ دیارە، دناڤبەرا هەڤال، خێزان و ئەڤینداراندا هاتن و چوونە، ل ڤێرێ زاراڤەیەکێ دی پەیدادبیت، ئەو ژی: "ئەدەبێ هنارتنێ" کو ئێک ژ دیارترین جۆرێ هۆنەرێن پەخشانییێ کەڤنە. هەروەسا ب "ئەدەبێ کەسایەتی" و "ئەدەبێ ژیانێ" دهێتە ب ناڤکرن.

ژلایێ ناڤەرۆکێڤە بیرئینان و رۆژانەیان ب خۆڤە دگرت، گەلەک جاران ئەڤ جۆرە ناهێتە نڤیسین وەک ئەدەب، بەلکو زێدەتر بەر ب هۆنەرێ نامێ ڤە دچیت.

پێشکەفتنا تەکنەلۆجیایێ و دەرکەفتنا ئینتەرنێت و موبایلێ ب بەرفرەهی بوو ئەگەرێ سەرەکییێ پاشکەشەیا ئەڤی جۆرێ ئەدەبی و لجهێ نامەیێن دەستییێن ئەلکترۆنێ بهێنە هنارتن.

سێ. هۆزاننامه

جۆرەکێ هۆزانییە، ب روخسار هۆزانە و ب کێش و سەروا و ریتم و هۆنەرێن رەوانبێژی دهێتە ئافراندن، د ناڤەرۆکا خۆدا نامەیە و دهێتە هنارتن بۆئەو کەسێ هۆزانڤانی دڤێت، "دناڤ چاند و کەلتوورێ کوردی دە دیرۆکەک کەڤنارە هەیە" (مزوری، ٢٠٠٦، ٧٤)، دبیت ئەڤ جۆرێ هۆزانێ ژ بەرنەبوونا رێکێن هاتن و چوونێ دناڤبەرا باژێراندا و نەبوونا ئالاڤێن پەیوەندیکرنێ یێن بلەز، ئەڤ جۆرە هۆزانە هاتییە هەبوونێ، ب ڤێ هەبوونێ دەربرینێ ژ دەمەکێ دیارکری دکەت، لێ نها ژبەر پێشکەفتنا تەکنەلۆژیایێو بەردەستبوونا رێک و ئالاڤێن پەیوەندیکرنێ، وەکی بەرێ سەنگا خۆ نەمایە.

د ئەدەبیاتا نوییا کوردیدا وەکی تەکنیک بکار هاتییە و ئەوێ بوویەرا روویدایی د ناڤا هۆزانێدا دپارێزیت و دکەتە مێژوو، ئانکو

بوویە ئێک ژ دیاردەیێن ئەدەبی.

تشتێ ژ هۆزاننامەیێ مایی، ئاراستەکرنەیان دیارییە. هۆزانڤان هۆزانەکێ دنڤیسیت و ل ژێر بۆ کەسەکییان لایەنەکی ئاراستە دکەت،یان دکەتە دیاری، چونکی د هەڤبیر،یان هەڤ ئایدیۆلۆژیانە،یان ژی بەرسڤەکە، چ مەبەستەکا تایبەتیانگشتگیر بیت، ئەڤ دیاردەیە هەتا نها د ئەدەبیاتا کوردیدا مایە.

ئاراستەیێن هۆزاننامە:

هۆزاننامە، دەمێ دهێتە ئاراستەکرن چەند ئاراستەیان ب خۆڤە دگریت، ب ڤی رەنگی:

١. هۆزانڤان بۆ کەسەکی، یان چەند کەسەکان رەوانە دکەت، دبیت ئەو کەس: سیاسەتمەدار، نڤیسکار، هۆنەرمەند و ...هتد، بیت، وەک: قەدری جان و هۆزانا (هاوار هەبە، گازی ل دوویە) بۆ سیاسەتمەدار و چیرۆکنڤیس ئۆسمان سەبری (مزوری، ٢٠٠٢، ٩٠). و قەدری جان و هۆزانا (رەشبەلەک) بۆ خۆرتێن جزیرێ (مزوری، ٢٠٠٦، ١١٨). پیرەمێرد و هۆزانا (بۆ گیانی قارەمانانی کورد، بۆ سانحەی ئەمین زکی، بۆ پەروین، حاجی عەلی ئاغا، بۆ کۆچی مەلا ئەفەندی، بۆ مەحموود ئاغا، بۆ کۆچی دوایی شێخ حیسامەدینی تەوێڵە، بۆ چوار ئەفسەرەکەی کورد) (هاوار، ١٣٩٢ک، ١٣، ٣١٣ ،٣٢٤ ،٣٢٥ ،٣٣٤ ،٣٣٨ ،٣٤٢). جەگەرخوین و هۆزانا (ژ مەزنێن کوردان رە)

(Cegerxwîn, Agir û pirûsik, 2003, 173).

٢. هۆزانڤان بۆ هۆزانڤانەکی رەوانە دکەت. ئەڤ ئاراستەیە، هندەک جاران بەرسڤ هەیە، ئانکو ژلایێ هۆزانڤانێ دوویێڤە هەر ب هۆزان بەرسڤا هۆزانڤانێ ئێکێ دهێتەدان، کەواتە: لێکگهۆرە (متبادلە)، وەک: هۆزانا ناڤدار (دوو چامەکەی نالی و سالم) د ئەدەبێ کلاسیکدا، نالی (١٧٩٧-١٨٥٥)، د ئەڤێ هۆزانێدا پرسیارا رەوشا گەلەک جهێن

سلێمانییێ دکەت وەک: گردی سەیوان، سەرچنار، و ...هتد، لدوماهیکێ پرسیار دکەت کا بزڤریتەڤە یان نە؟ سالم (١٨٠٠-١٨٦٦)، ب هۆزان بەرسڤەکا نەرێنی بۆ ڤرێدکەت (سجادی، ١٩٧٣، ٧-١١، ٧٥-٧٨)، هۆزانا (خەونا من و بەرسڤا جەگەرخوین) یا (سەیدایێ تیرێژ) (Tîrêj, Cûdî, 1998, 90) و هۆزانا (بەرسڤا نایفێحەسۆ) یا جەگەرخوین (Cegerxwîn, kîme ez, 2003, 173). ئەڤە ئەگەر هۆزانڤان ئێک ناس بکەن، هەر د ڤێ ئاراستەییدا "هندەک جاران شاعیر هەڤدوو ناس ناکەن، تەنێ درییا شیعرێ دە نەبە، ب ڤێیەکێ دۆستاتیەک دناڤبەرا وان دە چێدبە و نامان ژ هەڤدووره رێ دکەن. مینا جەگەرخوین و ئەسیری کو پەیوەندییاوان ب شیعر و کاغەزە شیعر بوو" (مزوری، ٢٠٠٦، ٧٤).

٣. هۆزانڤان بۆ کەسەکی مالباتا خۆ فرێ دکەت، لێ مەبەست پێ جڤاکە. یان ژی دڤێت ب رێکا هۆزانا خۆ هندەک پێزانینان ل دۆر ژیانا کەسەکی مالباتا خۆ ب جیهانێ راگەهینیت. وەک: سەیدایێ تیرێژ ژ بۆ کورێخوە (دارا) هۆزانا بناڤێ (ئەی کورێ من) (Tîrêj, Xelat, 1991, 209)، و ئۆسمان سەبری ژ بۆ کورێ خۆ (هۆشەنگ) بناڤێ (هۆشەنگ) و جەگەرخوین ژ بۆ کورێ خۆ (کەیۆ) ب ناڤێ (ژ کەیۆ رە) (Cegerxwîn, Agir û pirûsik, 2003, 188) هنارتی.

٤. هۆزانڤان بۆ جهەکی، یان لایەنەکێ بێ روح رەوانە دکەت، لێ مەبەستێن نیشتیمانپەروەری ل پشتن، وەک: قەدری جان و هۆزانا (نامە بۆ ئێستگەهێ رادیۆ تاران)، جەگەرخوین و هۆزانا (ژ هاوارێ رە) (Cegerxwîn, Agir û pirûsik, 2003, 147) و جەگەرخوین و هۆزانا (ژ کۆمیتا ئاشتیخوازێن سوێد رە) (Cegerxwîn, Aştî, 2003, 72).

جوداهیدناڤبەرا هۆزاننامە و نامەیا نۆرمالدا:

هۆزاننامە	نامەیا نۆرمال
- ب شێوەیێ هۆزانی دهێتە نڤیسین.	- ب شێوەیێ پەخشانی دهێتە نڤیسین.
- ب کێش و سەروا و هۆنەرێن هۆزانی دهێتە نڤیسین.	- بێ کێش و سەروایە.
- ژلایێ زمانیڤە ب زمانەکێ ئەدەبییێ هەلگرێ هۆنەرێن رەوانبێژی و سیمانتیکی و پراگماتیکی دهێتە نڤیسین.	- ب زمانەکێ سادە دهێتە نڤیسین، هەگەر ب زمانەکێ ئەدەبی بهێتە نڤیسین ژی، مەبەستیا رۆن و ئاشکەرایە.
- ژ بۆ کەسەکی دهێتە ئاراستەکرن، لێ مەبەست پێ جڤاک ب گشتییە، چونکی خودان بەلاڤە دکەت.	- ژ بۆ کەسەکی دەستنیشانکری دهێتە ئاراستەکرن و مەبەستبەس ئەوە، چونکی ناهێتە بەلاڤەکرن.
- ب شێوەیەکێ دیار دهێتە بەلاڤەکرن.	- ب شێوەیێ نهێنی دهێتە هنارتن.
- ژلایێ تۆبۆگرافیڤە ب شێوەیێ ستوونی و هۆزانی دهێتە نڤیسین.	- ب شێوەیێ ئاسۆیی و گۆتاری دهێتە نڤیسین.
- پترییا وان د رۆژنامە، گۆڤار و پەرتووکان دا هاتینە بەلاڤەکرن.	- ل سەر کاغەزەکێ دهێتە نڤیسین و نە ب مەبەستا بەلاڤەکرنێ دهێنە نڤیسین.
- پتر ب مەبەستا بەلاڤەکرنا هزر و ئایدۆلۆژیا و ئەرشیفکرن و پاراستنێیە.	- ب مەبەستا حال پرسین و گەهاندنا هندەک زانیارییان،یان هەوالەکییە.
- دهێتە تایپکرن و بەلاڤەکرن.	- دەستخەتە.

پشکا دووێ: پراکتیکی

ئێک: هۆزاننامە د ئەدەبیاتا نوییا کوردیدا

ئەڤ جۆرێ هۆزانێ ب رەنگەکی بەرفرەهـ دناڤ ئەدەبیاتا نوییا کوردیدا دهێتە دیتن، نەخاسمە ژی ل رۆژئاڤا و باکوورێ کوردستانێ، ئەڤە ژی چەند نموونەک:

١.عەبدولرەحیم رەحمێ هەکاری (١٨٩٠ - ١٩٥٨)، ئێک ژ پێشەنگێن هۆزانا نوییا کوردییە، رۆلەکی مەزن د نویکرنا هۆزانا کوردیدا هەبوو، هەروەسا ب داهێنەرێ شانۆنامێ د ئەدەبێ کوردیدا دهێتە هژمارتن(پیربال، ٢٠٠٢، ٩ و ١٠٠)، ئەڤێ هۆزانڤانی، هۆزانێن نامە ژی هەنە، وەک: هۆزانا (ژ بۆ شەریف پاشا) تێدا دبێژیت:

دیسا ژ شەجاعەتا تە ئەی خــان

دەرییەک ڤەبوو ژ بۆ مە کوردان(پیربال، ٢٠٠٢، ٨٥)

د ئەڤێ هۆزانێدا، عەبدولرەحیم رەحمێ هەکارییەحسێ خەباتا شەریف پاشا دکەت و دیار دکەتن ب کەد و خەباتا وی دەرگەهەک بۆ کوردان ڤەبوویە، هۆزانەکادی بناڤێ (ژ بۆ جڤاتا دایکان) (پیربال، ٢٠٠٢، ٨٦)ئاراستە دکەت و تێدا دبێژیت:

پرســی ژ عەسرێ دەوران:"فـــەن و تــەرەقییا تە

دەولەت سەرێ چییە؟" گۆت "دەولەت سەرێ ژنانە

لەورا ڤە ناحەون ئەو، شــەڤ و رۆژ وان خــەباتە

جا زارییەک مەزن کەن، ژینا وەلات ب وانە. (پیربال، ٢٠٠٢، ٨٦)

عەبدولرەحیم رەحمێ هەکاری، هۆزانەکا نامە ژ بۆ جڤاکا دایکان رەوانە دکەت و تێدا پەسن و سالۆخەتێن وان ددەت کو شەڤ و رۆژان خەباتێ ژ پێناڤ ب دەستڤەئینانا مافێن خۆ دکەت، هەروەسا هۆزانڤان، ژنان وەک بەرێ بنیاتێ ئاڤاکرنا وەلاتی دزانیت.

٢. جەلادەت بەدرخان (١٨٩٣ - ١٩٥١)، "وەک زمانزان و رۆژنامەڤانتێ قەلەمدان، لێ بەلێ د وارێ هەلبەستنڤیساندنێ دە ژید

کاریبوو ببوویایەک ژ شاعیرێن دەما خوەیا هەری ناڤدار" (مزوری، ٢٠٠٦، ٣١)، ژلایێ رەوشەنبیری و ب تایبەت رۆژنامەڤانییڤە پەیوەندییێن بەرفرەهـ دروستکرینە "جەلادەت هەڤبەندی دگەل پرانییا نڤیسکار و شاعیرێن کورد ل هەر چار ئالێن کوردستانێ هەبوو، لەوما کاری بوو، نڤیسکار و شاعیرێن هەر چار ئالا دەردۆرا کۆڤارا هاوارێدە کۆمبکە" (مزوری، ٢٠٠٦، ٧٤)، هەروەسا ئەو ئێک بوویە ژ وان هۆزانڤانان کو هۆزانا کوردی نوی کر(بالەکی، ٢٠٠٥، ٩٤-١١٠)، هەروەسا سەبارەت هۆزاننامەیێ، وی ژی ئەڤ جۆرەهۆزانە یا نڤیسی، بۆ نموونە: جەلادەت بەدرخان هۆزانا (بیریا بۆتان) ژ (گیانێ شێخ عەڤدرەحمانێ گارسی١٨٧٧-١٩٣٢) رە" (مزوری، ٢٠٠٦، ١١٥) و دەمێ جەلادەت بەدرخان هژمارا ئێکێ و دووێ ژ گۆڤارا (هاوار) دەرئێخستی، ل وی دەمی ئەوی و قەدری جان ئێک و دوو ناسکر و هۆزان وەکو نامە بۆ ئێک کرینە دیاری و بەلاڤە و فرێکرینە"(رەش، ١٩٩٢، ١٢٥)، بۆ نموونە: هۆزانا (جەهابا دایکێ) بۆ قەدری جان رەوانە دکەت، وەکو ژ هۆزانێ دیار دبیت بەرسڤدانا نامەیەکا قەدری جانە کو دبێژیت:

قەدری، قەدری، جانێ من کورێ من چاڤێ من

نڤیســارا تە گها خــوەش مەقــام و پڕ بوهــا."(Bedirxan, 1933, 3)

جەلادەت بەدرخان، وەکو خودانێ گۆڤارا هاوارێ، پەیوەندی دگەل گەلەک نڤیسەر و هۆزانڤانان ل هەمی جهێن کورد لێ دژیان دروستکرینە ژ پێخەمەت هندێ بەرهەمێن وان بەلاڤەبکەت و خزمەتا وان و ئەدەبیاتا کوردی بکەت، ئێک ژ وان قەدری جان بوو، لێ دیارە د دەمەکیدا قەدریجانیێ ژ گۆڤارێ دوویر کەفتی، لەورا جەلادەت ب ناڤێ (گۆڤارا هاوار) وەکو داییک پرسیارا وییا کری، قەدری جان ژی ب هۆزانا (جوهابا لاوانی ل دییا هاوارێ) بەرسڤا وی ددەت:

دادێ! دادێ هاوارێ

رۆما، نان ژبەر خوارێ

گەلەکی ئەز کێفخوەش بووم
ژبەر تە پرسیاری.(Qedrî can, 1933, 11)

قەدری جان، ل سەر هەمان شێوەیێ دووبارەکرنا پەیڤان د دەستپێکا هۆزانێدا یا کو جەلادەت بۆ وی رەوانەکری، بەرسڤا وی ددەت، د ڤێ هۆزاننامەییدا، قەدری جان رێزەکا مەزن ل گۆڤارا هاوارێ دگریت و وەکی دایکا خۆ د هەژمێریت کو پرسیارا حالێ وی کری، ئەڤێ پرسیارکرنێکەیفخۆشییا بۆ هۆزانڤانی دروستکری.

٢.ئۆسمان سەبری (١٩٠٥ - ١٩٩٣): سیاسەتمەدار، چیرۆکنڤیس و هۆزانڤانەکی کوردە، خزمەتەکا مەزن د بیاڤێ چاند و زمانێ کوردیدا کرییە (شیخ الشباب، ٤٤)، هۆزانێن وی د قەهرەمانی و نەتەوایەتینە (بدرخان، ١٩٥٤، ٥٦)، ئەندامەکێ کۆمەلا(خۆیبوونێ) بوو یا کو ل سالا ١٩٢٧ ل بەیرووتێ هاتی دامەزراندن (Reş, 2013, I.9) ژ پێخەمەت رزگارکرنا کوردستانا تورکیا (نیکیتن، ١٩٩٢، ١٩٢)، ل وێرێ هەڤالینی دگەل جەگەرخوین و قەدری جان کر و بەرهەمێن خۆ د وەشانێن بنەمالا بەدرخانیاندا وەکی گۆڤارێن: هاوار (١٩٣٢ – ١٩٤٣) و رۆناهی (١٩٤٣ - ١٩٤٥) ژلایێ جەلادەت بەدرخان ڤە ل شامێ، ستێر (١٩٤٣ – ١٩٤٥) و رۆژا نوو (١٩٤٣ - ١٩٤٦) (رەش، ٢٠١٣، ١٧٨) ژلایێ کامیران بەدرخانڤە ل بەیرووتێ - لبنانێ (معوض، ٢٠١٠، ٢١-٢٧) دهاتنە چاپکرن و بەلاڤەکرن، قەدری جان هۆزانا (هاوار هەبە، گازی ل دوویە) د هژمارا ئێکیا گۆڤارا هاوارێدا ل سالا ١٩٣٢ ژ بۆ ئۆسمان سەبری رەوانە دکەت و تێدا دبێژیت:

ژین چڤاس دەلالە
د نیڤ باڤ بران دا
دل هەیە کو نە نالە
بەر برینێن رمان دا.(Qedrî can, 1932, 5)

قەدری جان، د ڤێ هۆزاننامەییدا بۆ ئۆسمان سەبری ددەتە خویاکرن کو ژین دناڤ خێزانێدا یا خوەشە، ئۆسمان سەبری د هژمارا دووفرا (٢) ژ گۆڤارا هاوارێ هەر ل سالا ١٩٣٢ ب هۆزانا (بەردێلک) وەکو هۆزانەکا نامە ل سەر هەمان شێواز و پەیڤ، بەرسڤا قەدری جان ددەت(رەش، ٢٠١٨، ١٤٧) (٣٣):

ژین خوەشە ب خورتی
ل کوردستان ب کوردان.
باڤ و بران چ بکم؟
هەموو من تێ ب دەردان. (Sebrî, 1932, 10)

ئۆسمان سەبری، بەروڤاژی قەدری جان هزر دکەت کو ژین نە دگەل باب و برا و خێزانێ، بەلکو دگەل کوردان د کوردستانێدا یا خۆشە، هۆزانڤان دیار دکەت دێ چ ل باڤ و بران کەت، ل سەر خاترا گەل و مللەت و وەلاتێ خۆ هەمییێ ل دەردایین و ژێ دوویرکەفتی، ئانکو ئەو کورد و کوردستانێ ژ خێزانا خۆ گرنگتر دبینیت.

ل ڤێرێ، هۆزاننامە رۆلەکێ گرنگ دبینیت، چونکی هەرڤێ هۆزانێ ئۆسمان سەبری ئینایە دناڤ ئەدەبیاتا کوردی و نڤیسینا هۆزانێدا، ژبەر کو بەری هینگی ئەو ب شۆرەش و شەرێ چەکداریڤە مژوول بوو(Reş, 1997, 15).

٣.قەدری جان (١٩١١ – ١٩٧٢): هندەکڤەکۆلەر قەدری جان وەکویەکەم هۆزانڤانێ کورد کو نوویاتی دناڤ ئەدەبیاتا کوردیدا ل رۆژئاڤایێ کوردستانێ کری و ب سنوورێ دناڤبەرا کلاسیک و نوویاتییێدا دهێتە هژمارتن (ریوی، ١٩٩٠، ٧٩)، رەوشەن بەدرخان ژی قەدری جان وەکو هۆزانڤانەکی هەڤچەرخ ددەتە ناسکرن (ریوی، ١٩٩٠، ٥٨)، قەدری جان پەیوەندییێن هەڤالینیێ دگەل گەلەک هۆزانڤانێن سەردەمێ خۆ هەبووینە، نەخاسمە ژی (ئۆسمان سەبری و جەگەرخوین) (ریوی، ١٩٩٠، ٨٠)، قەناتێ کوردۆ دبێژت: "ناڤ و دەنگێ

قەدری جان ب ناڤ و دەنگێ وان رە گرێدایە" (Kurdo, 1983, 177)، لەورا ژی هۆزانا (هاوار هەبە، گازیل دوویە) (Qedrî can, 1932, 5) ژ بۆ ئۆسمان سەبری رەوانە دکەت، هەروەسا هندەک نموونەیێن دی ژی ژ هۆزاننامە ل دەف قەدری جان دهێنە دیتن، وەک: هۆزانا (رەشبەلەک) (مزوری، ٢٠٠٢، ١١٨) ژ بۆ خۆرتێن جەزیرێ. هۆزانا (نامە بۆ ئێستگەهێ رادیۆ تاران) ل سالا ١٩٥٩ بەلاڤەکرییە و رەوانەکرییە کو تێدا دبێژیت:

بگری ... بکە هاوار ...

بۆ پێشەوا ل بن سێدار

مەگری بۆ کەسێ ئازاد

بگری بۆ مەهاباد. (مزوری، ٢٠٠٢، ١٥٨)

قەدری جان، د ڤێ هۆزاننامەیێدا، دبێژیتە رادیۆیا تاران، هاوار و گازییێ ژ بۆ کوردێن عێراقێ نەکە، ژبەر کو ئەو د ئازادن، ژ بۆ قازی محەمەد بکە هاوار و قیرینیێ کو ژ پێخەمەت دەولەتا کوردستانێ ل مهابادێ هاتی ب دارڤەکرن و سێدارەدان، ئانکو بەری هەر تشتی بەحسێ کوردێن ل رۆژهەلاتێ کوردستانێ و ب تایبەتی ژی شەهید و سەرکردەیاندکەت.

دوو: هۆزاننامە ل دەف جەگەرخوین

ناڤێ جەگەرخوینیێ دروست (شێخموس حەسەن)ـە، ب ناسناڤێ (جەگەرخوین) ناڤدار بوویە، ل سالا ١٩٠٣ ل گوندێ حەسارێ ژ دایکبوویە، ل سالا ١٩٢٠ دەست ب خواندنا ئایینی کرییە و ل سالا ١٩٢٨ ب دوماهیک ئینایە و بوویە مەلا، پاشی جبەیێ خۆ هاڤێت و کەفتە مەیدانا خەباتێ، خەبات ژ پێناڤ وەلاتی (جەلیل، ٢٠٠٩، ٢٢)، سالا ١٩٣٢ هۆزانێن وی د گۆڤارا (هاوار)دا هاتنەوەشاندن (Reş, 2013, 23)، هەر ژ سالا ١٩٤٥ و هەتا وەغەرکرنا وی ل (١٩٨٤/١٠/٢٢)، هژمارەکا

زۆریا پەرتووکان د بیاڤێ: هۆزان، فۆلکلۆر، زمان، دیرۆک، وەرگێران و ...هتد، دا هەنە (Cegerxwîn, 2006, 40-43).

رەوشەن بەدرخان، جەگەرخوین وەکی هۆزانڤانەکێ هەڤچەرخ د دەتە ناسکرن (بدرخان، ١٩٥٤، ٦٣) کو رۆلەکی مەزن د هشیارییا نەتەوەییدا گێرایە (ریوی، ١٩٩٠، ٤٧). قەناتێ کوردۆ ژی د دەرحەقێ ویدا دبێژیت: "جەگەرخوین شاعیرێ ئازادیخوازێ نەتەوەیێ کوردە، دەنگبێژێ دۆستی و هەڤکاریا مللەتانە، شەرکارێ ئاشیتییا دنیاییێیە"(Kurdo, 1983, I.140). ئانکو پەیاما هۆزانێن وی هشیارکرن، هەڤکاری، دۆستایەتی، ئازادی و ب هەڤرەژیان بوو، لەورا ژی هەر د ڤی بیاڤیدا گەلەک هۆزانێن نامە نڤیسینە و ئاراستەکرینە کو هەلگرێنڤان پەیامان بووینە.

پشتی دیارکرنا چەند نموونە ژ هۆزانڤانێن کورد یێن هۆزاننامە د قۆناغا ئەدەبیاتا نوییا کوردیدا هەی دایینە دیارکرن، دێ ئاماژەیێ ب هۆزانا جەگەرخوینی کەن، چونکی ئەو دگەلڤان هۆزانڤانێن دەربازبوویی ژیایە و هەڤالینی دگەل ئێک هەبووینە و گەلەک کارێن رەوشەنبیریو ئەدەبی پێکڤە ئەنجامداینە و ئاگەهی ژ ئەدەبیاتا ئێک هەبووینە، جەگەرخوین بۆ هۆزانڤانێن هەڤالێ خۆ پتر ئەڤ جۆرێ هۆزانێ نڤیسییە، بەلکی ژی ژبەر هندێ بیت ئەوی پتر ژ وان هۆزان ئافراندییە و چالاکتر بوویە.

نموونە ژ هۆزانێن نامە ل دەف جەگەرخوین:

ئەڤێن ل خوارێ پترییا هۆزانێن نامەیێن جەگەرخوینینە د هەمی دیوانێن وییێن هۆزاناندا:

١.ژ خامەیا من رە.

٢.ژ بچووکان رە.

٣.ژ هەوارێ رە.

٤.ژ خوەدیێ هەواریێ رە.
٥.ژ ئەحمەدێ نامی رە.
٦.ژ هەڤالەکی من رە.
٧.ژ عەلیێ عەونی رە.
٨.ژ قەدری جان رە.
٩.ژ ئۆسمان سەبری رە.
١٠.ژ هشیار رە.
١١.ژ وانی رە.
١٢.بەرسڤا شێخەکی.
١٣.بەرسڤا عەبدلخالق ئەسیری.
١٤.پێنجکا من و زبێرێ کورد.
١٥.ژ حەسەنێ ئەمین رە.
١٦.ژ شەوکەت زلفی بەگ رە.
١٧.ژ مەزنێن کوردان رە.
١٨.ژ کەیۆ رە.
١٩.ژ سەرلەشکەرەکی رە. (Cegerxwîn, Agir û pirûsik, 2003, 70-277)
٢٠.بەرسڤا نایفێ حەسۆ.
٢١.ژ هەڤالەکی رە.
٢٢.نڤیسارەک بۆیار. (Cegerxwîn, kîme ez, 2003, 107,145,189)
٢٣.ژ کۆمیتا ئاشتیخوازێن سوێد رە.
٢٤.ژ هەڤالەکی نەزان رە.
٢٥.ژ گەورێ رە. (Cegerxwîn, Aştî, 2003, 72,79,127)

ئاراستەیێن هۆزاننامەیێ ل دەف جەگەرخوین:

- جەگەرخوین بۆ کەسەکی رەوانەکرییە و وی ژی بەرسڤدایە. وەک: جەگەرخوین و قەدری جان.
- کەسەکی بۆ جەگەرخوین رەوانەکرییە، جەگەرخوین ژی بەرسڤدایە. وەک: هۆزانڤان تیرێژی ژ بۆ جەگەرخوین رەوانەکرییە و وی ژی بەرسڤدایە.
- جەگەرخوین بۆ کەسەکی نە ب روح رەوانەکرییە، ئەو ژی ژ بۆ مەبەستێن نەتەوەیی و رەوشەنبیری بوویە. وەک: جەگەرخوین و هنارتنا هۆزاننامەیێ بۆ گۆڤارا هاوارێ.
- جەگەرخوین بۆ کەسەکی رەوانەکرییە ب مەبەستا رەخنەکرن و شیرەتکرنێ. وەک: جەگەرخوین ژ بۆ (هەڤالەکی نەزان) رەوانە دکەت.
- جەگەرخوین بۆ کەسەکی مالباتا خۆ رەوانەکرییە. وەک: جەگەرخوین بۆ کورێ خۆ کەیۆ رەوانەکری.
- جەگەرخوین ژ بۆ خۆ ب خۆ رەوانەکرییە. وەک: جەگەرخوین ژ بۆ خامەیا خۆ.
- جەگەرخوین ب تنێ وەک دیاری، یان ئاراستەکرن ژی هەیە. وەک هۆزانا: "پێنجکا من و زبێرێ کورد"(Cegerxwîn, Agir û pirûsik, 2003, 170). و دبندا دنڤیسیت: "ژ جەلادەت بەگ رە".

کورتییاڤان ئاراستەیان، سەبارەتڤان جۆرە بابەتان بوویە: (نەتەوەیی، ئەڤینی، رەخنەکرن و پیرۆزباهی).

١.جەگەرخوین و ئەسیری

١-١. جەگەرخوین بۆ ئەسیری:

ئەسیری، ناڤێ وییێ دروست (شێخ عەبدولخالق کوری شێخ حوسێنە)، ل سالا ١٨٩٠ ل باژێرێ کەرکووکێ ژ دایکبوویە، خواندنا

خۆهەر ل کەرکووک تەمامکرییە، بەرهەمێن وییێن هۆزانی د گۆڤار و رۆژنامەیێن کوردیدا بەلاڤەبووینە، وەک: (دیاری کوردستان، زاری کرمانجی، هاوار و پەیژە)، ماوەیەکێ درێژ ل دادگەها کەرکووکێ فەرمانبەر بوو، ل رێکەفتی ١٩٦٢/٦/١٨ وەغەرکرییە (رەسوول، ١٩٨٠، ٤٥). جەگەرخوین ب رێکا هۆزانێ وی ناس دکەت و هۆزانەکێ بۆ رەوانە دکەت:

ئەی برا شەهبازێ ئەوجێ فەن و هەم عیرفانی تو،
سەد وەکی ئیین ل ئەسیری گۆری قوربانی تو.
لازمە ئەم هەول بدن هەر بۆیەکیتی کاکی خۆم،
بەختی و زازانێ من هەم سۆری و بانی تو.
هێڤیدارم کو خەتا نەگرن لە خوەشخوانم چکو،
ئەز نە میدانەم بلێم سەر شیوە و گۆرانی تو.

(Cegerxwîn, Agir û pirûsik, 2003, 168-169)

ژ بەر کو ناڤێ وی و هۆزانڤانێ عەرەب (ئەسیری) وەکی ئێکە، جەگەرخوین ئەسیرییێ عەرەب قوربانییێ کورد دکەت، هەروەسا د هۆزانا خۆدا داخوازا ئێکگرتنێ ژێ دخوازیت، پاشی ژی دبێژیتێ کێماسیان د هۆزانا مندا نەئینە دەرێ، چونکی ئەز نە شارەزایێ شێوەیێ گۆرانیمە.

١-٢. ئەسیری بۆ جەگەرخوین:

دەمێ هۆزاننامەیا جەگەرخوین دگەهیتە ئەسیری، ئەو ژی ب هۆزانەکێ ب ناڤێ (هۆ جگەرخوین) بەرسڤا وی د دەت و دبێژیت:

فەن و زانینت ئەسەل بەرزبوونەوە و سەرکەوتنە
گەل کە نادان بوو بەشی دیلی و پوولی و مردنە (ئەسیری، ١٩٣٢، ٥).

ئانکو ل ڤێرێ، هۆزاننامە دبیتە ئەگەرێ خورتکرنا پەیوەندیان دناڤبەرا هۆزانڤانێن کورددا سەرەرایی دوویراتییا باژێران، و ل حالێ ئێک پرسینە و بابەتێن نیشتیمانپەروەری ئازراندینە.

٢. جەگەرخوین بۆ ئۆسمان سەبری:

ئۆسمان سەبری (ئاپۆ) ل سالا ١٩٠٥ ل گوندێ نارنجێ، قەزا کەختێ ژ ویلایەتا ئادیامان (سەمسوور) ل باکوورێ کوردستانێ ژ دایکبوویە (Reş, 2013, 58)، ل سالا ١٩٢٢ ژ قوتابخانا رەوشتیێ دەرچوویە، ل سالا ١٩٣٢ ب دەرکەفتنا گۆڤارا هاوار دەست ب نڤیسینێ کرییە (Kurdo, 1983, 166)، سیاسەتمەدار، چیرۆکنڤیس و هۆزانڤانبوو، گەلەک جاران ل سەر دۆزا مللەتێ کورد هاتییە گرتن و دادگەهکرن و زیندانکرن.

ژ بەرهەمێن وی: ئەلفابایا کوردی/ ١٩٤٥، باهۆز/ ١٩٥٦ (میرزا، ١٩٨٩، ٨-١٠)، دەردێن مە/١٩٥٦، چار لەهەنگ/ ١٩٨٤، شۆرەشێن ساسوونێ/ ٢٠٠٥(Reş, 2013, 66). سەرەڕایی هەبوونا هژمارەکا زۆریا بابەتان د وەشانێن بنەمالا بەدرخانیاندا بەلاڤەکرینە (لوندی، ١٩٩٩، ١٢٣).

قەناتێ کوردۆ دبێژیت: ل پاش جەگەرخوین، شێرێ سەرێ چیایێ کوردستانێیێ دووەمین ئۆسمان سەبرییە.

هەروەسا پەیوەندیێن خورت دناڤبەرا جەگەرخوین و ئۆسمان سەبریدا هەبوو، پێکڤە خزمەتەکا نەتەوەیی و رەوشەنبیری کرینە، دەمێ گۆڤارا هاوار ژی هاتییە وەشاندن، هەردوو بوونە نڤیسکارێن وێ و بەردەوام بەرهەم بۆ دنڤیسین، لەورا ژی هۆزانێن نامە ژی ژ بۆ ئێک هنارتینە، پشتی ئۆسمان سەبری، هۆزانەکێ ب ناڤێ (مارشا جانبێزاران) دنڤیسیت و ئاراستەیی جەگەرخوین دکەت و تێدا دبێژیت:

مە ئارمانج یەکە، گرتنا وەلێت
ژ دل مە دچە، سەد ئاگر و پێت
چاڤێن خوەڤەکە، هەی خۆرتێ جوان
نەیار نە هشت خوین، د رەهێن مە مێت
سەربلندی دەولەمەندی دڤێتن خەبات
بێ دژواری، بێ خوینخواری ئەم ناچن وەلات. (Balî, 1998, 64)

ژبەر کو ئۆسمان سەبری ئەڤ هۆزان ل سەر شێوازێ هۆزانا جەگەرخوین دنڤێسیت، لەورا دبێژیتێ: "ئەزبەنی، پشتی کو مە ئەڤ مارش بەرپەیی وە کر دڤێ تو مە نەکی دزێ خوە!".

جەگەرخوین ژی دوو هۆزانان ژ بۆ ئۆسمان سەبری دنڤێسیت، ئێک ب ناڤێ (بەرسڤا ئۆسمان سەبری) تێدا دبێژیت:

ب گۆری بم ژ بۆ تە ئەی برایێ من تو کانی،
ژ دووریڤە تە دەستێ خوە د نێڤ دەستێ مە دانی.

(Cegerxwîn, Agir û pirûsik, 2003, 163)

جەگەرخوین، د هۆزانا بەرسڤا ئۆسمان سەبریدا خۆ گۆری دکەت و پرسیارا وی دکەت، پاشی ژی دیار دکەتیێ دوویری وییە، لێ دگەل هندێ ژی ژبیر نەکرییە هەست ب گەرماتییا هەڤالینییا خۆ دکەن، د هۆزانا دیدا یا ب ناڤێ (ژ ئۆسمان سەبری رە) دبێژیت:

ئەرێ ئۆسمان تە ئاگر دا دلێ من،
تە پر کر دەرد و ئێش و هەم کولێ من.
دخوم سۆندێ ب یەزدانێ دلۆڤان،
د پشتی تە نە مایە ئاقلێ من.(Cegerxwîn, Agir û pirûsik, 2003, 162)

دڤان هەردوو هۆزانانْدا وێنەیێن بێهیڤیبوونێ د دیارن، ژبەر کو ئۆسمان سەبری ل سەر پرسێن نەتەوەییێن مللەتێ کورد هاتبوو سەرگوون و زیندانکرن، "ئاپێ ئۆسمان سەبری هەژدە جاران ب قاسی دەهـ سالان ل گرتیخانان مایە و د سەر دە چەند جار سرگوونی"(Uzun,

1995, 251) (٦٤)، لەورا ژی بۆ جەگەرخوینی گەلەکا نەخۆش بوویە، ل جهەکی هەڤالێ وی بوویە کو ژێ دوویربوویە، ل جهەکێ دی ل سەر زیندانکرن و سەرگوونکرنا وی. ژبەر کو هەردووهەڤالێن ئێک بوون و پێکڤە د گۆڤارا هاواردا بەرهەمێن خۆ بەلاڤە دکرن و خزمەتا گەل و وەلاتێ خۆ دکر، ژلایێ هزر و بیرانڤە ژی نێزیکی ئێک بوون، لەورا دوویرکەفتنا ئۆسمان سەبری بۆ جەگەرخوینی داخەکا مەزن بوو.

٣. جەگەرخوین بۆ گۆڤارا هاوار:

هژمارا ئێکێ ژ گۆڤارا هاوار ل رۆژا (١٥ گولانێ ١٩٣٢) ل باژێرێ دیمەشق ژ لایێ میر جەلادەت بەدرخانڤە هاتە وەشاندن، "فرەنسا دەورەک هەبی ل گەشکرنا بزاڤا رەوشەنبیریێ ل سوریایێ و ئەڤ گەشدار بینە ژ کوردێنسوریایێ ژی گرت" (سندی، ٢٠٠٢، ٢)، ئانکو ل دویفڤێ بۆچوونێ، دەرکەفتناڤێ گۆڤارێ و یێن دی، ب زەمینە خۆشکرنا رەوشەنبیری بوو ژلایێ فەرەنساڤە، "راستە ئیستیعمار خرابە، وەلێ ئەڤ قەنجییە ژێ پەیدا ببوو" (سندی، ٢٠٠٢، ٢). هژمارا داویێ (٥٧) (١٥ تەباخا ١٩٤٣) هاتە چاپکرن و ژ وەشانێ راوەستا، جەلادەت ناڤێ وێ کرە هاوار ب مەرەما وێچەندێ گۆڤار ببیتە هاوارا کوردان بەرەڤ زانست و زانینێ (هروری، ٢٠١٠، ١٧٤).

جەگەرخوین، ئێک ژ هۆزانڤانێن وی دەمی بوو بەرهەمێن خۆ دڤێ گۆڤارێدا بەلاڤەکرین، چونکی "جەگەرخوین ژی ئێک ژ وان بوو میر جەلادەت گەلەک پشتەڤانی لێکری، هەر وەکی جەگەرخوین ب خۆ ئەڤ چەندە گۆتی" (رەش، ١٩٩٢، ١٢٧). ئانکو گۆڤارا هاوار "رێک ژ بۆ جەگەرخوینڤەکر دەست ب بەلاڤەکرنێبکەت" (خلباش، ٢٠٠٥، ٣١).

جەگەرخوین، گەلەک هۆزان ژ بۆ گۆڤارا هاوار و خودانێ وێ (جەلادەت بەدرخان) نڤیسینە، ژ وان: (ژ هاوارێ رە)، (ژ خوەدیێ هاوارێ رە)، (ژ کریارێن هاوارێ رە). دەمێ بۆ جارا ئێکێ گۆڤار دەرکەفتی، ب هۆزانا (ژ هاوارێ رە) پیرۆزباهی لێکرییە:

هەزار جاری پیرۆز دکم ئەڤ هەوار،
گەلەک خۆب و رندە وەکی گولزار.

(Cegerxwîn, Agir û pirûsik, 2003, 147)

پاشی ژی ب کچکەکا جوان سالۆخ دکەت:

هەوار پر جوانە کەچە، نووگهایە،
گەلەک دیلبەر و نازک و نازدار.

(Cegerxwîn, Agir û pirûsik, 2003, 147)

جەگەرخوین نەرێیا وێ دەرفەتا هاوارێ دایێ ژ بۆ بەلاڤەکرنا بەرهەمێن وییێن هۆزانی ناکەت و دبێژیت:

گولستانێ زارێ مەیە پر جوان،
پەسن ددە کو من بەرێ وێ دخوار.

(Cegerxwîn, Agir û pirûsik, 2003, 147)

پشتی هینگی ژبەر "پایەبلندیا وی د هۆزانێدە و دلسۆزیا وی بۆ چاندا کوردی، سەیدا جەگەرخوین دبە ئێک ژ ئەندامێن گوڤارا هاوار" (سندی، ٢٠٠٢، ٣٦). ئەو ژیڤێ چەندێ د هۆزانا (ژ خوەدیێ هاوارێ رە) دبێژیت:

جەلادەت بەگ ب ناڤە، من ب شاهی،
قەبوول کەردەم، جەگەرخوین بوویە ئەندام.

(Cegerxwîn, Agir û pirûsik, 2003, 148)

هەروەسا ژی، د هەمان هۆزاندا پەسنێ میر جەلادەت بەدرخان ددەت و ب بەگ، سەروەر، شاهـ و رێبەرێ خۆ دزانیت:

بەگێ من سەروەرێ من ئەی جەلادەت،
شاهێ من رێبەرێ من پر عەدالەت.

(Cegerxwîn, Agir û pirûsik, 2003, 149)

پشتی گۆڤارا هاوار ژ بێ پشتەڤانی د چاردە سالییا خۆدا ژ وەشانێ راوەستایی، جەگەرخوین د هۆزانەکا دییا نامەدا ب ناڤێ (ژ کریارێن هاوارێ رە) کرە هاوار و هەڤخەمییا خۆ دیارکر:

هاوار و هەی هاوارە، چمان وسا دنالی،

سەد حەیف و سەد مخابن بێ زیڤ و زێر و مالی.

پر شەرمە کو هەوارا مە تا ئەبەد نەمینت،

هەوار کچە جوانە خوەش بووکە چاردەسالی.

(Cegerxwîn, Agir û pirûsik, 2003, 150)

جەگەرخوین، ب راوەستانا هاوارێ خەمگینە، دکەتە هاوار و گازی کا بۆچی ژ وەشانێ راوەستایە، هەروەسا مخابنیان دخوازیت ئەگەرێ راوەستانا وێ ژ بۆ لایەنێ پشتەڤانییا دارایيڤەدگێریت، دیسان وەکو شەرم دبینیت ئەڤ گۆڤارا پری خزمەتیا مللەتێ کورد ژ وەشانێ راوەستیت،هۆزانڤان هاوارێ وەکو کچەکا چاردەسالی سالۆخەت دکەت، چونکی گۆڤار د گەنجاتی و چاردەسالییا خۆدا راوەستا.

٤. جەگەرخوین بۆ قەدری جان:

جەگەرخوین، دوو هۆزان ب ناڤێ (ژ قەدری جان رە) ژ بۆ قەدری جان رەوانەکرینە، د هۆزانا ئێکێدا دبێژیت:

ئەی هەڤالۆ دەلالۆ، تو هەر تشتی دزانی،

د زمانێ مە کوردان تو وەک مەلایێ خانی،

تو خۆرتەکی چەلەنگی ئەز کالەکی زەمانی،

دل و گەردەن شکەستی بەندەوارێ خزانی.

(Cegerxwîn, Agir û pirûsik, 2003, 161)

جەگەرخوین، قەدری جان وەک هەڤالەکێ خۆیێ خۆشتڤی و زانا ب ناڤ دبەت، هەروەسا رۆل و خەمخوەرییا وی د بیاڤێ خزمەتکرنا زمانێ کوردیدا پیشان ددەت و بەراوردییا وی دگەل ئەحمەدێ

خانیدکەت، ئانکو وی ژی وەکو خانی خزمەتا چاند و زمانێ خۆ کرییە، پاشی ژی وەک گەنجەکی ژێهاتی ددەتە ناسکرن. د هۆزانا دوویێدا دبێژیت:

مزگین ددی ئەو هەڤال و یارە،

قەدری کو ل شامێ خوەندەوارە.

(Cegerxwîn, kîme ez, 2003, 161)

جەگەرخوین، بۆ خەلکی رادگەهینیت کو قەدری جان ل شامێ خواندەکارە، راستە ئەڤ پارچە هۆزانە نها یا بهێز نینە جەگەرخوین بۆ خەلکەکی دیار بکەت کەسەک خواندەکارە، لێ ئەو دەمێ ئەو تێدا گەلەکیا گرنگ بوویە خواندەوارەکێ کورد ل شامێ ل زانکۆیان بخوینیت و ب رەنگەکی زانستی خزمەتا چاند و کەلتوور و زمانێ خۆ بکەت.

٥. جەگەرخوین و تیرێژ

٥-١. تیرێژ بۆ جەگەرخوین:

تیرێژ، هۆزانڤانەکێ ناڤدارێ رۆژئاڤایێ کوردستانێیە، ناڤێ وییێ دروست (نایفێ حەسۆ) یە، ئەو ب (سەیدایێ تیرێژ) ناڤداربوویە، ل سالا ١٩٢٣ ل گوندێ نجمێ ل باژێرێ قامشلۆ ژ دایکبوویە، د شەش سالییا خۆدا ل بەر دەستێ مەلا ئیبراهیم گولی قورئان و پەرتووکێنئاییینی دخوینیت، ل سالا ١٩٣٧ دەست ب خواندنا قوتابخانێ کرییە، لێ ژ بەر بارێ وییێ ئابوورییێ نەباش درێژییێ ب خواندنێ نادەت (Tîrêj, Xelat, 1991, 8-9).

تیرێژ، تێکەلی و پەیوەندی دگەل جەگەرخوین و قەدری جان هەبوون و ل سەر دەستێن وان فێری نڤیسینا هۆزانێ بوویە، ئەو ب خۆ دبێژیت: ل سالا ١٩٣٨ ل سەر دەستێن جەگەرخوین و قەدری جان، من دەست ب نڤیسینا هەلبەستان کرییە (مەتین، ١٩٩٦، ٣٧). نڤیسەر

عەبدولرەحمان مزووری وی وەکی ئێک ژ ستوونێن هۆزانا کلاسیکییا کوردی ب ناڤ دبەت (مزوری، ١٩٩٣، ١٢٥).

بەرهەمێن خۆ د وەشانێن بنەمالا بەدرخانیاندا دوەشاندن، ب تایبەتی ژی ئەو رۆژنامە و گۆڤارێن د ناڤبەرا سالێن (١٩٣٢ – ١٩٤٦) ل شام و بەیرووتێ دهاتنە چاپکرن.

چەند بەرهەمێن چاپکری هەنە، ژ وان سێ دیوانێن هۆزانان: (خەلات/١٩٨٩، زۆزان/١٩٩١ و جودی/١٩٩٨)، سەرەڕایی پەرتووکەکا ئایینی و سەرپێهاتیان.

ل رۆژا (٢٠٠٢/٣/٢٣) ل باژێرێ حسچا ل جزیرێ وەغەرکرییە (Zengî, 2005, I.5).

تیرێژ، هەڤالێ جەگەرخوینی بوو و جەگەرخوین ب مامۆستایێ خۆیێ هۆزانێ دزانی، دگەل هندێ ژی گەلەک کارێن رەوشەنبیری و رامیاری پێکڤە ئەنجامداینە، هۆزانەکا نامە ب ناڤێ (خەونا من و بەرسڤا جەگەرخوین) بۆ جەگەرخوین رەوانە دکەت:

خەونەک کوور و خولۆبات
ب سەر چاڤێ من دە هات
د خەوێ دە من دی بوو
دونیایەکسەر تاری بوو
گومین ژ تاڤ و ئەوران
د هات کەت سەر کوردستان
ب برۆسک و ئار و پێت
دێ دەرگووشا خوە داڤێت
...
ئەی سەیدایێ جەگەرخوین
مەعنا خەونا من بشین

چاڤ ل رێ مە دەم و گاڤ
ژ تیرێژ ل تە سلاڤ. (Tîrêj, Cûdî, 1998, 90)

تیرێژ، خەونەکێ دبینیت، ئەڤ خەون نە خەونە، بەلکودیارکرنا ئەوێ زولم و زۆرا وەلاتێن داگیرکەرە ل سەر کوردستانێ، هەروەسا ژی کول و دەرد و خەمێن وینە بەرامبەری وەلات و مللەتێ وی، ب شێوەیێ هۆزان کو هەلگرا کۆمەکا پرسیارانە ئاراستەیی جەگەرخوین دکەت و داخوازا شرۆڤەکرنا وێ خەونێ ژێ دکەت، ئانکو داخوازا بەرسڤێ دکەت.

٥–٢. جەگەرخوین بۆ تیرێژ:

جەگەرخوین، هۆزاننامەیا تیرێژ وەردگریت، کەیفا خۆ پێ دئینیت، ئەو ژی شرۆڤەیا خەونا وی دکەت و ب هۆزان بۆ وی ئاراستە دکەت:

خەونا تەیا پر گران
ژ بۆ لاشێ تە دەرمان
چ خەونەکە راست و خوەش
دلێ تە پێ مایە گەش
هەورێ رەش و پر تاری
ستەمکاری، خوینخواری(Cegerxwîn, kîme ez, 2003, 107)

جەگەرخوین، دبێژیتێ: ئەو خەونا تە دیتی، ستەمکاری و زولم و زۆرییا ل سەر کوردستانێیە ژلایێ وەلاتێن دەوروبەرڤە، لەورا ژ مە دهێتە خواستن ئەم دەست ب خواندن و زانینێ بکەن، چونکی بەس ئەو دشێن مللەتێ کورد رزگار بکەن و کوردستانێ بکەنە دەولەت:

ئەڤ خوەندن و زانەبوون
نێزیک دکن سەرخوەبوون
خۆرتێن وەک تە پر زانا
گەرەک بێژن: نەزانا

بەرە دەستێن هەڤ بگرن
دڤێ رێ دە ئەم بمرن
ب کێر نایێ راوەستان
بژی، بژی کوردستان.(Cegerxwîn, kîme ez, 2003, 108)

هەردوو هۆزانڤانان هەست ب بەرپرسایەتیێدکەن و ب رێکا هۆزاننامەیێ، بابەتێن نەتەوەیی و هشیارییا نەتەوەیی بۆ گەلێ خۆ ئازراندینە و ب ڤێ رێکێ خەلک هشیارکرییە، چونکی هەردوویان ئاگەهداری ل سەر بابەتێن نەتەوەیی و داگیرکرنا کوردستانێ ژ لایێن وەلاتێن دەوروبەرڤە هەبوویە و هەروەسا تێدا ژیاینە، چونکی ل وی دەمی هۆزانێ رۆلەکێ گرنگ ددیت و وەکی راگەهاندنێ بوو، لێ تشتێ دیار تیرێژیڤیایە ب زمانێ جەگەرخوینی هندەک گۆتنان ل سەر کوردستانێ و مللەتێ کورد و هشیارییا نەتەوەیی بدەتە گۆتن، لەورا ژی وەکو نامە بۆ جەگەرخوین ئاراستەکرییە و داخوازا بەرسڤێ ژێ خواستییە، د راستییدا تیرێژ ب خۆ بەرسڤێ دزانیت، ئەڤە ژی جۆرەکێ تەکنیکییە ل دەف هەردوو هۆزانڤانان دهێتە دیتن.

٦. جەگەرخوین بۆ کورێ خۆ (کەیۆ):

جەگەرخوین هۆزانەکێ بۆ کورێ خۆ (کەیۆ ١٩٣٦ - ٢٠٢٠) دنڤێسیت و رەوانە دکەت، راستە بۆ کورێ خۆ ئاراستەکرییە، لێ مەبەستا وی وەرگرە، چونکی ئەگەر بۆ وی ب تنێ با، بەلاڤە نەدکر، هۆزانڤانی دڤێت ب رێکا کورێ خۆ شیرەتان ئاراستەیی خەلکی بکەت باشیێ بکەن دا ناڤەکی باش ل پاش خۆ بهێلن:

ل دنیایێ تەماشاکە کورێ من،
تو دێ پاشێ بناسی، خوەش ببینی.
ل ژۆری کومبەدێ گەردوونە سەیدا،
ل ژێرێ هەمی تشت ببینی

گەلەک ژار و پەریشان و بەلەنگاز،
هەتا دمری تەنێ ناڤەک دمینی.

(Cegerxwîn, Agir û pirûsik, 2003, 188)

جەگەرخوین، دبێژیتە کورێ خۆ باش بەرێ خۆ بدێ، تو دێ باش بابێ خۆ نیاسی کا چەوا گومبەدەکا بلندە د ئاسمانێ کوردستانێدا، ژبەر کو مرۆڤێ باش ئەوە دەمێ وەغەر دکەت ناڤەکی باش پشتی خۆ بهێلیت، راستە د دنیایێدا گەلەک فەقیر و بەلەنگاز هەنە د بێ دەنگ و بێ ناڤن، لێ پشتی مرنا وان ناڤێ وان دەردکەڤیت، نەخاسمە مرۆڤێ باش و یێ باشی پشتی خۆ هێلایی، ئانکو خزمەتا گەل و وەلاتێ خۆ کری. ڤێجە دبێژیتە کورێ خۆ، دێ پشتی مرنا من، من باش نیاسی، چونکی من خزمەتەکا مەزنیا مللەتێ خۆیا کری، چونکی جەگەرخوین د بیاڤێ چاند و کەلتوور و نەخاسمە هۆزانا کوردیدا، خزمەتەکا مەزن کرییە، پشتی وەغەرا وی، زێدەتر ناڤدار و ب دەنگبوویە، هەروەسا ئەڤ گازندەیەکە ژی ژ لایێ جەگەرخوین ڤە بۆ جڤاکێ کوردی هاتییەکرن کو کورد گرنگییێ ب زانا و ناڤدارێن خۆ نادەن هەتا دمرن، ڤێجە پشتی دمرن ژ نوی دزانن کا چ گەنجینە و خزمەت ل پاش خۆ هێلاینە، ئانکو ب رەنگەکێ دی بێژین: جەگەرخوینی ڤیایە بێژیتە ملەتێ کورد، قەدرێ زانا و ناڤدارێن خۆ بگرن بەری بمرن.

٧. جەگەرخوین بۆ شێخەکی:

جەگەرخوین، هۆزانەکێ ب ناڤێ (بەرسڤا شێخەکی) دئافرینیت، دەمێ دبێژیت "بەرسڤ"، کەواتە: بەری هینگی ئاگەهداری پەیاما شێخەکی بوویی کو بەرێ خەلکی ژ نەتەوایەتیێ بۆ لایێ دینی دبەت:

دین ب زۆر و زێرە، نە ب سیواک و خشت و تزبی،
و نە ب کونجێ خەلوەت و تەیلەسان و پۆستنشین.
خەبات ژ بۆ دین و ملەت واجبە، لێ د ئیرۆ،

قەنجە کو ئەم بمرن، ژ بۆ وەلاتێ خوەیێ شێرین.
ئالیکی وەلاتێ تە مایە پەریشان و بندەست،
ل ئالیێ دنێ، تالان و کوشتن و تم قیرین.

(Cegerxwîn, Agir û pirûsk, 2003, 166)

جەگەرخوین، د بەرسڤا شێخەکیدا، رەخنێ لێ دگریت و دبێژیتێ دین ب زێر و زۆرییە، نە ب تزبی و سیواک و خشتایە، و نە د کونجێن تاری و خلوەت و جهێن پەرستنێدایە، بەلکو دڤێت دەرکەڤن مەیدانا خەباتێ و ب رەنگەکی ئاشکەرا خزمەتێ بکەن، راستە خزمەت ژ بۆ دینی ئەرکەکە، لێ دڤێت خزمەتا گەل و وەلاتێن خۆ بکەن، چونکی پارچەکا وەلاتی د دەستێن داگیرکەران و د بن زولمێدایە، و ل ئالییەکی ژی تالان و کوشتن و قیرینە، د سەرهندێرا هووینێ د کونجێن تاریڤە ب دوعا و لاڤانڤە د مژوولن. جەگەرخوین ب رەنگەکێ ئاشکەرا شێخ و مەلان رەخنە دکەت و دبێژیت: پەیاما خۆ بکەنە د خزمەتا گەل و وەلاتیدا هەتا ژ داگیرکرنێ رزگار دبن، پاشی خزمەتا ئایینی بکەن.

٨. جەگەرخوین بۆ کچکان:

جەگەرخوین، د بیاڤێ ئەڤینداریدا کۆمەکا هۆزانێن نامە نڤیسینە، ژ بۆ هەڤال و یار و گەور و نازکان رەوانەکرینە بێ ناڤێ وان بینیت، دەمێ هۆزانڤان کچەکا جوان دبینن و کارتێکرنێ لێ دکەت، ئەو ب هۆزانەکێ دەربرینێ ژ جوانییا وێ کچێ دکەت و بۆ وێ ئاراستە دکەت، لێ مەبەستا وی وەرگرە، بەلکی کچ ئێک ژ وەرگران بیت، چونکی لەوانەیە هۆزانڤانی د دەمەکی کورتدا ئەو کچ دیتبیت و ل بەر چاڤان بەرزە بوویبیت.

ئەڤە هندەک ژ وان هۆزانێن نامە: (ژ هەڤالەکێ رە)، (نڤیسارەک بۆیار) و (ژ گەورێ رە). دڤێ هۆزانا دوماهیکێدا دبێژیت:

شەڤ و رۆژان خەوا من بێ تە نایێ
چما نایێ، نزانم بۆ چ نایێ؟
ب خوینا دل مە چەند نامە نڤیسین
نزانم کا گەلۆیەک ژێ گهایێ؟ (Cegerxwîn, Aştî, 2003, 125)

جەگەرخوین، د ڤێ هۆزانە نامێدا رەوشا خۆ بۆ گەور و دلبەرا خۆ دیار دکەت کو ژبەر وێیێ پەریشان و بێ چارە بوویە، لەورا پرسیار دکەت بۆچی ناهێت؟ و دێ کەنگی هێت؟، هەروەسا ژی دیار دکەت چەند نامە ب هەمی عەشق و دل یێن بۆ رەوانەکرین و نزانیت کا ئەو نامە گەهشتینێیەیان نە. بێ گومان جەگەرخوینیێ دیاردەیەکا بەربەلاڤ د وی دەمیدا دئینیتە روو، ئەو ژی رەوانەکرنا نامەیانە دناڤبەرا ئەڤینداراندا، چونکی ئەڤ چەندە د وی دەمیدا یا بەربەلاڤ بوو، ب پێشکەفتنا تەکنەلۆژیایێ ب دەرکەفتنا ئەنتەرنێت و ئامیرێ موبایلێ ئەڤ جۆرە نامەیە نەمان و بوونە ئەلکترۆنی.

٩. هۆزانا (ژ خامەیا من رە):

جەگەرخوین، دبن کارتێکرنا کلاسیکێن کورددا رابوویە، لەورا ژی گەلەک جاران هزر و دەربڕین و پەیڤێن وان بکارئینانە، نەخاسمە ژی مەلایێ جزیری و ئەحمەدێ خانی، د پێشییا جەگەرخویندا، ئەحمەدێ خانی دگەل خامەیێ خۆ ئاخڤییە و گازندە ژ خامەیێ خۆ کرینە، جەگەرخوینڤێ هزرێ ژ خانی وەردگریت، لێ ب ئاوایەکێ دی دادرێژیت:

ژ خامێ رە من گۆتی ئەی خامە تیژ،
ل سەر روویێ کاغەزێ ب ڤێرێن و ڤیژ.
بوهایێ تە ئارزانە، سێ چار فرنگ،
تو چێتر ژ تۆپ و ژ تانگ و تڤنگ.

ب تە ئەز نژادێ خوە هشیار بکم،
ب جارەک ل جەنگا نەیار کار بکم.

(Cegerxwîn, Agir û pirûsik, 2003, 70)

جەگەرخوین، دڤێت پەیامەکێ بۆ وەرگری رابگەهینیت و بێژیت: خامە تو یێ تیژی و کارێ تە نڤیسینە، راستە ب پارە بەهایێ تەیێ کێمە، لێ تو ژ چەکی مفاتری، چونکی ب رێکا خامەیی دیرۆک و نژادێ مللەتان دهێتە نڤیسین و ب وێ نڤیسینێ ل دژی دژمنان خەباتێ دکەت.

جەگەرخوین، ب رێکا خامەیی، دڤێت کوردان پالڤەدەتە دیرۆکا خۆ بنڤیسن، ب نڤیسینا دیرۆکا خۆ دێ بەرسڤا داگیرکەرێن کوردستانێ دەن، هەروەسا ژی دیار دکەت راستە بەهایێ خامەیی چ نینە، لێ کار و هنەرێن وی دمەزنن، پاشی ژی بەراوردییێ دناڤبەرا خامەیی و چەکیدا دکەت و خامەیی ژ چەکی باشتر دبینیت.

ئەنجام

١.هۆزاننامە، ئێک ژ جۆرێن هۆزانییە.

٢.ئەڤی جۆرێ هۆزانێ د ئەدەبیاتا نوییا کوردیدا پتر گەشەکرییە،ئەوێ گەشەکرنێدا، جەگەرخوین ل رێزا پێشییێ دهێت.

٣.پترییا وان هۆزانڤانێن کورد یێن هۆزانا کوردییا نوی نڤیسی و ئافراندی و د وەشانێن بنەمالا بەدرخانیاندا بەلاڤەکرین، ئەڤ جۆرێ هۆزانێ هەبوویە، جەگەرخوین ئێک ژ وان بوویە.

٤.ژلایێ هۆنەرێن هۆزانیڤە، وەک: کێش، سەروا و ریتمیڤە چ جوداهی دناڤبەرا هۆزان و هۆزاننامەدا ناهێنە دیتن.

٥.ژ بۆ بابەتێن جۆراوجۆرییێن وەک: نەتەوەیی، پیرۆزباهی، رەخنێ، حالپرسین، خێزانێ، پەسن، کەسێن خودان ناڤ و خەبات و ...هتد، هۆزانێن نامە دناڤبەرا هۆزانڤاناندا هاتن و چوونە،یان ژی

هاتنەئاراستەکرن و بەلاڤەکرن، جەگەرخوین ژ بۆ هەمیڤان بابەتان نموونە هەنە.

٦.ژلایێ تۆبۆگرافیڤە، ب شێوەیێ ستوونی دهێتە دارێتن و وەکی نامەیا نۆرمال ب پەخشانکی ناهێتە دارێتن.

٧.هۆزاننامەیێ پەیوەندی دناڤبەرا هۆزانڤاناندا دروستکرینە و بهێزکرینە، وەک: پەیوەندییا قەدری جان و ئۆسمان سەبری کو ب رێکا هۆزاننامەیێ ئێکودوو نیاسینە و هۆزانڤانێن پارچەیێن کوردستانێ پێکڤە گرێداینە و ئاگەهی ژ بەرهەمێن ئێک هەبووینە. وەک پەیوەندییا جەگەرخوین ل رۆژئاڤایێ کوردستانێ و ئەسیری ل کەرکووکێ.

٨.ژبلی هندێ جۆرەکێ هۆزانییە، لێ دیسان ژی بوویە خالەکا تەکنیکێ، چونکی هۆزانەکا تەمامە و ب تنێ ژ بۆ کەسەکییان لایەنەکی دەستنیشانکری دهێتە ئاراستەکرن، دبیت مەبەستیا تایبەت بیت و دبیتیا گشتی ژی بیت.

ژێدەر:

ئێک: پەرتووک

أ. ب زمانێ کوردی (ب پیتێن عەرەبی)

- بالەکی، یادگارڕەسول (٢٠٠٥)، سیماکانی تازەکردنەوەی شیعری کوردی ١٨٩٨ – ١٩٣٢، دەزگەهێ سپیریز – دهۆک، چاپا ئێکێ، هەولێر: چاپخانا وەزارەتا پەروەردێ.
- پیربال، د. فەرهاد (٢٠٠٢)، عەبدولرەحیم رەحمی هەکاری – تازەکردنەوەی شیعری کوردی و داهێنانی شانۆنامە لە ئەدەبیاتی کوردی دا، دەزگەهێ سپیریز – دهۆک، چاپا ئێکێ، هەولێر: چاپخانا وەزارەتا پەروەردێ.
- جەلیل، د. ئۆردیخان (٢٠٠٩)، شیعری شارستانیی جگەرخوێن، و: عزەدین مستەفا رەسول، دەزگەهێ سپیریز – دهۆک، چاپا ئێکێ، دهۆک: چاپخانا خانی.
- حاجی، د. عبدی (٢٠١٨)، تیۆرا ئەدەبی، چاپا ئێکێ، ژ وەشانێن دەزگەهێ نالبەند، هەولێر: چاپخانا هیڤی

- رەسوول، د. عیزەدین مستەفا (١٩٨٠)، شیعری کوردی– ژیان و بەرهەمی شاعیران، بەغدا: چاپخانەی (الحوادث).
- سجادی، علاءالدین (١٩٧٣)، دوو چامەکەی نالی و سالم، چاپی یەکەم، بەغدا: چاپخانەی مەعارف.
- شێخ محەمەد، د. سەنگەر قادر (٢٠١٢)، فەلسەفەی شیعر و شیعری فەلسەفی بە نموونەی شیعرەکانی رەفیق سابیر و کەریم دەشتی، ژ وەشانێنیەکێتیی نووسەرانی کورد – مەلبەندی گشتی، چاپییەکەم، هەولێر: چاپخانەی رۆژهەلات.
- عارف، حەمە کەریم (٢٠١٤)، دەربارەی هۆزان و هۆزانڤانی، چاپییەکەم، هەولێر: چاپخانەی رۆژهەلات.
- مزوری، ئازاد عەبدولعەزیز (٢٠٠٦)، جەلادەت بەدرخان و شیعر – لێکۆلینەکە شرۆڤەکارییە، دەزگەهێ سپیرێز- دهۆک، چاپا ئێکێ، هەولێر: چاپخانا حەجی هاشم.
- مزوری، ئازاد عەبدولعەزیز (٢٠٠٢)، قەدری جان – شاعیری داهێنەر و نیشتیمانپەروەر، دەزگەهێ سپیرێز-دهۆک، چاپا ئێکێ، هەولێر: چاپخانا وەزارەتا پەروەردێ.
- نهێلی (٢٠١٠)، نعمت الله حامد، دەراڤەک ژ رەخنێ، ژ وەشانێن ئێکەتیا نڤیسەرێن کورد – دهۆک، چاپا ئێکێ، چاپخانا هاوار، دهۆک.
- هاوار، موحەممەد رەسوول (١٣٩٢ک)، دیوانی پیرەمێرد، چاپی ئەوەل، ناوەندی بەلاوکردنەوەی سنە، مهاباد: نەشری ئانا.
- هروری، د. صلاح محمد سلیم محمود (٢٠١٠)، مالباتا بەدرخانیان – بزاڤا وێیا سیاسی و رەوشەنبیری دناڤبەرا سالێن ١٩٠٠ – ١٩٥٠ز. دا، چاپا ئێکێ، ژ وەشانێن ئێکەتیا نڤیسەرێن کورد – دهۆک، چاپخانا هاوار.

ب. ب زمانێ کوردی (ب پیتێن لاتینی)

- A. Balî (1998), Dîwana Osman Sebrî, çapa yekem, Sitokholim.
- Cegerxwîn (2003), Agir û pirûsk, weşanên Avesta, çapa çaran, Berdan matbacilik, Stenbol.
- Cegerxwîn (2003), Aşitî, weşanên Avesta, çapa sêyem, Berdan matbacilik, Stenbol.
- Cegerxwîn (2003), kî me ez, weşanên Avesta, çapa sêyem, Berdan matbacilik, Stenbol.

- Kurdo, Prof. Qanatê(1983), Tarixa Edebyeta Kurdi -1, Weşana Roja Nu, Sweden, Stockholm.
- Reş, Konê(2013), Stêrên Welatê Qedexe, çapa yekê, çapxaneya Parêzgeha Dihokê, Dihok.
- Reş, Konê(1997), Osman Sebrî, çapa yekemîn, çapxana Emîral, Beyrût.
- Tîrêj (1998), Cûdî (Dîwana siyemîn), çapa yekemîn, çapxana Emîral, Beyrût, Libnan.
- Tîrêj (1991), Xelat (Dîwana yekem), weşanên Niştîman, Stockholm.
- Uzun, Mehmed(1995), Antolojiya edebiyata kurdî, bergê yekê, Tum zamanlar yayincilik, Istanbul.
- Zengî, Dilawerê(2005), Panorama veşartin, şînî û bîranîna çilrojiya koçkirina seydayê nemir Tîrêj, çapa yekemîn, (bê çapxane û cih).

ج. ب زمانێ عەرەبی

- بدرخان، روشن، صفحات من الادب الكردي (١٩٥٤)، (بدون مطبعة ومكان الطبع).
- رش، كوني (١٩٩٢)، الامير جلادت بدرخان – حياته و فكره، الطبعة الاولى، دمشق: مطبعة الكاتب العربي.
- رش، كوني (٢٠١٨)،العائلةالبدرخانية–رحلةالنضالوالعذاب، الطبعة الاولى، (بدون مطبعة)، القامشلي.
- رش، كوني (٢٠١٣)،تاريخالصحافةالكرديةفيسوريةولبنان (١٩٣٢ – ٢٠١٢)،منمنشوراتمديريةالاعلامفيمحافظةدهوك،الطبعةالاولى،مطبعةخاني.
- ريوي (١٩٩٠)، تاريخ الادب الكردي الحديث والمعاصر، الجزء الاول، (بدون مطبعة ومكان الطبع).
- شيخ الشباب، محمد رشيد، سيرة المناضل الكردي – عثمان صبري (آبو)، (بدونتاريخومطبعة)،بيروت–لبنان.
- معوض، اديب (٢٠١٠)، الاكراد في لبنان وسوريا، تقديم: فلك الدين كاكەيي، من منشورات دار آراسللطباعةوالنشر،الطبعةالثانية،اربيل.
- نيكيتن، باسيل (١٩٩٢)، الكرد، طبعة جديدة ومنقحة، قدم لها وراجعها: صلاح بروراي، من منشورات مجلة (ASO).

دوو.گۆڤار

أ.ب زمانێ کوردی (ب پیتێن عەرەبی)

- ئەسیری، عەبدولخالق (١٩٣٢)، گۆڤارا هاوار، ژمارە (١٤)، چلەیێ بەرێ، شام.
- خلباش، عەبدولمەنان (٢٠٠٥)، بە نێویەکداچوونی ئەدەب و ئایدیۆلۆژیا و جوگرافیا لە شیعرەکانی جگەرخوێنی شاعیردا، رۆژنامە گۆڤارارۆڤار، ژمارە (٣٧)، سلێمانی.
- سندی، شەوکەتطاهر (٢٠٠٢)، روناکبیرێ کوردپەروەر جگەرخوین – ژین و ژیار، گۆڤارا پەیڤ، ژمارە (٢٢).
- میرزا، عبدالسلام علی (١٩٨٩)، هۆزانڤان و نڤیسکارێ کورد ئۆسمان سەبری، گۆڤارا کاروان، ژمارە (٧٩).
- مەتین (١٩٩٦)، دیدارەک دگەل تیرێژ، گۆڤارا مەتین (گۆڤارا لقێ ئێکێ پارتی دیموکراتی کوردستان – دهۆک)، ژمارە (٥٧).

ب. ب زمانێ کوردی(ب پیتێن لاتینی)

- Bedirxan, Celadet(1933), Govara Hawar, jimare 18, Gulan, şam.
- Cegerxwîn, Keyo (2006), Cegerxwîn, Govara Nûbûn (mehanek siyasî, rewşenbîrî û edebî bû li Dihok derdiço), hijmar 74, Dihok.
- Sebrî, Osman (1932), Berdêlk, Govara Hawar, jimare 2, Xizîran, şam.
- Qedrî Can (1933), Cihaba lawan li diya Hawarê, Govara Hawar, jimare 20, Gulan, şam.
- Qedrî Can (1932), Hawar hebe, gazî li dûye, Govara Hawar, jimare 1, Gulan, şam.

ج. ب زمانێ عەرەبی

- مزوري، عبدالرحمن (١٩٩٣)، الشاعر تيريز – احد قمم الشعر الكلاسيكي الكردي، مجلة سرهلدان (مجلة سياسية ثقافية عامة – دهوك)،العدد (١).

الملخص

شعر الرسائل في الادب الكوردي الحديث (جكرخوين) انموذجا

هذا البحث المعنون (شعر الرسائل في الادب الكوردي الحديث (جكرخوين) انموذجا)، بحث تحليلي وصفي لبيان وتحليل نوع من الشعر وهو شعر الرسائل. هذا النوع من الشعر في شكله شعر وفي مضمونه رسالة، وله مكانة مهمة في الادب الكوردي الحديث وعند (عبدالرحيم رحمي هكاري، جلادت بدرخان، اوصمان صبري، قدري جان و تيريج) يرى بكثرة و بشكل مستمر كانوا معروفين بارسال هذا النوع من الشعر لبعضهم البعض وبنوا علاقات متينة فيما بينهم الى ان وصل الى حد ان اصبح هذا النوع من الشعر احدى النقاط الفنية المميزة في الشعر. و جكرخوين كاحد كبار المعروفين من الشعراء الكورد الحديثين ابدع عددا كبيرا من هذا النوع الشعري وعن طريقه بنى علاقات قوية وانتقد رجال الدين وعرفه بصلابته في اطار الدفاع عن القضايا القومية والاجتماعية وبارك ذلك.

الكلمات الدالة:الشعر،الرسالة،شعر الرسائل،جكرخوين، الادب الجديد.

Abstract

Epistolary Poem in Modern Kurdish Literature- Jagarkhween as an example

This paper entitled Epistolary Poem in Modern Kurdish Literature- Jagarkhween as an example- is a descriptive research that aims to shed light on a type of poem known as “Epistolary Poem”. This type of literary work takes the form of a poem while the content intends to deliver a message and it has been widely used in the modern Kurdish literature especially by (Abdulraheem Rahme Hakari, Jaladat Badirkhan, Osman Sabri, Qadri Jan and Tirezh). There has been a regular exchange of these types of letters among the aforementioned poets and has resulted in a stronger relationship among them. It has eventually become one of the technics of poetry. JagarKhween as one of the well-known poets of modern literature has written a considerable number of epistolary poems. He has aimed to establish and strengthen communication with others, criticized Sheikhs and Mullahs, promoted awareness amongst people on topics related to society and patriotism, and has offered congratulatory messages to new initiatives.

Key words: Poetry, the message, the poetic message, Jegerkhuin, the new literature.

واکاوی وجه غنایی در مثنوی مم و زین

پ.ی.د. جیهاد شکری رشید
گروه زبان فارسی/ دانشگاه صلاح الدین-اربیل
Jihad.rashid@su.edu.krd

چکیده

وجه های غنایی به عنوان انتقال دهندەی احساس به مخاطب، از اهمیت بسیاری برخوردار است. در داستان مم و زین، لحن غنایی به شکل گیری لحنی خاص در کلام داستان نویس منجر شده است که وجوه مختلف بیان عاطفه بر اصل روایت سایه بیفکند. در این پژوهش بر اساس روش توصیفی-تحلیلی سعی برآن است که اصطلاح غنایی با کاربردی وجهی مورد بررسی قرار گیرد تا ریشەهای لحن غنایی در معرض دید خواننده قرار گیرد. هدف از این نوع بررسی؛ از یک سو نشان دادن وجەهای گوناگون غنایی مانند توصیفی، مرثیەای، شکوائیەای، خمریەای و نیایشی است که همواره روایت را به صبغەی غنایی سوق داده است و از سوی دیگر، با تحلیل ساختاری این وجەها در روایت مذکور نشان داده شود که چگونه وجەهای مختلف احساس شاعر و شخصیتهای داستانی در متن مورد توجه قرار گرفته است. نتایج حاصل آمده از این پژوهش نشان میدهد که منظومه مم و زین یکی از آثار ارزشمند غنایی است و احمد خانی شاعری است که سرشت شعریاش با مفاهیم غنایی پیوند خورده است و گستردەترین عاطفەای که باعث پیدایش قسم اعظمی از شعر غنایی مم و زین شده، عاطفەی عشق و دوستی است.

واژەهای کلیدی: مثنوی مم و زین، ادبیات غنایی، احمد خانی.

۱- مقدمه

غنا عنصری اساسی در شکل‌گیری ادبیات محسوب می‌شود . این عنصریکی از مهم‌ترین عوامل تعیین کننده و اثر گذار در ارزشمندی و ماندگاری آثار ادبی، چگونگی و میزان کاربرد غنا در ساختار آن برای رسیدن به اهداف گوناگون هنری و اجتماعی یا سیاسی است. از این رو، شناخت پدیداری آن در درک و فهم واقعیت‌های دوران اهمیت دارد. منظومه‌ی مم و زین بیان کننده‌ی احساسات انسانی، از قبیل عشق، دوستی، رنج و هجران می‌باشد که منجر به عشقی راستین و پاکبازانه می‌شود تا آن اندازه که عاشق از وجود خالی شود و غرض را کنار نهد و در پی رسیدن به محبوب باشد. اشعار غنایی به بیان احساسات و عواطف می‌پردازد و به قدری لطیف است که بر دل هر خواننده‌ای می‌نشیند و تأثیر خود را از قبیل غم، شادی، ترس، خشم، ... می‌گذارد. در محور اشعار غنایی عشق قرار دارد. با بررسی داستان مم و زین از منظر وجه‌های غنایی، این مطلب آشکار می‌شود که ماجرای عشق پاک برای احمدخانی که راوی داستان است، مهم تر از ماجرای روایی است، چنانچه وجوه مختلف بیان عاطفه بر اصل روایت سایه افکنده است. از این رو، وجه‌های گوناگون غنایی مانند: وصفی، مرثیه‌ای، شکوائیه‌ای، خمریه‌ای و نیایشی همواره روایت را به صبغه‌ی غنایی سوق داده است. در این پژوهش سعی برآن است که اصطلاح غنایی با کاربردی وجهی مورد بررسی قرار گیرد تا ریشه‌های لحن غنایی در معرض دید خواننده قرار گیرد و وجه‌های گوناگون غنایی را که همواره این روایت را به صبغه‌ی غنایی سوق داده است، نشان داده شود.

۱-۲ - طرح بیان مسأله

به کارگیری لحن غنایی به شکل‌های گوناگون می‌تواند آثار مختلفی بر مخاطب بگذارد، این اثرگذاری نیاز به ظرافت و هنر فراوان دارد. ارتقا دادن یک متن عادی به متنی که می‌تواند مخاطب را به دنیای موجود در آن متن ببرد، مستلزم توانمندی شاعر یا نویسنده است. آنچه در این بحث مطرح می‌شود؛ پرداختن به وجه‌های غنایی است که پاسخگوی این سؤالات می‌باشد:

۱) روایت مم و زین چگونه می‌تواند یک گونه‌ی غنایی به شمار آید؟

۲) احمد خانی با چه کمیت و کیفیتی از وجه‌های غنایی، موفق به ایجاد روحیه‌ی همسانی بین شخصیت‌های داستان و مخاطب خود شده است؟
۳) چگونه وجه‌های مختلف احساس شاعر و شخصیت‌های داستانی در متن مورد توجه قرار گرفته است؟

۱-۳- اهمیت و اهداف پژوهش

عناصر غنایی از ارکان ساختار ادبیات است و وجه‌های غنایی به عنوان انتقال دهنده احساس به مخاطب، از اهمیت بسیاری برخوردار است و بازنمایی دیدگاه ملف نسبت به موضوع و تأثیرگذاری بر مخاطب از کارکردهای اصلی استفاده از عنصر غنا به شمار می‌رود. هدف از این نوع بررسی و پژوهش عبارت است از:

۱) نشان دادن ساختارهای مشابهی از عناصر غنایی در روایت ؛مم و زین» می-باشد که با بررسی آن می‌توان به نوع غنایی که به متن معنا و انسجام می-بخشد، پی برد.
۲) تحلیل اثر و ارزش‌گذاری آن بر مبنای شیوه‌ها و فنون به کارگیری عناصر و مفاهیم غنایی و تأثیر آن بر انگیزش مخاطب است.

۱-۴- پیشینه‌ی پژوهش

با وجود اینکه بخش قابل ملاحظه‌ای از متون ادب کردی به ادب غنایی اختصاص دارد، بدیهی است پیشینۀ تحقیق در مباحث ادبیات غنایی عطار بسیار مورد توجه محققان قرار گرفته است، اما این مقاله درصدد بازتاب وجه‌های غنایی در مثنوی مم و زین است که تاکنون به صورت مستقظطل هیچ پژوهشی در این باره صورت نگرفته است.

۱-۵- روش تحقیق

این تحقیق به شیوه‌ی توصیفی و روش تحلیل محتوا و با استناد به منابع کتابخانه‌ای انجام شده است.

۲- مثنوی مم و زین

مم و زین از شاهکارهای شعری داستانسرای معروف کرد، احمد خانی است. شاعر آن را در بحر هزج مسدس اخرب مقبوض محذوف (مقصور) در قالب مثنوی به رشته‌ی نظم در آورده است. این منظومه یک اثر داستانی از نوع حماسی و غنایی است که تعداد ابیات آن به ٢٦٥٥ بیت می‌رسد. بنا به گفته‌ی اسکارمان؛ «این داستان از داستان‌های کامل و مشهور در ادبیات کردی است که سراینده‌ی آن تحت تأثیر شیوه‌ی داستان-سرایی و زبان ساده و روان شاعران بزرگ ایران زمین چون؛ نظامی گنجوی و فردوسی بوده است.» (اسکارمان، ۱۹۰۵، ۷۰) داستان «مم و زین» بر مدار عشقی طبیعی و فطری شکل می‌گیرد و به جریان در می‌آید. تمایل و کششی از این نوع، میان زن و مرد بر اساس سنت آفرینش است و بی‌آن بدیهی است که هیچ زندگی تازه‌ای پدید نمی‌آید. فضای داستان که حوادث در آن جریان می‌یابد در جزیره بوتان واقع در ترکیه امروزی است. زبان داستان، زبان کردی کرمانجی می‌باشد. شاعر مستقیماً آن را از ادبیات عامیانه که سینه به سینه نقل زبان‌ها بوده است، اخذ کرده و سپس به تصریح خود و به پیروی از تمایلات درونی و اهدافی که مدنظر داشته هر جا که لازم دانسته به پیراستن آن از زواید مختلف اظهار نظر داشته است. خانی منشأ داستان «مم و زین» را از بیت[۱] کردی «ممی‌آلان[۲]» که از قدمت بسیاری برخوردار است برگرفته است. به همین علت توانسته خود را از قید و بند افسانه برحذر داشته و به سوی واقعیت گام بردارد. شاعر در جایی از این منظومه به این‌که می‌خواهد داستانی پیش پا افتاده را به داستانی خواندنی و با ارزش بدل سازد، اشاره می‌کند(نک: م، ۲۰۱۲، ٥٤) و شاعر با شناختی که از جامعه عصر خود دارد درپی آن است تا اثری را عرضه کند که مورد بی‌مهری قرار نگیرد، از این رو با آب و رنگی شایسته آن را سازگار با فرهنگ عصر خود می‌سازد. بهره‌گیری شاعر از تعابیر گوناگون علمی و پرداختن به بعضی مقوله‌های عرفانی، فلسفی، اجتماعی، سیاسی، موسیقی و نجومی بیانگر تبحر وی در علوم متداول عصر خویش است.

۳- بحث و بررسی

در این پژوهش در آغاز به شرح و توضیحی درباره ادب غنایی و سپس به وجه‌های گوناگون غنایی که همواره روایت را به صبغه‌ی غنایی سوق داده است، پرداخته می-شود.

۳-۱- ادب غنایی

غنا در لغت به معنی «سرود، نغمه و آواز خوش طرب انگیز است»(معین، ۱۳۸۲، ۱۰٤۵) و «اصطلاح غنایی در برابر لیریک(Lyrique)فرانسوی به معنی شعری که همراه آلت موسیقی (لیر) خوانده می‌شود، و در زبان یونانی قدیم به کار رفته و بعدها به ادبیات اروپایی راه یافته و در سال های اخیر در ادبیات عربی و فارسی رایج شده است[۳]»(حاکمی، ۱۳۸٦، ۱۷). منظور از شعر غنایی آن بخش از سروده‌هاست که«احساسات و عواطف شخصی را مطرح می‌کند»(شمیسا، ۱۳۹۳، ۱۲۸). ادب غنایی به این دلیل که با عاطفه‌ی آدمی گره خورده است، گستره‌ای فراتر از ژانر غنایی را دربرمی‌گیرد و نشانه‌های آن در متون حماسی نیز، دیده می‌شود. منظومه‌های غنایی به دلیل ماهیت درون گرایانه و ذهن‌گرایانه‌اش، خواننده را زیادتر با عواطف و عوالم روحی و ذهنی درگیر می‌کند. خواننده برای فهم این آثار بدون اینکه به مسائل تاریخی، فرهنگی و اجتماعی مراجعه نمی‌کند، بلکه با احساسات و طبایع درونی و تجربه‌های روانی سروکار دارد. زیرا بدون گمان «شعر غنایی بیان خویشتن است»(پورنامداریان، ۱۳۸٦، ۱۳) و چگونگی تعامل خواننده با متن یک نوع رابطه‌ی سوژه با ابژه محسوب می‌شود که خواننده، در مقام سوژه، ابژه‌ی متن را در انواع به شیوه‌های مختلف ادراک می‌کند. این نوع ادب به گونه‌ای است که به درون ارجاع می‌دهد و خواننده، در حین خوانش، ابژه‌ی متن را از درون خود می‌نگرد و سوژه و ابژه یکی می‌شود. در این نوع ادبی که به صورت نموار زیر هم نشان داده شده، احساس و عاطفه محور ارتباط خواننده با متن است و ابزار وی در خوانش و فهم متن محسوب می‌شود، زیرا ابژه یک امر درونی است و تعامل کاملا هم ذات‌پندارانه است.

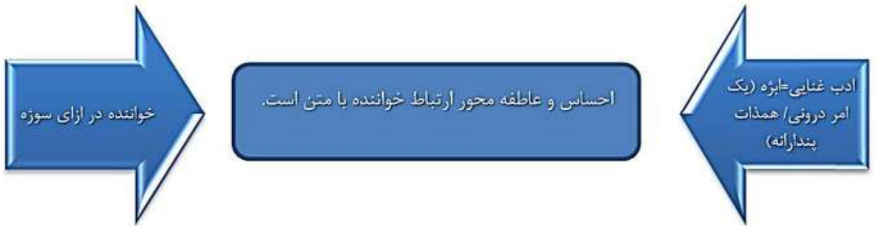

نمودار(۱): فرایند خوانش ابژه‌ی متن غنایی به سوژه ی متن غنایی

در این نوع متون از مثنوی مم و زین که شخصیت‌های اصلی آن عاشق و معشوق است، نقشی که خواننده در آن می‌بیند و عواطف و احساسات آن را متعلق به خود می-داند در مقام عاشق است، زیرا در ادب غنایی اصولاً رابطه‌ی شخصیت‌ها بر علیه‌ی رابطه من و تو است و خواننده هنگام خوانش نیز، نقش من پیدا می‌کند و تجربیات عاطفی در ذهنش مرور می‌شود. در رابطه‌ی خواننده با اثر غنایی به ویژه شعر غنایی عاشقانه، نسبت به دیگر ژانرهای ادبی، فرایند فهم و دریافت خواننده از متن و زمان این فرایند است. همانطور که بنا به گفته‌ی دکتر سیروس شمیسا؛«فهم کلی مرکب از سه مرحله انطباق، تأثیر و لذت است»(شمیسا، ۱۳۸۰، ۳۰۱)؛

نمودار (۲) : فرایند فهم و دریافت خواننده از متن غنایی

اما با این وجود در ادب غنایی فهم خواننده کلی و تأثری است. در روایت «مم و زین» به عنوان یک داستان و منظومه‌ی عاشقانه، عمل انطباقی که بین اثر و خواننده ایجاد می‌شود در این نوع متن بیش‌تر از سایر انواع ادبی است، زیرا عمل فهم و تفسیر خواننده از روایت مم و زین در حین خوانش متن تا اندازه‌ای بدون تأمل و تفکر صورت می‌گیرد، در صورتی‌که در دیگر ژانرهای ادبی خواننده پس از خوانش با تأمل و تفکر بر متن و ارتباط جزئی و کلی بین اجزای آن به درک و تعیین معنای آن می‌رسد و

دلیل آن این است که در ادب غنایی، درک خواننده ذوقی و عاطفی می‌باشد نه تأملی. بدین منظور که عمل دریافت و تفسیر موازی با خوانش صورت می‌گیرد. به عبارتی دیگر «معنا چیزی جز عواطف برانگیخته‌ی مخاطب در جریان خواندن متن نیست، مخاطب با توجه به این عواطف است که به متن معنا می‌بخشد»(موران، ۱۳۸۹، ۲۹۳) اما در دیگر ژانرهای ادبی، معنا همیشه عاطفه و احساس نیست. اگر هم باشد، در مرتبه‌ی دوم قرار دارد و عواطف متعلق به متن نیست.

البته نباید از یاد برد که نوع تعامل خواننده با متن در هریک از انواع ادبی متفاوت است. این تفاوت را خود خواننده موجب نمی‌شود، بلکه منشأ آن به ویژگی‌ها و عناصر ذاتی گونه‌های ادبی مربوط است که نوع و چگونگی رابطه‌ی خواننده را با اثر تعیین می کند. از این رو، تغییر حرکت از مؤلف محوری به خواننده محوری باعث طرح نوینی در باب زمینه‌ها و عوامل دخیل در تولید معنا می‌شود. در این بافت، معنای متن را –به ویژه متن غنایی– خود خواننده فی النفسه تعیین نمی‌کند، بلکه فرهنگی که متن در آن درک و فهم می‌شود مشخص می‌کند که معنای متن چه باشد؛ زیرا خواننده نیز وابسته به فرهنگ زمان خود است. وقتی ذهن فرهنگ جامعه معنای خاصی داشته باشد، خواننده هم اثر ادبی را بیش تر در آن جهت فهم تفسیر می‌کند.(محمدی، ۱۳۹۷، ٢٠٤–۲۰۵) چنانچه بنا به گفته‌ی گادامر(Gardiner)؛«متن و خواننده در موقعیتی تاریخی و اجتماعی با یکدیگر مواجه می‌شوند و موقعیت‌مند بودن این مواجهه همیشه در تعاملی بین خواننده و متن تأثیر می‌گذارد»(استوری، ۱۳۸۸، ۸).

۳–۲– درون مایه‌گی وجه غنایی در مثنوی مم و زین

با بررسی داستان عاشقانه «مم و زین» از منظر نقد نوع غنایی، این مطلب آشکار می‌شود که در داستان‌هایی که ماجرای عشقی برای گوینده مهم‌تر از ماجرای روایی است، وجوه مختلف بیان عاطفه بر اساس روایت سایه می‌افکند. چنانچه وجه‌های گوناگون غنایی مانند توصیفی، مرثیه‌ای، شکواییه‌ای، خمریه‌ای، نیایشی و گاه تعلیمی همواره روایت را متوقف کرده به شعر «مم و زین» صبغه غنایی بخشیده است که به هریک از این وجه‌ها پرداخته می شود:

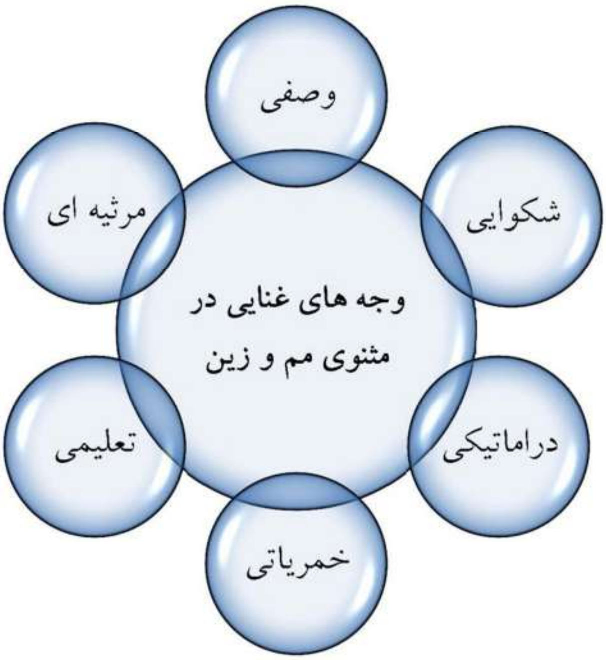

نمودار (۳): وجه های غنایی در داستان مم و زین

۳-۲-۱- وجه وصفی(توصیف):

وصف یکی از بن‌مایه‌های اصلی در آثاری است که با رویکرد غنایی آفریده شده‌اند. تا آنجا که «شعر غنایی را می‌توان شعر توصیفی هم خواند»(شمیسا، ۱۳۹۳، ۱۳۹). وصف عبارت است از تابلوسازی و نقاشی اعم از اینکه شاعر به مجسم نمودن مشهودات و محسوسات طبیعی و جسمانی مانند توصیف منظر گوناگون طبیعت و مجالس بزم و تدارک رزم و شکار و یا تعریف جمال معشوق و کمال ممدوح بپردازد و یا حالات روحانی خود را تصویر نماید(مؤتمن، ١٣٤٦، ١٠٦). در مثنوی مم و زین، توصیف‌ها در دو بخش ویژگی‌های ظاهری عاشق و معشوق، توصیف آیین‌های نوروزی و سبک فرهنگی دسته بندی می‌شود. احمد خانی با استفاده از ابزار و سازه‌ی هنری وصف، موفق به روایت بخش‌های متنوعی از جریان زندگی شخصیت‌ها شده است. توصیف-های به‌کار رفته در این منظومه، پیش از آنکه تزئینی داشته باشد، برای احاطه‌ی بیشتر

مخاطب بر ماجراها بازگو شده است. بنابراین گاه با حذف توصیف‌های این منظومه، در فرایند درک مخاطب اختلال کلی یا جزئی به وجود می آید. هنگامی که احمد خانی به عنوان روای داستان و به عنوان دانای کل، به تشریح صحنه‌هایی می‌پردازد، تابلویی در ذهن شنونده ترسیم می‌شود که در شناخت درست او نسبت به وقایع گوناگون مؤثر است. توصیف‌های به کار رفته در مثنوی «مم و زین» گاه با محسوسات گره خورده و از معقولات سخنی به میان نیامده است. خانی به مجسم نمودن مشهودات و محسوسات طبیعی و جسمانی مانند توصیف طبیعت ، توصیف عاشق و معشوق پرداخته که بدان بسنده می کنیم:

۳-۲-۱- ۱- توصیف طبیعت

توصیف، رایج‌ترین گونه‌های ادب غنایی از لحاظ مخاطب است که روی در مردم دارد، زبانش ساده است و در ساختـار درونی نیز بیشتر از عنـاصر روایی و توصیفی بهره می‌بـرد و آن را با جنبه‌های هنری چون تعبیرات تازه و تمثیل‌های مناسب، دلنشین و جذاب می‌کند(نک: حاکمی، ١٣٨٦، ٤٥). توصیف وصف نوروز و بهار در آغاز داستان مم و زین در ایجاد لحن غنایی و شاد مؤثر بوده است. خانی در توصیف نوروز مانند نویسنده‌ای ریزبین و هنرمند فضای در داستان را تصویر کرده است. از زیباترین و احساسی‌ترین و غنایی‌ترین توصیفات خانی، توصیف نوروز و صحنه‌ی دیدار دلباختگان است که این صحنه و واقعه را با شیوه‌ی هنرمندانه و دقیق‌ترین جزئیات آن توصیف کرده است. وی توصیفی دلنشین از مراسم نوروز ارائه داده است. او با استفاده از عنصر شادی بخش، موفق به ترسیم فضایی شاد و بزمی دل انگیز شده است. در لایه-های زیرین این وصف به مکان وقوع حادثه و شخصیت‌های اصلی داستان در مراسم، شیوه‌ی آماده‌سازی مراسم نوروزی اشاره شده که انعکاس دهنده‌ی بخشی از فرهنگ دیرینه‌ی ملت کرد است. جشن نوروز و آیین باستانی نوروز از سنت‌هایی است که از دیر زمان تا امروز به نحو بارزی در فرهنگ ملت کرد پابرجا مانده که پرفروغ ترین یادگار ملت ما در تمام اعصار و قرون تاریخی آن است. برگزاری جشن نوروز از روزگاران بس دور تا به امروز، نمودار ذوق سرشار و قریحه شاداب و روح نشاط طلب مردم کهنسال این ملت است که مانند آن را در بین دیگر ملت‌ها کم‌تر می‌توان دید.

رۆژا کو دبـــــوویە عیدێ نەورۆز   تەعظیم ژ بۆ دەما دلئەفـــرۆز
صەحرا و چەمەن دکرنە مەسکەن   بەیدا و دەمەن دکرنە گولشەن
(م،۲۰۰۸، ٦٨)

آن روز که بود عیـــــــد نوروز   از فر و شکـــوه آن دل افروز
صحـــرا و چمن بگشــــت گلشن   هم دشت و دمن بگشت مسکن
(م، ۲۰۱۲، ۴۹)

۳-۲-۱- ۲- توصیف عاشق

عشق در نگاه اول، از ابتدای تاریخ بشر، مقوله‌ای پیچیده و مملو از رمز و رازهای کشف‌ناشدنی بوده است. این راه و رسم دلباختگی در منظومه‌های غنایی نمونه‌های بسیار متنوعی دارد که «مم و زین» نیز از آن جمله است. احمد خانی هنگامی که در باب عاشق شدن «مم و زین» بر یکدیگر می‌سراید و رویارویی این دو عاشق را وصف می‌کند، ابتدا از مفهوم عشق ناگهانی که از همان نگاه اول شکل گرفته، لب به سحن می گشاید:

وان هەر دوو فرشتەیێ د کوببار   دبتن دوو مەلەک زیـــادە دلـــدار
مـــەه زادەنـــە لاکین ئافـــتـــابـــن   دلدادەنـــە لێ جگـــەر کەبـــابـــن
تەشبیە بصەیدێ نیمە بیسمیـــــل   بێ شبهە گەهانە حالێ موشکیل
(م،۲۰۰۸، ۷۵)

آن هر دو فرشـــته بزرگوار   دیدند دو ملک زیـــاده دلدار
مه پـــــاره اگر نـــه آفتابند   دلـــدار و دلیـــر و در نابـــند
تشبیه بصید نیم بسمـــــل   جان دادن آن‌ها گشت مشکل
(م، ۲۰۱۲، ۵۴)

از آن پس آتش عشق در وجود هر دو عاشق شراره می‌کند و در این میان «مم» در پندارش ، خود را پیش از زین گرفتار این عشق می‌بیند. بدبن ترتیب، عشقی که در ابتدا از یک نگاه آغاز شده، طبعتا وی را به سمت نوعی بی قراری می‌کشاند. البته در داستان«مم و زین» می‌توان زنجیره‌ی تداعی‌های عاطفی و در نتیجه شکل‌گیری عقده-

های عاطفی را در روان دلدادگان بررسی کرد. زیرا روان عاشق تحت تأثیر انواع فشارها و تداعی‌های سرکوب‌گر عاطفی است، متعاقبا زنجیره‌ی انواع عقده‌های عاطفی، برجستگی بیشتری دارد. در روایت«مم و زین» هنگامی که عشق در نگاه اول شکل می-گیرد سوژه(مم) به دلیل اینکه هنوز تصویر روشن و شناخته‌ای از ابژه (زین) ندارد، بینایی و میلش نسبت به زین بیشتر می‌شود و پس از ابتلا به درد عشقی که با نگاه اول روی داده، نشانه‌های سرگشتگی و نآرامی به سرعت در وی رخ می نمایاند:

ئه‌ف جیسم ل من بوویه موخه‌ططه‌ط ئه‌و خه‌ط هه‌می بوینه مونه‌ققه‌ط
ته‌ئثـــیر وه ره‌نگه عیشق و وه‌مقان بیططول د طول و عه‌رض و عومقان

(م، ۲۰۰۸، ۸۱)

این جسم شده ز من مخطط آن خط ها شدند همه منقط
تأثیر محبت این چنین است برنـــــده و تیز و آتشین است

(م، ۲۰۰۱۲، ۶۲)

عاشق (مم) با اکسیر عشق به معشوق (زین)، آنچنان متکامل و متعالی می شود که دیگر نمی‌توان او را دلباخته‌ای به حساب آورد. او با دلسپاری به این عشق، در حقیقت راه بی بازگشتی را در پیش می‌گیرد که سرانجام او را به حریم اسطوره‌های جاوید عاشقانه می‌کشاند و جاودانه می‌سازد. بنابراین می توان گفت، وجود زین به عنوان معشوق، عامل رشد، تعالی و تکامل همه جانبه‌ی عاشق (مم) در این داستان می-شود.

۳-۲-۱- ۳- توصیف معشوق

در حوزه‌ی ادبیات، نمی‌توان شاعری را یافت که از ظرافت‌ها و زیبایی‌های زنانه الهامی نگرفته باشد. اشعار غنایی و عاشقانه و حتی توصیف‌های طبیعی شاعران سرشار از جلوه‌ی این نعمت الهی است. هنرمندان به طبع خواسته مخاطبان در ارضای حس زیبایی خواهی ایشان می‌کوشیدند و در آثار خود به آفرینش مثل اعلای زیبایی می-پرداختند تا التذاذ هنری را برای خوانندگان خود میسر گردانند. به طوری که خانی هم، از پاسخگویی به این تقاضای مخاطبان بر کنار نبوده‌اند. خانی نیز در آغاز داستان به شرح و توصیف جمال و زیبایی زین و ستی می‌پردازد:

شەهزادە دوو بون ل نك وی شاهی خورشید دوو بون ل نـك وی ماهی
یەك سەروێ ریاضێ راسـتی بـوو ڤێ ناڤێ ب راستـــی ستی بوو
لەب لەعل وسەمەن عوذار و گولروخ رەونەق شکەنێ بوتـانیی خـوللوخ
زولفەین ب مـیثالێ طایێ سونـبول خەددەین ژ رەنگێroوویێ صۆرگـول

(م، ۱۹٦۲، ۵۸)

شهـزاده دو داشت شـاه بوتـان آفتابهای روز ، شب را مـاهان
یك سبـزه و دیگری زری بـود یك حور وش و دگر پری بود
لب لعل و سمن عذار و گلروخ رونق شکـــنان لاله ســرخ
زلف هــای بلند همچو سنبـل خدها ، لالەها و نــار پر گل

(م، ۲۰۱۲، ٤۲)

احمد خانی با توصیف اندام معشوق و با بهره‌گیری از علوم بلاغی، به لحن غنایی اثر، شدت بخشیده است. رابرت اسکولز[4] لحن را یکی از دو طریقی می‌داند که نویسنده با قریحه‌ی خود به مدد زبان در آن عمل می‌کند. او در تعریف لحن می‌نویسد که سخن «نحوه‌ی القای حرف‌های ناگفته از طریق زبان...» است. (اسکولز، ۱۳۸۷، ۲۹). احمد خانی با استعمال مقوله‌های بیانی، نهایت کوشش خود را به کار می‌گیرد تا جزئیات غزلی و عواطف و احساست عاشقانه را به نحو احسن بیان کند. در منظومه‌ی مم و زین نیز ذکر اندام‌هایی که در توصیف زیبایی مؤثرند، مانند: لب، قامت، ابرو، مژگان، خال و زلف و... سخن به میان آمده است. او با ذکر جزئیات بسیار؛ چهره و اندام زین و ستی را وصف کرده است.

حوسنا خەطێ روخ ژ خەططێ یاقووت چاها زەوقەنێ ژ سیحرێ هــارووت
ئەبـــرو ژ کەمانێ قەوسی ئەفلاک موژگان ب گومان ژ سەهمێ سەمماک

(م، ۲۰۰۸، ۵۹)

سرخی لبان چو خط یاقـــوت چاه ذقنانچو سحر هاروت
ابـــرو ز کمان قوس افــلاک مژگان‌ها به نـــاز تیر بی باک

(م، ۲۰۱۲، ٤۳)

در حقیقت خلاقیت و سبک خانی، لحن غنایی را می‌طلبد. از اینرو، لحن عاطفی و احساسی یا غنایی بر داستان حاکم است. لحن شخصیت‌ها، در گفتارشان معیّن می‌شود. لحن نویسنده هم منوط به روایت داستان است. زیرا « نویسنده اغلب لحن خود را هماهنگ با لحن شخصیت‌های داستان، درونمایه و فضای مسلط بر اثر برمی‌گزیند.» (مستور،۱۳۹۱، ٤٨) چنانچه در داستان مم و زین، در بسیاری از موارد، لحن شخصیت-ها، فضای داستان را می‌سازد. به عنوان مثال؛ اوج غم انگیزی زین در عتاب با زین‌الدین در پدید آوردن فضای غم آلود سهم قابل ملاحظه‌ای دارد. (نک:م، ۲۰۰۸، 291-287).
در داستان «مم و زین»، لحن غم‌انگیز و اندوهگین «زین» در حین گفتن وصیت خود– به برادرش(زین‌الدین)– که نارضایتی زین را از فضای دربار و عملکرد نادرست «زین-الدین» نسبت به او و «مم» را ابراز می‌دارد، از جمله عواملی است که شرایط تأویل متن را فراهم می‌کند؛ به گونه‌ای که ما بتوانیم در لایۀ زیرین کلام زین متوجه پاره‌ای مقاصد او همچون انتقاد نسبت به پادشاه و دربار او بشویم؛ زیرا «ما نه فقط متون نوشتاری و گفتاری بل کنش‌ها، رویدادها، خواست‌ها و حتی حالت‌ها (لحن صدا، نگاه‌ها، اشارات و ...) را نیز می‌توانیم تأویل کنیم» (احمدی، ۱۳۸۱، ٦١).
همانگونه که شاهد هستیم، معیارهای زیبایی از نطر خانی بیشتر جنبه‌های صوری و ظاهری وجود معشوق را دربرمی گرفته چنانچه خانی تمام زیبایی‌ها را در شخصیت داستانی خود جمع کرده‌اند و به توصیف اغراق آمیز از آن‌ها پرداخته‌اند. زیرا سنت ادب کلاسیک بر آن است که بر معایب عالم طبیعت چشم پوشد و در هر زمینه، حدّ اکمل نیکویی را عرضه دارد که بر اساس این سنت شخصیت‌های مثبت زنان را در داستان-هایشان تماماً زیبارو نشان می‌دهند و لو آن که زیبایی ایشان، نقش ویژه‌ای در طرح و پیرنگ داستان نداشته باشند. البته در این منظومه‌ی غنایی، این رویکرد کاملا مشهود است که جنبه‌های صوری و جسمانی و زیبایی‌های ظاهری زین، همواره اصلی ترین ملاک انتخاب و گزینش شاعر بوده است و در این میان کمتر به جنبه‌های مثبت اخلاقی او توجه شده است.

۳-۳-۲- وجه دراماتیکی

ماهیت اثر غنایی نمایشی بودن است همانگونه که ماهیت حماسی روایی بودن آن است. داستان «مم و زین» قابلیت های فراوانی برای تبدیل شدن به آثار نمایشی دارد. در این اثر ارزشمند خانی گوشه‌هایی از فرهنگ ملت کرد را از جنبه‌های مختلف به نمایش می‌گذارد. این اثر با تصاویر نمایشی خود تآثیر خاصی را در ذهن مخاطبان زمان به یادگار گذاشته است و در پیشرفت ادبیات نمایشی نقش مؤثری ایفا کرده است. خانی در ایمن اثر گرانسنگ، عشق و کیفیت آن را تعریف نموده و به شکلی نمایشی و تصویری مراتب و حالات عشق مم و زین را نشان داده است. جذابیت این داستان در گرو عاطفه‌ی عمیق خانی و تفکرات عظیم و هنرمندانه اش می باشد که تا سالیانی دراز آشنایان این اثر را به خود مشغول کرده است.

۳-۳-۳- وجه شکوائیه

شکواییه یکی از پردامنه‌ترین و قدیمی‌ترین گونه‌های ادب غنایی است. شکایت برخاسته از نارضایتی و مرتبط با احساس و عواطف انسانی است. شکواییه یکی از گونه‌های شعر غنایی است که «شاعر خویشتن خویش را در آن مجسم می‌کند و ضمن آن به بیان عواطف و احساسات شخصی و تأثرات خود از زندگی و طبیعت می-پردازد»(رزمجو، ۱۳۷۰، ٦٦). احمدخانی « با بهره گیری از مثنوی مم و زین، شناخت دقیق و عمیق زمانه، زبانی غنی و به کارگیری هنرمندانه ظرافت های هنری، به شکواییه‌های سیاسی، اجتماعی، فلسفی، عرفانی بپردازد. وی به سبب موقعیت اجتماعی و همچنین تیزبینی نگاه شاعرانه‌اش، دید متفاوتی به دنیای اطراف و درون خود دارد و به همین علت بیانش نیز متفاوت است. تعارضاتی که احمد خانی میان آرمان شهر خویش و دنیای واقع می بیند سبب بیان شکواییه‌ی او شده است. شاعر در این اثر ارزشمند از عالمان به سبب علم بی عمل، از سیاستمداران به دلیل بی کفایتی و دنیاپرستی، از عوام به خاطر جهل و نفاق و از صوفیان و زاهدان به جهت تزویر و ریا انتقاد می کند و این نشان از واقعیت اجتماعی عصر اوست و چنان نیست که با کینه شخصی این افراد را مورد طعن و لعن قرار داده باشد، بلکه قراین تاریخی هم تأیید

کنندەی این ویژگی‌های اجتماعی و سیاسی دوره شاعر است»(شکری، ۲۰۲۱، ۲۲۹).
در واقع احمد خانی داستان مم و زین را، محملی مناسب برای بیان اندیشه‌های انتقادی دانسته است. شکواییه‌های احمد خانی در مثنوی مم و زین برخاسته از احساس مسئولیت و جوهره‌ی تعهدات اوست که شاعر از آن در جهت گسترش فضایل اخلاقی و بهبود اوضاع سیاسی و اجتماعی بهره گرفته و شعر انتقادی را ابزار هدایت فرد و جامعه قرار داده و تلاش نموده تا در خلال انتقاد از مایه‌های تباهی و فساد، ساختار یک جامعه‌ی آرمانی را بر پایه‌ی اهداف متعالی اجتماعی در ذهن خوانندگان ترسیم کند. اما به آنچه را که در فضای داستان با وجه شکواییه مواجه هستیم، بدان می پردازیم. وجه شکواییه از توصیف انگیزه و احساس غم گوینده ایجاد می‌شود. گوینده ذهنیت غنایی خود را در برابر یک مخاطب بیان می‌دارد که تصور می‌کند تمام ناکامی‌هایش از او ناشی می‌شود. وی « از اوضاع و احوالی که بر جامعۀ او حاکم است، بسیار دردمند است. توجه سران حکومتی، دولتمردان و ثروتمندان به مادیات و طمع در مال اندوزی را یکی از لغزش‌ها و تهدیدات از منظر وجدانی بیدار برمی‌شمارد»(شکری،۲۰۲۰، ۱۰).

خاصما دڤێ عەصرێدا کوهەمیان   مەعشووق و حەبیبە بۆمە هەمیان
یەعنی ژ طەمەع دراڤ و دینار   هەریەک ژ مەرا وەبوونە دلـــدار

(م، ۲۰۰۸، ۴۷)

خاصه که به این زمان و دوران   معشوق و حبیب گشته همیان
یعنی ز طمع فلـــوس و دینار   هر یك شده ما را همچو دلدار

(م، ۲۰۱۲، ۳۲)

بازتاب وجه‌های غنایی در اثر مم و زین، روح زندگی حقیقی را می نمایاند و با این روش، بخش‌های ملموس تری از زندگی بشری بازگو می شود. چنانچه«شعر غنایی راستین، همانند هر شعر راستین دیگر، باید محتوای حقیقی نهاد آدمی را بسراید»(عبادیان، ۱۳۷۹، ۳۵). این اثر انعکاس دهنده دغدغه‌ها و خواسته‌های برآمده از عاطفه و احساس نوع بشر است. شکوه و اعتراض نسبت به روزگار، صریحی یا کنایی در اشعار خانی خود را نشان می‌دهد. پرسش زیر برخاسته از روح فلسفی وی و شکایت و اعتراضی است که به اوضاع اجتماعی خود و نظام آفرینش دارد. از جمله

چیزهایی که احمد خانی از آن می‌نالد و نسبت بدان از روزگار، شکوه دارد آمدن بی-اختیار وی به وجود و در پی آن، رنج‌هایی است که از این وجود نصیب وی شده است. وی از این اوضاع شکوه سر می‌دهد:

دا کەشف ببت ل بەر مە ئەحـــوال کانێ دبتن مویەسســەر ئیقبال
ئیـدبار مە وا گـــەها کــــەمالێ ئایـــا بویە قابلـــێ زەوالــێ
قەط مومکینە ئەڤ ژچەرخێ لەولەب طالـع ببتـن ژ بۆ مە کەوکــەب

(م، ۲۰۰۸، ۴۲)

تا کـــشف شود بر ما احـــوال آیا بشـــود میـــسر اقـبال؟
بدبخـــتی ما رســـد به پایان خوشبختی ما شود نمایـــان؟
آیـــا بــــشود ســـتاره بخــت ظاهـــر بر ما ز گردش تخت

(م، ۲۰۱۲، ۲۸)

در حقیقت ناکامی و رنج‌ها عواطف درونی خانی را تحت تأثیر قرار می‌دهد و او را به شکوه و شکایت وامی‌دارد. شکواییه های خانی اغلب نوعی پرده برداری از رنج ها و آلام درونی است که شاعر را می‌آزارد . از سوی دیگر؛ خانی با آن دید تیره و تاریک نسبت به زندگی وقتی دست خود را از تأثیرگذاری بر شرایط کوتاه می‌بیند، راهی جز آنکه به بخت خود بنالد، ندارد»(شکری، ۲۰۲۱، ۲٤٦):

بەختێ مە ژ بۆ مەرا ببت یـار جارەک ببتن ژ خواب هوشیار (م،۲۰۰۸، ٤۲)
این طالع ما شـود دمی یـــار یکباره شود ز خواب بیـــدار (م، ۲۰۱، ۲۸)

۳-۳-۴- وجه نیایشی

ماهیت نیایش از دیدگاه انواع ادبی، غنایی شمرده می‌شود زیرا مناجات مایه‌های احساسی و عاطفی دارد. وجه نیایشی یکی از عاطفی‌ترین وجوه غنایی در داستان مم و زین خانی است. نیایش نامه، گونه‌ای دیگر از شعر غنایی و برآمده از احساسات و احوال درونی آدمی است. نیایش نامه «نوشته‌های منظوم یا منثوری است که در آن‌ها شاعر یا نویسنده با تضرع و زاری از خداوند یاری می‌جوید و برای رسیدن به نیکبختی

به او متوسل می‌شود. به دیگر سخن، نیایش، ارائه نیازهای انسان در نزد خداوند است»(جوان، ۱۳۸۱: ۱۳۶۹). احمد خانی با تضرع و زاری از خداوند یاری می‌جوید و برای رسیدن به نیکبختی به او متوسل می‌شود.

خانی کو نه‌هن بقه‌لبێ ذاکیر   باری بده وی زه‌بانێ شاکیر (م، ۲۰۰۸، ۲۷)

خـــانی که نداشت قلب ذاکر   بـــاری بـدهش زبـان شـاکر (م، ۲۰۱۲، ۱٦)

گونه‌ی غنایی مدح و ستایش در منظومه‌ی مم و زین، مدایح دینی را در بر می گیرد که شامل ستایش خداوند یا توحید و نعت است. ستایش، در لغت به معنی نیکویی گفتن و ستودن و آفریدن و شکر نعمت و مدح است. معادل واژه‌ی حمد که بیان کبریاء و جلال و عظمت حق سبحانه و تعالی است (دهخدا، ۱۳۷۷، ذیل ستایش و حمد) در منظومه مم و زین نیز با ستایش خداوند آغاز شده است. در آغاز، سروده‌ی خویش را با یاد و نام خداوند متعال آغاز می‌کنند:

سه‌رنامه‌یێ نامه ئه‌ڵلاه   بێ نامێ وی ناته‌مامه وه‌ڵلاه (م، ۲۰۰۸، ۲۵)

ســــر نـــامــه نـامـــه الله   بـــی نـــام تـــو نـاتمـــام ولله (م، ۲۰۱۲، ۱۵)

وجه نیایش از توصیف نیاز سوزناک بنده و اظهار عجز او پیش خداوند ایجاد می‌شود. فضای شعر نیایش سرشار از عاطفه و احساس است. جهت گیری پیام در وجه نیایشی به سوی گوینده است.

نعت در لغت به معنی برشمردن اوصاف است و بیشتر برای اوصاف نیکو به کار می‌رود. در اصطلاح ادبی «شعر یا نثری است که ستایش و مدح و ثنای حضرت محمد(ص) باشد»(ربیعیان، ۱۳۸۱، ۱۳۷۵). ستایش خداوند متعال و نعت پیامبر (ص) سنتی ادبی در ادبیات کلاسیک کردی است که ریشه در باورهای مذهبی دارد. احمدخانی به مسأله معراج پیامبر اکرم(ص) نظر داشته است، خانی، با سرودن ۹۳ بیت ارادت خود را به پیامبر ختمی مرتبت نشان داده است:

ئه‌ی پادشه‌هێ سه‌ریرێ له‌ولاک   رابـه، هـه‌ره ئـاسـمانێ چالاک

حاضر ژته‌را بوراق و ره‌فره‌ف   شاطر بته‌را فریشته ره‌ف ره‌ف

دا رفع ببن ژ به‌ر ته په‌رده   بێ په‌رده دگه‌ل خودێ خه‌به‌رده

(م، ۲۰۰۸، ۳۹)

ای پادشــه سـریر "لولاک" برخیز و برو به عرش چالاک
آماده برای تـسـت بـراق پـرواز بـکن بسـوی اشراق
تا رفـع شـود ز پیش پرده خود یـار ببینی بـا دو دیـده
(م، ۲۰۱۲، ۲۶)

پرستش، در عالی‌ترین شکلش در راز و نیازهای دردناک و مملو از آرزو برای پیوستن، و برای پایان انتظار، و برای نفی فراق و مرگ هجران نوعی از دعا و نیایش را به وجود می آورد و این نیایشی است که زاییده عشق است و نیایش که در عالی‌ترین شکل خود به صورت پرستش ظاهر می‌شود، در حقیقت زیباترین تجلی سرمایه فطری درون آدمی- یعنی عشق- است که از عمق روح انسان سرچشمه می‌گیرد.

۳-۳-۵- وجه مرثیه‌ای

مرثیه از نظر ماهیت در حیطه‌ی ادب غنایی قرار می‌گیرد، زیرا شاعر در آن احساست و عواطف خود را بیان می‌کند. وجه مرثیه‌ای یکی دیگر از وجوه به کار رفته در داستان مم و زین است. وجه مرثیه‌ای در داستان‌های عاشقانه به دو صورت به کار رفته است: یکی وصف فردی که فوت کرده است یا وصف کسی که در سوگ او نشسته است. از آنجایی که میزان و ملاک حقیقت در بین نوع شعر، عواطف و روح شاعر است. غرض و غایت شعر غنایی، توصیف عواطف و نفسانیات فرد است» (رزمجو، ۱۳۷۰، ٨٤). خانی به بیان مناقب و فضایل و مکارم شخص از دست رفته می پردازد و از شأن و مقام او تجلیل می کند و از دست رفتن او را ضایعه‌ای عظیم برمی شمارد که در این نوع مرثیه، گزاره‌های عاطفی بر حالت وصفی و روایی غلبه دارد.

بو ولوەلە و فغان د شەهرێ را بوو بــو زەلزەلە و بەزین هـــەواری
بوهتان ژ مەزن هەتا بچووکـــــان نیسوان و کەچ و بەتات و بووکان
ئەعیان و ئەکابیـــر و ئەعـــالی میـــــــرزا و روال و لائوبـــالی
یەک فەردە نەما ژ شەهرێ دلخۆەش بیلجوملە د سەرخوەش و موشەوەش
(م، ۲۰۰۸، ۲۲۲)

شــد ولوله و فغــان و زاری خود زلزله شد به سوگواری
هم کوچك و هم بزرگ بهتان نسوان و بنات و نوعروسان

اعــیان و اکــابر و اعــالی　　میــرزا و جــوان لاأبـــالی
یك فرد نماند به شهر هیهات　　بی‌نوحه و بی‌عزا و طامات

(م،۲۰۱۲، ۲۸۲)

نمونه‌ی دوم مرثیه که در روایت مذکور کاربرد دارد، بیان تک گویی درونی فردی است که عزیزی را از دست داده باشد. در این نوع مرثیه، احمد خانی عنان روایت را به تک گویی درونی شخصیت صاحب عزا می سپارد. بنابراین، این نوع مرثیه سرشار از گزاره-های عاطفی است. وقتی که زین در مرگ معشوقه اش ناله سر می دهد:

زینێ مرنا مەمێ ب گوە کەت　　گۆیا مربوو ژ نوو ب روە کەت
خەلقێ حەرەمی خەواص و عامی　　ماتەم زەدە بوونە بیتتەمامی
گۆ ئەی سەبەبێ سەعادەتا من　　بێ کەیف تو مەبە د داوەتا من

(م، ۲۰۰۸، ۲۰٤-۲۰٥)

زین وقتی شنید مرگ مم را　　برخاســت و دید میر و غــم را
در شهر فتــاده بــود ماتم　　افکنده به زانـــو میر را غـــم
گفت ای سبــب سعادت من　　خوش باش کنون به دعوت من

(م، ۲۰۱۲، ۲٥٦)

نکته قابل تأمل آن است که از لحاظ زبانی، این مرثیه زبان ساده ای دارد. در این نوع مرثیه از لحاظ ارتباط کلامی، گوینده و مخاطب هر دو حضور دارند. اما در واقع، مخاطب حضور فیزیکی ندارد، بلکه گوینده او را در ذهن خود فراخوانده است.

۳-۳-۶- وجه خمریات

یکی از مؤلفه‌های پربسامد غنایی در گستره‌ی ادب کردی، خمریه سرایی است. «خمریات به شعرهایی گفته می شود که در موضوعاتی چون ساقی و ساغر و مینا و جام و سبو و میکده و .. گفنگو می شود. »(رستگار فصایی، ۱۳۸۰، ۲۵۵).ساقی نامه و مغنی نامه گونه هایی از شعر غنایی هستند که خطاب به ساقی و مغنی سروده می شود. «در ساقی نامه شاعر ساقی و مغنی را مخاطب قرار می دهد و از آنان می خواهد که باده‌ای در کار کنند و سرودی ساز دهند »(شمیسا، ۱۳۸۹، ۲٤۹)ساقی‌نامه گونه‌ای از

ادبیات غنایی است که در آن خانی خطاب به ساقی، از بی ثباتی دهر شکایت می کند و با طلب شراب از او می خواهد بر زخم های روزگار دون، مرهم فراموشی قرار دهد و در ادمه با استفاده از زمینه‌های سیاسی و اجتماعی، قالبی کاملا غنایی را در خدمت موضوعی کاملا سیاسی- اجتماعد به کار گرفته است که در زبان حماسی شعر خانی، بین روح حماسی حاکم بر شعر و زبان و لحن غنایی که خانی آن را به کار گرفته ارتباط تنگاتنگی ایجاد می کند:

ساقی تۆ ژ بۆ خۆدێ کەرەم کە یەک جورعەیێ مەی د جامی جەم کە
دا جام بمەی جیهان نوما بــت هەرچی مە ئیــــــرادەیە خویا بت

(م، ۲۰۰۸، ۴۲)

ساقی بیــــــا و به ما کرم کن یک جرعـــــه می بجام جم کن
تا جـــــام به می جهان نماید هر آنچه اراده‌ام بـــــــرآیـــد

(م، ۲۰۱۲، ۲۸)

بر این مبنا، زبان خانی از ظرفیت‌های حماسی و غنایی بهره گرفته تا سوژه‌های اجتماعی –سیاسی و حتی تغزلی مورد نظر خود را به شکلی زیبا و متفاوت بسراید.

۳-۳-۶- وجه تعلیمی

اشعار تعلیمی یکی از گسترده‌ترین و رایج‌ترین گونه‌های ادب غنایی است. یکی از جلوه‌گاههای مضامین پندگونه و تعلیمی، ادبیات غنایی و به ویژه عاشقانه است که به حقیقت آنها را باید گونه‌ای از اشعار غنایی تعلیمی دانست. مفاهیم و مضامین اخلاقی به طور پراکنده در میان مثنوی مم و زین به کار می‌رود. این منظومه سرشار از مضامین تعلیمی است و سراینده‌ی آن در ضمن داستان خود، موضوعات اخلاقی و تعلیمی بسیاری را به مخاطب یادآوری کرده است. احمد خانی مفاهیم تعلیمی و اخلاقی را به دو صورت به مخاطب عرضه می‌کند، یا به صورت گفتارهای مستقیم تعلیمی و اخلاقی که در لابه‌لای مثنوی مم و زین پراکنده است و از زبان شخصیت‌های داستان و یا از زبان خود شاعر در پایان داستان بیان شده است. خانی در این مثنوی اگر چه زبان غنایی دارد، اما نتیجه این گزینش، آموزه‌های اخلاقی است. مهمانوازی، طمع‌ورزی، صداقت و

راستی، ادای امانت، وفاداری، جوانمردی، گذشت، پرهیز از روابط نامشروع آموزه‌های اخلاقی و تعلیمی این مثنوی است. برای نمونه در مثنوی مم و زین «مسئله عزت نفس و مقوله خود ارزشمندی، از اساسی‌ترین عوامل در رشد مطلوب شخصیت مم قابل مشاهده است. برخورداری از اراده و اعتماد به نفس قوی، قدرت تصمیم گیری و ابتکار، خلاقیت و نوآوری، سلامت فکر و بهداشت روانی، رابطه مستقیمی با میزان و چگونگی عزت نفس و احساس خود ارزشمندی مم دارد. در واقع این عزت نفس بود که موجب، استواری استحکام و شجاعتی شد که مم را در سخت ترین شرایط زندگی و در برابر هجمه های مخالفان او از تزلزل جسمی و روحی نجات می‌دهد و مانند کوه استوار می‌کند. در حقیقت، عزت نفس موجب رشد اقتدار و صلابت مم می‌گردد، به طوری که گوهر ناب انسانیتش را به چیزهای مادی نمی‌فروشد و با صلابت درخواست ستی و زین را در زندان مبنی بر موافقت ازدواج او با زین از جانب زین الدین را رد نموده است.

ئەز ناچمە حەضرەتا چو میران   ئەز نابتمە بەندەیێ ئەسیران
ئەڤ میر و وەزیرییا مەجازی   ئەڤ شوعبەدە و خەیالبازی

(م، ۲۰۰۸، ۲۸۱)

هرگز نروم به پیش میری   بنده نشوم به هیچ اسیری
این میر و وزیری مجازی   این شعبده و خیال بازی

(م، ۲۰۱۲، ۲۸۰)

در فضای حاکم بر داستان مم و زین، مردسالاری مطلق حاکم است و برادر زین می-تواند هرگونه که می خواهد سرنوشت خواهرش را رقم بزند. برادر به جای خواهر در امر ازدواج خواهرش تصمیم می گیرد. برادر زین، با وجود آگاهی از عشق شدید زین و مم نسبت به یکدیگر، فقط برای حفظ نام و ننگی که آداب و سنن حاکم بر جامعه‌ی او ، معیارها و حد و مرزش را مشخص کرده است، با ازدواج این دو مخالفت می‌کند و از مم به دلیل آنکه دخترش را سر زبانها انداخته و نام و ننگش را در معرض خطر قرار داده ابراز تنفر و منع وصال می کند.

در داستان مم و زین تاجدین، نمادی از وفادری و فداکاری است، خانه‌اش را که زبانزد شکوه و زیبایی بود، به خاطر نجات دوستش به آتش می‌کشد و سپس فریاد برمی‌آورد که خانه‌اش آتش گرفته و همگی با شنیدن صدای او به طرف منزل او سرازیر می‌شوند. در واقع، وی همه چیز را فدای دوستی‌اش می‌کند. (نک: م، ۲۰۱۲، ۱۹۳–۱۹۸) احمدخانی، عدالت را رکن اساسی و برترین معیار در عرصه‌ی سیاست و حکومت قلمداد میکند و مبنای همه‌ی حرکت‌های صحیح می‌داند. از این‌رو، در روایت مم و زین، زین برادرش را برای تلاش جهت استقرار عدل و عدالت چنین توصیه می‌کند:

هر روزه روا نما عــدالت از جامعه طرد کن جهالت

تو دادگری به دل عیان کن مظلوم رها ز ظالمان کن (م، ۲۰۱۲، ۲۹۰)

از این‌رو، خانی عدالت را از با ارزش‌ترینمعیارهای زندگی اجتماعی به حساب می‌آورد.

نتایج و یافته های تحقیق

نتایج حاصل آمده از این پژوهش بیانگر آن است که؛

۱) منظومه مم و زین یکی از آثار ارزشمند غنایی است. احمد خانی شاعری است که سرشت شعرش با مفاهیم غنایی و عرفانی پیوند خورده است و گسترده‌ترین عاطفه‌ای که باعث پیدایش قسم اعظمی از شعر غنایی مم و زین شده، عاطفه‌ی عشق و دوستی است. مم و زین انعکاس دهنده دغدغه‌ها و خواسته‌های برآمده از عاطفه و احساس نوع بشر است. بازتاب وجه‌های غنایی در اثر مم و زین، روح زندگی حقیقی را می نمایاند و با این روش، بخش‌های ملموس تری از زندگی بشری بازگو می شود. زیرا شعر غنایی راستین، همانند هر شعر راستین دیگر، باید محتوای حقیقی نهاد آدمی را بسراید.

۲) عنصر غنایی در این روایت دیده می شود. چنانچه عشق، محور اصلی داستان است و عاشق و معشوق همواره دستخوش ناکامی‌های آن هستند و فضای داستان مم و زین اغلب با حزن همراه است که آن را را دردآلود نموده و آن را با رنج‌های فراق و غم عشق همراه کرده است که بیشتر بیان حزین و آمیخته با درد و لحن شکوه-

آلود که در این گونه داستان‌های کهن به صورت یکنواخت ارائه می‌شود- بر فضای آن حاکم است.

۳) شیوه‌ی خاصی که احمد خانی برای ارائه‌ی لفظ به مخاطب در یک گونه‌ی ادبی انتخاب می‌کند، وجه غنایی اثر را تعیین می کند. مثنوی مم و زین سرشار از احساس و عواطف است که در جای جای اثر او آشکار است، از جمله مشخصه‌ی اصلی آن عواطف و احساسات است که در زمره‌ی ادب غنایی جای می‌گیرد و توصیفات دقیق و صحنه‌آرایی‌های بدیع، زیبایی اثر را صدچندان ساخته است.

٤) لحن یا آهنگ بیان شاعر در داستان، بر اساسِ موضوع آن که عشق است، لحن غنایی و عاطفی است. در ایجاد لحن غنایی این داستان به کارگیری آرایه‌های بیانی و وجود توصیفات فراوان جزئیات غنایی، که بستری برای وصف زیبایی‌های ظاهری و اعضای بدن- به‌ویژه زنان- است، تأثیر دارد، مثلاً در روایت مم و زین، تا اندازه ای تمام ویژگی‌های ظاهری و زیبایی‌های جسمانی زین و ستی، وصف می‌شود.

٥) اشعار تعلیمی یکی از گسترده‌ترین و رایج ترین گونه های ادب غنایی است. تعلیم و تربیت همگام با منظومه مم و زین، لایه‌های مختلف ذهن بشر را درنوردیده، روح آدمی را صفا و صیقل بخشیده و راه ناهموار زندگی را از زمین خاکی به فراسوی هستی کشانده است. احمد خانی رسالت اصلی خود را (پیشرفت معنوی و تربیتی انسان) نادیده گرفته و در آثار خود، افزون بر ایجاد لذت ادبی برای مخاطب، زمینه رشد اخلاقی او را نیز فراهم آورده است.

پی‌نوشت‌ها

۱) بیت‌ها، منظومه‌های عامیانهٔ شفاهی‌اند که بخش مهمی از ادبیات فولکلور کردها را تشکیل می‌دهند؛ این داستانهای شفاهی سینه به سینه از گزارنده‌های ناشناختهٔ سده-های پیشین به خنیاگران امروزی رسیده اند.« بیت‌ها» که به آواز باند در حضور جمع خوانده می‌شدند، موضوع‌های مختلفی دارند؛ موضوع برخی صرفاً محلی و بومی و نشان‌دهندهٔ فراز و نشیب قومی، چه در زمانهای جدید و چه در زمان ادوار باستانی است. (برای توضیحات بیشتر ر.ک: عاشقانه‌های کردی، فصلنامهٔ علمی و پژوهشی کاوش‌نامه، سال دهم، ۱۳۸۸، شماره ۱۸).

۲) «مم‌آلان، روایتی است از یک عشق پرشور میان مم و زین، که این دو به گونه‌ای سحر آسا، فقط در یک شب به دیدار هم نائل شده‌اند و در همان شب به عنوان قول و قرار وفاداری، انگشتری‌های خود را با هم عوض کرده‌اند. مم در جستجوی زین، دربه‌در می‌گردد و سرانجام او را پیدا می‌کند. اما در این فاصله، قول ازدواج او را به مردی دیگر داده‌اند. مم که قربانی خیانتی شده است، به زندگی خود خاتمه می‌دهد و زین هم به دنبال او، راهی دیار مرگ می‌گردد. این اثر با بافت کاملاً کلاسیکش، با مسائل سنتی نیز در هم آمیخته، به اوج لطافت و شکوه شاعرانه رسیده است. در قرن هفدهم، احمد خانی، با الهام و استفاده از موضوع حماسهٔ عامیانهٔ مم آلان، مم و زین، این حماسهٔ عالمانه را آفرید که شاهکار مسلم ادبیات کردی است، ولی هرگز نتوانست است جای آن حماسهٔ عامیانه را در میان مردم بگیرد.» (شالیان، ۱۳۸۷، ٦٤٣-٦٤٤)

۳) آبرامرز شعر غنایی را در زبان یونانی به معنی آوازی می‌داند که به همراهی (Lyre) خوانده می‌شد. (Abrams, 1385, 154) واژه غنایی از طریق زبان عربی در سده‌ی اخیر وارد زبان فارسی شده است.

4- Robert schole

کتابنامه

- احمدی، بابک (۱۳۸۱)، **ساختار و هرمنوتیک**. چ۲. تهران: گام نو.
- استوری، جان(۱۳۸۸)، **داستان‌های عامه پسند**، ترجمه حسین پاینده، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- اسکارمان (۱۹۰۵)، **تحفه‌ی مظفریه**، ەڵنانه سەر ڕێنووسی کوردی ەڵمن موکریانی. سیدیان
- برزگر خالقی، محمد رضا (۱۳۸۸)، **عاشقانه‌های کردی. فصلنامۀ علمی و پژوهشی کاوش‌نامه.** سال دهم. شماره ۱۸.
- پورنامداریان، تقی(۱۳۸٦)، **انواع ادبی در شعر فارسی**، مجله دانشگاه ادبیات و علوم انسانی دانشگاه قم، سال اول، شماره ۳، صص ۷–۲۷.
- جوان، مریم(۱۳۸۱)، **نیایش نامه**، **فرهنگنامه‌ی ادبی فارسی**، چاپ دوم، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- حاکمی، اسماعیل(۱۳۸٦)، **تحقیق درباره ادبیات غنایی ایران**، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- خانی، احمد (۲۰۱۲)، **مم و زین**، ترجمه شیرزاد شفیع بابو. چ۱، اربیل: انتشارات - دانشگاه صلاح الدین
- داد، سیما (۱۳۸۷)، **فرهنگ اصطلاحات ادبی، واژه‌نامه مفاهیم و اصطلاحات ادبی فارسی و اروپایی به شیوه تطبیقی و توضیحی**. تهران: مروارید.
- دهخدا، علی اکبر(۱۳۷۷)، **لغت نامه**، چاپ دوم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ربیعیان، محمد رضا(۱۳۸۱)، **نعت**، **فرهنگنامه ادبی فارسی**، چاپ دوم، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- رزمجو، حسین(۱۳۷۰)، **انواع ادبی و آثار آن در زبان فارسی**، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد
- رستگار قصایی، منصور(۱۳۸۰)، **انواع شعر فارسی**، چاپ اول، شیراز: نوید
- شالیان، ژرار (۱۳۸۷)، **گنجینۀ حماسه‌های جهان**. ترجمه و توضیح علی اصغر سعیدی. چ۳. تهران: نشر چشمه.

- شکری، جیهاد (۲۰۲۰)، **جلوه‌های پایداری در مثنوی مم و زین**،مجله علوم انسانی دانشگاه نوروز، جلد ۹، شماره ۳، صص ۸–۲٦.
- ــــــــــ (۲۰۲۱)، بررسی و تحلیل شکواییه در مثنوی مم و زین، گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی، شماره(٤۸)، صص ۲۲۷–۲٥٤.
- شمیسا، سیروس(۱۳۹۳)، **انواع ادبی**، چاپ پنجم، تهران: میترا.
- عبادیان، محمود(۱۳۷۹)، **انواع ادبی(شمه‌ای از سیر گونه‌های ادب در تاریخ ادبیات فارسی)**، چاپ اول، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی.
- فتاحی، حسین (۱۳۸٦)، **داستان گام به گام**. تهران: نشر صریر.
- کنی، ویلیام پاتریک (۱۳۸۰)، **چگونه ادبیات داستانی را تحلیل کنیم**، ترجمهٔ مهرداد ترابی‌نژاد و محمد حنیف. تهران: انتشارات زیبا.
- محمدی، فرهاد(۱۳۹۷)، **بازیابی خود در شعر غنایی(ارنباط معنایی خواننده با شعر غنایی**، نشریه ادبیات پارسی معاصر، پاییز و زمستان ۱۳۹۷، سال هشتم- شماره ۲، ۲۰۳- ۲۲۱.
- مستور، مصطفی (۱۳۹۱). **مبانی داستان کوتاه**، چ ٥. تهران: تشر مرکز.
- مؤتمن، زین العابدین(۱۳٤٦)، **شعر و ادب فارسی**، تهران: مطبوعات افشاری.
- موران، برنا(۱۳۸۹)، **نظریه‌های ادبیات و نقد**، ترجمه‌ی ناصر داوران، تهران: نگاه.
- میرصادقی، جمال و میمنت میرصادقی (۱۳۷۷)، **واژه‌نامهٔ هنر داستان نویسی: فرهنگ تفصیلی اصطلاح‌های ادبیات داستانی**. تهران: کتاب مهناز.
- Abrams, M.H.(1385), A Glossary of Literary Terms. 8th Edition. Tehran: Jungle Publications.

ملخص

تحليل الجانب الغنائي في مثنوي مم و زين

جهاد شكری رشيد

تكتسب الأنواع الأدبية الغنائية أهمية خاصة في الأدب نظرًا لقدرتها العالية على نقل التأثيرات العاطفية على العناوين. في مسرحية "مهم و زين" لخاني ، منحت الجودة الغنائية للعمل تأثيراً عاطفيًا كبيراً للقصة طوال مسار السرد. يسعى البحث الحالي ، الذي يطبق منهجًا تحليليًا وصفيًا ، إلى تسليط الضوء على الصفات الغنائية لمم و زين وأسسهما في العمل الخاص بخاني واستكشاف كيفية تمكن هذه الصفات بشكل رائع من تحريك عناوين العمل. تهدف الدراسة إلى استكشاف النص وتوضيح كيف أن الوصف والحزن والشكوى والآية الباتشانالية ونبرة الصلاة للعمل قد أعطت صفات غنائية لمم و زين وتستخدم كوسيلة لإيصال المشاعر الشديدة لنقل قراء العمل من حالة ذهنية إلى أخرى. خلاصة هذه الدراسة تبين بأن شعر مم و زين شعر غنائى قيم و احمدي خاني شاعر له طابعه الخاص الذي يدمج فيه شعره مع الشعر الغنائي، وان المحبة كانت اساس كتابة هذا الشعر حيث كانت محبة حب وصداقة.

الكلمات الدالة: الأدبية الغنائية، المثنوي مم و زين، احمدي خاني.

Abstract

A Study of Lyrical Aspect of Mam u Zin Masnawi

Jihad Shukri Rashid

Lyrical literary genres attain particular significance in literature due to their high capacity of conveying emotional influences on their addressees. In Khani's Mam and Zin, the lyrical quality of the work has bestowed the story with a significant emotional effect throughout the course of the narrative.The current research, applying an analytical-descriptive approach, endeavors to shed light upon the lyrical qualities of Mam and Zin and their foundations within the respective work by Khani and to explore how such qualities have sublimely managed to move the addressees of the work. The study aims to explore the text and illustrate how the descriptive, mournful, complainatory, bacchanalian verse, and the prayerful tone of the work have bestowed lyrical qualities to Mam and Zin and are being used as means to convey intense emotions to transport the work's readers from one state of mind to another.The conclusion of this study shows that the poem Mam u Zin is a valuable and prominent lyrical poem,and Ahmadi Khani is a poet whose nature of his poetry is interrelated with the concepts of lyrical poetry, and the most widespread affection caused the creation of the poem which are the affection of love and freindship.

Key words: Lyrical literary,Mam u Zin Masnawi, Ahmadi Khani.